

Ostravská univerzita v Ostravě
Filozofická fakulta

Universitas Ostraviensis
Facultas Philosophica

SLAVICA IUVENUM XVI

**UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS**

Mezinárodní setkání mladých slavistů

Ostrava
31. 3. a 1. 4. 2015

SLAVICA IUVENUM XVI
Mezinárodní setkání mladých slavistů
Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta

Redakční rada:

PhDr. Simona Mizerová, Ph.D.

Mgr. Lukáš Plesník

Recenzenti:

dr hab. Dariusz Tkaczewski, Uniwersytet Śląski w Katowicach

doc. PhDr. Jan Vorel, Ph.D., Ostravská univerzita v Ostravě

© Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, 2015

ISBN 978-80-7464-784-0

Obsah

Lucia Jasinská

MIERA GRAMATICKÉHO A SLOVOTVORNÉHO VÝZNAMU SUFIXÁLNEJ
MORFÉMY V SLOVESNOM PODSTATNOM MENE..... 8

Martin Janečka

BEZPŘEDLOŽKOVÉ GENITIVNÍ FRAZÉMY A IDIOMY 22

Anna Andrzejewska

PLAN PIERWSZY A TŁO JAKO NARZĘDZIE KOGNITYWNE W NAUCZANIU
JĘZYKA POLSKIEGO JAKO OBCEGO 30

Karolina Božek

OBRAZ AZJI W ŚWIETLE DANYCH POLSKIEGO SYSTEMU JĘZYKOWEGO 38

Zuzana Vargová

EMÓCIE VO FRAZEOLOGIZOVANÝCH PRIROVNANIACH SLOVENSKEHO
A RUSKEHO JAZYKA..... 49

Gabriel Rožai

LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÉ ASPEKTY SPELEONÝM V SLOVENSKOM KRASE 57

Andrea Goótsšová

DICHOTÓMIA POUŽÍVANIA ŠTANDARDIZOVANÝCH
A NEŠTANDARDIZOVANÝCH HYDRONÝM POVODIA HORNÁDU NA ÚZEMÍ
SPIŠA 70

Katarzyna Stępińska

JĘZYKOWY OBRAZ MAKU W BADANIACH ANKIETOWYCH..... 81

Łukasz Piotrowski

ЭЛЕМЕНТЫ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ:
НАЗВАНИЯ ТОВАРОВ И УСЛУГ 91

Przemysław Homa

MANIPULACJA W JĘZYKU POLITYCZNEJ POPRAWNOŚCI 98

Olga Kielak

*ŻYĆ JAK PIES Z KOTEM. O WZAJEMNEJ NIECHĘCI PSA I KOTA W POLSZCZYŹNIE
POTOCZNEJ I LUDOWEJ* 105

Renata Denysiuk

KOLORY PROPAGANDY 117

Lukáš Plesník

ON THE CLASSIFICATION OF A NEW WORD IN THE RUSSIAN LANGUAGE 128

Юлия Зазуляк

СПЕЦИФИКА ЯЗЫКОВОЙ МАНИПУЛЯЦИИ В ТЕКСТАХ ИНТЕРНЕТ-СМИ 137

Denisa Šebestová, Mariola Burková

ZDRADLIWE WYRAZY I PUŁAPKI W JĘZYKU POLSKIM I CZESKIM 150

Ольга Литвинюк

РОЛЬ ДІСЛОВА ТА ДІСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЧЕСЬКІЙ
ЮРИДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ 159

Olena Kuznetsova

РУСИЗМЫ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ – КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ЧЕШСКО-РУССКИХ ОМОНИМОВ 168

Anna Sawa

STRUKTURA TEKSTU A JEGO KSZTAŁT TYPOGRAFICZNY (NA PRZYKŁADZIE
SUMARIUSZY TEATRALNYCH WYDANYCH W LUBLINIE W XVII WIEKU) 182

Michael Alexa

POLSKÝ TURPISMUS U VYBRANÝCH SOUČASNÝCH ČESKÝCH BÁSNÍKŮ 197

Aleksandra Paluch

KOLONIALIZM NA NOWO. PRZYKŁADY POLSKICH I CZESKICH UTOPII
NEGATYWNYCH 206

Klaudia Wyglądacz

MIŁOŚĆ WE WCZESNEJ TWÓRCZOŚCI WŁADIMIRA MAJAKOWSKIEGO 213

Kateřina Kolářová

PODOBY AUTOREFLEXE V LITERÁRNÍ TVORBĚ RUSKÝCH KONCEPTUALISTŮ
..... 222

Joanna Brodniewicz

MOSKWA, MICKIEWICZ I MIŁOŚĆ DO CZECH – JAK POWSTAWAŁY *OBRAZY Z
RUS* KARLA HAVLÍČKA BOROVSKEHO 237

Krzysztof Babicki

O RZECZACH W *DRACHU* SZCZEPANA TWARDOCHA 250

Dajana Vasiljevićová

ZTRACENI VE SVĚTOVÉ REPUBLICE LITERATURY: MALÁ CHORVATSKÁ
LITERATURA A VELKÝ SVĚT IDEOLOGIE 261

Antonina Kurtok

EWOLUCJA LITERATURY CHORWACKIEJ MNIEJSZOŚCI NARODOWEJ NA
WĘGRZECH. PRÓBA SYNTEZY 267

Dorota Julia Nowak

POSZUKIWANIE TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ W POWIEŚCI RADKI
DENEMARKOVEJ *PENÍZE OD HITLERA. LETNÍ MOZAIKA* 277

Małgorzata Andrzejak-Nowara

„SŁAWOMIRA MROŻKA *MIŁOŚĆ NA KRYMIE* W INSCENIZACJI JERZEGO
JAROCKIEGO” 287

Martyna Ecler-Pasku

HETEROGENICZNOŚĆ BOŚNI I HERCEGOWINY OCZAMI IVO ANDRICIA. O
NAZWACH WŁASNYCH W PRZEKŁADZIE LITERACKIM 296

Lucie Fiurášková

POHÁDKOVÉ POSTAVY A JEJICH INTERPRETACE V LITERATUŘE FANTASY... 309

Marcin Sroka

WSPÓŁPRACA KOMITETU WOJEWÓDZKIEGO POLSKIEJ ZJEDNOCZONEJ PARTII
ROBOTNICZEJ W OPOLU Z KOMITETAMI PARTII KOMUNISTYCZNYCH
W CZECHOSŁOWACJI (OSTRAWA, CZESKIE BUDZIEJOWICE, BAŃSKA
BYSTRZYCA)..... 319

Darja Bittnerová

JELENA BORISOVNA FROLOVOVÁ – SOUČASNÁ AUTORKA A INTERPRETKA
ZPÍVANÉ POEZIE 329

Jana Januševičová

RUSKÁ ROCKOVÁ POEZIE: VÝVOJ A NEJVÝZNAMNĚJŠÍ INTERPRETI..... 337

Urszula Paciková, Andrea Gębalová

JACEK KACZMARSKI – BARD „SOLIDARNOŚCI“ 346

Monika Ševečková

HRA JAKO FENOMÉN BĚHEM SVATEBNÍCH RITUÁLŮ SLOVANŮ (SROVNÁNÍ FOLKLORNÍCH PRAMENŮ)..... 354

Elżbieta Blaszcuk

PROBLEMATYKA PRZEKŁADU TEKSTU NAUKOWEGO 367

Andrej Zahorák

DIMENZIA KULTÚRY A INTERKULTURALITY AKO SÚČASŤ TRANSLAČNEJ ČINNOSTI 378

Aleksandra Starzyńska

НАЗВАНИЯ ФИЛЬМОВ И СТРАТЕГИИ ИХ ПЕРЕВОДА: ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЯ «СТИЛЯГИ» НА ПОЛЬСКИЙ ЯЗЫК 389

Lukáš Moniak

LIDOVÁ STRAVA NA ČESKÉM A RUSKÉM ÚZEMÍ A JEJÍ REFLEXE V SOUČASNOSTI 397

Urszula Pacíková

VYBRANÉ ASPEKTY AUDIOVIZUÁLNÍHO PŘEKŁADU V PRAXI (NA PŘÍKLADĚ ČEŠTINY A POLŠTINY) 406

MIERA GRAMATICKÉHO A SLOVOTVORNÉHO VÝZNAMU SUFIXÁLNEJ MORFÉMY V SLOVESNOM PODSTATNOM MENE

Lucia JASINSKÁ

The degree of grammatical and word-forming meaning of the suffixal morpheme in the verbal noun

Abstract: *The aim of the paper is to analyse the degree of grammatical and word-forming meaning of the suffixal morpheme in the verbal noun. Due to the ambiguous classification of verbal noun in Slovak Language there are more alternatives to identify the meaning of suffixal morpheme. We are looking for all grammatical forms of (verbal) noun from dictionary in Slovak National Corpus and we are trying to describe structure and meaning of suffixal morpheme according to findings frequency.*

Keywords: *grammatical meaning, word-forming meaning, suffixal morpheme, status of verbal noun in Slovak Language*

Contact: *Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach; lucia.jasinska@upjs.sk*

1. Úvod

Keďže v systéme jazyka niet absolútne diskretných hraníc medzi jazykovými javmi, uvažujeme o krížení významu, prípadne funkcie, v rámci jednej formy, t. j. jediná morféma je nositeľkou niekoľkých významov, prípadne významov a funkcií. V tejto súvislosti sa pristavíme pri štatúte slovesného podstatného mena a ozrejníme si jeho slovnodruhové zaradenie, klasifikačné parametre a špecifické vlastnosti.

2. Teoretické východiská

Ako konštatuje J. Furdík, zaradenie slovesných podstatných mien k slovesným tvarom sa v slovenských a českých gramatických príručkách ustálilo a zaužívalo v podstate bez hlbšieho prepracovania (Furdík 2005: 229). Vyvstáva teda otázka, či tvorenie verbálnych substantív je postup slovotvorný alebo tvarotvorný.

Názor, že slovesné podstatné meno je jedným z tvarov slovesa, bol podporený aj skutočnosťou, že ide o odvodzovanie tvaru od kmeňa trpného prídavia, čo je v spisovnej slovenčine produktívne (bližšie pozri Dvonč 1962: 277). Napriek tomu sa ostatné slovesné deriváty chápu nie ako jednotky slovesnej paradigmy, ale nadobúdajú svoj vlastný

slovnodruhový status. V slovenčine sa uvádzajú tieto argumenty na zaradenie verbálneho substantíva k neurčitým slovesným tvarom:

1. SPM možno utvoriť od každého slovesa, t. j. ide o tvorenie charakteru paradigmatického, nie slovotvorného.
2. SPM sa sémanticky úzko viaže k slovesu, teda medzi slovesom a slovesným podstatným menom v zásade niet významového rozdielu.
3. SPM si zachováva slovesný vid, drží si väzbu, a ak je utvorené od zvratného slovesa, často si necháva aj zvratný komponent sa/si (bližšie pozri Pauliny, Ružička, Štolc 1963: 280; Ondrus 1964: 149).

Prvé dva body možno použiť na argumentovanie v prospech slovnodruhového zaradenia verbálneho substantíva. Z toho ale vyplýva ich vágnosť, t. j. nemožnosť jednoznačného argumentovania. V poslednom bode ide už o špecifické vlastnosti, resp. kategórie spojené s paradigmou slovesa.

Za prechodné možno pokladať stanovisko J. Ružičku, ktorý síce poukazuje na odlišnosti medzi slovesným podstatným menom a inými slovesnými tvarmi, ale ešte stále ho hodnotí ako tvar (Ružička 1956: 13), teda ako súčasť slovesnej paradigmy. V akademickej *Morfológii slovenského jazyka* sa jej autori prikláňajú k zaradeniu verbálneho substantíva medzi tvary slovesa, ak keď ho hodnotia ako hybridný útvar (1966: 504). Naopak, za slovotvorný postup pokladá tvorenie slovesného podstatného mena aj M. Dokulil (1962: 16). Spomenuli sme len niektoré názory na zaradenie verbálneho substantíva.

Slovesné podstatné meno má všetky gramatické kategórie podstatného mena. Kategória nominálneho rodu, čísla a pádu sú mu vlastné, iné slovesné tvary ich môžu vyjadriť len prostredníctvom kategórie kongruencie, v závislosti od nadradeného člena (substantíva, resp. substantivizovaného výrazu). Na druhej strane mu chýbajú gramatické kategórie typické pre určité tvary slovesa – čas, spôsob a osoba (Ondrus 1964: 19). Uvedené kategórie nie sú ani pri iných neurčitých tvaroch, ako je transgresív, participiá a infinitív, navyše uvedené kategórie nedeterminujú zaradenie jednotlivých tvarov. Verbálne substantívum nadobúda sémantický príznak abstraktnosti, ktorý je charakteristický pre všetky substantívne názvy deja a pomenovania vlastností.

P. Ondrus (1964) podopiera zaradenie slovesného podstatného mena k tvarom slovesa argumentom, že verbálne substantívum si zachováva kategóriu slovesného vidu. M. Dokulil však konštatuje, že vid pri verbálnych substantívach nemusí byť ich vlastnou kategóriou (odhliadnuc od faktu, či ho vnímame ako gramatickú, lexikálnu, prípadne – v súlade

s modifikačnou morféomou akou formálnym prostriedkom vyjadrenia kategórie vidu – ako lexikálno-gramatickú), naopak, môžeme ho vnímať ako vlastnosť slovotvorného základu.

Tvorenie slovesných podstatných mien je produktívne, môžeme ich utvoriť takmer od všetkých substantív, obmedzenia sú minimálne. V slovenčine môže byť fundujúcim slovom sloveso v oboch vidových formách (*zastúpiť* – *zastúpenie/zastupovať* – *zastupovanie*). Takáto produktivita sa uplatňuje aj pri iných slovotvorných typoch v jazyku, aj keď s istou mierou obmedzení (pomenovania osôb sufixom *-ec* z trpných prídavných, činiteľské deverbátiva *-teľ*, deverbatívne adjektíva *-teľný*). Verbálne substantíva utvorené od sloves vo vidovom páre nevytvárajú vidovú dvojicu, sú samostatnými jednotkami. Ak sa oslabuje príznak dejovosti charakteristický pre verbá, oslabuje sa aj vlastnosť vidovosti, a teda aj kategória verbálneho aspektu. Vidová opozícia medzi dvomi slovesnými podstatnými menami zodpovedá vidovej opozícii fundujúcich sloves len vtedy, ak je zároveň sémantická stavba sloves i slovesných podstatných mien rovnaká (Furdík 2005: 232-233), platí teda vzťah: $(SPM)_d : (SPM)_n = FS_d : FS_n$. Uvedená analógia potom platí len v tom prípade, ak ide o čistú vidovú dvojicu (*písanie* – *napísanie, uskutočnenie* – *uskutočňovanie*), teda nie je tu žiaden sémantický príznak navyše, pri rovnakej lexii sa nemení väzba ani štylistická hodnota slova, od prefixálneho slovesa nemôžeme utvoriť sekundárne imperfektívum sufixáciou alebo transflexiou, nie je možný ani prefixálno-reflexivizačný typ tvorenia; najnovšie sa uvádza aj podmienka rovnakého kontextu a existencia jedného ekvivalentu z jazyka bez kategórie aspektu (bližšie Sokolová 2001: 109). Z pohľadu utvoreného mena platí, že od oboch fundujúcich verb vo vidovom páre je možné utvoriť verbálne substantíva, ktoré sú v jazyku produktívne, pričom ich sémantika je v korešpondencii so sémantickou stavbou fundujúceho slovesa. Po strate ktorejkoľvek podmienky uvedený vzťah analógie prestáva platiť.

Spomínali sme určité minimálne obmedzenia v súvislosti s tvorbou slovesných podstatných mien. V systéme jazyka totiž existujú aj také jednotky, od ktorých je možné verbálne substantívum utvoriť, no v praxi sa tento postup nepoužíva, pretože v porovnaní s verbálnymi substantívami je produktívnejšia a frekventovanejšia tvorba dejových deverbatívnych substantív (napr. *chod* namiesto *idenie*, *práca* namiesto *pracovanie*, *beh* namiesto *bežanie* atď.). J. Furdík (2005) okrem problému produktivity spomína aj problém sémantického oddiaľovania jedného verbálneho substantíva od svojho fundujúceho verba, teda stratu významovej spätosti, resp. zachovanie len niektorého z významov. Ide o nasledujúce prípady:

balit' : *zabalit'* ≠ *balenie* (obal) : *zabalenie*;

obliecť : *obliekať* ≠ *oblečenie* (odev) : *obliekanie*;
opatriť : *opatrovat'* ≠ *opatrenie* (zákrok, zásah) : *opatrovanie*;
opevniť : *opevňovat'* ≠ *opevnenie* (hradby) : *opevňovanie*;
poslať : *posielat'* ≠ *poslanie* (úloha) : *posielanie*;
povolať : *povolávat'* ≠ *povolanie* (odbor pracovnej činnosti) : *povolávanie*;
predstaviť : *predstavovat'* ≠ *predstavenie* (verejné uvedenie umeleckého diela) : *predstavovanie*;
presvedčiť : *presviedčať* ≠ *presvedčenie* (zmýšľanie) : *presviedčanie* (ibid.: 234).

Z toho vyplýva, že vidové vzťahy slovesných podstatných mien nereflektujú presne vidové vzťahy fundujúcich sloviess. Rozdielnosť je determinovaná slovotvornými činiteľmi (obmedzená možnosť tvorby verbálnych substantív) aj významovými činiteľmi (ide o posuny vo sémantickej stavbe slovesných podstatných mien). Keďže v uvedených prípadoch ide o činitele nenesúce gramatický význam, nemožno uvažovať o zachovávaní kategórie aspektu. Z tohto pohľadu verbálne substantíva majú iba tie gramatické kategórie, ktoré sú vymedzované pri všetkých ostatných substantívach (genus, numerus, kázus). Aspekt je záležitosťou slovotvorného základu, neovplyvňuje slovnodruhový charakter utvoreného substantíva. Potvrdením chápania verbálneho substantíva ako samostatnej substantívne lexémy môže byť výrazná možnosť sémantického posunu (*opevniť* – *opevnenie*; *presvedčiť* – *presvedčenie*), ako aj uvádzanie týchto lexikálnych jednotiek ako samostatných hesiel v lexikografických príručkách (*Slovník slovenského jazyka*, *Pravidlá slovenského pravopisu*, *Krátky slovník slovenského jazyka*, *Slovník súčasného slovenského jazyka*).

Na druhej strane argumentom na zaradenie verbálnych substantív k slovesným tvarom je okrem tvorenia z trpného prídavia a kategórie vidu aj zachovanie slovesnej väzby, ktorá sa zo sémantického hľadiska nemení, formálne sa však akuzatív mení na genitív (Pauliny, Ružička, Štolc 1963: 280). Vychádzajúc zo skutočnosti, že rekcia sa mení aj pri deverbatívnych substantívach, by sa aj tento argument mohol zdať vágny, lebo v konečnom dôsledku determinuje formálne zaradenie slovesného podstatného mena do lexikálno-gramatickej triedy pomenovania samostatne existujúcich substancií. Navyše rekcia sloviess a substantív nemusí mať rovnakú hodnotu. V porovnaní s akuzatívnou rekciov sa formálne zachováva väzba slovesa, a teda aj slovesného podstatného mena, s objektom v bezpredložkovom datíve a v inštrumentáli (*darovať/darovanie mame*; *rozprávať/rozprávanie o zážitkoch*). Ak spomíname väzbu, teda súčasť valenčného potenciálu slovesa, treba sa zastaviť ak pri kategórii slovesnej intencie. Intencia je zároveň

konštitutívnym prvkom slovesa, je imanentnou vlastnosťou jeho slovnodruhovej hodnoty a prejavom vlastnosti dynamickosti slovesného deja. V rámci paradigmy autosémantických verb niet sloviess bez intencie. J. Furdík (2005: 235), poukazuje aj na skutočnosť, že ak by slovesné podstatné meno patrilo k slovesným tvarom, intencia by platila aj preň. Slovesná intencia je záväzná vo všetkých tvaroch verba finita, resp. pri infinitíve, slovesné podstatné meno však takéto doplnenie signalizujúce smerovanie deja na substantívum nevyhnutne nemá, je preň fakultatívne (bližšie Furdík 2005). Rovnako potom treba posudzovať aj väzobné doplnenia. Bez ohľadu na ich formu (akuzatív/genitív, datív, inštrumentál) sú nevyhnutným, valenčne podmieneným, doplnením slovesa, kým pri slovesnom podstatnom mene je ich funkcia fakultatívna. Pri slovesnom podstatnom mene, navyše, je pravovalenčný aj ľavovalenčný participant v totožnej syntakticky závislej pozícii. Pripomíname, že vo vetnom rámci s predikatívnym jadrom vyjadreným gramatickým tvarom verba finita je ľavovalenčný participant formálne nadradený, teda syntakticky nezávislý. Závislým komponentom významovo určujúcim nadradené verbálne substantívum môže byť:

- a) adnominálny genitív so sémantickou platnosťou agensa deja (*hučanie vozňa, varovanie učiteľa*);
- b) adnominálny genitív so sémantickou platnosťou paciensa deja (*čítanie kníh, uvedenie príkladov*);
- c) posesívnym individuálnym adjektívom so sémantickou platnosťou agensa deja (*mamino zakričanie, učiteľovo varovanie*);
- d) posesívnym individuálnym adjektívom so sémantickou platnosťou paciensa deja (*páchateľovo zadržanie, vinníkovo potrestanie*);
- e) posesívnym zámenom so sémantickou platnosťou agensa deja (*ich využívanie, jeho rozprávanie*);
- f) posesívnym zámenom so sémantickou platnosťou paciensa deja (*ich využívanie*).

O zastretí významu doplnenia v syntakticky závislej forme sme už uvažovali, napr. v spojení *ich využívanie* bez kontextu, príp. konkrétnej komunikačnej situácie nie je jasné, či pronomen vyjadruje agensa (*Oni nás využívajú a toto ich využívanie sa nám nepáči.*) alebo paciensa (*Využívame technické výdobytky, ich využívanie sa nám osvedčilo.*). Prípady takejto konštrukčnej homonymie vznikajú nielen pri vyjadrení závislého člena zámenom, ale aj iným substantívom (*čítanie komentátora – čítanie komentára, fajčenie mladistvých – fajčenie cigariet*). J. Furdík uvádza aj dvojznačné konštrukcie (*bozkávanie dievčata, pozvanie príbuzných*), dokonca hovorí o výskyte trojznačnej konštrukcie *vedenie strany*, ktorú možno

interpretovať ako a) skutočnosť, že strana vedie (sémantický agens), b) skutočnosť, že strana je vedená (sémantický paciens), c) vedenie ako orgán, výbor (agens s významom príslušnosti). Uvádza aj možnosť konštrukcie, kde je podradené podstatné meno v genitíve gramaticky závislým doplnením dvoch substantív (*Nastáva obdobie liahnutia a kladenia mláďat.*), pričom vo vzťahu k prvému je vyjadrením agensa a vo vzťahu k druhému je vyjadrením paciensa (Furdík 2005: 236). Dopĺňame, že v rámci takejto ekonomizácie v konkrétnej rečovej realizácii sémantická identifikácia závislého člena od slovesných podstatných mien je daná predovšetkým intenciou a valenciou slovesa, teda aj sémantikou a možnosťou valenčných doplnení. Ak berieme do úvahy fakt, že sémantické určenie a smerovanie deja na substantívum je nevyhnutné posúdiť, pretože vyplýva z podstaty slovesa, uvažujeme, že verbálne substantívum je potom jedna z foriem s totožnou sémantikou, a teda – v protiklade k Fudíkovmu vymedzeniu – hodnotíme ho ako tvar slovesa. Autor tu, naopak, hovorí o zhode verbálnych substantív s deverbatívnymi substantívami. V prípade nevyhnutnosti sémantickej úplnosti informácie (pri slovesách 1. valenčného typu) je potrebné vyjadriť agensa aj paciensa súčasne (*obliehanie Krymu ruskou armádou*). Keďže inštrumentál môže vyjadrovať pôvodcu deja (*zanedbanie starostlivosti rodičmi*), ale aj príslovkové určenie nástroja, prostriedku a spôsobu (*zanedbanie starostlivosti nedostatkom prostriedkov*), intencia sa nezachováva absolútne, platnosť pádu je podmienená lexikálnym významom príslušného substantíva. V závere svojej štúdie J. Furdík konštatuje: „Slovesné podstatné meno si teda slovesnú intenciu (a teda ani rekciiu ako súčasť intencie) nezachováva v tej miere ako fundujúce sloveso, ale iba tak, ako si ju zachovávajú všetky ostatné dejové substantíva. Preto ho aj podľa tohto kritéria ťažko možno zaraďovať medzi slovesné tvary.“ (2005: 237). Strata časti gramatickej „vybavenosti“ verbálnych substantív oproti fundujúcim slovesám je pre autora dostatočne silným dôkazom ich samostatného slovnodruhového zaradenia. Ide o deverbatívne deriváty, patriace k najproduktívnejšiemu typu substanciálnych pomenovaní deja.

Vychádzajúc z akademickej *Morfológie slovenského jazyka* (1966), vnímame slovesné podstatné meno ako jeden z tvarov slovesnej paradigmy, ktorý sa tvorí zo základu trpného prídavia príponou *-ie* (*písan-ý* → *písan-ie*; *pran-ý* → *pranie*). Na rozdiel od trpného prídavia, ktoré nemá každé slovenské sloveso vo svojej paradigme, verbálne substantívum sa tvorí – až na výnimky – takmer od všetkých slovies. Neplatia tu niektoré sémantické obmedzenia (nedokonavé verbá, ako napr. *bytie, mretie, rednutie, snaženie, bolenie*). Odhliadnuc od toho, k akému slovesu patrí, tvar verbálneho substantíva je unifikovaný a má

formu podstatného mena stredného rodu skloňujúceho sa podľa vzoru vysvedčenie, a to so všetkými atribútmi a vymedzeniami uvedeného vzoru (napr. neneutralizovanie fonologického protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť po predchádzajúcej dlhej slabike).

Slovesné podstatné meno si zo slovesnej sémantiky ponecháva kategóriu slovesnej intencie, aj keď treba doplniť, že s rozličnými obmedzeniami v závislosti od lexie a kontextu. Vzťah deja – pri slovesách 1. – 7. intenčného typu – k agensovi a paciensovi je potlačený, protiklad participantov sa neutralizuje, preto napr. v genitívnej syntagme pri tranzitívnych verbách možno platnosť podradeného člena verifikovať iba na základe kontextu. Verbálne substantívum kladie dôraz na dej, nie na jeho účastníkov.

Niektoré pôvodne slovesné podstatné mená sa v systéme jazyka lexikalizovali a nadobudli platnosť označenia samostatne existujúcej substancie, čoho dôkazom je ich samostatnosť v rámci lexikografického spracovania (*balenie* – verb. subst./*balenie* – subst., *učenie* – vebr. subst.¹/*učenie* – subst.).

Z pohľadu gramatiky jazyka platí resumé: „Slovesné podstatné meno sa hodnotí ako slovesný tvar najmä preto, lebo sa pri ňom dodržiavajú vidové rozdiely a z väčšej časti aj intencia. Ale posúvanie významu smerom od deja k veci, ako aj obmedzené uplatnenie istých slovesných kategórií v súlade s morfológickou formou stavajú slovesné podstatné meno na samý okraj sústavy slovesných tvarov. Slovesné podstatné meno je v podstate hybridný prvok, v ktorom sa spájajú vlastnosti dvoch slovných druhov — sloviess a podstatných mien.“ (ibid. 1966: 503).

3. Analýza materiálu

V rámci riešenia otázky miery zastúpenia gramatického a slovotvorného významu sufixálnej morfémy v základnom tvare slovesného podstatného mena je potrebné ozrejmiť jej variantné chápanie, príp. významy, opierajúc sa o nejednoznačné slovnodruhovú zaradenie slovesného podstatného mena. Okrem iného treba na základe kontextového významu odlišiť slovesné podstatné meno (*kosenie trávy, vyhánanie zimy, ukladanie bielizne*) a podstatné meno so slovesným pôvodom (*ústredné kúrenie, úradné potvrdenie*). Spoločnou vlastnosťou verbálneho substantíva a deverbatívneho substantíva (t. j. substantíva so samostatným heslom v slovníku jazyka) je ich tvorenie pomocou slovotvornej morfémy -ie, reprezentujúcej zároveň súbor gramatických morfém všetkých tvarov paradigmy. Môžeme hovoriť o absolútnej korešpondencii na úrovni formy na jednej strane a o významových odlišnostiach

¹ Uvádzaním morfémy „sa“ sa nezaobráame, v slovenskej lingvistike ide o samostatne rozpracovaný problém.

na druhej strane. S výnimkou niekoľkých už vymenúvaných obmedzení môžeme utvoriť slovesné podstatné meno od každého slovesa, čo v slovenčine znamená viac ako 25 000 tvarov. Aby sme mohli danú problematiku skúmať a čiastočne ozrejmíť, pomocou manuálneho vyhľadávania v *Morfematickom slovníku slovenčiny* sme zoskupili všetky také substantíva, ktoré sú odvodené od sloves formantom -ie, zároveň sú zachytené v kodifikačných príručkách, t. j. sú spracované ako samostatné pojmy, a možno ich substituovať inými substantívami v synonymickom rade (napr. *balenie* – obal; *trápenie* – utrpenie, útrapy, súženie, starosti; *učenie* – súbor poznatkov, súhrn názorov). Všetky nájdené slová sú v príručkách definované ako substantíva, ale keďže majú slovesnú podstatu, resp. sú pokladané za deverbatívne deriváty, môžu fungovať aj ako slovesné podstatné mená, čiže v súlade s morfológickým vymedzením ako slovesá. Potom sa ale mení aj význam finálovej morfémy. Vzťah motivácie sloveso → slovesné podstatné meno → podstatné meno uvádzame v nasledujúcej tabuľke.

sloveso (Mn)	→	slovesné podstatné meno	→	podstatné meno
<i>balit' darček</i>		<i>balenie darčiekov</i>		<i>elegantné balenie na darčeky</i>
<i>trápiť sa pre nezhody</i>		<i>trápenie pre nezhody</i>		<i>prežívať nekonečné trápenie</i>
<i>učit' žiakov</i>		<i>učenie žiakov</i>		<i>kresťanské učenie</i>

Bez ohľadu na variantné chápanie slovesného podstatného mena sme overovali motivačné vzťahy získaného inventára substantív (272) v *Slovníku koreňových morfém slovenčiny*, keďže z pohľadu slovotvorby ide o samostatné lexémy. Po vymedzení slovotvorných radov sme zaznamenali predovšetkým bezprostredné motivanty jednotlivých lexém. V prípade niektorých substantív – nemáme tu na mysli kompozitá – sa na pozícii bezprostredného motivanta môžu vyskytnúť 2 lexémy (*krstiť/krst* → *krštenie*, *pobúriť/pobúrený* → *pobúrenie*, *viazat'/viazaný* → *viazanie*). Takýchto lexém je 39. Zaujímavý je výskyt lexémy *krštenie* (KSSJ: krsťiny, SSSJ H – L: rodinná oslava krsťu, krsťiny), ktorá sa v skúmanej verzii *Slovenského národného korpusu* vyskytuje 47-krát, takmer výlučne s významom pomenovania krsťín ako oslavy (*Na svadbách, kršteniach..., ... kde ma kamarát pozval na krštenie...*), kým tvar *krstenie* (nejestvuje v slovníku ako substantívum) s počtom výskytu 77 má dynamickú podstatu, a to buď len ako prosté pomenovanie deja (*To je na krstení zlé znamenie., ... ako mu to sľúbil na krstení.*), alebo

s intencným doplnením (... *bol v predsavadobných i svadobných prejavoch, pri krstení dieťaťa..., ... za krstenie gréckokatolíkov odsúdený na 3 roky...*).

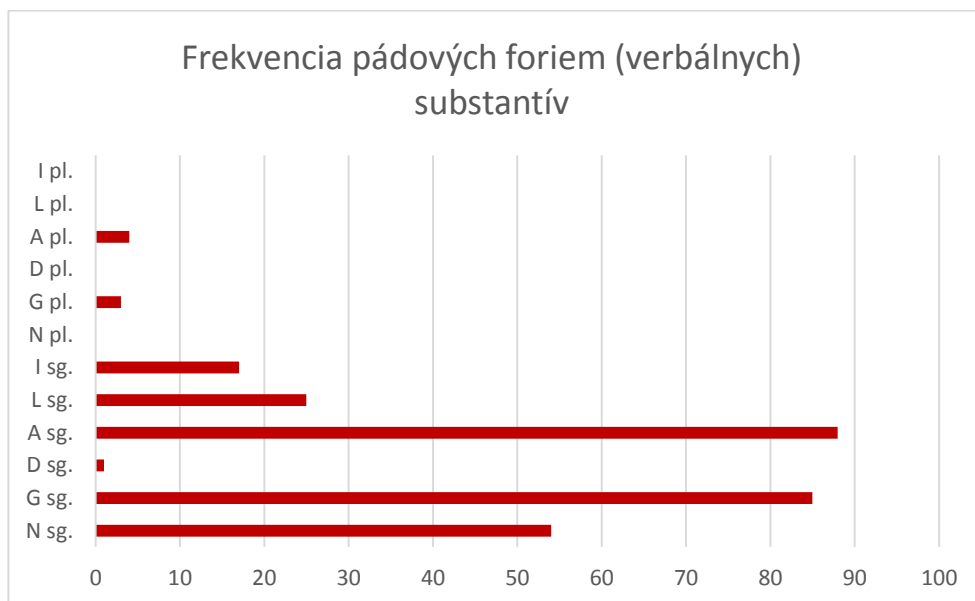
Ako sme naznačili, nevyhnutnou podmienkou identifikácie slovnodruhovej príslušnosti je v prípade tvarovej homonymie kontext, preto overujeme výskyt (slovesných) podstatných mien v štýlovo vyváženej verzii *Slovenského národného korpusu*, konkrétne pracujeme s verziou prim-6.1-public-vyv – vyvážený podkorpus (33,3 % publicistické, 33,3 % umelecké, 33,3 % odborné texty; 317 496 718 tokenov, 251 519 537 slov). Vyhľadáním lexém, zisťovaním ich výskytu a overením ich frekvencie v singulárovej a v plurálovej paradigme zisťujeme mieru pomenovacej a vetotvornej funkcie, resp. substanciálnu alebo dejovú podstatu, čím naznačíme mieru gramatického a slovotvorného významu v sufixálnej morféme.

Z hľadiska frekvencie samotných substantív – buď s kategoriálnym príznakom substanciálnej podstaty, alebo s kategoriálnym príznakom dynamického pomenovania – sa ako relevantný ukazuje pomer výskytu tvarov jednotného čísla a tvarov množného čísla. Pravda, možnosť slova utvárať plnú dvanásťčlennú paradigmu je daná klasifikačnými príznakmi a funkčno-sémantickými vlastnosťami substantíva (počítateľnosť – nepočítateľnosť, konkrétnosť – abstraktnosť).

Z nájdených 272 substantív má 267 lexém viac ako 50-percentné zastúpenie singulárových tvarov – od 100 % (*dorozumenie*) do 53,21 % (*cvičenie*). Pri týchto substantívach je výskyt plurálových foriem minimálny, v komplementarite k singuláru – od 0 % (*dorozumenie*) do 46,74 % (*cvičenie*). Výlučne v singulári sa vyskytujú substantíva *dorozumenie, háčkovanie, kopanie, korčuľovanie, kreslenie, násobenie, perovanie, počudovanie, podivenie, poľutovanie, predpranie, prestanie, prognózovanie, rozdutie, sánkovanie, skloňovanie, spodobovanie, stravovanie, strpenie, stupňovanie, šnurovanie, veslovanie, vrásnenie, vydržanie, vzpieranie, zaneprázdnenie, zlátenie, znovunastavenie, zúbkovanie, žliabkovanie, žranie*. Niektoré slová sa frekvenciou singulárových foriem blížia k 100 % (napr. *maľovanie, trenie, vetranie*). Len 5 skúmaných lexém má viac ako polovicu svojich tvarov v plurálovej paradigme – *prikázanie* (50,6 %), *ustanovenie* (52,22 %), *očakávanie* (53,16 %), *zriadenie* (53,34 %), *opatrenie* (81,01 %). Väčšinou majú význam substanciálnej podstaty, tzn. v ich lexikálnom význame absentuje dynamický príznak, sú substituovateľné iným synonymným substantívom a sú viazané v konkrétnych kolokačných spojeniach (*Božie prikázania, desatoro prikázaní; v legislatívnych opatreniach, sociálnymi*

opatreniami; záverečné ustanovenia, doplňujúce ustanovenia; klimatické zariadenia, pohostinské zariadenia; vaše očakávania, nereálne očakávania).

Pri zisťovaní frekvencie skúmaných slov v jednotlivých pádoch sme osobitne zaznamenávali výskyt nominatívu singuláru ako základného tvaru derivovanej deverbatívnej, príp. desubstantívnej lexémy. Zistili sme, že základný gramatický tvar je dominantnou pádovou formou v prípade necelých 20 % skúmaných slov. Všetky analyzované lexémy sa v nominatíve singuláru vyskytujú s veľkým percentuálnym rozmedzím, t. j. od 0 % do 100 % z celkového počtu tvarov v paradigme. Nulový výskyt v nominatíve má lexéma *prestanie*, ktorá sa nachádza výlučne v tvare G sg. (v spojení *bez prestania*), čo korešponduje s jej slovníkovou definíciou. Naopak, lexému *znovunastavenie* nájdeme vo verzii SNK prim-6.1-public-all výlučne v nominatíve jednotného čísla – treba ale dodať, že ide len o 3 prípady výskytu. Ostatné lexémy majú v N sg. menej ako polovičné zastúpenie, a to od 46,51 % (*spodobovanie*) do 0,29 % (*pričinenie*). V súlade s významovou stránkou sa nominatív v syntakticky nezávislej pozícii vyskytuje aj ako rámcový vo vetnočlenskej platnosti podmetu (*Ďalšou poverou je, že cvičenie musí bolieť.*; ... *také cvičenie vyžaduje mnohé opakované úkony...*; ... *význam má zrkadlenie v grafike*), aj ako obsahový vo funkcii predikativa (*Výchova je cvičenie utvárať si svoje úsudky...*; *Dvadsať sekúnd smiechu je cvičenie, ktoré nahradí tri minúty jogizmu...*; *Teória krajiny, to je zrkadlenie vzduchu...*), dokonca ako nominatívny fundament (*Cvičenie číslo 1*; *JADROVÉ CVIČENIE*; *Folklórne zrkadlenie*.). Frekvenciu pádových foriem skúmaných substantív uvádzame aj graficky:

Ako vidieť, v paradigme singuláru je najčastejšie sa vyskytujúcou pádovou formou akuzatív (88 lexém), tesne za ním nasleduje genitív (85 lexém), potom nominatív (54 lexém), lokál (25 lexém), inštrumentál (17 lexém) a datív (len pri lexéme *pokušenie*), z čoho vyplýva zastúpenie všetkých pádov. V pluráli sú ako dominantné zastúpené len dve pádové formy, a to akuzatív (4 lexémy: *očakávanie, opatrenie, poranenie, predsavzatie*) a genitív (3 lexémy: *ochorenie, prikázanie, ustanovenie*). Žiaden iný pád v pluráli nemá funkciu dominantného tvaru danej lexikálnej jednotky.

So zreteľom na sémantiku tvarov akuzatív – s celkovým počtom 130 165 výskytov v rámci slov, kde tvorí dominantnú pádovú formu – ako pád s abstraktnejším významom sa vyskytuje v pozícii intenčného (... *ale zima opäť vypla kúrenie...*; ... *a ja nemám potvrdenie od lekára...*), ale aj okolnostného doplnenia slovesa (*Na potvrdenie tohto názoru prezentuje KSS dva grafy.*; *Na záverečné sedenie prišla...*), prípadne vo funkcii adnominálneho nekongruentného atribútu (... *nákladov na kúrenie...*; ... *stačí iba priestor na sedenie...*). Genitív – s celkovým počtom 187 908 výskytov v rámci slov, kde tvorí dominantnú pádovú formu – sa nachádza predovšetkým v postavení nekongruentného atribútu v nominálnej syntagme (... *viac možností kreslenia krajinky...*; ... *každodenných rituáloch správania...*), ďalej ako okolnostné určenie predikátu (*Počas kreslenia počúvajú hudbu.*; ... *a mali by ostatných súdiť podľa správania a charakteru.*), no môže byť aj väzobným doplnením slovesa (*Kvôli zjednodušeniu kreslenia sa môžeme...*; ... *zvyklostí týkajúcich sa správania mužov a žien...*). Periférne pády, t. j. lokál tvoriaci v prípade dominantného tvaru od 22,32 % (*vyhlásenie*) až do 60,21 % (*prestrojenie*) paradigmy daného slova a inštrumentál ako dominantná pádová forma danej lexémy s percentuálnym zastúpením od 26,85 % (*ustrojenie*) až do 75,66 % (*pričinenie*), sú najčastejšie v syntaktickej pozícii okolnostného určenia slovesa (... *uvádza sa vo vyhlásení...*; *Najneskôr po vyhlásení výsledkov...*; ... *a potom som chodila v tomto prestrojení.*; *Po prestrojení hovorte...*; ... *bola celým svojím mentálnym ustrojením žena modernej doby...*; *Jeho pričinením dostal francúzsky kráľovský dvor...*). Datív, signalizujúci okrajovú účasť na deji, ako dominantná pádová forma jedinej lexémy sa z hľadiska kolokácie najčastejšie spája so slovesami *odolať, podľahnúť* (prípadne ich vidovými náprotivkami alebo negovanými tvarmi) a je v postavení pravovalenčného väzobného participanta (*Odolával som pokušeniu napriek jej súhlasu...*; ... *podlieha pokušeniu cigariet...*; ... *nikdy nepodľahol pokušeniu...*). Ako sme už spomínali, plurálové tvary sú v skúmanej skupine slov obmedzené, v postavení dominantného pádu je iba akuzatív, a to najčastejšie ako objektové doplnenie (... *kde sa usilujeme pochopiť očakávania...*; ... *norma obsahuje viaceré pozitívne opatrenia...*),

a genitív, a to adverbálny intencný (... *aj na liečenie ochorení látkovej premeny...*) aj adnominálny (... *rôzne druhy alergických ochorení...*). Opätovne ale konštatujeme, že akákoľvek pádová forma je vždy odrazom miery zúčastnenosti pomenovanej substancie, prípadne pomenovaného javu, na deji vyjadrenom slovesom, zriedka menným komponentom.

4. Syntéza

Syntetizujúc vlastné zistenia, môžeme naznačiť niekoľko tendencií:

1. slovesné podstatné meno so zreteľným významom pomenovania deja, resp. priebehovosti deja, má sémantický príznak abstraktnosti a v textovej realizácii sa oslabuje jeho slovníková definícia, napr.: *balenie kníh, opatrenie detí, zlátenie kníh*;
2. podstatné meno s významom označenia, resp. pojmového označenia, veci má sémantický príznak konkrétnosti a v textovej realizácii je substituovateľné iným jednoznačne vymedzeným substantívom, napr.: *balenie* = obal, *opatrenie* = zákrok, *zlátenie* = vrstva zlata.

Z uvedeného tiež vyplýva, že vyšší stupeň konkretizácie predpokladá posilnenie paradigmy plurálu, naopak, vyšší stupeň abstraktnosti determinuje textovú realizáciu lexémy v singulárovej paradigme. Keďže v pluráli je výrazne menej tvarov skúmaných lexikálnych jednotiek ako v paradigme singuláru, deverbatívne motivované substantíva majú vyšší stupeň vetotvorného potenciálu a v kontexte na seba viažu rozličné väzobné aj neväzobné doplnenia.

5. Záver

Samotná frekvencia gramatických tvarov nedeterminuje sémantickú podstatu danej lexémy, príp. lexie, platí však, že väčší výskyt plurálových ako singulárových foriem determinuje vyššiu mieru substanciálnej sémy, teda významu pomenovania substancie. Frekvencia nominatívu vo vzťahu k ostatným pádom sa ukazuje ako irelevantná, lebo konkrétny gramatický tvar slova závisí od kontextu a od vetnočlenskej pozície, ktorú v texte zastáva. Keďže frekvencia výskytu skúmaných slov je v rámci paradigmy singuláru oproti tvarom plurálu vysoká a zároveň tvary nominatívu tvoria pri všetkých skúmaných lexémach – s výnimkou 1 LJ (*znovunastavenie* – 100 %) – menej ako 50 %, vyslovujeme parciálny záver, že v sufixálnej slovotvornej morféme je vyššia miera gramatického významu ako slovotvorného významu.

THE DEGREE OF GRAMMATICAL AND WORD-FORMING MEANING OF THE SUFFIXAL MORPHEME IN THE VERBAL NOUN

Summary

The aim of the paper is to analyse the degree of grammatical and word-forming meaning of the suffixal morpheme in the verbal noun. Complex of (verbal) nouns from *Slovak Dictionary of Morphemes* gathered by excerption method is verified within motivational relationships in *Slovak Dictionary of Root Morphemes*. In database of *Slovak National Corpus* – style balanced version – occurrence of researched lexemes is verified and frequency of all grammatical forms of their paradigm is surveyed. Especially we are focused on the occurrence of Nominative singular in comparison to other singular but even plural case forms. To verify the rate of occurrence of word-forming and grammatical meaning in word-forming formant the most frequent case form of the verbal nouns is recorded and its syntactic-semantic potential is characterised. On the basis of the results of the analysis, evaluating the rate of individual meanings, a final morpheme of researched derivatives is identified as unit with dominant grammatical and subdominant word-forming meaning.

Bibliografia

1. DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962. 264 s.
2. DVONČ. L. Deriváty z kmeňa niektorých trpných prídavných. In *Slovenská reč*, 27, 1962. s. 276-285.
3. FURDÍK, J. *Život so slovenskou slovotvorbou a lexikológiou*. Eds.: M. Ološtiak, L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG, 2005. 472 s.
4. ONDRUS, P. *Morfológia spisovnej slovenčiny*. Bratislava: SPN, 1964. 202 s.
5. PAULINY, E., RUŽIČKA, J., ŠTOLC, J. *Slovenská gramatika*. Bratislava: SPN, 1963. 575 s.
6. RUŽIČKA, J. Sporné otázky slovenskej morfológie. In *Slovenská reč*, 21, 1956. s. 3-19.
7. *Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966. 896 s.

8. SOKOLOVÁ, M. Aspektológia v Regensburgu. In *Jazykovedný časopis*, 2001, roč. 52, č. 2. s. 110-119.
9. SOKOLOVÁ, M. Teoretické zásady morfeatického spracovania slovenčiny. In *Morfematický slovník slovenčiny*. Prešov: Náuka, 1999. s. 9-55.
10. SOKOLOVÁ, M., MOŠKO, G., ŠIMON, F., BENKO, V. *Morfematický slovník slovenčiny*. Prešov: Náuka, 1999. 531 s.
11. SOKOLOVÁ, M., OLOŠTIAK, M, IVANOVÁ, M. a kol. *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. Prešov: FF PU, 2005. 584 s.
12. Slovenský národný korpus – prim-6.0-vyv. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2013. Dostupný z www: <http://korpus.juls.savba.sk>

BEZPŘEDLOŽKOVÉ GENITIVNÍ FRAZÉMY A IDIOMY

Martin JANEČKA

Nonprepositional phrases and idioms

Abstract: *This paper is based on previous work (Janečka, Uličný 2013) focused on the category of (genitive) case from the localists viewpoint, where primary functions of genitive are described. In this paper I try to find out how the nonprepositional genitive phrases and idioms behave from the semantic and structural point of view, which means that I analyse secondary functions of genitive constructions. Using Czech national language corpora I discover some rules of structural-semantics interface of nonprepositional genitive phrases and idioms and I indicate correspondences and differences between primary and secondary functions of genitive constructions.*

Keywords: *phrase, idiom, genitive, language corpora, metaphor, reflexive clitics*

Contact: *Univerzita Karlova; martin.jane@centrum.cz*

1. Úvod

Tento text částečně navazuje na práci (Janečka, Uličný 2013), kde byla v rámci projektu Moderní mluvnice češtiny zpracovávána kapitola o pádu.

Z funkčního hlediska, jak je obecně známo, lze lišit pády strukturní (ve smyslu jejich účasti v syntaktické struktuře) a pády pragmatické (vokativ, volné dativy „pragmatické“, resp. pragmatické, dále pak expresivní užití pádových tvarů ostatních). Pády strukturní disponují jak syntaktickou, tak sémantickou funkcí. Pády pragmatické, příp. pragmatická užití strukturních pádů, se větné struktury neúčastní (vokativ) nebo jsou gramatické pouze z hlediska výrazu a jejich funkce lze mít za čistě komunikační. Ve výše zmiňovaném textu ukazujeme, že primární pádové funkce se jako lokální vztahy dají analyzovat dostatečně přesvědčivě. Různé modifikace těchto vztahů typu metonymického nebo metaforického, zvláště pak různá abstraktní užití pádových konstrukcí, jsou pak v tomto pojetí charakteru sekundárního, a právě tímto „okruhem“ se hodlám v tomto textu zabývat.

2. Cíle

Mým záměrem je zjistit, jak se chovají bezpředložkové genitivní frazémy (dále jen BGF) vzhledem k pokusu je klasifikovat buď sémanticky, tedy posoudit, zda jde o metafory nebo metonymie, nebo je klasifikovat co do struktury, tedy vysledovat nějaká pravidla jak 1) uvnitř jednotlivých skupin frazémů (A-přirovnání, B-výrazy slovesné a C-výrazy neslovesné), tak 2) nějaké obecné zákonitosti pro všechny „podskupiny“ frazémů.

3. Materiálová báze

Za účelem této stati byly excerpovány tři slovníky frazeologizmů a idiomů, a to: *Slovník české frazeologie a idiomatiky: přirovnání* (Čermák, Hronek, Machač 2009), *Slovník české frazeologie a idiomatiky: výrazy neslovesné* (Čermák, Hronek, Machač 2009), *Slovník české frazeologie a idiomatiky: výrazy slovesné* (Čermák, Hronek, Machač 2009). Celkový počet identifikovaných genitivních bezpředložkových frazémů – i s jejich synonymními obměnami – se pohyboval okolo 450.

4. Sémantické hledisko

Při analýze sémantické byly brány v úvahu jen ty frazémy a idiomy, kde se vyskytoval pouze bezpředložkový genitiv, i když první pozorování při tomto druhu analýzy naznačují, že přítomnost dalšího (jiného) pádu (než genitivu) nehraje roli při tom, zda daný frazém (idiom) spadá mezi metafory či metonymie. Obecně lze uvést, že u neslovesných BGF výrazně převažují metonymie, a to konkrétně synekdochy (*dům hříchu/smutku; hlava rodiny/státu; klid zbraní; minuta ticha*), z metafor (Kol. autorů 2002: 258-259) pak zejména ty, které přeneseně vyjadřují nějakou vlastnost, např. *lev salónů, pirát silnic*). Co se týká přirovnání (v rámci BGF), zcela logicky zde naopak převažují metafory, ať už ty vztahující se k nějakému tvaru (*mít zadek jako dva stroužky česneku*) či vlastnosti (*(bejt) blbej jako bedna kytu; držet se někoho/něčeho jako hovno košile*) – metonymie (opět zastoupeny zejména synekdochami) jsou v menšině, tak např. *je jich tam n. je tam lidí jako much/mraků*. Konečně u slovesných BGF můžeme konstatovat frekvenční poměr metonymií k metaforám zhruba 2:1, přičemž u metonymií jde opět zejména o podtyp synekdochy (*dbát něčího hlasu; hledět si vařečky*), u metafor se jedná převážně o ty vyjadřující nějakou činnost, srov. *ani (prstem) se někoho/něčeho nedotknout; otočit/omotat/ovinout si někoho kolem prstu/malíčku*.

5. Strukturní hledisko

Z hlediska strukturní analýzy beru v případě přirovnání a frazémů a idiomů neslovesných striktně v potaz jen ty, kde se vyskytuje pouze bezpředložkový genitiv, v případě frazémů slovesných pak musí sloveso selektovat genitiv a krom něj se může ve frazému vyskytovat i jméno v jiném pádě.

5.1 BGF neslovesné

Ze zdánlivě heterogenního souboru bezpředložkových genitivních frazémů (dále jen BGF) a idiomů neslovesných vyvstaly při analýze některé systematictější jevy, např. byla u jmen determinujících (selektujících) zjištěna velmi početná skupina „singularií tantum“, tedy takových substantiv, která se vyskytují pouze v čísle jednotném a u nichž by v případě potenciálního vytvoření plurálu (těchto jmen determinujících) v podstatě frazém (nebo idiom) přestal fungovat. Tak např. u frazémů *bod tání/varu* je evidentní, že existuje (u dané entity) vždy jen jeden bod tání, resp. že existují jasně vymezené (např. fyzikální) podmínky, kdy k tání/varu dochází; obligatorní (frazémová) singularita plyne např. i z dané kulturní (náboženské, mýtické/mytologické, obecněspolečenské) tradice, jako např. u frazémů *bůžek lásky*, *jablko sváru* nebo *kniha knih*. Zajímavá je z tohoto pohledu situace v případě skupiny frazémů s determinujícím substantivem *brána*, jímž determinovaná substantiva jsou vždy v singuláru, přičemž bez (možné) předložky jsou uváděny frazémy *brána pekla* (a alternativy); *brána ráje* (a alternativy); *brána smrti*; s (možnou) předložkou už *brána života* (i *do života*), avšak jen s předložkou frazém *brána do světa*. (Takřka) obligatorní singularita BGF má za následek mj. to, že se frazémy při aktuálním použití v jisté komunikační situaci často vztahují k jednomu konkrétnímu referentovi, tak např. *To sice nyní Hostek (ODS) odmítá, ale zároveň říká, že ho posledních pár dní dovedlo k přesvědčení, že by se stal brzdou pokroku politických jednání*. Základním důvodem, proč je v BGF neslovesných determinující substantivum takřka vždy v singuláru, bude však zřejmě to, že se daná entita jednoduše v plurálu v praxi vyskytovat nemůže, tak např. *čára života* nebo *hodina duchů* (= půlnoc) musí být vždy v daném kontextu pouze jedna.

Dále v případech typu *poslední výkřik (módy)* je zase ona jedinečnost determinujícího substantiva selektována užitím konkrétního adjektiva, v BGF typu *hrob Neznámého vojína* poukazují první pozorování na to, že pokud je determinované substantivum animatum v GEN ještě nějak specifikované (adjektivem), pak substantivum determinující musí být (bývá) v singuláru.

Jedním z mála neslovesných BGF, kde je v pozici determinovaného substantiva plurál, je např. *mluva čísel*. První pozorování pak nasvědčují hypotéze, že jistý typ substantiv, týkajících se často nějakého širšího okruhu někoho/něčeho (jako právě např. *mluva*), pak v daných případech selektuje plurál, srov. *Takhle se to stávalo v hodinách algebry či angličtiny, kdy moje sestra jako první přišla na součet x nebo poukázala na nesprávnou mluvu svých vrstevníků*. Nadto je evidentní, že bez bližší specifikace (adjektivem, zájmenem) může být determinované substantivum pouze tehdy, je-li neživotné – v případech životných substantiv (viz příklad výše) je nějaká další specifikace obligatorní.

Za podobný případ BGF lze považovat *pálení čarodějnic* (už jen např. tím, že v pozici determinujícího substantiva se nachází deverbativum). Zde se lze zamýšlet nad tím, proč je determinované substantivum v plurálu: Pokud by totiž bylo v singuláru ((jedna) *čarodějnice*), tak by se na místě determinujícího výrazu nacházel tvar „upálení“, čili tvar perfektivní, na rozdíl od imperfektivního „pálení“. Potvrzuje se tak zřejmě hypotéza, že zde imperfektivnost plurál přímo vyžaduje. O rozdíl v procesuálnosti (resp. durativnosti) se zřejmě nejedná, durativní je totiž obojí, ač je zde registrován vidový protiklad.

Zcela specifický strukturní typ BGF (i z hlediska komunikační situace) pak představují konstrukce, ve kterých je determinující substantivum v INSTR, např. *jménem republiky/zákona* apod., a kde zároveň existuje možnost substituce tohoto INSTR tvaru za předložkový tvar LOK – srov. *ve jménu republiky/zákona* apod.

5.2 BGF: přirovnání

Co se týká BGF z okruhu přirovnání, tak lze zobecnit následovně: Poněvadž se předpokládá referovaná entita v singuláru (viz výše o jedinečnosti referované entity), je přirovnávající entita (často motivovaná sémantikou slovesa) také v sg., srov. např. *držet se někoho/něčeho jako klišť*. Některé přirovnávané entity pak sémantikou slovesa motivovány být nemusejí, resp. ani nemohou např. z důvodu iracionálnosti, což je však, podobně jako hyperbolizace, jev v této sféře jazyka velmi častý, srov. *(bejt) blbej jako bedna kytu* apod.

V některých BGF je (tak jako u BGF neslovesných) jedinečnost referované entity zdůrazněna výběrem jedinečné přirovnávané entity, srov. *tváří se jako bůh/bohyně pomsty; vypadá/tváří se/je jako čínský bůh srandy* apod., přičemž tato korespondence platí i u plurálu, srov. *je jich tam n. je tam lidí jako much/mraků*. Pokud se přirovnávaná entita skládá např. ze dvou stejnoměrných částí, je třeba zvolit takovým způsobem i entitu přirovnávající, srov. *mít zadek jako dva stroužky česneku* apod.

5.3 BGF slovesné

V případě BGF slovesných nás nejprve zajímaly ty konstrukce, které jsou, co se týká determinovaného substantiva (popř. nějak specifikovaného zájmenem, adjektivem – viz výše), z hlediska genitivu syntakticky jedinečné.

Pravidelně se substantivum v genitivu nachází ve frazémeh a idiomech po slovesech *být* a *mít*, přičemž sloveso *mít* má význam *být* (jako např. *mít vysokou postavu* = *být vysoké postavy* a ne např. *mít peníze* apod.), srov. *mít plnou prdel řeči/strachu*; *mít něčeho plné ruce*; *mít něčeho (tak) akorát*; *mít něčeho habaděj*; *mít peněz plnou prdel* apod. Poslední uvedený BGF se však dá uvažovat také tak, že sloveso *mít* váže ACC (má akuzativní interpretaci), tedy *prdel* (která je *plná peněz*) – konstrukce *mít pytel (plný) peněz* už se však naproti tomu, podle mých průzkumů, možnosti obrácené (genitivní) interpretace vzpouzí, v případě elidování specifikujícího (?) adjektiva *plný* je pak již daná konstrukce nahlížena jako negramatická, resp. přípustná max. v rámci básnického stylu, srov. **(?) mít peněz pytel*. Zachytili jsme však i případy, kdy lze v interpretaci sloves postupovat oproti té výše uvedené inverzně, totiž sloveso *být* lze interpretovat jako *mít*, srov. *být toho domnění*; *být mdlého ducha*; *být toho přesvědčení že* apod.

V případě BGF obsahujících reflexivum, jako např. *držet se někoho/něčeho/svého*; *chytit se chlastu*; *držet se svého kopyta*; *chopit se péra*; *chytat se stěbla*; *chopit se/ujmout se vesla*; *chytit se záminky* apod. se jedná o tzv. „reflexiva odvozená“ (Králiková 1980) nebo „sekundární reflexiva tantum“ (Panevová 1999). Karlík (1998) je označuje jako inherentně reflexivní varianty slovesa (IRVS). IRS se podle Karlíka odlišují od IRVS tím, že *se/si* je součástí slovesa, které se vyskytuje rovněž bez *se/si s tím*, že výraz *se/si* je v jisté významové relaci k výrazu bez *se/si*.

Morfém *se* pohlcuje podle Karlíka syntaktickou pozici objektu, IRVS tak realizuje slovotvornými prostředky to, že činnost vyjadřovaná slovesem je vztažena pouze k subjektovému referentovi – i to je možná důvodem, proč je (nejen) mezi BGF výrazné množství konstrukcí obsahujících reflexivum.

Velmi zajímavě se situace jeví u BGF s reflexivním klitikem *si* (objekt v ACC) – *hledět si vařečky* (Čermák a kol. 2009c: 861), ve kterém je klitikon *si* z hlediska statusu frazému obligatorní, na rozdíl např. od BGF *užívat si volnosti*, ve kterém lze klitikon *si* elidovat, aniž by daná konstrukce přestala být frazémem (Čermák a kol. 2009c: 894). Z tohoto hlediska lze uvažovat nad tím, do jaké míry má výše popsaná skutečnost vliv na to, že zatímco u frazému *užívat si volnosti* je možné nalézt jak podobu s determinovaným

substantivem v GEN, tak v ACC, v případě BGF *hledět si vařečky*, vykazuje forma s determinovaným substantivem v akuzativu nulový výskyt.

U výrazů, kde lze v pozici determinovaného substantiva za GEN dosadit ACC, tedy u výrazů syntakticky nejednoznačných (nahraditelných), jsme přistoupili ke korpusové analýze frekvenčních poměrů, k čemuž byl použit ČNK, konkrétně SYN2010.

Výrazná disproporce byla zjištěna mezi variantami *neříct (ani) slovo/neříct ani slova* (100:1), u BGF sémanticky blízkého *neslyšet vlastního slova* dokonce v sg. nebyla zjištěna podoba s ACC, tedy *neslyšet vlastní slovo*; naproti tomu však v pl. byla zjištěna pouze varianta (s ACC) *neslyšet vlastní slova*, varianta *neslyšet vlastních slov* (s GEN) má výskyt nulový.

Další frekvenční poměry vypadají následovně: *doznat změny* (GEN) vs. *doznat změnu* (ACC) 3:1; *neznat hranic* (GEN) vs. *neznat hranice* (ACC) 4:1, *nemít čas* (ACC) vs. *nemít času* (GEN) 50:1 (konkrétně cca 1000:19 – z oněch 19 se jen 2 výskyty nacházely mimo konstrukci *nemít času nazbyt*). V případě BGF *dosáhnout tím/něčím pravého opaku* (Čermák a kol. 2009c: 515) se jedná o situaci specifickou, neboť (v tomto případě) dvouvalenční sloveso *dosáhnout* selektuje nejprve GEN a poté INSTR, v případě tohoto BGF se však pořadí objektů frazeologizovalo inverzně. Frekvenční poměr GEN vs. ACC je 6:1.

Poměrně početnou skupinu slovesných BGF tvoří konstrukce, v nichž determinující substantivum je původu deverbativního, srov. *náplň něčeho*; *náprava něčeho*; *název něčeho*; *nedostatek něčeho*; *nesouhlas někoho*; *obžaloba (někoho/něčeho)* atd. O (čistá?) deverbativa se však nejedná min. v následujících BGF, které jsou řazeny mezi slovesné, srov. *nitro (něčeho)*; *nutnost (něčeho)*; *nebezpečí (něčeho)*.

6. Závěr

Z hlediska sémantického lze BGF řadit k metaforám či k metonymiím. Z analýzy plyne, že výraznější zastoupení mají metonymie u slovesných a neslovesných BGF, metafory pak logicky převažují v podskupině přirovnání; konkrétně je v rámci BGF co do sémantiky vůbec nejfrekventovanější synekdocha.

Ze strukturní analýzy vyplynulo, že v rámci BGF neslovesných se často vyskytují „singularia tantum“, což nepochybně úzce souvisí s konkrétním referentem v rámci určité komunikační situace (u BGF slovesných reflexivních je jedinečnost referenta zajištěna klitikem *se*); u přirovnání pak platí korespondence (referovaná entita a přirovnávaná entita) pro sg. i pro plurál.

U neslovesných BGF dále platí, že substantiva týkající se širšího okruhu (i když v sg.) selektují plurál a že bez specifikace (adjektivem) se mohou ve frazémeh vyskytovat pouze neživotná substantiva – životná musí být specifikovaná. Co se týká BGF slovesných, jsou v genitivech substantiva po slovesech *být/mít* a je třeba je specifikovat pomocí zájmena nebo adjektiva, jinak se stávají frazémy (nebo idiomy) nefunkčními. Pokud je u inherentně reflexivní varianty slovesa s klitikem „si“ možné doplnit pouze genitiv, klitikon nelze elidovat, pokud je však možná i interpretace akuzativní, je klitikon elidovatelné bez sémantické modifikace.

Obecně nelze prozatím určit, proč v jistých konkurenčních dichotomiích genitiv vs. akuzativ někde převažuje genitiv, jinde zase akuzativ; je možné pouze konstatovat, že když převažuje genitiv, není převaha zdaleka tak výrazná, jako když převažuje akuzativ, což koresponduje s obecnou dominancí akuzativu v rámci pádového systému.

Z hlediska protnutí sémantické a strukturní analýzy lze ty zajímavější jevy sledovat zejména u metonymií, marginálně u metafor, které de facto odpovídají okruhu „přirovnání“. Metonymie jsou zajímavé z toho důvodu, že tvoří podstatnou část okruhu „neslovesných“ a zejména „slovesných“ frazémů, kde je často genitiv kombinován ještě s nějakým jiným pádem, resp. lze genitiv více či méně úspěšně v jistých BGF nahrazovat pádem jiným, tzn. více či méně se odklonit od výchozího, „slovníkového“ tvaru BGF a posoudit, do jaké míry je ještě „nový BGF“ komunikačně-funkční.

NONPREPOSITIONAL PHRASES AND IDIOMS

Summary

In this paper I considered semantic and structural analyses of nonprepositional genitive phrases and idioms. My results indicate that there are some specific phenomena within genitive phrases and idioms, e.g. the occurrence of *singularia tantum*, the necessity of being specified (in case of animate nouns) or the singular-singular and plural-plural correspondence for both entities in genitive comparisons. Situation with genitive phrases and idioms containing reflexive clitics is completely specific. In some phrases or idioms there is genitive-accusative competition, mostly with the dominance of accusative. Reasons for this dominance are not evident at present.

Bibliografie

1. ČERMÁK, F., HRONEK, J., MACHAČ, J. *Slovník české frazeologie a idiomatiky: přirovnání*. Praha: Leda, 2009a.
2. ČERMÁK, F., HRONEK, J., MACHAČ, J. *Slovník české frazeologie a idiomatiky: výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009b.
3. ČERMÁK, F., HRONEK, J., MACHAČ, J. *Slovník české frazeologie a idiomatiky: výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009c.
4. JANEČKA, M., ULIČNÝ, O. K lokalistickému východisku popisu pádového systému češtiny. In *Studie k moderní mluvnici češtiny*, svazek 6, s. 33-40, Olomouc: UP, 2013.
5. KARLÍK, P. Ke klasifikaci genitivu adnominálního. SPFFBU, 47, A 46, Brno: MU, 1998. s. 121-130.
6. Kol. autorů *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002.
7. KRÁLÍKOVÁ, K. Pasívum v generativním popisu jazyka. In *Slovo a slovesnost*, 41, 1980. s. 118-126.
8. PANEVOVÁ, J. Česká reciproční zájmena a slovesná valence. In *Slovo a slovesnost*, 60, 1999. s. 269-275.

PLAN PIERWSZY A TŁO JAKO NARZĘDZIE KOGNITYWNE W NAUCZANIU JĘZYKA POLSKIEGO JAKO OBCEGO

Anna ANDRZEJEWSKA

Figure and ground as a Cognitive Linguistic's tool in teaching Polish as a foreign language

Abstract: *Cognitive Grammar is a cognitive approach to language developed by Ronald Langacker. It is based on a model in which language is rooted in human experience of the physical world and where our understanding is developed starting from a basic sensory – motor experiences. The view of language that offers the Cognitive Grammar is especially productive in the field of teaching foreign languages for several reasons. Among other things, in this model every form has its meaning, so it is possible to explain its function, uses and contexts to foreign students. The author tries to use the potential of cognitive grammar in language teaching Polish as a foreign language, especially describing relation figure and ground as an educational tool.*

Keywords: *Cognitive Grammar, teaching foreign languages, innovations in education, methods and tools, Polish as a foreign language*

Contact: *University of Opole; annalandrzejewska@gmail.com*

1. Metody nauczania języków obcych

Glottodydaktyka czy też dydaktyka języków obcych, rozumiana jako samodzielna dyscyplina naukowa o uczeniu się i nauczaniu języków obcych, od zarania dziejów nie ustaje w szukaniu skutecznych metod uczenia (się) języków obcych, bowiem obok odpowiedzi na pytanie czego uczyć (czyli ustaleniu programu i treści nauczania), powstaje druga fundamentalna kwestia: jak uczyć. Wybór technik pracy, stylu nauczania i odpowiednich metod (bądź odpowiedniej metody) do rozwijania konkretnych sprawności językowych, zdaje się być kluczem do osiągnięcia efektów pracy nauczyciela oraz uczniów. W historii nauczania języków obcych, która liczy sobie ponad dwadzieścia pięć wieków, pojawiło się wiele metod nauczania, czyli świadomie stosowanych sposobów postępowania, które mają prowadzić do osiągnięcia zamierzonego celu. Celu kierunkowego, którym w przypadku nauki języka

obcego jest „maksymalne rozwinięcie kompetencji lingwistycznej i komunikacyjnej” (Komorowska 1993: 15). Do jego osiągnięcia służy wyznaczenie celów mniejszych, czasowych, dobieranych na konkretny etap nauczania i uczenia się języka – tzw. celów etapowych. Pierwszym krokiem dla nauczyciela jest więc podjęcie decyzji programowych, czyli selekcja treści bazująca na programie nauczania, adekwatna do typu kursu, czasu jego trwania, możliwości uczniów oraz ich zainteresowań. Drugim zaś krokiem jest odpowiedzenie na pytanie, w jaki sposób owe treści nauczyciel chce zrealizować, a zatem dobranie do treści odpowiedniej formy. Na przestrzeni dziejów można zaobserwować różnorodny wachlarz metod: bezpośrednich i pośrednich, konwencjonalnych czy też niekonwencjonalnych. Życie metod było bardzo różne – niektóre krótsze, a niektóre dłuższe; niektóre już umarły, a niektóre z nich są żywe do dziś. Wszystko zależało i zależy od warunków, w jakich przyszło i przychodzi im funkcjonować.

W dawnych czasach niewolnictwo, migracje i wojny nie sprzyjały formalnej nauce języka. Znalazłszy się niespodziewanie wśród ludzi innej narodowości, kultury i języka trzeba było uczyć się obcej mowy od ludzi z otoczenia. Była to więc *bezpośrednia nauka żywego języka*. (...) Pojawiały się jednak także takie sytuacje, w których potrzebna była *pośrednia nauka typu szkolnego* oparta na tłumaczeniach, objaśnieniach prawideł gramatycznych i obcowaniu z tekstem pisanym. Klasycznym przykładem może być tu nauka łaciny, ale także i innych języków obcych opanowywanych nie w naturalnym kontekście, a w wieloosobowej klasie pod kierunkiem nauczyciela, nie będącego rodzimym użytkownikiem języka obcego (Komorowska 1993: 21).

Kolejny podział metod nie dotyczy warunków, w jakich przychodzi uczyć (się) języka obcego, a ustalenia punktu ciężkości na nauczycielu bądź uczniu. Również wyróżniamy tu dwie grupy: tradycyjne (zwane konwencjonalnymi) oraz niekonwencjonalne. Do pierwszej grupy należą (Komorowska 1993: 22):

- metoda bezpośrednia, która opierając się na naturalnym kontakcie nauczyciela i ucznia, kładzie nacisk na umiejętność prowadzenia rozmowy (zwrócenie uwagi na kontekst sytuacyjny, brak systematycznego planu, selekcji i gradacji materiału),
- metoda gramatyczno-tłumaczeniowa, która bazuje na czytaniu i tłumaczeniu tekstów z języka obcego na język ojczysty oraz komentowaniu form gramatycznych, które się w nim pojawiają, a za priorytetowy cel obiera samodzielne czytanie tekstów obcojęzycznych,
- metoda audiolingwalna, której priorytetem jest opanowanie czterech sprawności językowych w kolejności od słuchania i mówienia do czytania i pisania poprzez wykształcenie odpowiednich nawyków językowych w sposób mechaniczny oraz bezrefleksyjny,

- metoda kognitywna, która poprzez kontakt z językiem obcym (tzw. wystawienie się na działanie języka obcego) chce wykształcić w uczniu kompetencję językową, podkreśla twórczy charakter posługiwania się językiem obcym, istotną rolę błędu, a także sprawności receptywnych (słuchanie, czytanie),
- metoda komunikacyjna, która skupia się na wykształceniu kompetencji komunikacyjnej w toku nauki umiejętności uzyskiwania oraz przekazywania informacji – najważniejsze dla tej metody jest bowiem skuteczne porozumiewanie się w języku obcym w danej sytuacji.

Warto podkreślić fakt, iż wymienione wyżej metody mogą się ze sobą krzyżować i nie występować w czystej postaci. Oznacza to, iż nauczyciel może skomponować istną mozaikę metod po uprzedniej analizie potrzeb grupy oraz sformułowaniu celu kierunkowego. Przykładowo na kursie języka polskiego jako obcego dla studentów przybywających do Polski z programu Erasmus metodą dominującą może być metoda komunikacyjna. Lektor stwierdza bowiem, iż najistotniejszym celem kierunkowym, który obiera, jest umiejętność efektywnego porozumiewania się językiem polskim w danej sytuacji. By osiągnąć ten cel nauczyciel obok ćwiczeń lekcyjnych, które odzwierciedlają autentyczną komunikację językową, z powodzeniem sięga również po rozwiązania innych metod. I tak może wprowadzić ćwiczenie, w którym studenci tłumaczyć będą krótkie teksty napisów, które spotykają w przestrzeni publicznej (metoda gramatyczno-tłumaczeniowa) lub udać się na wspólne zakupy, by studenci użyli języka w sytuacji zupełnie naturalnej (metoda kognitywna).

Z kolei metody niekonwencjonalne cechują się przede wszystkim skupieniem uwagi na osobie uczącego się i upomnieniem się o jego prawa – o uwzględnienie jego poczucia bezpieczeństwa, styl uczenia się, zainteresowania i preferencje (Komorowska 1993: 26). Co więcej, metody te sięgają po rozwiązania psychologii uczenia się, by uczynić ten proces przyjazny mózgowi, wpisując się tym samym w nurt neurodydaktyki, zwanej „edukacją uzasadnioną neurologicznie” lub też „pedagogiką XXI wieku”.

Neuropedagogika – pedagogika XXI wieku, opierać się musi na wiedzy (ze zrozumieniem!) o budowie i funkcjach mózgu; np. o wiedzy o preferencjach sensorycznych, różnicach w funkcjonowaniu półkul mózgowych, profilach dominacji półkuli mózgowej w połączeniu z dominacją oka, ucha, ręki, nogi i konsekwencji tegoż dla stylu uczenia się oraz np. reakcji w sytuacjach stresu; także o wpływie stresu na różne rodzaje pamięci, efektywność uczenia się i wreszcie o tworzeniu właściwych stanów psychoemocjonalnych, które optymalizują przebieg uczenia się (Taraszkiewicz 2005: 2).

Do niekonwencjonalnych metod nauczania można więc zaliczyć:

- metodę reagowania własnym ciałem (TPR), która wykorzystuje polecenia w języku obcym oraz ruch fizyczny (a więc pracę całym ciałem), a to wszystko w celu uruchomienia pracy obu półkul mózgowych i zwiększenia efektywności nauki,
- metodę The Silent Way, której istotą jest ograniczenie pola uwagi uczniów i zwiększenie ich koncentracji poprzez ciszę, która zapada po prezentacji nowych wyrazów oraz zwrotów,
- metodę Counselling Language Learning (CLL), która czerpie z technik psychoanalitycznych oraz terapeutycznych, a zatem w komunikacji grupowej nie ma przymusu – mówią tylko ci, którzy naprawdę chcą coś powiedzieć,
- metodę naturalną (The Natural Approach), której inspiracją jest sposób akwizycji języka pierwszego przez dzieci, a zatem polega na kontekstowym rozumieniu ogólnym wypowiedzi obcojęzycznych oraz podkreśla rolę poczucia bezpieczeństwa i akceptacji w nauce.

Faktem jest, iż metody nauczania języków obcych są bardzo liczne i bardzo różne, a ich dopasowanie jest indywidualne i zależy w dużej mierze od wizji nauczyciela oraz pragnień ucznia, a także od warunków nauczania (kontekst społeczny, kulturowy itp.).

2. Narzędzia gramatyki kognitywnej – pierwszy plan a tło

Wpływ na nauczanie języków obcych może aktualnie mieć współczesna tendencja w kulturze, uwypuklająca znaczenie obrazu w wielu dyscyplinach naukowych, a określona przez Williama Johna Thomasa Mitchella zwrotem ikonicznym (Mitchell 2009). Temat obrazowania, a także wykorzystywania naturalnych zdolności poznawczych człowieka łączy również gramatyka kognitywna – teoria zaproponowana w 1976 roku przez amerykańskiego lingwistę Ronalda Langackera, który pokazuje atrakcyjność gramatyki w ciągłych możliwościach jej badania, w wychodzeniu poza schematy, w szukaniu nowych prawidłowości. Ukazuje on nowe podejście do rozumienia gramatyki, która często bywa postrzegana jako zbiór abstrakcyjnych reguł „niepowiązanych z innymi aspektami ludzkiego poznania i działania” (Langacker 2009: 17). Podejście Langackera owocuje tworzeniem konkretnych narzędzi do nauczania języka obcego, w tym technik nauczania czy nowych (starych?) rozwiązań metodycznych. Samo pojęcie technik jest węższe od metod nauczania, gdyż każda z powyżej opisanych metod korzysta z szerokiego wachlarza technik nauczania, czyli sposobu przyswojenia nowego materiału. Gramatyka kognitywna jest więc użyteczna w tworzeniu technik glottodydaktycznych ze względu na podejście do języka, zakładające iż każda forma – leksykalna, morfologiczna czy syntaktyczna – jest nośnikiem znaczenia, a także ze względu na wykorzystanie charakteru obrazowego reprezentacji językowej dla

pokazania zagadnienia w formie graficznej. Wykorzystanie obrazowania do przedstawiania zagadnień gramatycznych może stanowić również sposób poznawania rzeczywistości przez użytkowników różnych języków, dzięki czemu łatwiej ukazać odmienne wizje świata i różnice kulturowe (Castaneda Castro 2004: 3). Gramatyka kognitywna może więc z powodzeniem stanowić inspirację do tworzenia technik nauczania każdego systemu językowego polszczyzny: wymowy i intonacji, pisowni, słownictwa, a także gramatyki. Miejsce oraz znaczenie każdego z wyżej wymienionych systemów w procesie nauczania języka obcego było i jest zależne od panujących w danym okresie przekonań metodycznych (Serenty, Lipińska 2005: 111) lub przekonań metodycznych wybranych dla danego kursu przez nauczyciela lub przez nauczyciela i uczniów.

Jednym ze zjawisk, które zostało opisane już w 1915 roku przez duńskiego psychologa Edgara Rubina, a które ma duże znaczenie w językoznawstwie kognitywnym, jest układ figura-tło. Bazuje ono na ludzkiej percepcji, która automatycznie dzieli każdą scenę przestrzenną (czyli zakodowaną w języku jednostkę doświadczenia przestrzennego) na figurę (zwaną również trajektorem), tło (określane także jako landmark lub przedmiot odniesienia), rejon oraz (potencjalnie) sekundarny przedmiot odniesienia, który wraz z prymarnym tworzy tzw. ramę odniesienia (Evans 2009: 136). Figura to byt, który wyróżnia się z tła dzięki wyraźnym konturom lub barwom (Evans 2009: 169) oraz dzięki wielkości lub ruchowi (Szewczuk 1970: 306). W tym kluczu można wprowadzać nowe zagadnienia gramatyczne bądź też leksykalne w myśl zasady nowa gramatyka-znana leksyka lub znana gramatyka-nowa leksyka. Anna Serenty i Ewa Lipińska komentują tę sytuację w „ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego” następująco: „Wprowadzenie nowej leksyki musi bowiem poprzedzać lekcję gramatyczną, by na jednych zajęciach nie nastąpiło nawarstwienie materiału do opanowania, co może spowodować chaos i w rezultacie niepełną realizację postawionego celu” (Serenty, Lipińska 2005: 120). Oznacza to, iż na przykład studenci, którzy opanowali już leksykę związaną z produktami spożywczymi mogą za jej pomocą poznawać (a potem ćwiczyć) biernik oraz dopełniacz. Figurą jest dla nich biernik oraz dopełniacz, a tłem leksyka, która nie pochłania studentom tyle uwagi, a jedynie stwarza komfortowe warunki do przyswojenia nowego zagadnienia gramatycznego. W podobnym kluczu przygotowywanie ćwiczeń automatyzujących oraz utrwalających spowoduje, iż relacja figura-tło zostanie konsekwentnie utrzymana podczas lekcji do końca. Mechanizm ten wspomogę zapamiętanie nowego materiału, bowiem jak wskazał już sam Rubin, figura przez to, że wydaje się być bardziej wyraźna, jest lepiej zapamiętana. Analogicznie, tło jawi się jako

stosunkowo bezkształtne, wydaje się bardziej oddalone i rozciąga się z tyłu za figurą, mniej rzuca się w oczy, a w efekcie jest gorzej zapamiętane (Evans 2009: 169).

Układ figura/tło znajduje zastosowanie w zasadzie wszędzie tam, gdzie jedna koncepcja poprzedza drugą i w jakiś sposób ułatwia jej zaistnienie. W tym szeroko pojętym sensie można powiedzieć, że wyrażenia językowe przywołują wiedzę z tła jako podstawę swojego znaczenia (Langacker 2009: 89).

Strategia odwoływania się do posiadanej już przez studentów wiedzy daje im poczucie bezpieczeństwa, porządkuje wiedzę, motywuje i przynosi edukacyjne efekty. Istotne jest zatem, aby już na etapie planowania ustalić priorytety w toku lekcji, aby dla uczniów było jasne, co jest figurą, a co tłem. Co więcej, strategia ta może być stosowana nie tylko w kontekście wąskim – planowania jednej jednostki lekcyjnej, ale również w kontekście szerokim – planowania całego kursu. To, co stanowiło podczas jednych zajęć figurę innym razem z powodzeniem może być tłem. Przenikanie się treści sprzyja bowiem procesowi ich zapamiętywania. Mechanizm ten wykorzystuje spiralny układ programu nauczania, który wraca do tych samych treści na wyższych poziomach, rozszerzając ich zakres. Kluczem planowania zdaje się więc być logika ułożenia treści leksykalnych, gramatycznych i kulturowych, gdzie punkt wyjścia i pierwsze tło może stanowić wspólna wiedza podstawowa o świecie fizycznym.

Już klasyczna psychologia dostrzegała wyraźnie zależność spostrzegania od doświadczenia, formułując znane twierdzenie, że widzimy poprzez okulary doświadczenia. Cały dalszy rozwój badań psychologicznych potwierdził tę zależność, zmieniając jednak w wielu punktach jej interpretację. Dziś wiemy z pewną oczywistością, że w naszym spostrzeganiu zawiera się cała historia indywidualnego poznawania rzeczywistości (czy i w jakim znaczeniu również historia gatunkowa – stanowi to kwestię jeszcze nierozstrzygniętą) i naszego działania w niej. Aktualny rozkład energii w polu receptorycznym stanowi tylko punkt wyjścia, na pewno w procesie odzwierciedlania zasadniczy, dla złożonego procesu spostrzegania. (...) Doświadczenie przyspiesza widzenie przedmiotów (Szewczuk 1970: 309).

3. Podsumowanie

Narzędzia gramatyki kognitywnej, takie jak na przykład obrazowanie prezentowanych zagadnień, są coraz częściej wykorzystywane przez podręczniki kursowe do nauczania języka polskiego jako obcego (por. *Hurra I i II, Miło mi panią poznać, Start, Polski krok po kroku, Polski jest cool, Cześć, jak się masz?* i in.), a także do nauczania samej gramatyki (por. *Ten, ta, to*). Gramatyka kognitywna ma jednak dużo większy potencjał glottodydaktyczny (m.in. wyidealizowane modele poznawcze, schematy wyobrazeniowe, ogniskowanie), który

można wykorzystać i rozwinąć. Jednym z inspirujących narzędzi jest niewątpliwie relacja figura-tło, którą można wykorzystać zarówno przy planowaniu całego kursu, jak i jednej jednostki lekcyjnej. Może powstać pytanie o różnice opisanych wyżej technik wobec stosowanych dotychczas, które również wykorzystywały podobne rozwiązania. Otóż różnica ta to świadomość. Sposób, który proponuje gramatyka kognitywna to świadome budowanie wiedzy na doświadczeniu i percepcji rzeczywistości, gradacja materiału, zwrócenie się w stronę języka pojmowanego jako integralną część ludzkiego funkcjonowania poznawczego. Tym właśnie zajmuje się językoznawstwo kognitywne, które bada relacje między językiem, umysłem i doświadczeniem psychospołecznym. Traktuje człowieka jako całość, pomaga go zrozumieć i „daje fascynujące spojrzenie na do tej pory ukryte aspekty ludzkiego umysłu i doświadczenia” (Evans 2009: 13).

FIGURE AND GROUND AS A COGNITIVE LINGUISTIC'S TOOL IN TEACHING POLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The modern trend in a culture, called by W.J.T Mitchell as visual culture, emphasizes the importance of image in many scientific disciplines. The principle of the thing: in place of the text, which until recently was the starting point, there is a picture now. The topic of the mapping and the use of natural human cognitive abilities combines cognitive grammar as well. It is a theory proposed in 1976 by the American linguist Ronald Langacker, which shows the attractiveness of grammar in a continuous opportunities for its study, going beyond schemes, in exploring new patterns. The author of the paper starts from the assumption that cognitive grammar has educational potential. This shows growing more and more trend, which use cognitive tools for teaching various languages as foreign. The author analyzes different methods of teaching foreign languages throughout history, to finally get to the techniques proposed by Cognitive Linguistics, and in particular the manner of presentation of grammatical and lexical material for year relationship figure-ground. Then she transfers the results of this analysis on the ground of teaching Polish as a foreign language, showing the potential use of new methods in the presentation of the grammatical and lexical material to foreigners.

Bibliografia

1. CASTAÑEDA CASTRO, A. *Potencial pedagógico de la gramática cognitiva*. Nr 4. "red ELE", 2004.
2. EVANS, V. *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Kraków, 2009.
3. KOMOROWSKA, H. *Podstawy metodyki nauczania języków obcych*. Warszawa, 1993.
4. LANGACKER, R. *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków, 2009.
5. MITCHELL, W.J.T. *Zwrot piktorialny*. Nr 1 (23), „Kultura Popularna”, 2009.
6. SERETNY, A., LIPÍŃSKA, E. *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego*. Kraków, 2005.
7. SZEWCZUK, W. *Psychologia*. Warszawa, 1970.
8. TARASZKIEWICZ, M. *Jak działa mózg*. Opole, 2005.

OBRAZ AZJI W ŚWIETLE DANYCH POLSKIEGO SYSTEMU JĘZYKOWEGO

Karolina BOŻEK

The image of Asia in Polish linguistic system

Abstract: *The present article makes an attempt to reconstruct the portrait of Asia in the Polish linguistic system. It extends prior research on the etymology of the word Asia, its definitions, hyperonyms, synonyms, antonyms as well as semantic and word-formative derivatives. The presented analysis is accompanied with a sample study of collocations concerning the lexeme.*

Keywords: *linguistic worldview, Asia, an Asian, systemic data*

Contact: *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; karolina_bozek@o2.pl*

Pochodzenie nazwy Azja i jej pierwotne znaczenie

Etymologia nazwy *Azja* nie jest jednoznaczna, gdyż źródła rejestrują kilka jej wariantów. Według *Słownika mitologii greckiej i rzymskiej* swymi korzeniami sięga do akadyjskiego słowa *asios*, które oznaczało ‘wejście, miejsce jasne, kraj wschodzącego słońca, namuł rzek’ (SMGiR 2008: 44). W najstarszym polskim miesięczniku podróżniczo-reportażowym „Poznaj świat” znajdziemy informację o tym, iż leksem *asios* pochodził od greckiej nazwy *Asios leimon*, dosłownie oznaczającej ‘łęg azyjski’, który leżał w pobliżu Efezu u ujścia rzeki Kaistru, a więc w Azji Mniejszej¹.

W *Słowniku nazw geograficznych z odmianą i wyrazami pochodnymi* Jana Grzeni pochodzenie słowa *Azja* zostało wyjaśnione podobnie, lecz jego źródeł upatruje się w innym języku: *nazwa wywodzi się prawdopodobnie z sanskrytu, a pierwotnie znaczyła ‘kraina, gdzie wschodzi słońce’* (SNG 2008: 31). Słownik Grimala podaje także inne znaczenie analizowanego leksemu: *Asja* ‘córka Okeanosa i Tethys. Jej imieniem nazwano kontynent azjatycki. Ze związku z Japetem urodziła Atlasa, Prometeusza, Epimeteusa i Menojtiosa’² (SMGiR 2008: 44). Taki źródłosłów potwierdzałoby jedno ze znaczeń *Azji* podanych w „słowniku wileńskim”: ‘*mit.* jedna z nimf’. W mitologii greckiej słowo *Azja* było imieniem jednej z okeanid – nimf morskich. Jak każda okeanida, *Azja* uchodziła za córkę tytana Okeanosa i tytanidy Tetydy (SMGiR 2008: 44). Wedle *Słownika mitologicznego*

¹ "Poznaj świat" R. VIII, nr 11 (96), listopad 1960, s. 44.

² Według niektórych źródeł rodzicami Prometeusza, Epimeteusza i Menojtiosa byli Japet i Klimene.

z przyłączeniem obrazo-pismu rodzicami Azji mogli być Pamphilog i żona Japeta. W tym samym źródle znajdujemy ciekawy opis tego, jak dawniej wyobrażano sobie Azję:

Asia – 1. nazwisko Minerwy czczonej na wierzchołku góry Lakonii. 2. Nimfa córka Oceanu i Tetydy, albo Pamphiloga i żony Japeta. Dała swoje nazwisko jednej ze czterech części świata. Na medalach wyobrażana w postaci kobiety stojącej, w prawe ręce trzyma węża, w lewej ster, a prawą nogę wspiera na rufie okrętu. Czasem niewiasta ma głowę ozdobną wieżami, i trzyma kotwicę. Dwa ryte kamienie, jeden przedstawujący Achillesa ciągnącego Hektora około murów Trojańskich, a drugi zniszczenie Troi, i przeniesienie państwa do Europy, kreśla jej smutek i żal z poniesionych klęsek ojczyzny. Od współczesnych wyobrażana w postaci kobiety ubranej wspaniale. W jednej ręce trzyma pęczek gałązek korzennych jakoto: kawy, pieprzu, goździków, a w lewej kadzielnicę. Ma diamenty przy nogach, i wielbłąd w tyle jej leży.

Lebrun wyobraził ją w Wersalu w postaci kobiety w wysokim kolorze, z pojrzenia oblicze jej wystawują dumę jakawąś i srogość. Siedzi na wielbłądzie; przy niej widzieć się dają chorągwie, kotły, bębny, pałasze, łuki i strzały; ramie jej, ręka lewa, i nawet część piersi odkryta. Wstążka biała nakrapiana błękitno, okrywa jej głowę i pióra czapli. Ma błękitną szatę, i żółty płaszcz. W jednej ręce trzyma pudełko wonności kurzących się dymem, a drugą wspiera na tarczy mieszczącej w środku połowę księżyca (SM 1806: 250).

W *Małej Encyklopedii Kultury Antycznej* nazwa *Azjos* (z gr. *Asios*) pojawia się jeszcze w innych znaczeniach:

1. *mit.* syn Hyrtakosa z Arisby, sprzymierzeniec Priama, któremu przywiódł liczne posiłki; padł z ręki Idomeneusa.
2. *mit.* syn Dymasa, Frygijczyk z Sangarios, brat Hekaby, wuj Hektora, zginął z ręki Ajasa Tela-mończyka.
3. przydomek Zeusa w kretańskim mieście Asos.
4. *mit.* syn Imbrasosa, towarzysz walk Eneasza.
5. A. z *Samos*, syn Amfiptolemosa, poeta grecki prawdopodobnie z drugiej poł. VII w. p.n.e., autor poematu genealogicznego o nieznanym nam tytule, z którego zachowało się kilkanaście fragmentów heksametrowych, m.in. piękny opis procesji Samijczyków, oraz poematu pisanego miarą elegijną, o charakterze realistycznym, może nawet satyryczno-parodystycznym, z którego zachował się czterowiersz przedstawiający żebraka na weselu Melesa (MEKA 1966: 124).

Początkowo nazwą *Azja* określano jedynie Azję Mniejszą. Dopiero później, kiedy około 450 r. p.n.e. odróżniono Azję Właściwą od Azji Mniejszej, objęto tą nazwą cały kontynent.

Opublikowany w 1740 roku *Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych...* zawiera opis Azji jako wyjątkowej części świata, będącej kolebką rodzaju ludzkiego oraz ogniskiem prawa, nauki i wiary:

Ta część świata największym się zaszczyca Awantażem nad inne, bo pierwszego Człowieka i Patriarchę Adama wydała z siebie na rozmnożenie Rodzaju Ludzkiego, i inne Części Świata osadziła ludźmi, Prawo Boskie najpierwsza odebrała, i cały świat nauczyła, Syna Boskiego Zbawiciela Świata w Ciele Ludzkim utajonego przez całe życie, pielęgnowała, nosiła i zapatrowała się (...) Azja najpierwsza jest Nauczycielką Praw, Nauk, i Rzemieśl rozmaitych, jako i rozmnożycielką Religii różnych po Świecie błakających się. Wiara S. najpierwej tam zaszczipiona, a potym Sekta Machometañska przez Diabła wymyślona, w Arabii założona górę wzięła, Wiara Pogañska, Żydowska tam także wzięły swój początek (ŚwC 1740: 547).

Według *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej* etymologię nazwy Azja można wyjaśnić poprzez odwołanie się do relacji Azji i Europy:

(...) Azya stanowi główną wschodnią część północnej części Starego Świata, zwanej Eurazją, której część zachodnią, przestrzennie bardzo podrzędną, zajmuje Europa. Azya i Europa – „azi” (wschód) i „ereb” (zachód) fenicyan – pojęcia analogiczne do włoskich: „Levante” i „Ponente” (Riviera), stosowane pierwotnie do niewielkich, znanych starożytnym, części ziemi na wschód i na zachód morza Egejskiego i cieśnin, zostały z biegiem czasu rozszerzone na całe obszary dzisiejszych dwóch części świata, zrosniętych ze sobą wzdłuż Uralu i Kaukazu, niby (że nadużyjemy porównania) bardzo nierównej wielkości „siostry siamskie” (...) (WEPI 1887: 583, t. VI).

Relacje kontynentu azjatyckiego z europejskim porównane zostały do siostrzanych. Co ciekawe, w *Teogonii* Hezjoda Azja i Europa są siostrami w dosłownym znaczeniu, gdyż obie są córkami Okeanosa i Tetydy, a to potwierdzałoby pochodzenie nazwy Azja od imienia nimfy.

W *Ilustrowanej encyklopedii Trzaski, Everta i Michalskiego* z 1927 r. leksem Azja wywodzony jest jak w poprzedniej definicji od *azi*, czyli wschodu: Azja ‘zajmuje wschodnią część wschodniego kontynentu, stąd jej nazwa (*azi* znaczy ‘wschód’ w języku Fenicjan) (IE TEM 1924: 231).

Pojęcia nadrzędne, synonimy i antonimy

W *Wielkim słowniku wyrazów bliskoznacznych* dla leksemu Azja (rozumianego jako część świata) zarejestrowano hiperonim *kontynent* i holonimy: *Eurazja*, *Stary Świat*. Dla Azji pojmowanej jako tradycja i kultura synonimem jest *Wschód* (WSWB 2007: 34).

W słowniku zredagowanym przez Bańkę antonimem *Azji* jest *Europa*. Pomimo bliskiego położenia tych dwóch kontynentów, które tworzą przecież *Eurazję* (a nawet – jak zostało pokazane wcześniej – zdarzało się je porównywać do siostr), w danych słownikowych występują one w opozycji do siebie. Po pierwsze, ich przeciwstawność dostrzec można już w samych źródłosłowach: *azi* (wschód) – *ereb* (zachód). Po drugie, już w najdawniejszych źródłach historycznych Azja i Europa funkcjonują jako dwie odmienne od siebie cywilizacje wytworzone na jednym, geograficznie rzecz ujmując, kontynencie. Herodot upatrywał tego przyczyn w odrębności Persów od Hellenów, czyli protoplastów cywilizacji europejskiej i azjatyckiej. Ateńczycy tłumaczyli swą niechęć do zawarcia sojuszu z Persami w taki oto sposób:

Jest bowiem wiele ważnych powodów, które nie pozwalają nam tego uczynić, gdybyśmy nawet chcieli. Pierwszym i najważniejszym są spalone i zamienione w gruzy posągi i przybytki bogów, które my koniecznie musimy jak najbardziej pomścić raczej niż układać się z tym, który jest tego sprawcą; a dalej wspólność krwi i języka wszystkich Hellenów, i wspólne siedziby bogów, i ofiary, i jednakie obyczaje, których zdradzić nie przystałoby Ateńczykom (Herodot 2002: 498).

Według źródeł historycznych podstawą opozycji Azji i Europy byłyby zatem odmiennosc więzów krwi, języków, obyczajów i religii.

Definicje słownikowe

Słowo *Azja* po raz pierwszy pojawia się w *Słowniku języka polskiego* Lindego z początku XIX wieku (1807-1814), gdzie zostało lapidarnie wyjaśnione jako ‘część świata’ (SL 1807: 56). Identyfikację leksemem *Azja* zdefiniowano w „słowniku wileńskim” z 1861 roku.

Wśród słowników języka polskiego wydanych po II wojnie światowej definicję leksemu *Azja* znajdziemy w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* pod redakcją Zgólkowej oraz w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* zredagowanym przez Dubisza. W pierwszym z nich hasło *Azja* wyjaśniono następująco: *geograficzny* ‘kontynent położony na półkuli wschodniej po obu stronach równika, ściśle połączony z Europą, od której oddziela go umowna granica przebiegająca na linii Uralu; całość tego dwuczęściowego kontynentu nazywa się czasem Eurazją (Euroazją)’ (PSWP 1994: 121). Drugi ze słowników definiuje *Azję* jako ‘część świata na półkuli północnej, tworzącą z Europą kontynent Eurazji’ (USJP 2003: 164).

Wszystkie definicje zawierają jeden wspólny element struktury znaczeniowej: uznanie Azji za część świata lub kontynent. Po II wojnie światowej zarysowują się jeszcze dwa

elementy: położenie Azji oraz jej relacja z Europą. Pojawia się informacja, iż leży ona na półkuli północnej i wschodniej, po obu stronach równika i jest ściśle połączona z Europą, od której oddziela ją umowna granica wzdłuż pasma górskiego Ural. Kategoryzowanie Azji nie jest jednoznaczne, gdyż bywa ona definiowana bądź jako osobny kontynent, bądź jako część kontynentu zwanego *Eurazją*.

Słowa pochodne od Azji (derywaty słowotwórcze i semantyczne)

W słownikach wydanych przed II wojną światową występują następujące derywaty od słowa *Azja*:

- *azyicki, azyiski, azyanski, azyatycki, Azyatczyk, Azyyczek, Azyatyk, Azyanin* – *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego;

- *Azjateczek, Azjata, azjatycki* – „słownik wileński”;

- *Azjatka, azjatyzm* – *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego;

- *azjanizm, azjański, Azjata, azjatycki, azjatyzm* – *Słownik języka polskiego* Trzaski, Everta i Michalskiego pod redakcją Tadeusza Lehra-Spławińskiego.

W słownikach wydanych po II wojnie światowej zarejestrowano tylko jeden dodatkowy derywat – *azjanicki*, który w językoznawstwie oznacza ‘nieprecyzyjną nazwę używaną na określenie grupy wymarłych języków nieindoeuropejskich i niesemickich w południowo-zachodniej Azji’ (PSWP 1994: 121). Oprócz niego pojawiają się derywaty, które zostały odnotowane już wcześniej: *Azjanin, azjański* (SJP Dor), *Azjata* (SJP Dor, PSWP, USJP), *azjatycki* (SJP Dor, SJP Szym, SWJP, PSWP, USJP), *Azjatka* (PSWP, USJP), *azjanizm* (PSWP). Ponadto zarejestrowano jeszcze dwa derywaty złożone: *afroazjatycki* – powstały od przymiotników *azjatycki* i *afrykański* (PSWP) oraz *austroazjatycki* – utworzony od słów *azjatycki* i łacińskiego *auster* (PSWP). Pierwszy z nich opatrzony jest definicją: ‘taki, który dotyczy Afryki i Azji, obejmuje Afrykę i Azję; położony w Afryce i Azji’, natomiast drugi w językoznawstwie oznacza: ‘taki, który dotyczy języków ludów zamieszkujących Indochiny’.

W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* odnotowano derywat semantyczny utworzony od leksemu *Azja*. Pogardliwie słowo *azja* używane jest w odniesieniu do ‘ludzi pozbawionych zasad kultury zachodniej, zacofanych, nieokrzesanych; środowiska tego rodzaju’ (PSWP 1994: 121). Ujawnia się tutaj europocentryzm, poczucie wyższości kultury zachodniej nad wschodnią. To, co wiąże się z Europą, wyraźnie jest uznawane za lepsze od

tego, co nie jest z nią związane. Człowieka pozbawionego zasad kultury zachodniej kwalifikuje się jako zacofanego i nieokrzeseanego, co prowadzi do wniosku, że kultura zachodnia reprezentuje wysoki poziom, jest nowoczesna i wyrafinowana. Ponownie w danych systemowych zarysowuje się opozycja *Wschód – Zachód*.

Słownik Lindego nie zawiera leksemu *Azjata*, ale rejestruje jego archaiczne odpowiedniki: *Azyatczyk*, *Azyyczek*, *Azyatyk*, *Azyanin*. Wszystkim tym formom przypisano jedną, lapidarną definicję: ‘z Azji rodem’ (SL 1807: 56). Identyczne objaśnienie notuje „słownik wileński” dla form *Azjatczyk* i *Azjata* (‘z Azji rodem’). W słowniku Trzaski, Everta i Michalskiego *Azjata* został zdefiniowany jako ‘człowiek pochodzący z Azji, mieszkaniec Azji’ (SJP TEM 1949: 95). Taki sam opis odnajdziemy w słowniku zredagowanym przez Doroszewskiego: ‘mieszkaniec Azji, człowiek pochodzący z Azji’ (SJP Dor 1958: 271). W tymże opracowaniu uwzględniono także formę *Azjanin*: ‘daw. p. *Azjata*’. W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* leksem *Azjata* zdefiniowano następująco: ‘mieszkaniec Azji – największego kontynentu na kuli ziemskiej’ (PSWP 1994: 121). *Inny słownik języka polskiego* nie wnosi nowych informacji do definicji analizowanego słowa: ‘*Azjata* to ktoś, kto pochodzi z Azji’ (ISJP 2000: 56). W *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* *Azjata* jest natomiast określony jako ‘mieszkaniec Azji (zwłaszcza rasy żółtej)’ (USJP 2003: 164).

Według zaprezentowanych definicji o byciu *Azjata* stanowi:

1. miejsce zamieszkania: ‘mieszkaniec Azji’ (SJP TEM, SJP Dor, USJP), ‘mieszkaniec Azji – największego kontynentu na kuli ziemskiej’ (PSWP);
2. pochodzenie: ‘z Azji rodem’ (SL), ‘z Azji rodem’ (Swil), ‘człowiek pochodzący z Azji’ (SJP TEM, SJP Dor), ‘ktoś, kto pochodzi z Azji’ (ISJP);
3. rasa, kolor skóry: ‘mieszkaniec Azji (zwłaszcza rasy żółtej)’ (USJP).

W *Słowniku synonimów polskich* pod redakcją Zofii Kurzowej zarejestrowano dla leksemu *Azjata* synonim *żółty* (SSP 2002: 31). W *Wielkim słowniku wyrazów bliskoznacznych* odnotowano podobne synonimy: *żółtek* i *żółty*, przy czym zaznaczono, że są one pejoratywne. Zarejestrowano w nim także hiperonim *kolorowy*. Wszystkie przytoczone określenia są umotywowane żółtym kolorem skóry Azjatów, co wpisuje się w opozycję rasa biała – inne rasy. W *Wielkim słowniku* negatywne zabarwienie ma także hiponim *Azjaty – kałmuk*. W danych systemowych nie odnajdziemy pozytywnie wartościowanych czy neutralnych synonimów *Azjaty*, zarejestrowano tylko określenia o charakterze deprecjonującym, ujawniające lekceważący stosunek do Azjatów.

Opozycja rasa biała – inne rasy uwidacznia się ponownie w *Słowniku antonimów*, w którym *Azjatę* przeciwstawiono *rasie białej* (SA 2004: 34).

W *Słowniku języka polskiego* Trzaski, Everta i Michalskiego odnajdziemy derywat semantyczny od słowa *Azjata* potwierdzający stawianie w opozycji swój-obcy tego, co europejskie i azjatyckie: *Azjata* ‘człowiek o cechach właściwych ludom zamieszkującym Azję, szczególnie o naturze nie opanowanej, barbarzyńskiej, niskiej kulturze duchowej’, a także ‘barbarzyńca, pierwotny (człowiek)’ (SJP TEM 1949: 95).

W słowniku pod redakcją Doroszewskiego również zarejestrowano drugie znaczenie leksemu *Azjata*: ‘człowiek o cechach właściwych ludziom zamieszkującym Azję’. Nie odnotowano jednak, jakie są to cechy (SJP Dor 1958: 271).

Żeńska forma leksemu *Azjata* i zarazem jego derywat to *Azjatka*. Hasło to jest zdefiniowane tylko w PSWP i USJP, w sposób analogiczny do formy męskiej: ‘mieszkanka Azji – największego kontynentu na kuli ziemskiej, ‘mieszkanka Azji (zwłaszcza rasy żółtej)’.

Z punktu widzenia danych słownikowych najczęściej pojawiającym się derywatem od słowa *Azja* jest leksem *azjatycki*. Pojawia się on już w *Słowniku Polszczyzny XVI wieku*, jednak nie znajdziemy tam jego znaczenia. W *Elektronicznym słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* przymiotnik *azjatycki* i jego archaiczna forma *azjański* zdefiniowane są następująco: ‘związany z Azją, charakterystyczny dla Azji, leżący w Azji, pochodzący z Azji’². Słownik Lindego zawiera kilka form przymiotnika utworzonego od *Azji*. Mają one to samo znaczenie: *azyicki, azyiski, azyanski, azyatycki* ‘z Azji pochodzący, lub tyczący się’. Każda z tych form wyszła już z użycia – poza leksemem *azjatycki*. Właśnie tę formę rejestrują wszystkie późniejsze słowniki:

1. ‘z Azji pochodzący, lub Azji dotyczący’ (Swil); ‘pochodzący z Azji’ (SJP TEM);
2. ‘charakterystyczny dla Azji lub Azjaty’; *barbarzyński, dziki, pierwotny, niekulturalny* (SJP TEM);
3. ‘związany z Azją lub jej mieszkańcami; znajdujący się w Azji’ (SJP Dor, SJP Szym, PSJP Sob);
4. ‘taki, który jest związany z Azją – największym kontynentem na kuli ziemskiej lub jej mieszkańcami, dotyczący Azji lub jej mieszkańców, znajduje się w Azji’ (PSWP);
5. ‘odnoszący się do Azji, jej mieszkańców i języków, znajdujący się w Azji’ (SWJP Dun);
6. ‘to, co dotyczy Azji lub Azjatów’ (ISJP);
7. ‘dotyczący Azji, Azjatów, pochodzący z Azji, taki jak w Azji’ (USJP).

Tylko jeden słownik (SJP TEM) wyjaśnia, jakie cechy są implikowane przez przymiotnik *azjatycki*: *barbarzyński, dziki, pierwotny, niekulturalny*. Pozostałe definicje są metonimiczne i z punktu widzenia językowego obrazu świata pozbawione istotnych treści.

Połączenia wyrazowe i frazemy

Azji przypisuje się w słownikach *mapę fizyczną, ludy, bogactwa naturalne, rzeki, gospodarke, mieszkańca* (PSWP).

Z *Azjata* słownik pod redakcją Zgółkowej łączy leksemy *sylwetka* i *twarz*, co przynosi nam informację o *Azjatach* nie odnotowaną wcześniej. Mieszkańcy *Azji* różnią się od mieszkańców pozostałych kontynentów sylwetką i twarzą, a więc charakterystycznym dla ludzi z tej części świata wyglądem, który nie jest powodowany jedynie odmiennym kolorem skóry. W słowniku pojawia się przykładowe użycie leksemu *Azjata* poświadczające typowe dla mieszkańców *Azji* rysy twarzy: *Jak na Azjatę miał bardzo europejskie rysy twarzy*.

W tym samym słowniku *Azjatom* przypisano *mentalność* i *obyczaje*, co potwierdza wcześniejsze obserwacje dotyczące odmienności kulturowej mieszkańców *Azji* i wskazuje także na ich odrębność pod względem psychospołecznym.

Tab.1. Połączenia wyrazowe z przymiotnikami *azjatycki, azjańska, azjatyckie*

przymiotnik	rzeczownik	słowniki	definicja
<i>azjatycki</i>	<i>tygrys</i>	WSJP Dun	'jedno z pięciu dynamicznie rozwijających się pod względem ekonomicznym państw azjatyckich'
<i>azjańska</i>	<i>jaszczurka</i>	SJPXVII	'kameleon'
	<i>ryba</i>		'ryba elops, oszczer'
<i>azjatyckie</i>	<i>tygrysy</i>	PWSP Zgół	'Korea Południowa, Hongkong, Singapur, Tajlandia i Malezja jako grupa państw dorównująca dzięki szybkiemu rozwojowi gospodarczemu Europie i Ameryce'

W słownikach odnotowano następujące połączenia z przymiotnikiem *azjatycki*: *zbor* (SPXVI), *kontynent* (SJP, PSWP, SWJP), *naród* (SJP), *klimat* (PSWP), *tygrys* (USJP). Leksem *azjańska* tworzy ustabilizowane połączenie wyrazowe z rzeczownikiem *jaszczurka* i jest to inna nazwa *kameleona* (SPXVI). Słowo *azjatycka* posiada połączenia typu: *cholera*

(SJP), *roślinność* (PSWP). Leksemowi *azjańskie* odpowiada rzeczownik *morze*, natomiast *azjackie* według danych słownikowych mogą być *jeziora* (SL). Słowo *azjatyckie* posiada połączenia typu: *państwa, towary* (SL), *góry, wyżyny, niziny, rzeki, zwierzęta* (PSWP), *ludy* (SJP, PSWP, USJP), *narody* (PSWP, SWJP), *języki, państwa* (SWJP), *kraje* (USJP, ISJP).

Dane systemowe zawierają tylko jeden frazeologizm utworzony od Azji: *Przemierzyć Azję wzdłuż i wszerz* (PSWP).

Podsumowanie

W polszczyźnie *Azja* kategoryzowana jest jako ‘część świata’ lub ‘kontynent’. Wspólnie z Europą tworzy *Eurazję*. Mieszkańcami Azji są *Azjaci* – ludzie o żółtym kolorze skóry. W danych systemowych wyraźnie zaznaczają się opozycje *Azja – Europa* oraz *Azjata – rasa biała*, szczególnie przy analizie derywatów semantycznych, gdzie ujawniają się kategorie: swój – obcy, nowoczesny – zacofany, wyrafinowany – nieokrzesany, cywilizowany – barbarzyński, współczesny – pierwotny, kulturalny – niekulturalny, zrównoważony – nieopanowany, biały – żółty. *Azja* wpisuje się w drugi człon opozycji.

W definicjach nacisk kładzie się na położenie geograficzne Azji jako kontynentu znajdującego się na półkuli północnej i wschodniej, po obu stronach równika oraz na połączenie z Europą, od której oddziela ją umowna granica wzdłuż pasma górskiego Ural. Z połączeń wyrazowych wydzielić można części składowe Azji: *kraje, państwa, ludy* oraz typowe dla niej obiekty geograficzne: *góry, wyżyny, niziny, rzeki, jeziora*.

Analiza obrazu Azji w świetle danych systemowych nie wystarczy, aby w pełni zrekonstruować obrazu tego kontynentu w świadomości użytkowników polszczyzny, dlatego dalsza część badań oparta będzie na danych ankietowych oraz tekstowych.

THE IMAGE OF ASIA IN POLISH LINGUISTIC SYSTEM

Summary

The present article aims to reconstruct the portrait of Asia in the Polish language system. The author analyzes various lexicographic sources, for instance general Polish dictionaries of synonyms, phrasal verbs and slang. The first part is an attempt to determine the original meaning of the word Asia and its hyperonyms, synonyms and antonyms. According to the definitions of the dictionary the basic meanings of the word Asia show its image as a continent and geographical location. System data comprises opposing terms: *Asia–Europe*,

The West–The East, Asian–White people. In the light of language data Asia is savage and primeval part of the world, but it involves also a group of five dynamically developing countries known as “Asian tiger”.

Bibliografia

Słowniki języka polskiego (w porządku chronologicznym)

1. SL – Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*. Tom 1, Warszawa, 1807.
2. SWil – *Słownik języka polskiego obejmujący: oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z języków obcych (...)*. Oprac. Aleksander Zdanowicz, Michał Buhusz-Szysko i inni, cz. 1, Wilno, 1861.
3. SW – Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*. Tom 1, Warszawa, 1900.
4. SJP TEM – *Trzaski, Everta i Michalskiego słownik języka polskiego*. Red. Tadeusz Lehr-Splawiński, Warszawa, 1949.
5. SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski. Tom 1, Warszawa, 1958.
6. SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. Maria Renata Mayenowa i Franciszek Peplowski, Wrocław, 1966.
7. SJP Szym – *Słownik języka polskiego*. Red. Mieczysław Szymczak, tom 1, Warszawa, 1978.
8. PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Red. Halina Zgółkowa, t. 1, Poznań, 1994.
9. SA – Andrzej Dąbrówka, Ewa Geller, *Słownik antonimów*. Warszawa, 1995.
10. SWJP Dun – *Słownik współczesnego języka polskiego*. Red. Bogusław Dunaj, Warszawa, 1996.
11. PSJP Sob – *Podręczny słownik języka polskiego*. Red. Elżbieta Sobol, Warszawa, 1996.
12. SJP XVII/XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. Kraków: IJP PAN, 1996.
13. ISJP – *Inny słownik języka polskiego*. Red. Mirosław Bańko, Warszawa, 2000.
14. SSP – *Słownik synonimów polskich*. Red. Zofia Kurzowa, Warszawa, 2002.

15. USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. Stanisław Dubisz, Warszawa, 2003.
16. WSJP Sob – *Wielki słownik języka polskiego*. Red. Elżbieta Sobol, Warszawa, 2006.
17. WSJP Dun – *Współczesny słownik języka polskiego*. Red. Bogusław Dunaj, Warszawa, 2007.
18. WSWB – *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*. Red. Mirosław Bańko, Warszawa, 2007.
19. SNG – Jan Grzenia, *Słownik nazw geograficznych z odmianą i wyrazami pochodnymi*. Warszawa, 2008.

Słowniki specjalistyczne i encyklopedie (w porządku chronologicznym)

1. ŚwC – Władysław Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych, to jest: w Europie, Azji, Afryce i Ameryce, w monarchiach, królestwach, księstwach, prowincjach, wyspach i miastach, geograficznie, chronologicznie i historycznie określony (...)*. Tom 1, Wrocław, 1740.
2. SM – Alojzy Osieński, *Słownik mitologiczny: z przyłączeniem obrazo-pismu*. Tom 1, Warszawa, 1806.
3. WEPI – *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Tom VI, Warszawa, 1890.
4. IE TEM – *Ilustrowana encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*. Red. Stanisław Lam, Warszawa, 1927.
5. MEKA – *Mała encyklopedia kultury antycznej A-Z*. Warszawa, 1988.

Teksty historyczne

1. HERODOT, *Dzieje*. Przeł. S. Hammer, Warszawa, 2002.

Czasopisma

1. „Poznaj świat” 1960, nr 11 (96). s. 44.

EMÓCIE VO FRAZEOLOGIZOVANÝCH PRIROVNANIACH SLOVENSKEHO A RUSKEHO JAZYKA

Zuzana VARGOVÁ

Emotions in phraseological/idiomatic comparisons of Slovak and Russian language

Abstract: *Phraseological comparisons are considered as a specific group of idioms and represent interesting source of research, because they reflect daily repeating situations, opinions, statements, characteristic features of people, self meanings and meanings about world of each linguistic community. Investigation of phraseological comparisons allows closer look at the linguistic picture of the world of individual cultures and nations. The aim of presented study is to create indicative categorization of Slovak and Russian verbal phraseological comparisons according to excerption from available vocabulary sources. In the centre of our research there are verbal comparisons that reflect emotions and emotional states and the way how they are rooted in the language. We will compare their occurrence in Slovak and Russian languages through comparative research.*

Keywords: *phraseological comparisons, emotions, linguistic picture of the world, culture*

Contact: *Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; zuzana.vargova@ukf.sk*

Frazeológiu možno považovať za jednu z najšpecifickejších oblastí každého prirodzeného jazyka. Predstavuje sféru osobitých vyjadrovacích jazykových prostriedkov, pričom je svojou expresívnosťou, metaforickosťou, hodnotiacimi a prirovnávacími zložkami frekventovaným nástrojom ozvláštnujúcim ako umelecké texty, tak aj realizáciu prirodzeného jazyka v bežnej komunikácii. Obrazne môžeme frazeológiu nazvať zhustenými dejinami jazyka a spoločnosti, pretože, „*zachytáva v jazykovom stvárnení s istým expresívnym postojom život človeka v spoločnosti v tých najrozmanitejších oblastiach na všetkých časových úsekoch vývinu jazyka i vývinu spoločnosti*“ (Skladaná 1993: 7). V našej štúdií sa zo širokého fondu frazeologických prostriedkov zameriavame na ustálené prirovnania, ktoré sú tvorené špecifickou skupinou komparatívnych frazeologických jednotiek, ktorými sa reálne neprirovnáva, ich význam je buď intenzifikačný, alebo názorný teda obrazný (Mlacek 1984: 135). Alefirenko charakterizuje obraznosť frazémy ako „*свойство фразем сохранять и воспроизводить образ в процессе их использования в речи*“ (Alefirenko 2008: 54).

Skúmanie frazeologických prirovnaní nám poskytuje blízky náhľad na tradície, kultúru a mentalitu daného jazykového spoločenstva. Priebeh začleňovania frekventovaných fráz do stabilnej slovnej zásoby jazyka je dlhodobý a neoddeliteľne spätý s rôznymi kognitívnymi procesmi, medzi ktoré patrí aj jazyková kategorizácia. Jazyková kategorizácia je založená na delení celého ontologického priestoru na rôzne kategoriálne sféry, štruktúrovaní sveta, klasifikácii slov (objektov) a ich priradovaní k jednej alebo druhej skupine na základe hierarchických vzťahov (Korina 2014: 53-54).

V centre nášho záujmu budú frazeologické prirovnania reflektujúce pocity a emócie, ktoré budeme kategorizovať na základe obsahu, teda reprezentovanej emócie. V súlade s psychologickou terminologickou tradíciou sú emócie nižšie city, ktoré nie sú vlastné iba človeku, ale aj istým druhom zvierat (strach, radosť, smútok,...), avšak kvalita ich prežívania je odlišná. K. E. Grossmann tvrdí, že city majú univerzálnu povahu, pretože v každej kultúre existuje radosť, smútok, strach, prekvapenie, hnev, odpor, zúrivosť, atď. (cit. podľa Dolník 2010). Za univerzálny môžeme považovať biologický a fyziologický základ emócií a taktiež aj komplex príznakov určený povahou ľudského organizmu – spontánnosť ich výskytu, spätosť s hodnotiacim vnímaním, alebo premenlivosť ich intenzity. Emócie a city sa rôznia na základe vplyvu danej kultúry (Dolník 2010: 33-34). Napríklad R. Harré a G. Gillett uvádzajú, že „v indoeurópskej kultúre nie je miesto pre emócie, ktoré Japonci nazývajú „*amae*“. Dospelí Japonci nimi prejavujú určitý druh infantilnej emocionálnej závislosti, ktorú v našej kultúre považujeme za znak nezrelosti“ (Harré, Gillett 2001: 167). Rozdielnosti spôsobené diferencovanosťou jednotlivých kultúr sa objavujú a realizujú prostredníctvom vonkajších prejavov emócií a citov v situáciách, alebo udalostiach vyvolávajúcich emócie a city toho istého druhu. Ako príklad si môžeme uviesť anglický vtíp:

Knock, knock.

Who's there?

Harry.

Harry who?

Harry up, it's cold out here! [<http://www.funology.com/knock-knock-jokes/>]

Humor by vo všeobecnosti mal vyvolávať smiech, radosť, príjemné pocity. Pre Angličanov sú vtípy typu „Klop, klop.“ „Kto je tam?“ typické, vďaka čomu si anglický humor zaslúžil prívlastok „suchý“. Hoci Angličania sa na vtípoch tohto druhu veľmi dobre zabávajú a kreatívne vymýšľajú nové, u väčšiny predstaviteľov iných kultúr vyvolávajú rozpaky,

nepochopenie, alebo zmätenosť. V našej štúdií sa upriamime na kultúrne špecifiká príbuzných slovanských národov – slovenského a ruského.

Cieľom predkladanej štúdie je vytvoriť orientačnú kategorizáciu slovenských a ruských slovesných frazém obsahovo vyjadrujúcich emócie na základe excerpce zo slovníkových zdrojov figurujúcich v slovenskej lingvistike. Pozornosť zameriame na slovenský obraz sveta, pričom ruský materiál sa použije iba na orientačné zistenie miery ekvivalencie frazém. Z publikácií *Ukryté v slovách* (2012) J. Skladanej, *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Povaha, mravy a duševné prejavy* od A. P. Zátoreckého (2011), F. Mika a kol. *Frazeológia v škole* (1989), *Malý frazeologický slovník* (1983) E. Smieškovej a *Rusko-slovenského frazeologického slovníka* sme vyexcerpovali viac ako 300 ustálených slovesných slovných spojení (178 slovenských, 125 ruských), ktoré sme rozdelili na 3 základné kategórie:

1. *Frazémy reflektujúce pozitívne emócie,*
2. *Frazémy ambivalentnej reflexie (môžu vyjadrovať ako pozitívne tak aj negatívne emócie),*
3. *Frazémy reflektujúce negatívne emócie.*

V kategórii 1. Frazémy reflektujúce pozitívne emócie sa vyskytujú prirovnania ku zvieratám (*Mať sa ako prasa v žite; чувствовать себя где-н. как рыба в воде*) a prirovnania s náboženskou tematikou (*Byť/cítiť sa ako v siedmom nebi; жить/поживать/отдыхать как у Христа за пазухой*). Slovenské frazémy sme podľa frekvencie výskytu tematicky rozdelili na dve podskupiny: *Frazémy reflektujúce pocit – mať sa dobre/cítiť sa dobre niekde* a *Frazémy reflektujúce radosť*. Ruské frazémy sme podľa frekvencie výskytu tiež rozdelili na dve podskupiny, pričom prvá skupina je tematicky zhodná so slovenskou – *Frazémy reflektujúce pocit mať sa dobre, cítiť sa niekde dobre*. Druhá skupina najčastejšie sa objavujúcich ruských frazém reprezentujúcich pozitívne emócie je skupina *Frazémy reflektujúce pocit úľavy/zbavenia sa nepríjemného pocitu*, čo predstavuje kultúrny rozdiel v porovnaní s ekvivalentnými slovenskými frazémami.

1. Frazémy reflektujúce pozitívne emócie:

a.) Slovenské frazémy

- Frazémy reflektujúce pocit – Mať sa dobre/cítiť sa niekde dobre: *Byť/cítiť sa ako v siedmom nebi; Cítiť sa ako v raji; Cítiť sa niekde ako doma; Mať sa ako v božom koši; Mať sa ako červík v syre/ako prasa v žite;*

- Frazémy reflektujúce radosť: *Rád je tomu ako Cigán decku; Rád je tomu ako Cigán koňovi; Rád je tomu, ako čo by mu zlatú kozu dal; Teší sa v ňom ako Cigán v prasati; Vyspevuje si, ako čo by mal všetkých vecí dosť;*

b.) Ruské frazémy:

- Frazémy reflektujúce pocit – Mat' sa dobre, cítiť sa dobre: *чувствовать себя где-н. как рыба в воде; (чувствовать, держать себя) как у себя дома; как (будто, словно, точно) сыр в масле кататься; жить/поживать) как у Христа за пазухой; как (будто, словно) маслом по сердцу; жить как птица небесная;*
- Frazémy reflektujúce pocit úľavy/zbavenia sa nepríjemného pocitu: *слетать, сходить с кого-л. как с гуся вода; как (будто, словно, точно) гора (свалилась) с плеч;*

Druhú skupinu frazém s emocionálnym odtienkom tvoria ambivalentné frazémy, ktoré môžu byť považované aj za pozitívne aj za negatívne v závislosti od kontextu. Táto skupina je zároveň najmenej početnou skupinou frazém v našej orientačnej kategorizácii (27). Slovenské frazémy sme na základe obsahovej tematiky rozdelili na dve podskupiny: *Frazémy reflektujúce začervenanie v tvárovej oblasti spôsobené pocitom hanby, rozpakov, prílišnej radosti* a *Frazémy reflektujúce prekvapenie, či už pozitívne, alebo negatívne*. V kategórii ruských frazém sme vytvorili iba jednu tematickú oblasť zhodnú s druhou tematickou oblasťou slovenských frazém a to sú *Frazémy reflektujúce prekvapenie (pozitívne/negatívne) a náhle precitnutie (pozitívne/negatívne)*.

2. Frazémy ambivalentnej reflexie, ktoré môžu vyjadrovať ako pozitívne tak aj negatívne emócie:

a.) Slovenské frazémy:

- Frazémy reflektujúce začervenanie v tvárovej oblasti spôsobené pocitom hanby, rozpakov, prílišnej radosti: *Červenat' sa/očerveniet' ako krv/ ruža/ pivónia/ paprika/ rak/ cvikla/ oheň/ plameň/ moriak;*
- Frazémy reflektujúce prekvapenie (pozitívne/negatívne): *Hľadiet' ako hrom do buka/ako žaba z prachu/ako teľa na nové vráta; Hľadiet' akoby bol z neba spadol/akoby bol z buka (duba, hrušky, mesiaca) spadol; Hľadiet' ako slnko spod chmáry/ ako hrom do buka (duba);*

b.) Ruské frazémy:

- Prekvapenie, náhle precitnutie: *как будто (словно, точно) пелена (покрыв, завеса) падает (спадает)/упала (спала) с глаз; как (будто, словно, точно) баран на новые*

ворота; стоять (сидеть) как истукан (истуканом); как будто (словно, точно) воды в рот набрал; стоять (остановиться) как (будто, словно, точно) вкопанный;

Do najpočetnejšej kategórie vyexcerpovaných ustálených prirovnaní slovenských aj ruských spadajú frazémy reflektujúce negatívne emócie. Slovenské frazémy sme rozdelili do šiestich tematických oblastí: frazémy reflektujúce 1.) strach; 2.) smútok, samotu; 3.) hnev, nenávisť; 4.) hanbu; 5.) nervozitu; 6.) pocit – mať sa zle, trápiť sa. Ruské frazémy sme tematicky rozdelili do piatich kategórií, ktoré sa až na jednu zhodujú so slovenskými: frazémy reflektujúce 1.) strach; 2.) hnev, nenávisť; 3.) nervozitu; 4.) pocit – mať sa zle, trápiť sa; 5.) pociťovať zmätok. V ruských frazémach sme nevytvorili kategóriu frazémy reflektujúce smútok/samotu, pretože sme vyexcerpovali iba jedno ruské frazeologické prirovnanie s týmto obsahom (*быть один как есть*). Tiež absentuje kategória frazém vyjadrujúcich pocit hanby. Oproti tomu v slovenských frazémach sa nevyskytla kategória vyjadrujúca emočný zmätok, pretože ako jediné frazeologické prirovnanie s týmto tematickým obsahom sa nám javí prirovnanie: *быть переменливый как апрíловé počasie*.

3. Frazémy reflektujúce negatívne emócie:

a.) Slovenské frazémy:

- Frazémy reflektujúce strach: *Bát' sa niekoho/niečoho ako ohňa/čert križa/čert svätenej vody/moru; Bočí od toho ako čert od križa; Bojí sa toho ako čert svätenice; Bojí sa toho ako čert svätenej vody; Bojí sa toho ako mačka vody; Bojí sa toho ako ohňa; Zblednúť ako stena (zo strachu); Zostal hrôzou omráčený; Zostal ako oparený; Byť bledý ako stena/krieda/vosk;*
- Frazémy reflektujúce pocit smútku, samoty: *Banuje ako krava za zvoncom; Plakal ako baba; Plakal ako malé dieťa; Plakal ako malý chlapec; Plakal ako na surmách; Byť ako hruška v poli/jabloň v poli/strom v poli; Byť/sediť ako kôpka (hromada, hromádka, hrbka) nešťastia; Byť ako zmoknutá sliepka/zmoknuté kurča/zbitý pes; Byť sám ako palec/prst/kôl v plote;*
- Frazémy reflektujúce pocit hnevu, nenávisti: *Frflať ako kaša v hrnci; Frfle neprestajne ako kaša v hrnci; Horieť ako fakľa; Chodiť ako fúria; Mať niekoho rád ako koza nôž /ako soľ v očiach; Odohnať niekoho ako psa; Ošklbať/odrať niekoho ako hus/ako lipu; Blčí ako suchá haštra; Vyceril naň zuby ako pes; Zapálil sa ako kohút/krv/ruža/zora; Zaskrípal zubami, ako čo by hrom sprasťal; Byť ako pes a mačka; Znosiť niekoho pod čiernu zem;*

- Frazémy reflektujúce nervozitu: *Byť/ sedieť ako na (ohnivých) ihlách/ ryba na suchu/ ako na šidle/ na špendlíkoch/ zmoknuté kura/ na trní/ ako na žeravom uhli/ na britvách/ kôl v plote; Chodiť ako pes bez gazdu/ ako lev v klietke/ ako s nasoleným zadkom; Chodiť okolo niečoho/niekoho ako (mačka) okolo horúcej kaše;*
- Frazémy reflektujúce pocit hanby: *Hanbiť sa ako pes; Hanbí sa ako pes, keď ho oblejú; Hanbí sa ako suka; Hanblivý ako (stará) panna; Hanbí sa ho ako koza soli a mačka loja;*
- Frazémy reflektujúce pocit – mať sa zle, trápiť sa: *Byť ako lazar; Blúdiť/ túlať sa ako Ahasver; Mať sa ako holý v trní/ hrach pri ceste/ ryba na suchu;*

b.) Ruské frazémy:

- Hnev, nenávisť: *как (будто, словно, точно) бельмо в (на) глазу (у кого - л.); драть (лупить, пороть, сечь)/выдрать (отлупить, выпороть, высечь) как сидорову козу; быть как кошка с собакой;*
- Trápiť sa, mať veľa starostí, cítiť bezradnosť, mať sa zle: *биться как рыба об лед; как (словно) в котле кипеть (вариться); быть как (будто, словно, точно) в воду опущенный; жить как на вулкане; жить как собака; хоть головой об стену (стенку) бейся;*
- Cítiť nervozitu, rozpaču: *быть как (будто, словно, точно) на иголках; как (будто, словно, точно) варом обдало;*
- Strach: *дрожать (трястись) как осиновый лист; бледен (бледный) как смерть; вскочить/убежать/закричать/заорать как (будто, словно, точно) ужасенный; бояться как черт ладана кого-л., чего-л.; бежать/убегать от кого-л., чего-л. как черт от ладана;*
- Zmätenosť, zaskočenie: *как (будто, словно, точно) с луны свалился (упал); как (будто, словно, точно) с неба свалился (упал); как (будто, словно, точно) язык проглотил; как (будто, словно, точно) муху проглотил; как (будто, словно) из-за угла мешком прибитый (одаренный, трахнутый, прибить, ударен); сидеть (стоять) как пень; быть/бежать/нестись/мчаться как угорелый; быть как угорелая кошка; быть как (словно) в темном лесу;*

Pri skúmaní frazeologických prirovnaní sme aj v slovenských aj v ruských prirovnaniach narazili na také, ktoré nemožno priradiť ku žiadnej z daných kategórií, napríklad slovenské *Nažívať si ako dva holúbky* – s významom mať veľmi dobré vzťahy s niekým. Z ruských si môžeme ako príklad uviesť *устать/измучиться как собака*, ktoré

sa používa na vyjadrenie vyčerpania či už z fyzickej, alebo duševnej stránky. Bádanie v oblasti emocionálnych frazeologických prirovnaní považujeme za veľmi zaujímavé, nakoľko dané frazémy pomáhajú lepšie spoznať mentalitu a charakterové vlastnosti príslušníkov jednotlivých kultúr. Výsledky výskumu nám ukázali, že väčšina emocionálnych frazeologických prirovnaní spadá do kategórie negatívnych emócií, čo podľa nášho názoru odráža prirodzenú ľudskú tendenciu zameriavať sa na nepríjemné stránky každodenného života s cieľom poučiť sa a v budúcnosti sa vyvarovať opakovaným chybám.

EMOTIONS IN PHRASEOLOGICAL/IDIOMATIC COMPARISONS OF SLOVAK AND RUSSIAN LANGUAGE

Summary

Emotional phraseological units represent interesting field of study, because emotions and their reflection in the linguistic picture of the world of each linguistic community helps to understand and cognize mentality and characteristic features of concrete cultures. Results of our research have showed us that most of emotional phraseological comparisons reflect negative emotions. In our opinion it reflects natural human tendency to focus on unpleasant aspects of daily life, because we want to learn our lesson from the past experiences to be aware of repeating mistakes.

Bibliografia

1. DOLNÍK, J. *Jazyk – člověk – kultura*. Bratislava: Kalligram, 2010. 224 s. ISBN 978-80-8101-377-5.
2. HARRÉ, R., GILLETT, G. *Diskurz a mysl: úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: Iris – PhDr. Milan Štefanko, 2001. ISBN 8089018084.
3. MLACEK, J. *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. 159 s. Bez ISBN.
4. SKLADANÁ, J. *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava: Veda, 1993, s. 120-126 ISBN 80-224-0353-9.
5. SKLADANÁ, J. *Ukryté v slovách*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2012. 240 s. ISBN 978-80-10-02258-8.

6. АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф. *Фразеология и когнитивистика в аспекте лингвистического постмодернизма*. Белгород: Белгородский государственный университет, 2008. 152 с. ISBN 978-5-9571-0330-1.
7. КОРИНА, Н. Б. и колл. *Языковая картина мира и когнитивные приоритеты языка*. Нitra: Университет им. Константина Философа в Нитре, 2014. 204 с. ISBN 978-80-558-0702-7.

Internetové zdroje

1. http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1441/Zaturecky_Slovenske-prislovia-porekadla-a-uslovia-Povaha-mravy-a-dusevne-prejavy/1
2. <http://www.funology.com/knock-knock-jokes/>

Slovníky

1. KOLEKTÍV AUTOROV *Rusko-slovenský frazeologický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1998. 670 s. ISBN 80-08-00304-9.
2. MIKO, F. a kol. *Frazeológia v škole*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989. 226 s. ISBN 80-08-00113-5.
3. SMIEŠKOVÁ, E. *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989. 270 s. ISBN 80-08-00009-0.

LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÉ ASPEKTY SPELEONÝM V SLOVENSKOM KRASE

Gabriel ROŽAI

Lexical-Semantic Aspects of Speleonyms in the Slovak Karst

Abstract: *The paper focuses on the issues connected to speleonyms (proper names of caves and gorges) located in territory of the Slovak Karst, National Park in the Slovak Republic. The aim of the paper is to clarify motivational attributes of the selected file of speleonyms, that is on the basic analysis of the speleonyms relationship to appellative and proprial motivation scopes, the relationship of the person naming to the speleonymical objects and to the other extra-linguistic factors, and to offer their lexical-semantic classification. At the same time, the paper highlights particularities of the nomination process of speleonyms as a specific category of anoikonoms.*

Keywords: *speleonym, the Slovak Karst, motivational attributes, lexical-semantic classification*

Contact: *Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici; gabriel.rozai@umb.sk*

Úvod

Cieľom príspevku je objasniť motivačné činitele vytvárajúce lexikálno-sémantické pozadie názvov jaskýň a priepastí nachádzajúcich sa na území Národného parku Slovenský kras a na základe ich analýzy vytvoriť lexikálno-sémantickú klasifikáciu speleoným. Výskum speleoným, teda osobitnej kategórie oroným pomenúvajúcej vlastné mená prírodných podzemných útvarov (Považaj 2007; Krško 2014), predstavuje okrajovú problematiku, ktorej sa v slovenskej onomastike dosiaľ nevenovala väčšia pozornosť. Prvotnou sondou do tejto výskumnej oblasti sa stala štúdia Názvy jaskýň a priepastí na Slovensku (Považaj 2007), ktorá načrtla vybrané etymologické a formálne aspekty slovenských speleoným. Naším zámerom je rozšíriť tento výskum prostredníctvom súboru speleoným, ktorý je regionálne ohraničený oblasťou Slovenského krasu.

Charakteristika skúmanej oblasti

Národný park Slovenský kras leží v juhozápadnej časti východného Slovenska na území okresov Rožňava a Košice-okolie. Územie sa tiahne pozdĺž štátnej hranice

s Maďarskom v dĺžke asi 57 km. Na slovenskom území ho vytvára sedem krasových planín. K západnému okraju Slovenského krasu sa zaraďuje aj Jelšavský kras v okrese Revúca (Rozložník, Karasová a kol. 1994; Bella, Hlaváčová, Holúbek 2007).

Z aspektu jazykových vzťahov ide o priestor osídlený obyvateľmi komunikujúcimi prevažne maďarskými („palóckymi“) dialektmi, čo má dosah aj na jazykovú podobu speleoným. Slovenské obce vytvárajú severnú hranicu krasovej oblasti na jej západnom a východnom okraji. Komunikuje sa v nich stredogemerským (okolie Jelšavy a Štítika), na východnom okraji západoabovským, čiastočne aj rusínskym (Hačava) a v Medzeve nemeckým („mantáckym“) nárečím (Tóvik 1939-1940; Valiska 1980; v. v.).

Metodologické východiská

Výskumný súbor pochádza zo zdroja Zoznam jaskýň Slovenskej republiky (2007), ktorý vydalo Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva v Liptovskom Mikuláši, a z jeho aktualizovanej elektronickej verzie dostupnej na internete (2013). Názvoslovie jaskýň a priepastí uvedené v publikácii neprešlo štandardizáciou zo strany Národnej komisie Úradu geodézie, kartografie a katastra SR. (Posledný názvoslovný zoznam zaznamenávajúci štandardizované názvy speleoným bol publikovaný v roku 1979, teda v čase, od ktorého speleologický výskum výrazne pokročil a prispel k objaveniu veľkého počtu nových podzemných objektov, pričom mnohé z nich nachádzajú zastúpenie aj v našom korpuse. Vzhľadom na uvedenú skutočnosť a v snahe predísť zníženiu prehľadnosti vo výskumnom súbore sme analýze podrobili iba názvy uvedené v Zozname jaskýň Slovenskej republiky.)

V roku 2013 sa v Slovenskom krase nachádzalo 1132 jaskýň a priepastí. Východiskovú materiálovú bázu sme obmedzili na objekty presahujúce dĺžku alebo hĺbku 20 m. Výskumný materiál sme doplnili aj o niekoľko významnejších archeologicko-paleontologických a spoločensko-historických objektov nedosahujúcich uvedený rozmer. Celkovo teda venujeme pozornosť 321 speleoným. Sporné etymológie niektorých názvov vyžadujúce ďalší výskum sme do štúdie nezaradili. Vzhľadom na charakter príspevku nevenujeme pozornosť ani formálnym kvalitám vyjadrenia vzťahu speleoným s motivujúcimi apelatívami či propriami.

Problematika druhových označení speleoným

Druhovým označením disponuje väčšina dvoj- a viacčlenných speleoným. Kategóriu jaskýň najčastejšie určuje druhové označenie *jaskyňa* (90), objavujú sa však aj iné

pomenovania: *diera* (14), *ponor* (5), *vyvieračka* (5), *potok* (2), *vetva* (2), *výver* (1), *štôľňa* (1), *studňa* (1), *pivnica* (1), *ľadnica* (1), *peňažnica* (1), *úkryt* (1). V prípade priepastí dominuje druhové označenie *priepasť* (122), v menšom rozsahu aj *diera* (8), *jama* (4), *studňa* (2). Do kategórie etymologicky menej priesračných druhových označení patria názvy typu *Zombor* (2), *Žomboj* (2), z maď. *zsomboly*, t. j. šachtová, zvislá jaskyňa. Ďalšími druhovými označeniami sú *ľadnica* (2), *ponor* (1), *závrt* (1) a metaforické označenie *peňažnica* (3). V prípade speleonyma *Veľký Sakadák* (> TN. *Szakadák*) možno substantívum *Sakadák* ponímať aj ako druhové označenie súvisiace s maď. apel. *szakadék* (priepasť), v tomto prípade však ide o pomenovanie výraznejšieho geologického zlomu na západnom okraji Silickej planiny, ktorého súčasťou je aj uvedená priepasť. 27 názvov jaskýň a 22 názvov priepastí neobsahuje označenie poukazujúce na druh objektu.

Lexikálno-sémantická klasifikácia speleoným

I. Poloha a lokalizácia objektu

Prvým, z kvantitatívneho hľadiska najvýznamnejším lexikálno-sémantickým okruhom je priestorová lokalizácia speleoným v prírodnom teréne. Speleonymá totiž pomenávajú podzemné útvary, ktorých lokalizácia v teréne je, vzhľadom na ich charakter, pomerne náročná.

1. Lokalizácia prostredníctvom ojkonyma (ďalej ON.): najvšeobecnejším lokalizačným príznakom speleonyma je jeho príslušnosť k chotáru obce alebo jej časti: *Jelšavská jaskyňa* (ON. Jelšava), *Gemersko-teplická jaskyňa* (ON. Gemerské Teplice), *Hucínska jaskyňa* (ON. Hucín), *Nová brzotínska jaskyňa*, *Stará brzotínska jaskyňa* (ON. Brzotín), *Ardovská jaskyňa* (ON. Ardovo), *Hrušovská jaskyňa*, *Hrušovská peňažnica* (ON. Hrušov), *Kečovská biela jaskyňa*, *Kečovská vetva 1*, *Kečovská vetva 2*, *Kečovský ponor 1*, *Kečovský ponor 2* (ON. Kečovo), *Krásnohorská jaskyňa* (ON. Krásnohorská Dlhá Lúka), *Silická kvapľová jaskyňa*, *Silická ľadnica* (ON. Silica), *Drienovská jaskyňa* (ON. Drienovec), *Jasovská jaskyňa – Okno* (ON. Jasov), *Moldavská jaskyňa* (ON. Moldava nad Bodvou), *Hačavská jaskyňa* (ON. Hačava), *Drienkovská priepasť* (ON. *Derenk*, t. j. *Drienok*, zaniknutá obec ležiaca na území Maďarska v blízkosti štátnej hranice), *Lipovnícky Veľký Zombor* (ON. Lipovník), *Jovická priepasť* (ON. Jovice), *Hatinská jaskyňa I*, *Hatinská jaskyňa II* (hospodársky dvor a pole Hatiny, k. ú. Debraď), *Gombasecká jaskyňa* (samota *Gombasek*, k. ú. Slavec), *Hámorská jaskyňa 1*, *Hámorská jaskyňa 2* (ON. *Hámor*), *Závozná priepasť I*

(ON. *Závozná*; dnes názov horárne), *Jaskyňa nad Hájom* (ON. Háj), *Priepasť nad Bôrkou* (ON. Bôrka), *Priepasť nad Turňou* (ON. Turňa nad Bodvou), *Líščia diera pri Silici* (ON. Silica), *Jaskyňa v Drienovskom kameňolome* (ON. *Drienovský kameňolom*), *Veľká jaskyňa v Gombaseckom lome* (ON. *Gombasecký lom*), *Jaskyňa nad Zádielskou chatou* (ON. *Zádielska chata*).

2. Frekventovaná je aj motivácia anojkonymom – terénnym názvom (ďalej aj TN.), v oblasti ktorého sa dané speleonimum nachádza. V tejto kategórii nachádzame motivačné súvislosti so štandardizovanými, no často aj s neštandardizovanými/variantnými (o. i. aj inojazyčnými – maďarskými) názvami terénnych názvov. Neštandardizované názvy (získané excerpciou rôznych bibliografických zdrojov, máp a terénnym výskumom) uvádzame v zátvorkách kurzívou. Štandardizované názvy uvádzame v zátvorkách normálnym variantom písma.

Do uvedenej kategórie patria názvy: *Bujná* (TN. *Bujná*, Bulan), *Lavička* (TN. Lavička), *Mál* (TN. *Mál*), *Ordon* (TN. Ordon), *Ortováň* (TN. *Ortovány-hegy*), *Čerje* (TN. *Cserje*; maď. *cserje* = ker, krík), *Domica* (TN. *Domiza*, erdő, t. j. les), *Dve lúčky* (TN. *Dve lúčky*), *Priepasť Lázko* (TN. *Lázkő*), *Veľká Salanka* (TN. Salanka), *Veľký Malinčiak* (TN. Malinčiak; maď. *N(agy).-málnás part*), *Veľký Sakadák* (TN. *Szakadák*), *Pletenica* (TN. Pletenica), *Veľký Kamenec I* (TN. *Kamenec*, maď. *Nagy-köves-bérc*, teda *Veľký Kamenec*), *Veľká Bikfa* (maď. *Bikkfa tetői-zsomboly* < TN. *Bikkfa-tető*; z maď. *bükkfa* = buk, bukové drevo), *Badjizer* (TN. *Bagyizör-tető*), *Šesť studní-horná* (TN. *Hatos kút*, t. j. *Šesť studní*), *Ardóčka-Mikov* (TN. *Mikov vrch*, Bukový vrch), *Krumplíš* (TN. *Zemiačniská*, maď. nár. *Grulya-hegy*), *Veľká mutónska jaskyňa* (TN. *Muton*, Muteň), *Skalická jaskyňa* (TN. *Skalica*), *Strieborná jama* (TN. *Strieborné*, Strieborník), *Čikova diera* (TN. *Čikova lúka*), *Fialová jaskyňa* (TN. *Fialový vrch*), *Vápenná jaskyňa* (TN. *Meszés-völgy*, maď. *meszes* = vápenný), *Čertova jaskyňa* (TN. Čertov most), *Havrania priepasť* (TN. Havrania skala), *Hradná priepasť* (TN. Hrad), *Jašteričia priepasť* (TN. *Jašteričia lúka*), *Vlčia jama* (maď. *Farkaspuszta lyuk* < TN. *Farkašova samota*, maď. *farkas* = vlk), *Drienovecká priepasť* (správne: *Drieňovecká priepasť*; TN. *Drieňovec*), *Furianovská priepasť* (TN. *Furianov kút*, Turianov klin), *Mestská priepasť* (TN. *Város-völgy*, t. j. *Mestská dolina*), *Panská priepasť* (TN. Panský les), *Dubová priepasť* (TN. *Tölgyestető*, maď. *tölgy* = dub); *Anjelská priepasť* (TN. *Angyal-út*, t. j. *Anjelská cesta*), *Klen-Szalayova jaskyňa* (TN. *Szalaytó-völgy*, t. j. *Údolie Szalayovho jazera*), *Dievčenská priepasť* (k. ú. Plešivec, TN. *Leány kő*, t. j. *Dievčenská skala*), *Jaskyňa Červeného kameňa* (TN. *Červený kameň*, Červená skala), *Jaskyňa teplej*

stráne (správne: *Jaskyňa Teplej stráne*; TN. Teplá stráň), *Priepasť Vápenného vrchu I* (TN. Vápenný vrch), *Jaskyňa v Bušu* (štandardizovane *Jaskyňa v Buši*; TN. Bušie, gem. nár. zmena $\check{c} > \check{s}$), *Jaskyňa v Zízelnom* (TN. Zízeleň), *Jaskyňa na Kečovských lúkach* (TN. Kečovské lúky), *Jaskyňa pod Hadovníkom* (TN. Hodovník), *Ladová jaskyňa pod Havraňou skalou* (TN. Havrania skala), *Stará jaskyňa pri Kolovej veži* (TN. Kolová veža), *Veterná diera na Vlčom vrchu* (TN. Vlčí vrch), *Jaskyňa vo Ferteši* (TN. Nižný Ferteš, Vyšný Ferteš), *Líščia diera v Jasovskej skale* (TN. Jasovská skala), *Jaskyňa za Čertovým mostom* (TN. Čertov most), *Farebná priepasť pod Špičákom* (TN. Špičák, Špičiak), *Priepasť na Malom Jeleňom vrchu* (TN. Malý Jelení vrch), *Priepasť na Palante* (TN. Palanta), *Priepasť pod Hajagošom* (TN. Hajagoš, Haľagoš), *Priepasť pod Veterníkom* (TN. Veterník), *Priepasť pod Veľkým Ostrým* (TN. Veľký Ostrý vrch, Ostrý všíok), *Priepasť v Železnej doline I* (TN. Železná dolina, maď. *Vas völgy*), *Priepasť vo Veľkej záhrade* (TN. Veľká záhrada), *Priepasť v údolí Szalayovho jazera* (správne: *Priepasť v Údolí Szalayovho jazera*; TN. Szalaytó-völgy), *Priepasť nad Červeným kameňom I*, *Zvonivá priepasť pri Červenom kameni* (TN. Červený kameň, Červená skala), *Priepasť na Turnianskom hradnom vrchu* (TN. Turniansky hradný vrch – maloplošné chránené územie), *Priepasť pod Hájskou vyhliadkou* (TN. Hájska vyhliadka).

V tejto kategórii nachádzame aj názvy naznačujúce motiváciu spojenú s vyjadrením posesívneho vzťahu, napr. *Čikova diera*. Ako uvádza A. Chomová (2011: 175), odkaz na posesívny vzťah v kategórii toponým nie je vždy relevantný, ide tu totiž o zvláštne prípady motivácie súvisiace „s osobitým statusom proprii a s osobitosťou ich významu“. V prípade speleoným je situácia o to špecifickejšia, že môžu byť motivované aj názvami z iných kategórií anojkoným. V tomto prípade totiž nejde o primárnu motiváciu antroponymom, ako sa to na prvý pohľad javí, ale o sekundárnu motiváciu, ktorá je sprostredkovaná cez terénny názov, t. j. *Čikova lúka*. S rovnakým javom sa môžeme stretnúť aj v hydronymii (Krško 2006).

3. Niektoré speleonymá sú bezprostredne motivované hydronymami (krasové vyvieracky, menšie toky). Tie boli verejnosti vo väčšine prípadov známe skôr ako samotné jaskyne, ktoré boli pri výskume vyvieráčiek objavené. Zaraďujeme sem speleonymá *Päťročnica* (VN. *Päťročnica*), *Miškov potok* (VN. *Miškov potok*), *Závodná vyvieracka* (VN. *Závodná vyvieracka*), *Helena* (variantné názvy *Prameň Helena*, *Ilona-forrás* < VN. *Ilona-Quelle*, „Die große Höhle der Ilona-Quelle.“ – Strömp 1912: 355), *Hradná vyvieracka* (VN. *Hradná vyvieracka*), *Skalistý potok* (VN. *Skalný potok*, *Skalítý potok*), *Kečovská vyvieracka 2*, *Kečovská vyvieracka 3* (VN. *Kečovská vyvieracka*); *Bezodná studňa* (VN. *Bezodná studňa*),

Ardóčka-Mikov (VN. *Ardočka*), *Mlynská jaskyňa* (VN. *Mlynský prameň*), *Pstružia jaskyňa* (VN. *Pstružia vyvieračka*), *Travertínová jaskyňa* (k. ú. Hačava; VN. *Vyvieračka Travertínka*), *Jaskyňa Kečovských prameňov 1*, *Jaskyňa Kečovských prameňov 2* (zachytili sme iba VN. *Kečovská vyvieračka*), *Jaskyňa v ponore Jašteričieho jazera* (VN. *Jašteričie jazero*, *Silické jazero*), *Jaskyňa nad Travertínovou vyvieračkou* (VN. *Travertínová vyvieračka*).

4. Motivantom sa môže stať aj speleonimum (ďalej SN.) ležiace v blízkosti novoobjaveného objektu: *Malá pstružia jaskyňa* (správne: *Malá Pstružia jaskyňa*; SN. *Pstružia jaskyňa*), *Malá veterná priepasť* (správne: *Malá Veterná priepasť*; SN. *Veterná priepasť*), *Nová muflónia priepasť* (správne: *Nová Muflonia priepasť*; SN. *Muflónia priepasť*), *Malá mestská priepasť* (správne: *Malá Mestská priepasť*; SN. *Mestská priepasť*), *Malá peňažnica*, *Nová peňažnica* (SN. *Veľká peňažnica*), *Malá Bikfa*, *Nová Bikfa* (SN. *Veľká Bikfa*), *Nová priepasť pri Zbojníckej* (SN. *Zbojnícka jaskyňa*), *Priepasť pri Malej ľadnici* (SN. *Malá ľadnica*), *Jaskyňa pod Čertovou dierou* (SN. *Čertova diera*).

Priama motivačná súvislosť s iným speleonimom sa môže vyjadriť aj priradením čísla k rovnomennému názvu (napr. *Kavčia priepasť II* < *Kavčia priepasť I*; pozri bod č. 7).

5. Lokalizačná funkcia sa naplňa aj prostredníctvom apelatív pomenúvajúcich:

- a) porast vyskytujúci sa v okolí objektu (aj metaforicky): *Lipová priepasť*, *Žihľavová jaskyňa*, *Brezová priepasť*, *Klenová priepasť*, *Klen-Szalayova jaskyňa* (apel. *klen*), *Buková 30*, *Jaskyňa pod lieskou*, *Priepasť pri borovici*, *Priepasť pod koreňom*, *Čierna jama* (nad lokalitou rastie skupina borovíc čiernych), *Koreňová priepasť*, *Lipový most* (dve lipy, ktoré sú navzájom prepojené výbežkom jedného z kmeňov), *Drienka* (apel. *drienka* – ľudový názov drieňa obyčajného; apelatívum sa neskôr premietlo aj do názvu speleoklubu);
- b) iné geomorfologické a prírodné javy (aj metaforicky): *Škrapová priepasť*, *Jaskyňa pod krídlom*, *Jaskyňa nad vodopádmi 1*, *Priepasť na dne závrtu*, *Veľký závrt*, *Priepasť na kóte 601*;
- c) objekty vytvorené ľudskou činnosťou: *Priepasť pri troch hrobách*, *Ponor pri napájadle I*, *Jaskyňa pod valom*, *Priepasť pri salaši 1*, *Priepasť pri ceste*, *Hraničná priepasť*.

6. Polohu speleoným možno určiť aj relatívne: *Stredová priepasť*, *Susedná priepasť*, *Okrajová priepasť*; resp. podľa svetových strán: *Západná priepasť I*.

7. Poloha objektu môže byť naznačená aj číslovkou, napr. *Veľký ôsmy ponor*, frekventovanejšie je však priradovanie rímskych a arabských čísel k názvom. Rovnaký názov s odlišným číslom naznačuje, že ide o viac susediacich, resp. inak navzájom súvisiacich

objektov (napr. podzemná vetva): *Hámorská jaskyňa I, Hámorská jaskyňa II, Jaskyňa Kečovských prameňov 1, Jaskyňa Kečovských prameňov 2, Kečovská vetva 1, Kečovská vetva 2, Kečovská vyvieračka 2, Kečovská vyvieračka 3, Kečovský ponor 1, Kečovský ponor 2, Svahová jaskyňa 2, Veľký Kamenec 1, Gordánova jaskyňa 1, Hatinská jaskyňa I, Hatinská jaskyňa II, Jaskyňa nad vodopádmi 1, Krkavčia jaskyňa 2, Priepasť pri salaši 1, Priepasť pri salaši 2, Západná priepasť I, Besná diera I, Kavčia priepasť II, Priepasť nad Červeným kameňom I, Priepasť v Železnej doline I, Priepasť Vápenného vrchu I, Závozná priepasť I, Mačacia priepasť III.*

II. Charakter objektu

V druhom lexikálno-sémantickom okruhu sa uplatňujú tieto sémantické príznaky:

- a) výskyt vody (ponor, výver a i.): *Ponorová jaskyňa* (k. ú. Gem. Hôrka), *Ponorová jaskyňa* (k. ú. Plešivec), *Výverová jaskyňa*, *Ponor pri napájadle*, *Ponorová priepasť*, *Trójsky ponor*, *Mokrú priepasť*, *Prastarý výver*;
- b) charakter sintrovej výzdoby: *Silická kvapľová jaskyňa*;
- c) pohyby pôdy (pukanie, zlomy): *Zlomová priepasť*;
- d) atmosférické javy (vietor, sneh, ľad, opar, hmla, slnečný svit): *Prievanová diera*, *Silická ľadnica*, *Ľadová jaskyňa pod Havraňou skalou*, *Veterná diera na Vlčom vrchu*, *Slnečná priepasť* (k. ú. Hrhov), *Slnečná priepasť* (k. ú. Plešivec), *Bezodná ľadnica*, *Malá ľadnica*, *Snežná diera*, *Suchá diera*, *Veterná priepasť*;
- e) tvar objektu (diera, jama, studňa): *Pivničná diera*, *Čikova diera*, *Lastovičia diera*, *Prievanová diera*, *Samova diera*, *Čertova diera* (k. ú. Kečovo), *Čertova diera* (k. ú. Bôrka), *Samova diera*, *Marciho diera*, *Veterná diera na Vlčom vrchu*, *Jazvečia diera*, *Líščia diera v Jasovskej skale*, *Mníchova diera*, *Tomášova diera*, *Veľká diera*, *Snežná diera*, *Suchá diera*, *Babská diera*, *Berciho diera*, *Besná diera I*, *Líščia diera pri Silici*, *Strieborná jama*, *Čierna jama*, *Vlčia jama*, *Zvonivá jama*, *Zombor* (maď. zomboly – šachtová jaskyňa), *Lipovnícky Veľký Zombor*, *Malá Žomboj*, *Veľká Žomboj*, *Bezodná studňa*, *Čistá studňa*;
- f) tvar objektu (iné): *Tunelová jaskyňa*, *Oblúková jaskyňa*, *Priama jaskyňa*, *Dvojitá priepasť*, *Trojramenná priepasť*, *Fabiánová dvojitá priepasť*, *Portálová priepasť*, *Zákrutová priepasť*, *Brázda*, *Zdvojená priepasť*, *Štvorvchodová priepasť*, *Jaskyňa klenieb*;

- g) tvar objektu vyjadrený metaforicky: *Ucho*, *Fajka* (k. ú. Háj), *Fajka* (k. ú. Jablonov nad Turňou), *Veľká peňažnica*, *Jasovská jaskyňa – Okno*, *Gotická jaskyňa*, *Larynx*, *Klamná priepasť*, *Pivničná diera*, *Kamenná tvár*;
- h) rozmer objektu (veľký, malý): *Veľká mutónska jaskyňa*, *Veľká jaskyňa v Gombaseckom lome*, *Malá pstružia jaskyňa*, *Veľký ôsmy ponor*, *Veľká diera*, *Malá sovia priepasť*, *Veľká sovia priepasť*, *Obrovská priepasť*, *Lipovnícky Veľký Zombor*, *Malá peňažnica*, *Veľká peňažnica*, *Veľká Salanka*, *Veľká vlčia priepasť*, *Malá Bikfa*, *Veľká Bikfa*, *Malá ľadnica*, *Malá mestská priepasť*, *Malá Žomboj*, *Veľká Žomboj*, *Malý Malinčiak* (< *Veľký Malinčiak*, v tomto prípade však určujúci člen súvisí s maďarským variantom TN.), *Veľký Sakadák*;
- i) farba (vplyvom zloženia): *Kečovská biela jaskyňa*, *Sivá jaskyňa*, *Farebná priepasť pod Špičákom*, *Snehová jaskyňa*;
- j) zloženie/podložie (aj metaforicky): *Kamenná pivnica*, *Travertínová jaskyňa* (k. ú. Háj), *Kamenistá priepasť*, *Pizolitová priepasť*;
- k) charakter stien, ústia objektu (nánosy): *Hlinoš*, *Čistá studňa*;
- l) hĺbka – metaforicky: *Bezodná ľadnica*;
- m) vek jaskyne: *Prastarý výver*, *Stará jaskyňa pri Kolovej veži*;
- n) zvuk: *Zvonivá jama*, *Ozvenová priepasť*, *Zvonivá priepasť pri Červenom kameni*;
- o) charakter vyjadrený metaforicky: *Čertova diera* (k. ú. Kečovo), *Čertova diera* (k. ú. Bôrka), *Čertov dych*, *Sesterská priepasť* (genetická súvislosť s iným objektom), *Trójsky ponor* (kalambúr so symbolickou sémantikou: tri ponory, ktoré na seba bezprostredne nadväzujú).

III. Človek a vybrané formy ľudských vzťahov

Tretí lexikálno-sémantický okruh poukazuje na názvy utvorené z antroponým, ale aj z apelatív pomenúvajúcich ľudské bytosti a iné aspekty vzťahujúce sa na človeka. Zaraďujeme sem:

- a) názvy motivované antroponymom (krstné meno, priezvisko, hypokoristikum, prezývka):
- krstné meno (nejasná alebo neznáma motivácia): *Tomášova diera*, *Erňa* (*Ernye* – maď. mužské o. m.; podľa legendy meno člena družiny Bela IV.);
 - krstné meno dedikačného charakteru: *Matilda* (podľa manželky jaskyniara Jána Majka), *Milada* (podľa dcéry Jána Majka), *Gustova jaskyňa* (podľa jaskyniara Gusta Stibrányiho), *Attilova priepasť* (podľa jaskyniara Attilu Bacsu), *Gabriela* (meno

- priateľky objaviteľa), *Leontína* (podľa manželky A. Schlossera, ktorý sprevádzal K. Siegmetha pri výskume jaskyne v roku 1880 – Lalkovič 2006);
- krstné meno objaviteľa: *Samova diera* (jaskyniar Samo Máté);
 - hypokoristikum dedikačného charakteru: *Ladka* (podľa priateľky objaviteľa);
 - hypokoristikum (nejasná alebo neznáma motivácia; vrátane nárečových variantov): *Marciho diera* (starý lokálny názov), *Marciho jaskyňa II*, *Berciho diera*;
 - prezývka dedikačného charakteru: *Garlika* (tragicky zosnulý brat objaviteľov);
 - priezvisko (nejasná alebo neznáma motivácia): *Šingliarova priepasť* (podľa údajného objaviteľa jaskyne Ondreja Šenglára z Rakovnice, ide však o dávno známy objekt), *Bartókova priepasť* (podľa jedného z informátorov ide o priezvisko miestneho horára, ktorý priviedol jaskyniarov k priepasti), *Fabiánová dvojité priepasť* (správne: *Fabiánova dvojité priepasť*; aj v tomto prípade sa črtajú rovnaké motivačné súvislosti);
 - priezvisko objaviteľa: *Majda-Hrašková jaskyňa*, *Majkova jaskyňa*;
 - priezvisko dedikačného charakteru: *Gajdova štôlna* (amatérsky jaskyniar a legionársky generál Radola Gajda), *Keglevičova jaskyňa* (Keglevič – príslušník rodu vlastníaceho obec Háj od 18. stor.), *Lácova priepasť* (slovenský batrachológ a herpetológ Ján Lác), *Hlivákova priepasť* (priezvisko osoby, ktorá jaskyniarom priblížila polohu objektu), *Bodnárova priepasť* (priezvisko starostu obce Hrhov, podporovateľa speleologického výskumu), *Gordánova jaskyňa I* (meno miestneho zbojníka; iná etymológia: osoba, ktorá sa výborne orientovala v okolí Hačavy, kde vyhľadávala nerastné bohatstvo);
- b) všeobecné mená vzťahujúce sa na človeka: *Bačova priepasť*, *Mníchova diera* (predpoklad o obývaní jaskyne mníchom), *Priepasť abstinentov*, *Priepasť geodetov*;
- c) vyjadrenie rodinných vzťahov: *Priepasť bratrancov* (rodinné vzťahy medzi objaviteľmi);
- d) iné aspekty poukazujúce na človeka: *Priepasť troch* (počet objaviteľov priepasti).

IV. Osídlenie a využitie jaskynných priestorov

Ďalšia skupina speleoným poukazuje na osídlenie a využitie jaskynných priestorov človekom (vrátane metaforických súvislostí čerpajúcich z povestí) a živočíštvom:

- a) využitie objektu (sklad, pivnica, maštal', úkryt): *Kamenná pivnica* (bola využívaná aj ako sklad potravín), *Maštal'ná jaskyňa* (vstupný portál jaskyne, pripomínajúci kamennú maštal', býva vyhľadávaný vysokou zverou ako úkryt v čase veľkých horúčav a nie je

vylúčené, že v minulosti ho na rovnaký účel využívali pastieri pasúci dobytok na planine), *Úkryt žien*;

- b) výskyt živočíšstva: druhové prívlastňovacie adjektíva poukazujú na výskyt rôznych živočíchov v jaskynných priestoroch, v portáloch alebo vo výklenkoch stien priepastí, v skalných galériách, prípadne v ich blízkosti. Patria sem názvy: *Lastovičia diera*, *Líščia diera*, *Líščia jaskyňa*, *Mačacia diera*, *Medvedia jaskyňa*, *Jazvečia diera*, *Líščia diera v Jasovskej skale*, *Jastrabia priepasť*, *Malá sovia priepasť*, *Veľká sovia priepasť*, *Psia priepasť*, *Kunia priepasť*, *Motýlia priepasť*, *Diviacia priepasť* (nález zasintrovanej kostry diviaka starej približne 3000 rokov), *Drozdia priepasť*, *Jelenia priepasť*, *Krkavčia priepasť*, *Krkavčia jaskyňa 2*, *Líščia priepasť*, *Muflónia priepasť* (správne: *Muflonia priepasť*), *Sovia priepasť*, *Sovia jaskyňa*, *Veľká vlčia priepasť*, *Líščia diera pri Silici*, *Laliovková priepasť* (nálezy fosílnych ľalioviek vo vápenci), *Mačacia priepasť III*, *Srnčia priepasť* (k. ú. Slavec), *Vlčia priepasť*, *Žabia priepasť*; patrí sem aj *Bujakova priepasť* (výskyt dobytčích kostí; motivačné súvislosti s osobným menom či terénnym názvom sa nepotvrdili);
- c) nálezy, archeológia:
- kosti, lebky: *Jaskyňa lebiek* (nález líščích lebiek), *Kostrová jaskyňa*, *Kostnica*;
 - stavby: *Múriková jaskyňa* (v jaskyni sa nachádzal priestor ohraničený kamenným murivom, postaveným snád' v dobe halštatskej – Rozložník, Karasová a kol. 1994);
 - munícia: *Mínová priepasť* (nález munície z konca 2. svetovej vojny);
 - povesti a povery: *Zbojnická jaskyňa* (k. ú. Plešivec), *Zbojnická jaskyňa* (k. ú. Silická Jablonica), *Kráľovská jaskyňa* (podľa povesti sa tu skrýval Belo IV. po prehratej bitke s Tatármi pri rieke Slanej), *Zbojnická priepasť*, *Hrušovská peňažnica*.

V. Časové aspekty objavu objektu

Sémantika názvov tejto kategórie poukazuje na:

- a) poradie objavenia jaskýň (*starý/nový*): *Stará brzotínska jaskyňa*, *Nová brzotínska jaskyňa*, *Stará Dmica*, *Nová Dmica*, *Nová peňažnica*, *Nová Bikfa*, *Nová muflónia priepasť*, *Nová priepasť pri Zbojníckej*;
poradie objavenia môže byť vyjadrené aj číslom priradeným k rovnozvučnému názvu (pozri bod č. 7), pričom vyššie čísla naznačujú neskorší objav;
- b) čas objavu: *Veľkonočná jaskyňa*, *Veľkonočná priepasť* (k. ú. Plešivec), *Veľkonočná priepasť* (k. ú. Jovice), *Vianočná jaskyňa*, *Poludňajšia priepasť*, *Februárová priepasť*,

Novoročná priepasť, Jubilejná priepasť (objavená v deň jubilea jaskyniara S. Mátého), *Svätojánska priepasť*.

VI. Okolnosti a spôsob objavu objektu

Posledný okruh vytvárajú speleonymá, ktorých názov je motivovaný okolnosťami či spôsobom ich objavu. Motivačnými činiteľmi sa stávajú:

- a) technika objavu (resp. prieskumu), spôsob prieniku do objektu: *Farbený ponor* (pri výskume sa aplikovala farbiaca skúška), *Bábková priepasť* (technika použitá pri prieniku do priepasti, t. j. „bábková“), *Gajdova štôlna* (vyrazenie štôlne v jaskyni);
- b) okolnosti objavu (vrátane metaforických názvov): *Priepasť IP (Istý pich)*, *Pňová* (v skalnom útvare sa pôvodne nachádzal peň po spílenom dube, po jeho vykopaní sa objavila zalomená chodbička vedúca do priepasti), *Orechová priepasť* (na stanovenie hĺbky priepasti použili jaskyniari orechy, ktoré si nabalili pred cestou na planinu), *Zakliata priepasť* (pri jej objavovaní došlo k viacerým úrazom), *Natrhnutá, Náhodná jaskyňa, Zabudnutá priepasť, Poodhalená priepasť, Hmlistá jaskyňa, Fakír* (v začiatkoch prieskumu bolo okolie jaskyne zarastené tŕnitými krovínami, jaskyniari sa z akcií vracali dopichaní a doškriabaní od tŕňov), *Srnčia priepasť* (k. ú. Jablonov nad Turňou; v blízkosti prekopaného vchodu do priepasti ležal mŕtvy srnec), *Býčia jaskyňa* (v čase výskumu objektu sa v blízkosti ponoru pásol obrovský býk).

Záver

Objasnenie motivačných faktorov vybraného súboru speleoným Slovenského krasu prispelo k vytvoreniu šiestich lexikálno-sémantických okruhov. Najvyššie kvantitatívne zastúpenie dosahujú lokalizačné príznaky, súvisiace so špecifickou geomorfologickou povahou speleoným v rámci anojkonymického priestoru. Frekventované sú aj sémantické príznaky poukazujúce na charakter speleoným (tvar, rozmer, zloženie ap.). Z ďalších okruhov zaujmú najmä dve svojrázne kategórie spojené s časovými aspektmi a okolnosťami/spôsobom objavu objektov. V anojkonymickom priestore sa s nimi možno stretnúť iba ojedinele, napr. v kategórii orohodoným (Bauko 2007). Analýza materiálu poukázala aj na osobitosti jazykového stvárnenia speleoným v oblasti Slovenského krasu, ktoré sú ovplyvnené jazykovými špecifikami regiónu. Zároveň naznačila potrebu jazykovej štandardizácie niektorých názvov, ktorá by podporila ich lexikálno-sémantickú a motivačnú priezračnosť.

LEXICAL-SEMANTIC ASPECTS OF SPELEONYMS IN THE SLOVAK KARST

Summary

Speleonyms within toponymic scope are characterized by distinctive motivational attributes, which are related to their specific extralingual aspects. The analysis of motivational attributes of speleonyms of the Slovak Karst territory enabled to create six lexical-semantic categories. The most represented category includes names of localising attributes resulting from geomorphological nature of speleonyms. There are also two peculiar categories associated with the time aspects and circumstances of the objects discovery within the studied file. The formal structure of some speleonyms indicates penetration of linguistic particularities of the selected region. Analysis of speleonym names simultaneously indicated their need for linguistic standardization. The paper provides new information in the area to which the Slovak onomastics paid marginal attention, as well as, it represents the effort to increase interest of onomastics experts in this attractive research area.

Bibliografia

1. BAUKO, J. Motivácia vzniku názvov horolezeckých ciest. In *Súradnice súčasnej onomastiky. Zborník materiálov zo 16. slovenskej onomastickej konferencie*. Zost. M. Považaj a P. Žigo. Bratislava: Veda, 2007. s. 190-203. ISBN 978-80-224-0971-1.
2. BELLA, P., HLAVÁČOVÁ, I., HOLÚBEK, P. *Zoznam jaskýň Slovenskej republiky (stav k 30. 6. 2007)*. Liptovský Mikuláš: Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, 2007. 364 s. ISBN 978-80-88924-63-0. Aktualizovaná verzia (2013) dostupná na: <www.smopaj.sk/sk/zoznam%20jaskyn.pdf>.
3. *Databáza geografických názvov Slovenskej republiky*. Bratislava: **Geodetický a kartografický ústav** [CD-ROM verzia].
4. *Geografické názvy okresov Košice-mesto a Košice-vidiek*. 1. vyd. Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990. 133 s. ISBN 80-85164-99-X.
5. *Geografické názvy okresu Rožňava*. 1. vyd. Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990. 104 s. ISBN 80-7103-010-4.
6. CHOMOVÁ, A. *Synchrónno-diachrónne parametre posesívnosti v slovenčine*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2011. 278 s. ISBN 978-80-557-0267-4.

7. KRŠKO, J. Antroponymá ako motivanty terénnych názvov a hydroným. In *Acta onomastica XLVII*. Ed. M. Harvalík. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2006. s. 326-336. ISBN 80-86496-34-1.
8. KRŠKO, J. *Úvod do toponomastiky*. Banská Bystrica: Belianum, 2014. 176 s. ISBN 978-80-557-0729-7.
9. LALKOVIČ, M. Leontína alebo Ľudmila? In *Spravodaj SSS*, 2006, roč. 37, č. 1, s. 45-47. ISSN 1335-5023.
10. POVAŽAJ, M. Názvy jaskýň a priepastí na Slovensku. In *Súradnice súčasnej onomastiky. Zborník materiálov zo 16. slovenskej onomastickej konferencie*. Zost. M. Považaj a P. Žigo. Bratislava: Veda, 2007. s. 165-168. ISBN 978-80-224-0971-1.
11. ROZLOŽNÍK, M., KARASOVÁ, E. a kol. *Slovenský kras: Chránená krajinná oblasť – biosférická rezervácia*. Martin: Osveta, 1994. 476 s. ISBN 80-217-0211-7.
12. STRÖMPL, G. Vorläufiger Bericht über die im Sommer des Jahres 1911 im Höhlengebiet Abauj-Gömör vorgenommenen Höhlenforschungen. In *Supplement zum Földtani Közlöny* [online], 1912. XLII. Band., 4. Heft., s. 349-355 [cit. 2015-02-10]. Dostupné na:
<epa.oszk.hu/09600/01635/00101/pdf/Foldtani_kozlony_EPA01635_1912_04_335-360.pdf>.
13. TÓBIK, Š. Členenie a charakteristika gemerských nárečí. In *Jazykovedné štúdie 2., Dialektológia*. Bratislava, 1957, s. 86-120.
14. VALISKA, J. *Nemecké nárečie Dobšinej: Príspevok k výskumu zanikania enkláv*. Rimavská Sobota: Gemerská vlastivedná spoločnosť v Rimavskej Sobote, 1980. 312 s.

Zoznam skratiek

apel. – apelatívum, gem. – gemersky/gemerský, k. ú. – katastrálne územie, maď. – maďarsky/maďarský, nár. – nárečový, ON. – ojkonymum, SN. – speleonimum, TN. – terénny názov, VN. – vodný názov (hydronymum), v. v. – vlastný výskum

DICHOTÓMIA POUŽÍVANIA ŠTANDARDIZOVANÝCH A NEŠTANDARDIZOVANÝCH HYDRONÝM POVODIA HORNÁDU NA ÚZEMÍ SPIŠA

Andrea GOÓTŠOVÁ

Dichotomy of standardized and non-standardized hydronymia usage of the Hornad River basin in Spiš region

Abstract: *In the submitted article an increased attention is given to the description and historical settlement development of the Spiš region, particularly with regard to the German colonization. Establishment of the German population in the territory of lower Spiš and their active functioning in the early 18th century finds its justification in the process of watercourses naming. Although today all the water flows have their standardized (literary) names, their dialectal variants still carry German forms and are widely used in the normal spoken communication of the indigenous population. The tensions rising between the motivating factors of the (non)standardized name of the watercourse become the subject of analysis of the paper.*

Keywords: *onomastic, hydronyms, Spiš, german influence*

Contact: *Uniwersytet Śląski; andreagootsova@gmail.com*

Rieka Hornád preteká rozsiahlym územím, ktoré v minulosti zahŕňalo oblasť niekdajšej Spišskej, Šarišskej a Abovskej stolice. Horopis územia povodia Hornádu je veľmi členitý a z geologického hľadiska sa zaraďuje k viacerým geomorfologickým celkom. Aj napriek tomu bolo toto územie osídlené Slovanmi už od 8. storočia. Na území Spiša to potvrdzuje existencia najstaršej dochovanej sídliskovej vrstvy s jeho centrom na Hradisku I. v Spišských Tomášovciach na území Slovenského raja, ktoré vzniklo v druhej polovici 8. storočia na sútoku Hornádu a Tomášovského potoka a bolo poplatné geopolitickej oblasti Nitrianskeho kniežatstva (Čaplovič 1998: 53).

11.-12. storočie predstavuje časové ukotvenie príchodu prvých germánskych kolonistov smerujúcich z územia dnešného Belgicka a Nemecka, pričom okrem Flanderčanov spolu s nimi prišli aj románsky hovoriaci Valóni, ktorí sa usadili na starej ceste prichádzajúcej z juhu od riek Bodvy a Hnilca na Spiš (Varsik 1977: 206). Okolo roku 1150 sa usadili

v katastri dnešných Spišských Vlách, pod starým slovanským hradiskom Drevenikom, kde sa cesta rozdvojovala.

Územie Spiša predstavuje najstarší sídliskový zásah nemeckého elementu nielen na Slovensku, ale v celom niekdajšom Uhorsku. Ich príchod časovo spadá do obdobia vlády Gejzu II., no lingvistické výskumy E. Schwarza túto tézu odmietajú a posúvajú dobu ich príchodu medzi roky 1180-1190. Pôvod spišských Nemcov sa na základe jazykového rozboru ich dialektu zachovaného v stredovekých prameňoch hľadá v strednom Porýní s medzistanicou v Sasku. Táto skutočnosť bezprostredne súvisí s územím stredného Spiša. Osídlenie jeho dolných častí je už časovo neskorším javom a vykazuje okrem stredospišských i bavorské črty. Prvá vlna nemeckých kolonistov prichádzajúcich z Flanderska však nevytvorila súvislé kompaktné etnické územie (evidujeme zhodnú paralelu s príchodom valašského obyvateľstva), no práve oni prevzali prevažnú väčšinu pôvodných slovanských vodopisných, miestnych a chotárnych názvov. Aj napriek tomu, že historická obec nedisponuje priamymi dokladmi o ich pobyte na území Spiša, vychádzajúc z historických súvislostí a uplatnením poznatkov lingvistiky usudzujeme, že prichádzajúci Nemci prevzali miestne názvy ešte pred zmenou $g > h$. Petrifikácia pôvodného stavu miestneho názvoslovía v slovnom fonde nemeckého živlu je významnou oporou pri určovaní času príchodu a usadenia sa prvých skupín nemeckých hostí na Spiši. Hoci tu existuje možnosť, že Nemci mohli prebrať miestne názvy aj od usadených Maďarov, tento predpoklad je vhodné zamietnuť s odôvodnením, že ich počet na danom území ešte nebol taký výrazný, aby mohol mať rozhodujúci vplyv. Navyše, ak mali Nemci na „výber“ dva paralelne existujúce názvy (slovanský a maďarský), tak namiesto toho, aby vytvorili vlastný názov, prebrali práve ten, ktorý bol živým názvom v reči pôvodného slovanského obyvateľstva.

Ak ide príchod maďarského obyvateľstva na územie Spiša, je nevyhnutné mať na zreteli skutočnosť, že ich postup smerom z juhu na sever úzko súvisel so začleňovaním súčasného Slovenska do formujúceho sa Uhorského kráľovstva. Neexistencia písomných dokladov nám zabraňuje stanoviť presné začlenenie územia Spiša do uhorského kráľovstva, možno len predpokladať, že sa tak stalo na prelome 11.-12. storočia, kedy vzniklo cirkevné a administratívne centrum kraja – Spišská kapitula a Spišský hrad. Domnievame sa tiež, že územie Spiša sa včlenilo do formujúceho sa Uhorska neskôr i z toho dôvodu, že v tom čase podliehalo ešte turnianskemu kráľovskému domíniu (Turniansky Čierny les) a nepredstavovalo samostatnú administratívnu jednotku, ale prináležalo k Boršodskému komitátu. Spišský komitát sa na tomto území začal utvárať až v druhej polovici 12. storočia.

Na územie stredného Spiša tak prichádzajú maďarskí strážcovia a k starým slovanským sídlam začali pribúdať počas nasledujúceho storočia osady, ktorých obyvatelia boli poverení vykonávať strážnu službu. Ďalšie prenikanie Maďarov po tatárskom vpáde, značilo už iba posilňovanie staršieho maďarského obyvateľstva, pozostávajúceho zväčša už len z pohraničných strážcov. Konštatujeme, že v prvých storočiach uhorského štátu sa Maďari dostali do slovenského etnického prostredia iba ako vojenský element, ktorý vytvoril osamotené alebo rozptýlené enklávy a jeho úlohou bolo strážiť hranice a kontrolovať horské prechody a cestné komunikácie.

S príchodom druhej polovice 13. a následne celého 14. storočia súvisí najväčší prílev nemeckého obyvateľstva, ktorí sa už na území dnešného Slovenska usadzovali programovo, osídľovali prázdne priestory, stávali sa hosťami. Na území Spiša vytvorili až do 18. storočia samostatné správne celky, ktoré si sami upravovali okruhy vzťahov. Ich samostatné postavenie vyplynulo najmä z členitosti územia, národnostného rozvrstvenia obyvateľstva, ako aj nerastného bohatstva územia. Dominancia nemeckého obyvateľstva, predovšetkým v oblasti dolného Spiša, mala za následok vytváranie a používanie nemeckých toponým, v našom skúmanom materiáli – hydroným. Poukázanie na historické osídlenie územia Spiša nachádza svoju opodstatnenosť práve pri analýze štandardizovaných a neštandardizovaných hydroným, z ktorých práve tie neoficiálne, používané miestnym obyvateľstvom, doposiaľ majú (si zachovávajú) nemeckú podobu.

Skôr než prejdeme k ich konkrétnym prejavom, považujeme za opodstatnené ešte uviesť, že približne od 30. rokov 14. storočia, no hlavne v 15.-16. storočí prebieha na území Slovenska valašská kolonizácia, pri ktorej sa rozsiahla, doteraz hospodársky celkom nezhodnotená horská pôda zúžitkovala pastierskym chovom oviec a hovädzieho dobytká. Spočiatku na ňom mali hlavný podiel najmä rumunsko-valašské živly zo Sedmohradska a Valašska, v latinských prameňoch označované ako *Olahi*, ktoré dali celému tomuto kolonizačnému pohybu svoj názov. Čoskoro v ňom nadobudli prevahu rusínski prisťahovalci spoza Karpát, zo susednej Haliče. Napriek tomu, že sa stali najmä na východnom a strednom Slovensku hlavným nositeľom tejto pastierskej kolonizácie Rusíni, neprekvapí, keď sa s nimi v prameňoch stretne pod názvom Valasi. Pôvodne etnický názov Valach stratil časom svoje etnické označenie a stal sa prostým zamestnaneckým menom. Označoval človeka zaoberajúceho sa pastierskym chovom dobytká, ktorého život sa riadil podľa zásad tzv. valašského práva (Marek 2006: 232). Valašský živel prenikol na Spiš prevažne do jeho južných oblastí a dotkol sa osád ležiacich v údolí rieky Hnilec.

Vymedzenie základných historických kontúr a marginálne načrtnutie koexistencie viacerých etnických skupín na území Spiša nachádza svoje opodstatnenie v následnej analýze štandardizovaných a neštandardizovaných hydroným, pri ktorých zohľadňujeme mimojazykovú stránku skúmaných hydroným. Tým, že sa pohybujeme v priestore onomastiky, ktorá je po metodologickej stránke interdisciplinárnou vedou, v ktorej majú vedúce postavenie lingvistické metódy, a to z toho dôvodu, že jej podstatné základné a všeobecné teoretické princípy sú postavené na zovšeobecnení vlastností proprií ako jazykového znaku *sui generis* a na jej systémových javoch, ktoré sú svojou podstatou vzťahmi jazykového charakteru, tak následne všetky ostatné metodologické princípy, ktoré nemajú jazykový ráz, predstavujú iba parciálnu zložku metodického systému a teoretických postojov iných, nelingvistických disciplín. Zohľadnením lingvistického prístupu pri výskume hydroným, sa ako výhodné ukazuje skĺbenie synchronného a diachrónneho hľadiska, čím sa zároveň pridriavame saussurovského prístupu k jazyku, podľa ktorého možno jazykové javy študovať v ich časovej následnosti. Zmapovaním synchronného stavu povodia Hornádu na území Spiša zistíme „aktuálny stav“ hydroným v určitom presne časovo vymedzenom okamihu, kedy tieto názvy existujú vedľa seba súčasne. Tým potvrdíme saussurovskú tézu, že v rámci synchronickej lingvistiky sa skúmajú logické a psychologické vzťahy spájajúce prvky, ktoré jestvujú jeden vedľa druhého a tvoria systém, tak ako jestvujú pre jedno a to isté kolektívne vedomie. Uplatnením diachrónneho prístupu, ktorý pozostáva z dôkladného archívneho výskumu, analyzujeme celý vývin konkrétneho názvu, zisťujeme motiváciu vzniku daného hydronyma v istom časovom úseku, a zároveň „odkrývame“ mnohé variantné názvy, ktoré by sme skúmaním a analýzou len synchronného stavu dostatočne neobjasnili. Pri tom je nápomocný aj terénny výskum, prostredníctvom ktorého sme získali aj nárečové názvy.

Diachrónny výskum z toho dôvodu považujeme v hydronymii za opodstatnený, pretože ak nazeráme na názov vodného toku z historického hľadiska, pozorujeme, že jazyková forma propria v dobe svojho vzniku nejakým spôsobom odrážala pomenovacie okolnosti. V priebehu historického vývinu sa totiž viac alebo menej menia všetky činitele, ktoré sa zúčastňovali na pomenovacom akte, mení sa pomenovaný objekt, postoj pomenúvajúceho subjektu k pomenúvanému objektu alebo k triede objektov, a napokon vyvíja sa i jazyk, ktorého prvky sa použili na pomenovanie (pozri Majtán 1976). V tejto súvislosti V. Blanár (1969: 16) tvrdí, že táto skutočnosť má dosah práve na formálnu stránku názvu. Okrem toho diachrónny pohľad na hydronymiu nám vo všeobecnosti umožňuje sledovať zmenu

onymických modelov hydroným, resp. ich neoddeliteľných súčastí – toponymického a slovtvorného modelu. Kumuláciou viacerých historických zdrojov získame polyonymický rad jednotlivých vodných tokov. Následnou analýzou odhalíme zmenu motivačných a obsahovo-sémantických príznakov, ktoré (najmä pri starších dokladoch odlišných od súčasných hydroným) explicitne poukazujú na motivačné faktory dnes už neexistujúce v miestnej toponymickej sústave. Práve rôznorodosť motivačných činiteľov podieľajúcich sa na tvorení názvov vodných tokov spôsobuje, ako sme už aj vyššie ilustrovali, že pre jeden tok existuje paralelne niekoľko názvov. V danej súvislosti je vhodné hovoriť o vzniku polyonymie, ktorá vzniká v niekoľkých rovinách.

Samotný proces onymickej motivácie, ako i fungovanie vlastných mien v spoločenskej komunikácii, a priori uvažujúc o hydronymách, je nevyhnutné tiež chápať na pozadí komunikačnej situácie, resp. komunikačného priestoru. Pri tvorbe aktuálneho prejavu do popredia vystupujú binárne dvojice, ktoré zreteľným spôsobom modifikujú výber ne/standardizovaného názvu. Ide predovšetkým o verejnosť – súkromnosť a oficiálnosť a neoficiálnosť, nakoľko predpokladáme, že adresát je vzhľadom na ústny, dialogický komunikačný proces prítomný a uplatňuje komunikatívnu funkciu. Práve v okamihu pomenovania onymického objektu, v našom prípade hydroným, sa vzhľadom na uvedené objektívne činitele aktivizuje u komunikanta vedenie o ne/standardizovanom názve, pretože obaja poznajú zložky onymického znaku v takej miere, ktorá je postačujúca pre úspešnú komunikáciu. A keďže hydronymá sú výsledkom uvedomelej ľudskej činnosti podmienenej spoločenskými (komunikačnými a pomenovacími) potrebami, tvoria jednu zo základných vrstiev každého jazyka. V tomto smere sa vyprofiloval následne aj cieľ príspevku : používanie a analyzovanie vybraných hydronymických jednotiek v povodí rieky Hornád na území Spiša, v ktorom vedľa seba koexistuje názov štandardizovaný i neštandardizovaný, pričom ich vznik bol ovplyvnený (motivovaný) mnohými (rozdielnymi) faktormi. Následne sa dostávame k už spomenutému, že pre daný tok sa kumuluje niekoľko názvov a vzniká polyonymický rad. Problematikou polyonymie sa zaoberal J. Krško (2003), ktorý vymedzil niekoľko rovín, a práve kodifikačná rovina sa stala predmetom nášho záujmu na pozadí ktorej do opozície vstupuje štandardizovaný a neštandardizovaný názov. Táto rovina podľa J. Krška (2003: 17) úzko súvisí so sociálnou rovinou.

Väčšina názvov vodných tokov, ktoré sme získali excerpciou početných zdrojov má štandardizovanú podobu, ktorú prijal Ústav geodézie a kartografie a Výskumný ústav vodohospodársky. V rámci realizovaného terénneho výskumu sme získali aj

neštandardizované názvy, ktoré nekorešpondovali s úradným hydronymom. Vhodným príkladom je štandardizovaný názov toku *Hliniskový potok*, ktorý motivovala lokalizácia vodného toku a vznikol z terénneho názvu (ďalej TN.) *Hlinisko* (< apel. *hlinisko* „miesto, kde sa dobývala, kopala hlina“ KSSJ., 2003, s. 186; < apel. *hlina*, psl. **glina*; Machek 1997: 168; porov. Šmilauer: 468; Kopečný 1981: 113); apel. *potok*. Získaný nárečový variant **Divoký potok* (nem. *Wild Bach*) však poukazuje na inú motiváciu, a to povahu vody – tečúcou nepokojne, divoko (< nem. *wild* – divoký + *r Bach* – potok).

V bohatom korpuse zozbieraných hydroným máme skupinu názvov vodných tokov, ktorých súčasné názvy v bežnej hovorenej komunikácii ustupujú neštandardizovaným, ktoré v minulosti boli považované za štandardizované. Ich používanie súčasným obyvateľstvom sa vyznačuje, a najmä je zviazané, so sociálnym kontextom. V tejto súvislosti považujeme za nevyhnutné ešte zdôrazniť, že ide práve o používanie nemeckého nárečového variantu, ktorý priamo súvisí s trvalým a hustým osídlením nemeckého obyvateľstva, práve na území dolného Spiša. Na potvrdenie našej konštatácie uvádzame niekoľko vybraných príkladov:

1. Názov *Švedlársky potok* motivovala lokalizácia toku a vznikol z osadného názvu (ďalej ON.) *Švedlár* (< hist. apel. *švadlo* „zošivaná tkanina“; Krajčovič 2005: 195; iný názor má M. Marek (2006: 156), ktorý tvrdí, že názov je motivovaný nemeckým osobným menom) + suf. -*sky* + apel. *potok*. Naproti tomu nárečový variant **Stredná dolina* (nem. *Mittelgrund Bach*) bol motivovaný TN. **Stredná dolina* (nem. *Mittlerer Grund*) (< adj. *stredná* + apel. *dolina*). Kým pri štandardizovanom názve pozorujeme, že motivantom sa stala lokalizácia toku a jeho príslušnosť k danému katastru (ústie v osade Švedlár), v prípade nárečového variantu bola motiváciou názvu lokalizácia jeho stredného toku, ktorý preteká cez Strednú dolinu. Nárečový variant nachádzame v najstarších dokladoch od roku 1869 (v katastrálnej mape osady Švedlár; ďalej iba KMp.), pokým súčasný názov sa objavuje na mapách od roku 1988 (údaj z Vodohospodárskej mapy).

2. Ďalším príkladom je hydronymum *Rudník*, ktorého názov motivovala ťažba rúd v oblasti, ktorou potok preteká (< adj. *rudný* < apel. *ruda*, psl. **ruda*). Nárečový variant **Štofova dolina* (nem. *Stoffsgrund Bach*) motivovalo vlastníctvo územia, ktorým potok preteká, a vznikol z TN. **Štofova dolina* (< OM. *Stoff* + *r Grund* – dolina). Vzhľadom na to, že sa pohybujeme vo výsostne baníckej oblasti, ktorou rieka preteká, sa motivantom pri súčasnom názve stalo apelatívum *ruda*, ktorá sa v danej lokalite dobývala. V minulosti (najstarší záznam je z roku 1822 z II. vojenského mapovania) bolo motivujúcim činiteľom vlastníctvo doliny, ktorou potok preteká, a kde sa ruda dobývala.

3. Dichotómia sa uplatňuje aj pri používaní štandardizovaného názvu *Starý potok* (údaj z roku 1988 z VMp.), ktorého názov motivoval TN. *Stará dolina* (< adj. *starý*); apel. *potok*. Potok preteká Starou dolinou, ktorá sa v minulosti nazývala **Cisárova dolina* (nem. *Kaisergrund*). Išlo o dedikačný názov, dolina bola pomenovaná na počesť návštevy cisára v gelnickom baníckom revíri. Z toho dôvodu sa i tok zhodne nazýval a na mapách označoval (od roku 1869 na KMp.Smól.) ako **Cisárova dolina* (nem. *Kaisergrund Bach*), ktorý bol motivovaný lokalizáciou toku a vznikol z TN. **Cisárova dolina* (< nem. apel. *r Kaiser* – cisár + *r Grund* – dolina).

4. Uprednostňovanie staršieho štandardizovaného názvu môžeme dokladovať i na hydronyme *Holecký potok*, ktorého najstarší záznam je opätovne z roku 1988 z VMp. Názov bol motivovaný TN. *Holec* (< adj. *holý* „neporastený“, psl. **golъ*; Machek 1997: 175) + suf. -*ký* + apel. *potok*. Motivačným činiteľom v tomto prípade sa stal vrch Holec, popod ktorý potok tečie. Inú motiváciu má nárečový variant **Zhnitý most* (nem. *Faulenbrück Bach*), ktorého názov motivoval les, ktorým potok preteká, a zároveň má charakteristický zahŕňajúci zápach. Z toho dôvodu v súčasnosti už neštandardizovaný názov **Zhnitý most* (nem. *Faulenbrück Bach*) bol motivovaný TN. **Zhnitý most* (nem. *Faulebrücke*). Jeho najstaršia dochovaná podoba je z roku 1822 z II. vojenského mapovania.

5. Ďalším ilustrujúcim príkladom je štandardizovaný názov *Hajdovský potok*, ktorého názov pravdepodobne motivovalo vlastníctvo územia, ktorým potok tiekol, a vznikol z TN. *Hajdova dolina* (azda < OM. *Hajda/Hajdo*) + suf. -*ský* + apel. *potok*. Nárečový názov **Lastovičí potok* (nem. *Švalbebach*) bol motivovaný TN. *Lastovičí vrch* (< adj. *lastovičí* < apel. *lastovička* < apel. *lastovica*; Kopečný 1981: 180); apel. *potok*. Divergencia používania týchto názvov spočíva v tom, že štandardizovaný názov nachádzame prvýkrát na vodohospodárskej mape v roku 1988, pokým nárečový variant sa objavuje na katastrálnych mapách už v roku 1869 (KMp. SmHu.), a z toho vyplýva, že pokým pri súčasnom názve sa motivantom stalo vlastníctvo územia, ktorým potok preteká, v minulosti zohrávalo dôležitejšiu úlohu miesto jeho prameňa.

6. V bohatom zozbieranom materiáli z baníckej oblasti nachádzame aj štandardizovaný názov *Zbojnický potok*, ktorý sa na mapách objavuje od roku 1988. Motivantom tohto názvu sa stal vrch, pod ktorým potok pramení. Názov *Zbojnický potok* bol motivovaný TN. *Zbojnická skala* (< adj. *zbojnický*); apel. *potok*. Najstaršia podoba názvu toku *Tinesgrund* je dochovaná z roku 1822 z II. vojenského mapovania a dodnes v tejto podobe funguje

v miestnej komunikácii domáceho obyvateľstva. Nárečový variant **Tinesova dolina* (nem. *Tinesgrund Bach*) bol motivovaný TN. *Tinesova dolina* (nem. *Tines Gründl*).

7. K uvedeným príkladom možno doložiť aj hydronymum *Sedlový potok*, ktorého prvý údaj na mapách je z roku 1988 (VMp.). Názov *Sedlový potok* bol motivovaný miestom prameňa, pod TN. [*Velké*] *sedlo* (< adj. *sedlový* < apel. *sedlo* „preliačina v pohorí“; KSSJ: 659); apel. *potok*. Najstarším dokladom viažucim sa k danému toku je **Zbojnícka dolina* (nem. *Räubergrund Bach*) z roku 1869 z KMp.Šved. Daný názov motivovala lokalizácia stredného toku a vznikol z TN. **Zbojnícka dolina* (< nem. apel. *r Räuber* – zbojník + *r Grund* – dolina).

8. Špecifickým príkladom je aj hydronymum *Smolník* (19,8km dlhý tok) pretekajúci Smolníckou dolinou a tvoriaci najdlhší pravostranný prítok Hnilca. Názov *Smolník* bol motivovaný lokalizáciou toku a vznikol z ON. *Smolník* (< adj. *smolný*, psl. **smolъnъ* + subst. suf. *-ík*); „potok vytekajúci zo smolných lesov“ (Šmilauer 1932: 465]. Pri dlhších tokoch je pozoruhodné, že sa možno stretnúť aj s viacerými nárečovými variantmi, ako je to v tomto prípade. V osade Smolník sa používa nárečový variant **Cementová voda* (nem. *Zementwasser*), ktorý bol motivovaný skutočnosťou, že v smolníckych baniach sa cementačná voda, ktorú tvorili prirodzené alebo umelé roztoky kyseliny sírovej a medených solí, prevažne modrej skalice, využívala na výrobu cementačnej medi. V osade Smolnícka Huta je na pomenovanie toku Smolník preferovaný nárečový variant **Materský potok* (nem. *Mutterbach*), ktorého názov pravdepodobne motivoval geomorfologický ráz krajiny, keďže, v prenesenom význame, “zbiera“ vody zo Smolníckej doliny.

9. Najdlhším prítokom rieky Smolník je *Smolnícky potok*, ktorého štandardizovaný názov bol motivovaný lokalizáciou toku a vznikol z ON. *Smolnícka Huta* (< adj. *smolnícky* < adj. *smolný* < apel. *smola* „prírodná alebo upravená živica, čierna masť na osi vozových kolies“; HSSJ. V. 2000: 315; celosl. *smolá*; Machek 1997: 563; slovan. **smolъnъ*; Šmilauer 1932: 465); apel. *potok*. S takouto podobou názvu sa stretávame od roku 1921 (údaj získaný z katastrálnej mapy osady Smolník). Súčasný nárečový variant predstavujú skôr štandardizované názvy, a to z roku 1821 (doklad *Landstrasse Gr.* z II. VM.) a z roku 1901 (doklad *Országút patak* zo Vzdelanostnej mapy Uhorska). Následne je pozorovateľné, že nárečové varianty **Poľná cesta* (< nem. apel. *s Land* – pole + *e Strasse* – cesta + *r Graben* – jarok), resp. **Hlavná cesta* (< maď. apel. *orszáágút* – hlavná cesta + *patak* – potok) mali inú motiváciu, ktorých motivantom sa stala poloha toku voči Krajinskej ceste (súdobé označenie hlavnej cesty v smere Rožňava – Prešov).

10. Dichotómia uplatňovania štandardizovaného a neštandardizovaného názvu sa prejavuje aj pri niekoľkokiletrovom toku *Hnileckomníšsky potok*, ktorého názov motivovala lokalizácia toku a vznikol kompozično-derivačným spôsobom z ON. *Mníšek nad Hnilcom* (< adj. *mníšsky* < apel. *mních* „pustovník“, sthn. *munih* < lat. *monicus*; Machek 1997: 370); apel. *potok*. V komunikácii miestneho obyvateľstva sa ale na označenie daného toku uprednostňuje starší štandardizovaný názov **Pražená dolina* (nem. *Rösten Grund*), ktorý sme získali z roku 1821 z II.VM. Tento doklad vznikol z nem. verba *rösten* – pražiť + *r Grund* – dolina a bol motivovaný TN. *Röstengrund*, ktorým pretekal. Možno sa domnievať, keďže sa pohybujeme v baníckej oblasti, že názov súvisel s dolovaním a následným pražením rúd.

Všeobecne možno konštatovať, že v závislosti od toho, v akej komunikačnej sfére (celospoločenského styku a dorozumievania alebo bežného dorozumievacieho styku) sa komunikanti nachádzajú, podľa toho usposobujú výber ne/štandardizovaného názvu. Okrem toho, táto opozícia vzniká v konkrétnych komunikačných sférach, vzhľadom na ich aktuálnu úlohu a funkciu sú determinované (oficiálnou, verejnou) štátno-politickou organizáciou a administratívou, ktorá uplatňuje (vyžaduje) používanie štandardizovaného názvu, pričom nekodifikovaný spoločenský úzus preferuje neštandardizovaný názov. Je prirodzené, že vo sfére bežného dorozumievacieho styku, ktorá sa vyznačuje spontánnosťou, nepripravenosťou a expresívnosťou, následne komunikujúci siahajú po výbere jazykových prostriedkov z nielen variety spisovného jazyka, ale siahajú aj po výrazových prostriedkoch zo všetkých útvarov národného jazyka, čo značí, že neštandardizovaný názov tu nachádza svoje opodstatnenie, hoci v našom prípade vystupuje v inojazyčnej podobe. Úzku prepojenosť medzi voľbou inojazyčnej formy sme vyššie objasnili s odôvodnením, že trvalé nemecké osídlenie zanechalo svoju pečať nielen pri tvorení názvov súvisiacich s baníckou terminológiou, no prenieslo sa i do bežného (každodenného) života. Záverom poznamenávame, že uvedené príklady sme vyberali na základe úplne rozdielnej motivácie pri tvorení názvov, aby sme poukázali na zmenu motivačných činiteľov pri konkrétnych tokoch.

DICHOTOMY OF STANDARDIZED AND NON-STANDARDIZED HYDRONYMIA USAGE OF THE HORNAD RIVER BASIN IN SPIŠ REGION

Summary

The aim of the paper is to clarify the use of standardized and non-standardized name of a watercourse in the normal communication of local populations. An increased attention is paid to the analysis of dialectal variants gathered by a field research, the formation of which was often conditioned by other motivating factors than at the present (official) name.

Kartografické pramene

1. **KMp.** – Katastrálna mapa obce (mesta) 1 : 1440; 1 : 2880; 1 : 5000.
2. **MTT. 75** – *Vzdelanostná mapa Uhorska* (Magyarország távolsági térképe). 1 : 75 000. Budapest : Kiadjo Kereskedelemugyi M. Kir. Ministerium, 1901.
3. **VM. II.** – *II. vojenské mapovanie – A második katonai felmérés. Die zweite militärische Vermessung. Kartenprofilen des Königreich Ungarn und Banat von Temes (1806-1869)*. Budapest: Arcanum, 2005. (DVD vydanie)
4. **VM. III.** – *Az Osztrák-Magyar Monarchia harmadik katonai felmérés. Die dritte militärische Aufnahme (1869-1887)*. Budapest: Arcanum, 2006. (DVD vydanie)
5. **VMp. 50** – *Vodohospodárska mapa Slovenskej socialistickej republiky (Vodohospodárska mapa Slovenskej republiky)*. 1 : 50 000. Bratislava: Slovenský úrad geodézie, kartografie a katastra SR. Kladové listy: 37-11, 37-12, 37-13, 37-14, 37-21, 37-22, 37-24 (1968-1992).

Bibliografia

1. BLANÁR, V. Špecifikum onomastiky. In *Zborník referátov a príspevkov z medzinárodného sympózia a II. slovenskej onomastickej konferencie v Nitre 22.-24. mája 1969*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969. s. 15-37.
2. ČAPLOVIČ, D. *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*. Bratislava: Academic Electronic Press, 1998. 268 s. ISBN 80-88880-19-X.

3. *Geografické názvoslovné zoznamy OSN-ČSFR. Geografické názvy okresu Spišská Nová Ves.* Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1992. 99 s. + príloha (mapa). ISBN 80-85672-00-6.
4. HSSJ. – *Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 5. (R-Š; 2000; 692 s.),* Red. M. Majtán. Bratislava: Veda. ISBN 80-224-0628-7.
5. KOPEČNÝ, F. *Základní všeslovanská slovní zásoba.* Praha: Academia, 1981. 483 s.
6. KRAJČOVIČ, R. *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest.* Bratislava: Literárne informačné centrum, 2005. 232 s. ISBN 80-88878-99-3.
7. KRŠKO, J. *Hydronymia povodia Turca.* Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2003. 170 s. ISBN 80-8055-763-2.
8. KSSJ. – *Krátky slovník slovenského jazyka.* Bratislava: Veda, 2003. 985 s. ISBN 80-224-0750-X.
9. MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha: NLN, 1997. 866 s. ISBN 80-7106-242-1.
10. MAJTÁN, M. *Z lexiky slovenskej toponymie.* Bratislava: Veda, 1996. 192 s. ISBN 80-224-0480-2.
11. MAREK, M. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku.* Martin: Matica slovenská, 2006. 520 s. ISBN 80-7090-822-X.
12. ŠMILAUER, V. *Vodopis starého Slovenska.* Praha-Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932. 564 s. + 3 s. příloha.
13. VARSÍK, B. *Osídlenie Košickej kotliny III.* Bratislava: Veda, 1977. 574 s.

JĘZYKOWY OBRAZ MAKU W BADANIACH ANKIETOWYCH

Katarzyna STĘPIŃSKA

The linguistic view of poppy seed in the surveys

Abstract: *This article discuss about the POPPY in the linguistic picture of the world. The study of the linguistic view of the world consider the data from the dictionary, from text, corps and surveys. Usually data from the surveys are obtained experimentally. Open type surveys are the best in detailed examination. This article presents results of a survey on the linguistic picture of POPPY SEED, conducted on a group of a hundred students and describe the features and components of this flower.*

Keywords: *the linguistic view of the world, poppy seed, surveys*

Contact: *Uniwersytet Gdański; katarzyna.stepinska@gmail.com*

Badania nad językowym obrazem świata¹ wpisują się w nurt badań etnolingwistyki. W badaniach tych wyróżnia się najczęściej: dane słownikowe, tekstowe, korpusowe oraz ankietowe. Te ostatnie uzyskuje się zwykle eksperymentalnie, przy czym preferowane są ankietowe typu otwartego.

W swojej pracy przedstawiam wyniki badań ankietowych nad językowym obrazem maku, przeprowadzonych na grupie stu studentów kierunków filologicznych Uniwersytetu Gdańskiego oraz opisuję cechy i komponenty tego kwiatu, jakie wyłaniają się z pozyskanych odpowiedzi respondentów.

Ankietowani otrzymali 39 jednostek leksykalnych z wyrazem MAK (ich pełny spis podaję na końcu artykułu), ekscerpowanych z rozmaitych słowników i zbiorów przysłów, a ich zadanie polegało na wpisaniu znaczenia, jakie przypisuje się danej frazie. Z odpowiedzi respondentów można było wyłonić powtarzalne komponenty i cechy MAKU, które zasadniczo nie różniły się od komponentów i cech wyłoniionych ze znaczeń słownikowych, jednakże bardzo często poszerzały pole semantyczne badanego kwiatu.

¹ Szerzej na temat JOS-u (Językowego obrazu świata) zob. J. Anusiewicz, *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku* [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 1999 i J. Anusiewicz, A. Dąbrowska, M. Fleischer, *Językowy obraz świata i kultura* [w:] *Język a Kultura. Językowy obraz świata i kultura*, pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza, Wrocław 2000, t. 13.

W niniejszym artykule, z racji ograniczeń tekstowych, wymienię jedynie komponenty i cechy MAKU, na które wskazywali studenci, oraz zaznaczę, które z nich są nowe w stosunku do badań nad danymi słownikowymi.

Ankietowani wskazywali najczęściej na cechy typowe bardziej dla ZIAREN MAKU niż dla jego KWIATU, co nie dziwi, kiedy spojrzymy na mak jako kwiat, który „od innych gatunków tego rodzaju różni się niezgrubiałymi pręcikami i nagimi torebkami (makówki)” (Červenka, Feráková, Kresánek, Pačlova, Peciar, Šomšák 1990: 256). Makówka znajduje się na szczycie kwiatu, jest owocem maku i zawiera w swej torebce ogrom jadalnych nasion tej rośliny. Obecność makówki wraz z jej zawartością (licznymi, małymi, identycznymi ziarnami) uwidacznia się w wielu frazeologizmach, paremiach i wyrażeniach, co omówię w dalszej części niniejszej rozprawy.

Tak jak wspomniałam, respondenci najczęściej wskazywali na cechy typowe dla ZIAREN MAKU. W pierwszej kolejności odwoływali się do cechy **małość** (ziarna te są bowiem bardzo małe). Świadczą o tym rozmaite odpowiedzi, wyjaśniające takie frazy jak: *drobny/e, mały/e jak mak/ ziarnko maku* ('o osobie lub rzeczy bardzo małej, o niewielkich rozmiarach'), (*drobny*) *mak/maczek* (oznacza 'bardzo drobne pismo lub druk', 'bardzo małe litery'), *figa z makiem* (z *pasternakiem*) (oznacza 'nic, zupełnie nic, absolutnie nic' albo to, że 'czegoś się nie zrobi, nie da, że się coś nie stanie'), *Ledwie by korcem maku powinowactwa dorachował* ('gdy mowa o dalekim pokrewieństwie'), *mak drobić* ('o pracach bez sensu'), *mak przebiera (tłucze)* ('o osobie, która próżnuje albo robi rzecz niepopłatną'), *Nie ma sumienia za makowe ziarnko, aby tak czynić* ('ktoś nie ma ani trochę sumienia'), *Nie trzeba maku siekać* ('o działaniu bezsensownym, niepotrzebnym, zbędnym'), *Pisać/sadzić makiem/maczkciem* ('pisać bardzo drobno, gęsto, małymi literkami'), *Nie wziął na makowe ziarno* (oznacza ktoś 'nic nie wziął'), *Trudno w dziurawym dzbanie wodę, trudno maku nosić* (oznacza 'wykonywać czynność bezsensowną, daremną'), *siać mak między ludzi* (oznacza 'sianie niezgody, swarów'), *rozbić (się)/ roztrzaskać (się)/ (s/po)tłuc/ strzaskać/ (po)siekać/ rąbać itp. (coś) w/ na drobny mak* (oznacza, że 'coś stłukło się doszczętnie, rozbiło się na bardzo drobnutkie kawałeczki, zepsuło się całkowicie, zostało zniszczone'), *W cyim oku widzi ziarno maku, a w swoim nie widzi owsa (grochu)* (oznacza, że 'ktoś widzi u kogoś drobne wady, grzechy, a u siebie nie widzi nawet dużych'), *Zachciało mu się tego jak kobyłe maku (octu i in.)* (wskazuje na 'nietypową zachciankę').

Do cechy **małość** respondenci odwoływali się także odpowiadając na pytanie o sens powiedzonek: *Nie urodzi mak, przebędziem i tak* (oznacza tyle, co 'nie powiedzie się uprawa

maku, przeżyjemy i tak'), *Nie będzie mak, będzie leżeć tak* (oznacza tyle, co 'nie powiedzie się uprawa maku, to nic się nie stanie'). Oba traktują MAK jako coś nieistotnego, a więc wskazują na jego **małość**.

Co ciekawe, pojedyncze osoby wskazywały na omawianą cechę także przy innych frazach, niekoniecznie odwołujących się do **małości** ZIAREN MAKU, co pokazuje, jak silnie zakorzeniona jest ta cecha w językowym obrazie MAKU. I tak odwoływano się do niej przy takich przysłowiach i wyrażeniach jak: *jak maku* (oznacza, że 'czegoś jest bardzo wiele, pełno, wielkie mnóstwo, że coś jest w obfitości'), *nie trzeba siać maku* (oznacza, że 'nie trzeba siać niezgody, podsycać konfliktów, podżęgać, dolewać oliwy do ognia'), *Wantoch słów, rzeczy o makowe ziarno* (oznacza 'wiele gadać, a nic nie robić').

Respondenci często wskazywali także na inną cechę ZIAREN MAKU – **wiełość** (ziaren w makówce jest wiele), o czym świadczą odpowiedzi, tłumaczące sens następujących fraz: *jak maku* ('czegoś jest bardzo wiele, pełno, wielkie mnóstwo, że coś jest w obfitości'), *Ludzi jak maku, a roboty ani znaku* ('o sytuacji, kiedy jest dużo ludzi chętnych, gotowych do pracy, której nie ma'), *nie trzeba siać maku* ('nie trzeba siać niezgody, podsycać konfliktów, podżęgać, dolewać oliwy do ognia'), *Sieje się mak, a jak nie urosni, jest i tak* ('nawet jak mak nie urosnie, to i tak będzie go dużo', a także o tym, że 'będzie, co ma być'), *upić/ zalać/ zalewać się itp. w drobny mak/ maczek* (oznacza 'upić się do nieprzytomności').

Rzadziej w odniesieniu do ZIAREN MAKU uwidaczniała się w odpowiedziach respondentów cecha **identyczność** (ziarna w makówce są do siebie łądząco podobne). W zasadzie ankietowani wskazywali jedynie na frazę *Dobrać się/ znaleźć się/ (wy)szukać się itp. (jak) w korcu maku* (oznacza 'dobrze się dobrać, dopasować, tworzyć dobraną parę, pasować do siebie, odpowiadać sobie pod każdym względem, zgadzać się we wszystkim, przejawiać te same zainteresowania, upodobania'). Jedna osoba odwołała się do tej cechy przy okazji odpowiadania na pytanie o sens wyrażenia *jak maku* (oznacza, że 'czegoś jest bardzo wiele, pełno, wielkie mnóstwo, że coś jest w obfitości').

Jedna fraza wskazuje, co zaznaczali także respondenci, na wszystkie te wymienione powyżej cechy ZIAREN MAKU, a więc na **wiełość**, **małość** i **identyczność**, a jest nią frazeologizm *(ktoś) znajduje (kogoś, coś)/ szuka (czegoś) w korcu maku* (oznacza 'kogoś, kto z trudem znajduje, odszukuje kogoś lub coś, bądź kogoś, kto szuka bez nadziei na odnalezienie').

Wszystkie pozostałe cechy i komponenty typowe dla MAKU wymieniane były o wiele rzadziej. I tak ZIARNA MAKU respondenci komponowali jako **rzecz cenna**, o czym

świadczą odpowiedzi na pytanie o sens następujących fraz: *Chyba tylko ptasiego mleka i krupiek makowych u niego nie dostaje* (oznacza, że 'nic mu nie brakuje'), *Jedź durniu, bo to z makiem* (oznacza tyle, co: 'jedź durniu, bo to dobre'), *Kiedy kwitnie bób, to największy głód; a kiedy mak, to już nie tak* (oznacza, iż 'w czasie, kiedy kwitnie bób gospodarze mają biedę, a kiedy kwitnie mak bogactwo'), *Kto ma na polu mak, może nałożyć frak, a komu rośnie bławatek, będzie chodził bez gatek* (oznacza, że 'ten, kto hoduje mak, może być pewien swojego bogactwa, a ten, kto ma na polu bławatek, może być pewien swej biedy'), *Dobre bulki z makiem, kto kupi, to zje ze smakiem* (mówi 'o dobrym, wartościowym posiłku'), *Pszenica w bławacie, gospodarz w szkarłacie, pszenica w maku, gospodarz w kubraku, pszenica w rumianku, bywaj zdrów kochanku*, odnoszące się do gruntów i urodzajów ('od tego, w jakim otoczeniu rośnie pszenica, zależy obfitość plonów, a przez to majątność gospodarza'), *Zachciało mu się tego jak kobyła maku (octu i in.)* (wskazuje na 'nietypową zachciankę'), *O, najśłodszy mak z miodem!* (okrzyk wyrażający 'żartobliwy okrzyk podziwu'). Jedna osoba wskazała także na przysłowie *Wspomniawszy na mak, to się zje i tak* (mówiące o tym, że 'wspomnienie czegoś dobrego pozwala znieść trudne chwile'). Zaznaczyć trzeba, że komponent **rzecz cenna** jest tu dość pojemny znaczeniowo, ZIARNA MAKU są nie tylko czymś cennym, bo mającym określoną wartość, ale także dlatego, że są smaczne i przynoszą urodzaj, powodzenie, dobrobyt. Z ZIARNAMI MAKU związana jest także inna cecha omawianej rośliny – **ma makówkę**, a z MAKÓWKĄ z kolei takie cechy i komponenty jak: **przypomina kształtem głowę, ma ziarna, jest pusta**. Sama fraza *makówka* (używana na określenie 'głowy') kojarzona była przez ankietowanych z wymienionymi cechami i komponentami.

Studenci, odwołując się do ZIAREN MAKU, wskazywali także na komponent **związany z ciszą**. Najwięcej badanych odwoływało się doń przy okazji analizy frazeologizmów *cicho/cisza jak/jak(by) mak/makiem zasiał/siał/posiał/zasul/posypał/zasypał* (oznaczają 'moment, kiedy ludzie milkną, zachowują się bardzo cicho albo wręcz milczą, jest cicho, spokojnie, bez najmniejszego szelestu'). Kilkoro respondentów odwołało się do omawianego komponentu, odpowiadając na pytanie o znaczenie następujących związków frazeologicznych: *siąść/siedzieć makiem (jak petyhorcy)*, używanych, gdy mowa 'o przegranej sprawie, o czymś, co się nie udało, co spęzło na niczym, co nie przyszło do skutku, zostało zaniechane, nie ruszyło się'. Oznaczać mogą one także tyle, co 'przytłąć, ukryć się', 'ani się ruszyć'. Petyhorcy to „w XVI-XVII w. nazwa pancernych na Litwie” (*Nowa encyklopedia powszechna PWN 1996: 851*).

Jedna osoba wskazała na badany komponent, analizując frazę *nie trzeba siać maku* (oznaczające, że 'nie trzeba siać niezgody, podsycać konfliktów, podżegać, dolewać oliwy do ognia'). Ponadto kilka osób błędnie wskazało nań przy odpowiedzi na pytanie o sens przysłowia *Trudno w dziurawym dzbanie wodę, trudno maku nosić* (oznacza 'wykonywać czynność bezsensowną, daremną').

Respondenci wskazywali także na komponent ZIAREN MAKU **ma właściwości usypiające**, kiedy odpowiadali na pytanie o sens frazeologizmów *śpi (jak)by makiem posypywany/zasypywany* i *sypać mak na oczy, zasnuć makiem oczy* (oznaczają 'mocny, głęboki sen/ spać mocno, głęboko', 'szybkie uśpienie kogoś, spowodowanie czy przyczynienie się do szybkiego zaśnięcia') oraz przysłowia *Wolnemu trosk i ciężkiej pracy ściele makowe sen materace* (wskazuje na 'człowieka wolnego od trosk i ciężkiej pracy i z tego powodu dobrze śpiącego'). Co ciekawe, tylko jedna osoba wskazała na komponent **ma właściwości odurzające** (dość typowy przecież dla ZIAREN MAKU) przy analizie frazy *śpi (jak)by makiem posypywany/zasypywany* i *sypać mak na oczy, zasnuć makiem oczy*.

Pozostałe cechy i komponenty, na które wskazywali badani studenci odnosiły się do KWIATU MAKU. I tak wskazywano na typową cechę tej rośliny **ma czerwone kwiaty** i bardziej ogólną cechę **ma kolor** przy okazji analizy wyrażenia porównawczego *czerwony jak mak* (oznaczające 'kogoś lub coś bardzo czerwonego'). Wskazywano przy tym także na komponenty typowe bardziej dla **czerwieni** niż MAKU: **wyrazistość**: 'wyraźny', 'jest takie jak się coś wydaje', **zdrowie**: 'zdrowy', **piękno**: 'piękny', **szaleństwo**: 'szalony'.

Pojedynczy respondenci wskazywali ponadto na **delikatność** (przy odpowiedzi na pytanie o sens wyrażenia porównawczego *drobny/e, mały/e jak mak/ ziarnko maku*, oznaczającego 'osobę lub rzecz bardzo małą, o niewielkich rozmiarach'), na to, że **kwitnie wiosną** (przy analizie przysłowia *Kiedy kwitnie bób, to największy głód; a kiedy mak, to już nie tak*, oznaczającego, iż 'w czasie, kiedy kwitnie bób gospodarze mają biedę, a kiedy kwitnie mak bogactwo') oraz na **krótkość istnienia** (przy analizie przysłowia *Pszenica w bławacie, gospodarz w szkarłacie, pszenica w maku, gospodarz w kubraku, pszenica w rumianku, bywaj zdrów kochanku*, odnoszącego się do gruntów i urodzajów).

Mówiąc o MAKU w językowym obrazie świata, trzeba wyróżnić nie tylko mak jako kwiat i mak jako całą roślinę, ale także makówkę, która zawiera w sobie wiele ziarenek maku. Ciekawe jest to, że cecha, która jest najbardziej reprezentatywna dla omawianego kwiatu w badaniach słownikowych to **ma czerwone kwiaty** – cecha, która w badaniach ankietowych wcale nie wybija się na pierwszy plan. Okazuje się, że dla studentów o wiele wyrazistszą

cechą jest to, że MAK **ma makówkę**, która **przypomina kształtem głowę**, **jest** częściowo **pusta** i częściowo wypełniona ZIARNAMI (**ma ziarna**), których jest wiele (stąd cecha **wielość**), są małe (cecha **małość**) i identyczne (**identyczność**).

Cechy i komponenty MAKU, które nie pojawiły się przy analizie słownikowej, a pojawiły się przy analizie ankiet, takie jak: **delikatność**, **kwitnie wiosną**, **krótkość istnienia** są w zasadzie wyjątkami w odpowiedziach respondentów. Zasadniczo można stwierdzić, że słownikowy i ankietowy językowy obraz MAKU nie różni się mocno. Nie dziwi także fakt, że wiele z analizowanych fraz, zawartych w słownikach czy zbiorach przysłów, jest dziś nieznanymi młodemu pokoleniu, nie wpływa to jednakże w sposób zasadniczy na językowy obraz omawianego kwiatu.

Indeks badanych fraz:

CHYBA TYLKO PTASIEGO MLEKA I KRUPK MAKOWYCH U NIEGO NIE DOSTAJE (NKPP, t. II, s. 941)

CICHO/ CISZA JAK/ (JAK)BY MAK/ MAKIEM ZASIAŁ/ SIAŁ/ POSIAŁ/ ZASUŁ/ POSYPAŁ/ ZASYPAŁ (USJP, t. 2, s. 535; KSF, s. 208; WSFzP, s. 230; DSJP, t. IV, s. 390; NSSF, s. 330; WSFJP, s. 374; SS, s. 216; KKNSJP, t. 2, s. 852; PSWP, t. 20, s. 134; KPPiWPP, s. 283; NKPP, t. II, s. 372-373)

CZERWONY JAK MAK (SSFJP, t. 1, s. 417; NKPP, t. I, s. 371)

DOBRAĆ SIĘ/ ZNALEŹĆ SIĘ/ (WY)SZUKAĆ SIĘ ITP. (JAK) W KORCU MAKU (USJP, t. 2, s. 535; DSJP, t. IV, s. 390; SS, s. 216; KKNSJP, t. 2, s. 852; PSWP, t. 20, s. 134; WSFzP, s. 181; NSSF, s. 330; WSFJP, s. 374; KPPiWPP, s. 283; NKPP, t. II, s. 374-375)

DOBRE BUŁKI Z MAKIEM, KTO KUPI, TO ZJE ZE SMAKIEM (NKPP, t. I, s. 215)

DROBNY/E, MAŁY/E JAK MAK/ ZIARNKO MAKU (KKNSJP, t. 2, s. 852; WSFJP, s. 374; NSSF, s. 330; NKPP, t. I, s. 481)

(DROBNY) MAK/ MACZEK (KKNSJP, t. 2, s. 841; NSSF, s. 330; WSFJP, s. 374)

FIGA Z MAKIEM (Z PASTERNAKIEM) (USJP, t. 2, s. 535; DSJP, t. IV, s. 390; PSWP, t. 20, s. 134; KSF, s. 93; WSFzP, s. 101; NKPP, t. I, s. 563)

JAK MAKU (SS, s. 216; KKNSJP, t. 2, s. 852; KPPiWPP, s. 283; NKPP, t. II, s. 373)

JEDZ DURNIU, BO TO Z MAKIEM (DSJP, t. IV, s. 390; KKNSJP, t. 2, s. 852; NKPP, t. I, s. 507)

KIEDY KWITNIE BÓB, TO NAJWIĘKSZY GLÓD; A KIEDY MAK, TO JUŻ NIE TAK (NKPP, t. I, s. 665)

**KTO MA NA POLU MAK, MOŻE NAŁOŻYĆ FRAK, A KOMU ROŚNIE
BŁAWATEK, BĘDZIE CHODZIŁ BEZ GATEK (NKPP, t. II, s. 373)**

**(KTOŚ) ZNAJDUJE (KOGOŚ, COŚ)/ SZUKA (CZEGOŚ) W KORCU MAKU (NSSF,
s. 330; WSFJP, s. 374)**

**LEDWIE BY KORCEM MAKU POWINOWACTWA DORACHOWAŁ (NKPP, t. II,
s. 1043)**

LUDZI JAK MAKU, A ROBOTY ANI ZNAKU (NKPP, t. III, s. 54)

MAK DROBIĆ (NKPP, t. III, s. 656)

MAK PRZEBIERA (TŁUCZE) (NKPP, t. II, s. 373)

MAKÓWKA (PSWP, t. 20, s. 144)

NIE BĘDZIE MAK, BĘDZIE LEŻEĆ TAK (KPPiWPP, s. 283; NKPP, t. II, s. 373)

**NIE MA SUMIENIA ZA MAKOWE ZIARNKO, ABY TAK CZYNIĆ (NKPP, t. III,
s. 352)**

NIE TRZEBA MAKU SIEKAĆ (NKPP, t. II, s. 374; KPPiWPP, s. 283)

**NIE TRZEBA SIAĆ MAKU (KKNSJP, t. 2, s. 853; KPPiWPP, s. 283; SS, s. 216; NKPP,
t. II, s. 374)**

NIE URODZI MAK, PRZEBĘDZIEM I TAK (SS, s. 216; NKPP, t. II, s. 374)

NIE WZIAŁ NA MAKOWE ZIARNO (NKPP, t. III, s. 810)

O, NAJSŁODSZY MAK Z MIODEM! (NKPP, t. II, s. 374)

**PISAĆ/ SADZIĆ MAKIEM/ MACZKIEM (DSJP, t. IV, s. 389; SS, s. 216; SSFJP, t. 1,
s. 417; KKNSJP, t. 2, s. 852; NSSF, s. 330; WSFJP, s. 374; NKPP, t. II, s. 941)**

**PSZENICA W BŁAWACIE, GOSPODARZ W SZKARŁACIE, PSZENICA W MAKU,
GOSPODARZ W KUBRAKU, PSZENICA W RUMIANKU, BYWAJ ZDRÓW
KOCHANKU (NKPP, t. II, s. 1145)**

**ROZBIĆ (SIE)/ ROZTRZASKAĆ (SIE)/ (S/PO)TŁUC/ STRZASKAĆ/ (PO)SIEKAĆ/
RĄBAĆ ITP. (COŚ) W/ NA DROBNY MAK (USJP, t. 2, s. 535; KSF, s. 208; WSFzP,
s. 230; DSJP, t. IV, s. 390; SS, s. 216; WSFJP, s. 374; KKNSJP, t. 2, s. 852; PSWP, t. 20,
s. 134; NSSF, s. 330; WSFJP, s. 374; NKPP, t. II, s. 374)**

SIAĆ MAK MIĘDZY LUDZI (KKNSJP, t. 2, s. 853; KPPiWPP, s. 283)

**SIAŚĆ/ SIEDZIEĆ MAKIEM (JAK PETYHORCY) (KKNSJP, t. 2, s. 853; KPPiWPP,
s. 283; NKPP, t. II, s. 183, 374, 844)**

SIEJE SIĘ MAK, A JAK NIE UROŚNI, JEST I TAK (KPPiWPP, s. 283)

ŚPI (JAK)BY MAKIEM POSYPANY/ ZASYPANY; SYPAĆ MAK NA OCZY, ZASNUĆ MAKIEM OCZY (NKPP, t. II, s. 373; SS, s. 215; SSFJP, t. 1, s. 417)

TRUDNO W DZIURAWYM DZBANIE WODE, TRUDNO MAKU NOSIĆ (NKPP, t. III, s. 738)

UPIĆ/ URZNAĆ/ ZALAĆ/ ZALEWAĆ SIĘ ITP. W DROBNY MAK/ MACZEK (USJP, t. 2, s. 535; KSF, s. 208; WSFzP, s. 230; WSFJP, s. 374; DSJP, t. IV, s. 390; NKPP, t. III, s. 602; PSWP, t. 20, s. 134)

WOLNEMU TROSK I CIĘŻKIEJ PRACE ŚCIELE MAKOWE SEN MATERACE (NKPP, t. III, s. 533)

WANTOCH SŁÓW, RZECZY O MAKOWE ZIARNO (NKPP, t. III, s. 242)

W CYIM OKU WIDZI ZIARKO MAKU, A W SWOIM NIE WIDZI OWSA (GROCHU) (NKPP, t. II, s. 727)

WSPOMNIAWSZY NA MAK, TO SIĘ ZJE I TAK (KPPiWPP, s. 283; NKPP, t. II, s. 375)

ZACHCIAŁO MU SIĘ TEGO JAK KOBYLE MAKU (OCTU I IN.) (NKPP, t. I, s. 241)

THE LINGUISTIC VIEW OF POPPY SEED IN THE SURVEYS

Summary

The linguistic view of the world is a part of the ethnolinguistics. It is based on the data from dictionaries, from texts, corps and surveys. This article presents the results of the survey on the linguistic picture of POPPY. The survey was conducted on a group of a hundred students, who describe the features and components of this flower. The article explicates that the POPPY SEED (with the features like **littleness, multiplicity, identity**) is central to its image. Other features were less frequently pointed by respondents. They mentioned that poppy is **precious thing, it has poppy seeds pod (which looks like head), it has grains and it is empty**. There were also another components, which were pointed by respondents. For example: **it is linked with silence, it has anesthetic properties, it has the properties of drugs**. The rest of the features and components were associated with the FLOWER OF POPPY, especially with its **red color** and with the typical components for this color, for example: **clarity, health, beauty, madness, tenderness, blooms in spring, shortness of existence**.

Bibliografia

1. ADALBERG, S. *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Druk Emila Skińskiego, Warszawa, 1889-1894 (KPPiWPP).
2. ANUSIEWICZ, J. Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, 1999.
3. ANUSIEWICZ, J., DĄBROWSKA, A., FLEISCHER, M. Językowy obraz świata i kultura. [w:] *Język a Kultura. Językowy obraz świata i kultura*, pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza, t. 13. Wrocław, 2000.
4. ČERVENKA, M., FERÁKOVÁ, W., KRESÁNEK, J., PACLOVÁ, L., PECIAR, V., ŠOMŠAK, L. (red. naukowy) *Świat roślin, skał i mineralów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, 1990.
5. DOROSZEWSKI, W. *Słownik języka polskiego*. Tom IV. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961-1965 (DSJP).
6. KARŁOWICZ, J., KRYŃSKI, A., NIEDŹWEDZKI, W. *Słownik języka polskiego*. Zakłady graficzne im. M. Kasprzaka. Tom II. Poznań, 1952 (KKNSJP).
7. KŁOSIŃSKA, A. *Słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006 (KSF).
8. KŁOSIŃSKA, A., SOBOL, E., STANKIEWICZ, A. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005 (WSFzP).
9. KOPALIŃSKI, W. *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006 (SS).
10. MÜLDNER-NIECKOWSKI, P. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki, 2003 (WSFJP).
11. MÜLDNER-NIECKOWSKI, P., MÜLDNER-NIECKOWSKI, Ł. *Nowy szkolny słownik frazeologiczny*. Świat Książki, Warszawa: Świat Książki, 2004 (NSSF).
12. *Nowa encyklopedia powszechna PWN*. Tom 4, red. nacz. Barbara Petrozolin-Skowrońska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. s. 851.
13. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Tom I-III, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969 (NKPP).
14. SKORUPKA, S. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Tom 1, Warszawa: Wiedza

Powszechna, 1974 (SSFJP).

15. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Tom 2, red. Stanisław Dubisz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006 (USJP).

16. ZGÓŁKOWA, H. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Tom 20, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1999 (PSWP).

ЭЛЕМЕНТЫ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ: НАЗВАНИЯ ТОВАРОВ И УСЛУГ

Łukasz PIOTROWSKI

Elements of Russian language in the Polish language space: names of products and services

Abstract: *Modern language contacts between Russia and Poland are reflected in many aspects. One of them are the elements of the Russian language used in the Polish public space (more precisely - in the names of goods and services), which will be the subject of analysis in this article. Moreover, such issues as the nature of borrowed vocabulary, the way it is adapted to the requirements of the Polish language, as well as the use of such names will also be discussed here.*

Keywords: *Russian language, Polish language, proper nouns, lexical borrowing, language contacts*

Contact: *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; lukaszsu45@wp.pl*

Элементы русского языка употребляются на польской почве в разных ситуациях. Хотя они не пользуются такой популярностью как широко понимаемые англицизмы, иногда в публичном пространстве встречаем, между прочим, названия фирм, ресторанов, культурных мероприятий, заимствованные из языка Пушкина. Если присмотреться внимательно, на польском рынке также можно обнаружить русские названия товаров и услуг – причем, конечно, не имеются в виду импортные товары из России, только те, которые создаются и распространяются в Польше. В интересующей нас сфере публичного пространства употребляются как заимствованные слова и выражения, так и собственные названия, ключевые для русской и советской культуры. Данный вопрос касается, в основном, товаров и услуг, связанных по своему характеру с Россией (таких как названия блюд, курсов русского языка, посвященных России книг), однако встречаются продукты, которых русский характер проявляется лишь в названии и прямое отнесение к стране языка-источника не существует.

Во время анализа языкового материала затрагиваться будут такие вопросы как характер заимствованной лексики, способ ее адаптации к требованиям польского языка,

а также сферы применения рассматриваемых названий. Также будет дана попытка ответа на вопрос о цели использования заимствованных элементов, особенно в случае присутствия эквивалентной лексической единицы, уже закрепленной в польском языке. Как источник лексического материала для исследований послужили прежде всего меню ресторанов, предлагающих восточнославянскую кухню, а также популярных в последние годы польских баров, стилизованных на заведения времен Народной Польши. Использовались также другие тексты, анализируемые при исследовании современных русско-польских языковых контактов¹ (газетные тексты, Интернет-форумы, научная литература, посвященная русско-польским языковым контактам и др.), однако там интересующие нас названия встречались редко.

ХАРАКТЕР И СФЕРЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

Как источники названий послужили элементы разнообразные по своему характеру, как нарицательные, так и собственные имена. Рассмотрим несколько групп, выделенных по семантическому признаку: названия блюд, названия исторических событий и персонажей, названия артефактов материальной культуры, а также географические названия, территориально охватывающие страны бывшего Советского Союза.

Большинство названий из первой группы перешло на польскую почву вместе со своим десигнатом, не имея до сих пор эквивалента в польском языке (например, *pielmieni sybirskie, ucha, solanka*). Их главная функция – номинативная, основная для лексического заимствования (Маринова 2013: 87). Благодаря им стало возможным назвать те предметы и явления, которые в польском языке наименования не имели. Многие заимствования этого типа закрепились в языке-реципиенте и, хотя имеют статус экзотизмов (элементов, связанных с чужой культурой), фиксируются также словарями польского языка, как правило, с соответствующей пометой о происхождении лексемы и распространении ее десигната в русскоязычном пространстве. Однако появились и заимствования, которых словарные эквиваленты уже давно закреплены в польском языке – такие как *forel, otbiwnaja, grienki* (соответственно: *pstrg, schabowy, grzanki*). Они заимствовались в качестве вторичных номинаций существующих на

¹ Данная статья является частью более широких исследований автора, посвященных анализу следов русского языка в современном польском языке (см. напр., Piotrowski 2014, Piotrowski 2015). Важное место среди анализируемых элементов заняли русские (и стилизованные на русские) названия в публичном пространстве, отсюда появилась идея подробного анализа этого вопроса.

польской почве понятий и не закрепились в литературном языке. В польском пространстве эти слова выступают в качестве окказиональных заимствований, используемых для придания русского характера даже хорошо известным и не вызывающим прямых ассоциаций с Россией товарам.

Вторая группа – лица и события, относящиеся к истории России и Советского Союза. Здесь используются имена и фамилии государственных вождей и царей: Владимира Ленина (*Jagnięcina Lenina*, производное нарицательное название шапки *leninówka*), Леонида Брежнева (*golonka Breźniewa, kolduny Breźniewa*), царицы Екатерины (*Beza Carycy Katarzyny*) а даже Иосифа Сталина (*zagrycha Stalina*). Существует и название, связанное с последними политическими событиями – санкциями на польские яблоки, введенные Россией. Итак, появилось печенье с яблочной начинкой под ироническим названием *Putinki*. Также обнаружены названия, отсылающие к историческим организациям и событиям: Октябрьской революции (название коктейля *Rewolucja Październikowa*), Красной армии (гороховый суп *Armia Czerwona*), Комитету государственной безопасности (*Salata Szpionów KGB*). Как видно, неоднократно используются названия, относящиеся к персонажам и событиям, оцениваемым в Польше крайне отрицательно. Однако следует обратить внимание на контекст употребления данных элементов. Характерным явлением для дискурса времен коммунизма было говорить о власти в возвышенном, пафосном стиле (Zemszał 2009: 101). Здесь имеем дело с совсем другой ситуацией. Фамилии советских вождей сочетаются с бытовой (*golonka, kolduny*), иногда и просторечной (*zagrycha*) лексикой, а в названии *Salata Szpionów KGB* используется дополнительно русизм *szpion* (вместо литературного *szpieg*), окрашенный в польском языке иронично-презрительной оценкой².

Третья группа – названия, связанные с русской и советской культурой. Сюда входят как собственные, так и нарицательные имена. Источником для названия послужили, между прочим, советские мультфильмы: *Чебурашка* (курсы русского языка *Czeburaszka* и нарицательное название рыболовного аксессуара *czeburaszka*), а также *Ну, погоди* – в польской версии *Wilk i Zając* (производное название *pierogi Wilka i Zająca*). Также использованы популярные артефакты русской культуры: *самовар*,

² На полях стоит отметить, что переоценка исторических событий и растущая дистанция к временам политической зависимости от СССР, отражающаяся в языке – вопрос, присущий не только польскому языку. Похожая ситуация замечается, между прочим, в Чехии, где встречаются такие названия блюд и напитков как *Leninova pomsta, Stalinův hněv, L. I. Brežněv*.

матрешка (оба, записанные в польской транскрипции употребляются в качестве собственных названий языковых курсов), зато марка известного советского лимузина «Волга» послужила как название пива *Czarna Wołga* (из-за его темного, непроницаемого цвета), а даже книги, посвященной криминальным историям Народной Польши: *Czarna wołga. Kryminalna historia PRL* (в этом случае наблюдается отнесение к распространенной во время Народной Польши городской легенде о черной «Волге», которой передвигался преступник, похищающий детей).

Четвертая группа – географические названия. Сюда входят топонимы, связанные с территорией бывшего Советского Союза, в том числе давние (исторические) географические названия. В проанализированном материале как источники послужили, между прочим, Ленинград (коктейль *Światła Leningradu*), Москва (*Moskwa* как название блюда), Арбат и Ялта (соответствующие названия в польской транскрипции для обозначения алкогольных напитков). Следует заметить, что в этой категории, в отличие от исторических персонажей, не применяются топонимы, вызывающие однозначно отрицательные коннотации среди носителей польского языка. Не встретим здесь таких названий как *Kołyma*, *Sybir* или *Katyń*. Можно сделать вывод, что со временем увеличилась дистанция к Ленину и Сталину, позволяющая использовать их фамилии в шутливо-иронической (и, при этом, коммерческой) функции, однако то же правило не распространилось на места, связанные с трагической историей с судьбой польского (и не только) народа.

Проанализированные элементы, выступающие на польской почве, принадлежат как к собственным названиям, являющимся своего рода брендом предлагаемого товара (*Jagnięcina Lenina*), так и нарицательным, часто сопровождаемым дополнительным наименованием, например, производителя (*tuszonka wieprzowa Łabimex*). Рассматриваемые нами названия применяются, как правило, к товарам и услугам, непосредственно связанным с русской культурой. Особое место среди них занимают названия блюд – как типично русских, так и других, названных в связи со спецификой заведения, в котором они предлагаются (т. е. специализирующегося на восточнославянской кухне или стилизованного на заведения эпохи социализма). Названия этого типа характерны и напиткам, предлагаемым в таких местах. С русской культурой также связаны наименования других продуктов, например, книг и языковых курсов. Наблюдаются и единичные случаи употребления заимствованных названий для товаров, которых отнесение к русской действительности является второстепенным.

Они приобрели соответствующее название в связи с некоторыми своими чертами: например, шапка *leninówka*, похожа на ту, которую носил Владимир Ленин, зато *czeburaszka* – рыболовный аксессуар, по своему виду напоминающий героя советского мультфильма.

ФОРМАЛЬНОЕ (ВНЕШНЕЕ) ОФОРМЛЕНИЕ

В случае контакта языков, пользующихся разными алфавитами, в адаптационных процессах на первый план выдвигаются изменения в записи. Процесс передачи графической системы одного языка на графическую систему другого с учетом некоторых фонетических свойств обоих контактуемых языков будем называть практической транскрипцией (Dulewiczowa 1981: 17). Этому процессу подвергаются все проанализированные здесь элементы. Передача русских слов проводится согласно правилам транскрипции, рекомендуемым орфографическим словарем польского языка³. Не было обнаружено случая английской транскрипции, которая часто используется в собственных названиях фирм и мероприятий польского публичного пространства. В проанализированном материале наблюдаются и другие виды адаптации к требованиям принимающего языка. Лексический материал приспособливается к польской фонетике, иногда вызывая тем самым соответствующие орфографические изменения. К примеру, русское слово *блинчики* в польском меню появилось как *blińczyki*, с обозначением мягкого [ń], заменой мягкого русского [č'] твердым согласным [č] и, впоследствии, заменой [i] > [y]. Грамматическая адаптация в свою очередь состоит в замене некоторых русских морфем соответствующими польскими, а также приспособлении к системам склонения и спряжения языка-реципиента. К примеру, в названии блюда *śledź pod szubą* русское заимствование получило польское окончание творительного падежа: -ой > -ą. Нужно заметить, что степень адаптации заимствованной лексики неодинакова, наблюдаются колебания в записи, например, существительного *солянка*. На польской почве он выступает в двух разновидностях: *solianka* и *solanka*.

Рядом с разнообразными адаптационными процессами также наблюдается противоположное явление – стилизация. Речь идет о графической стилизации записи, используемой, чтобы подчеркнуть русский характер предлагаемого товара. Текст записывается шрифтом, напоминающим старославянскую и древнерусскую кириллицу,

³ Правила транскрипции доступны также на сайте издателя словаря: *Transkrypcja współczesnego alfabetu rosyjskiego*, <http://sjp.pwn.pl/zasady/Transkrypcja-wspolczesnego-alfabetu-rosyjskiego;629697.html>

иногда – советские агитационные материалы. Этот прием часто используется в меню ресторанов, предлагающих восточнославянскую кухню. Интересным способом, зафиксированным лишь два раза, является орфографическая стилизация. Речь идет о названии блюд *kotlet po-kijowsku* и *marchewka po-koreańsku* в одном из варшавских ресторанов. В данном случае нельзя говорить о транскрипции с сохранением дефиса, характерного для русских наречий этого типа (ср.: *по-киевски*, *по-корейски*). Название построено согласно правилам польского словообразования (аналогично формам *po polsku*, *po angielsku*), но, несмотря на это, в нем появляется дефис, типичный аналогичным русскоязычным конструкциям. Этот прием позволяет придать русский характер даже названиям товаров, не связанных непосредственно с русской культурой.

* * *

Как показывает проанализированный материал, результаты русско-польских языковых контактов проявляются также в названиях товаров и услуг. Данные названия сосредотачиваются, прежде всего, вокруг продуктов, относящихся к русской и советской культуре. Принадлежат к ним названия книг, языковых курсов, блюд и напитков в меню ресторанов. Все проанализированные элементы подверглись необходимой адаптации – графической, фонетической и грамматической, приспособляющей заимствованные слова к требованиям польского языка. Русский характер рассматриваемых названий подчеркивается дополнительно при помощи графических элементов, таких как шрифт, напоминающий классическую кириллицу, а даже орфографическая стилизация, придающая экзотический оттенок словам, записанным по-польски. Следует также заметить, что в некоторых названиях отношение к России – вопрос второстепенный, выявляемый лишь на основании лингвистического анализа и определения первичного десигната данного названия.

Рассматриваемые в данной статье названия отсылают потребителя к элементам культуры раньше навязываемой и, неоднократно, презираемой. Сегодня, в постперестроечную эпоху, эти элементы не носят уже идеологического характера. Они используются добровольно и целенамеренно, для создания продукта интересного и привлекающего внимание клиента, ярко выделяющегося на фоне всеобщей глобализации и доминанции английских названий. Это свидетельствует о растущей дистанции к лицам и событиям времен коммунизма. Советские вожди и артефакты той

культуры постепенно превращаются в памятники истории, которой все большее количество потребителей не успело испытать лично, отсюда и возникает их интерес к так названным продуктам.

ELEMENTS OF RUSSIAN LANGUAGE IN THE POLISH LANGUAGE SPACE: NAMES OF PRODUCTS AND SERVICES

Summary

Elements of the Russian language are used on Polish soil in different situations. Although they are not as popular as well known and widely used Anglicisms, sometimes in public space we can meet, among other things, the names of companies, restaurants, cultural events, borrowed from the language of Pushkin. Furthermore, on the Polish market we may find Russian names of goods and services that are produced and distributed in Poland (although the names would suggest, that they are imported from Russia). In Polish public space we can meet both loan words and expressions, as well as proper names. These names center around products related to Russian and Soviet culture. They are primarily titles of books, language courses, as well as meals and drinks on the menu.

Библиография

1. DULEWICZOWA, I. *Transkrypcja i transliteracja wyrazów rosyjskich*. Warszawa, 1981.
2. KOSYL, C. *Forma i funkcja nazw własnych*. Lublin, 1983.
3. МАРИНОВА, Е. *Теория заимствования в основных понятиях и терминах*. Москва, 2013.
4. PIOTROWSKI, Ł. *Stylizacja jako rodzaj gry językowej w polskich reklamach z rosyjskim tłem*. „Slavia Orientalis” № 2/2014. с. 307-316.
5. *Ментальная карта России в польском языковом пространстве*. „Kultury wschodniosłowiańskie – oblicza i dialog”, 2015 в печати.
6. RZETELSKA-FELESZKO, E. *W świecie nazw własnych*. Warszawa, 2006.
7. ZEMSZAL, P. *O nieperyfrastycznych nominacjach Stalina*. „Przegląd Rusycystyczny”, № 3/2009. с. 101-115.

MANIPULACJA W JĘZYKU POLITYCZNEJ POPRAWNOŚCI

Przemysław HOMA

Manipulation in politically correct language

Abstract: *This article is a willingness to show the most common manipulation techniques within the frames of political correctness (its language etc). Main aim is to show that all of us can be considered as PC's victims.*

Keywords: *manipulation, political, correctness, language, society, discrimination*

Contact: *University of Ostrava; przemyslaw.homa@outlook.com*

Wprowadzenie

“Ludzie domagają się wolności słowa, jako rekompensaty za wolność myślenia, której rzadko używają.”

Soren Kierkegaard

Europa dziś, jest przestrzenią dalece idących zmian. Zmian, które obserwujemy gołym okiem w każdej sekundzie. Po latach odejścia od zakorzenionych głęboko wartości, holokaustu, komunizmu i innych błędnych decyzji, stanęliśmy w obliczu nowej, zjednoczonej rzeczywistości – nowej drogi, która miała poprowadzić nas do gwiazd. Czy tak jednak się stało? Przez lata, zjednoczona Europa (choć nie tylko ona) kroczyła w nieznanym kierunku i nieznanemu, wyimaginowanemu celowi. Będąc orędownikami politycznej poprawności, zatraciliśmy, jako społeczność zdolność trafnej i rozumnej ewaluacji naszej sytuacji. To, co w przeszłości traktowaliśmy jako aberrację – dziś bywa zgodne z normą. Może być także promowane. Jest bardzo ważnym, by rozumieć, że politycznie poprawne, nie zawsze musi znaczyć prawdziwe. Może stać w jego opozycji. Potencjalny odbiorca komunikatu może doświadczyć tzw. kognitywnego dysonansu pomiędzy nabytą wiedzą o danym problemie, a tym, co jest mu przedstawione. Głównym problemem w tym wypadku nie jest wolny wybór, akceptacja niepożądanego czynności – problemem właściwym jest niekompletna deskrypcja manipulacji w sferze języka, konkretnie znaczenia, co powoduje różne, nieadekwatne przekonania w umysłach potencjalnych odbiorców w danej sytuacji.

Istnieje cienka linia pomiędzy manipulacją a dokładnym opisem. Wittgenstein wierzył, że prawda jest dostępna tylko dzięki sile języka, a problemy filozoficzne są efektem ubocznym nieznaności jego logiki. Zdanie jest prawdziwe tylko wtedy, gdy opisuje rzeczywistość precyzyjnie i jest jej lustrzanym odbiciem.

Czym jest polityczna poprawność?

Jeżeli chcemy dyskutować jakikolwiek problem, powinniśmy wytyczyć jego ramy. Polski filozof Andrzej Szachaj rozumie polityczną poprawność (PC) jako próbę regulacji języka – inżynierię socjalną, metodykę której po raz pierwszy wykorzystano w strukturach amerykańskich uniwersytetów, a później, także w języku polityki i innych obszarach (Szachaj 2010: 156-158). Oczywiście język nie jest jedynym narzędziem PC. W szerszym kontekście PC to także brak zgody na dyskryminację ze względu na pochodzenie etniczne, wyznanie, wiek, płeć, stan cywilny czy fizyczne i intelektualne zdolności. Prekursorzy PC prawdopodobnie mieli dobre intencje, jakkolwiek ich nauki zostały zrozumiane zbyt dosłownie.

Częściowo można zgodzić się z S. Fishem, który uważał, że nie istnieje świat wolny od PC. Każdy z nas cenzuruje, w mniejszy lub większy sposób swoje wypowiedzi, a także zachowania. Prawda, mimo, że powinna być arbitralna, taką nie jest ze względu na odmienne możliwości percepcji różnych jednostek (Fish 1994: 115-119). W politycznie poprawnej rzeczywistości, świat nie jest tylko przez słowa opisywany, ale także kreowany przez nie. W tym sensie, język staje się narzędziem wpływu na odbiorców w akcie komunikacji. Staje się też odmiennym środkiem **dyskryminacji większości**, w czasach, gdy zachowanie politycznej poprawności jest społecznie akceptowane a także wymuszane. Polityczną poprawność rozumiemy także, jako zmianę w wartościowaniu, myśleniu o stereotypach, tradycyjnym miejscu kobiet i mężczyzn w społeczności oraz zmianach w językowym obrazie świata. Powinniśmy pamiętać, że osoby będące pod manipulacyjnym wpływem politycznej poprawności nigdy tego nie przyznają. Jako, że język politycznej poprawności jest manipulacją samą w sobie, nie przyznamy, że jesteśmy pod jej wpływem. Będziemy uważać, że nadal jesteśmy obiektywni.

Mimo kreowanego w mediach przekonania, że posiadamy coraz większą wolność – ta wcale nie wydaje się być szersza. Pod względem światopoglądu i możliwości swobodnego wyrażania opinii wydaje się kurczyć. Imaginacje i mentalne projekcje zwolenników politycznej poprawności prowadzą do powstania Berlińskiego muru między nami a zdrowym

rozsądkiem. Myślenie w kategoriach politycznej poprawności przez większość zabija indywidualizm na rzecz źle pojmowanego dobra kolektywu. Bycie politycznie poprawnym to posłuszeństwo nowym kulturowym kodom, które są nienaturalne, wykraczają poza utarte schematy, przekonania, wierzenia czy przyzwyczajenia będące wynikiem tysięcy lat kulturowego rozwoju. Takie działania opresyjnie i agresywnie limitują naszą wolność. W skomplikowanym świecie mediów przestajemy rozumieć, czym jest prawdziwa wolność słowa. Ludzie mediów uważają, że zmiany sposobu myślenia mas zmieniają świat na lepszy. To nie jest prawda (w tym wypadku prawda jest arbitralna). Nie istnieje etyczna manipulacja. To tylko oksymoron i tak to pojęcie powinno być rozumiane.

Czym jest manipulacja i jak działa?

Wspomnieliśmy wcześniej, że sama polityczna poprawność jest narzędziem manipulacji, ale co z szerszym obrazem? Nie tylko język poprawny politycznie może być manipulacją. Istnieje wiele technik, które w zakresie PC mogą zostać wykorzystane, aby zmaksymalizować liczbę osiągniętych celów. Manipulujemy także grafiką, obrazami, statystykami, grafami czy faktami. Manipulacja to także filtrowanie informacji czy tzw. framing – przekazywanie fragmentarycznego obrazu dotyczącego danego zagadnienia. (Warecki 2011: 129-139)

Tak znienawidzona cenzura również manipuluje rzeczywistością a idąc śladem twierdzeń Lakoffa to język kreuje rzeczywistość. Opóźnianie emisji informacji także służy politycznej poprawności. Należy w tym momencie wspomnieć, że utrwalamy najczęściej pierwszą informację nie angażując się często w dane zagadnienie. Jest to związane z tak zwaną ekonomią myślenia. Jacek Warchała, badacz manipulacji, bardzo trafnie rozgraniczył różnice między perswazją a manipulacją. Perswazję porównał on do jawnego kontraktu, obopólnej zgody bazowanej na argumentacji – manipulacja, z drugiej strony, pracuje na czarno” (Warchała 2007: 41).

Podstawowym założeniem manipulacji jest niemożność jej odkrycia. Za Cialdinim możemy powiedzieć, że to próba kontroli umysłów innych – zmuszanie ich do myślenia i zachowywania w inny sposób niż chcieli (Cialdini 2011: 10-15). Almeida do tej definicji dodaje każdą formę nacisku, werbalnego i niewerbalnego, która ma na celu zmianę zachowań innych osób (Almeida 2011: 26). Jak działa? Użycie szerokiego spektrum metod, jak form językowych, mowy ciała, strachu, presji psychicznej może zmieniać zachowania ludzi. Manipulacja dotyczy nie tylko jednostek, ale także całych społeczeństw i narodów. Każdy

impuls z zewnątrz jest przyczynkiem do kreowania naszych osobistych myśli. Jakie techniki są najczęstsze dla politycznej poprawności (rozumianej, jako zestaw cech odnoszący się do ogólnie rozumianych zachowań, form językowych, działań)?

Manipulacja czasem i dozowanie informacji

Jednym z najczęściej wykorzystywanych praktyk jest manipulacja czasem i dozowanie informacji. Polega na wykorzystaniu lepszego czasu antenowego do prezentacji poglądów, myśli, czy przekonań zgodnych z polityczną poprawnością. Joseph Goebbels uważał, że kłamstwo powtórzone 100 razy staje się prawdą – i to w istocie ma miejsce również obecnie. Powtarzanie informacji, nawet nieprawdziwych, w pewien sposób uodparnia na nie odbiorcę, jednak zapisuje w jego umyśle pewien zakrzywiony obraz rzeczywistości. Prezentowanie – ale także, co znamienne – zgoda na taką prezentację, jednego punktu widzenia prowadzi do niepełnego obrazu konkretnej sytuacji. Taki opis, w którym pomija się arbitralną prawdę, jest opisem nieprawdziwym. Przykładów doszukiwałbym się w propagandach sukcesu (np. komunistycznej, za czasów Edwarda Gierka, bądź obecnej, w czasach rządów PO). To, co związane z Partią jest poprawne, krytykowanie jest niepoprawne. Wszelkie próby dociekania prawdy przez opozycję są uważane za atak i nagonkę.

Egzageracja, milczenie, framing

Kolejnym, dość efektywnym narzędziem manipulacji jest tak zwane zjawisko egzageracji. Mówiąc krótko, chodzi o przejawienie prawdziwego problemu, rozdmuchanie go do granic możliwości, mimo, że z punktu widzenia całej społeczności nie ma większego znaczenia. Jest to rodzaj gry teatralnej, w której manipulujemy emocjami; mamy aktorów, czyli osoby, które krzyżąc/oceniając zaznaczają problem i dają wskazówki, jak mamy przeżywać konkretne wydarzenia. Przykład? W tym samym czasie, kiedy zostaliśmy poinformowani o strzelaninie w Paryskim Charlie Hebdo, polskie media zdawkowo informowały o wymordowaniu około 2000 cywilów przez islamską organizację Boko Haram. Śmierć 12 osób przyćmiła śmierć 2000 – tylko, dlatego, że politycznie poprawnie uznaliśmy, że krytyka wobec islamu nie jest w porządku. Spójrzmy także na informacje odnośnie paryskiej redakcji – w mediach milczano na temat wyznania i pobudek terrorystów. Przypadek? W Polsce, zjawisko egzageracji, złośliwej dyskredytacji najczęściej ma miejsce na arenie i miejscu starcia konkurencyjnych partii politycznych. Egzageracja jak

wspomnieliśmy, to przesadny opis problemu. Historyczne ataki biorą się najczęściej z powodu braku merytorycznych podstaw do dyskusji.

Parafrazowanie i nadawanie nowych znaczeń

Polityczna poprawność znana jest ze specyficznego nazewnictwa i terminologii dotyczącej osób, wydarzeń czy akcji. Nowe wyrazy zajęły miejsce starych określeń, które zepchnięto do nielegalnego i obrazoburczego podziemia. Oczywiście nadawanie nowych nazw czy zmiana znaczeń prowadzi czasami do absurdalnych sytuacji. Czesi nie słyną z politycznej poprawności jednak i tu dochodzi do nazywania mniejszości romskiej Indo-Czechami (Indo-Česi) – jest to podejrzewam lokalna odmiana amerykańskiego Afroamerykanina, które to określenie nota bene jest według samych Amerykanów obraźliwe. Używanie starych, utartych określeń nie musi być obraźliwe i nie nazywałbym takiego użycia języka, jako mowy nienawiści. Swoboda ich użycia to przede wszystkim prawo, dyktowane zdrowym rozsądkiem.

Manipulacja nagłówkami

Kolejną nagminną praktyką, jaką możemy zaobserwować w ostatnich latach, może być manipulacja nagłówkami, tekstów o różnorodnej tematyce. Apelatywna funkcja nagłówka jest w tym wypadku wykorzystywana przeciw opinii publicznej. Nagłówek jest bardzo podobny w swej funkcji do haseł billboardowych. Musi zatrzymać wzrok, rozbudzić zainteresowanie oraz zmusić do kliknięcia w odnośnik bądź przeczytania kilku zdań pod nim. Sposób manipulacji, oparty o emocjonalne traktowanie naszej rzeczywistości i agresywne pobudzenie wyobraźni (a także manipulacja strachem), jest dla każdego jasny.

Inne sposoby manipulacji

Używanie języka w manipulacyjny sposób nie zawsze musi prowadzić do aktu jakiegokolwiek ekspresji. Przemilczanie pewnych kwestii czy brak informowania o nich opinii publicznej, również jest aktem manipulacji. Opozycją manipulacji jest czysta prawda. Jeżeli chcesz wprowadzić kogoś lub jakieś zjawisko w niebyt, przestań o nim mówić. Brak informacji, tudzież tematy zastępcze stają się głównym tematem „informacyjnego żywienia” społeczeństwa. Ludzie boją się być inni, by nie stać się ofiarami społecznego ostracyzmu. W teorii manipulacji jest to nazywane między innymi „dowodem społecznej słuszności”. Używając ekonomii myślenia, wybieramy konformizm – zamiast myśleć „jutro”, wybieramy

„dziś”, przez co stajemy się pasywnymi trybikami w mechanizmie tłumu. Manipulacja emocjami tłumu jest za Le Bonem bardzo efektywna (Le Bon 1930: 21-30). Stacje radiowe, polityka, gazety, strony internetowe używają słów, nie tylko nacechowanych emocjonalnie, ale także ideologicznie: Islamista / Kato-talib / Bojownik etc. Nie ma możliwości, by być odbiorcą dobrego żurnalizmu, jeżeli pozyskujemy informacje od mediów poświęconych jakimukolwiek nurtowi ideologicznemu. Musimy pamiętać, że zmiana referencji znaku, prowadzi do zmiany znaczenia.

Zakończenie

Czy kroczymy w dobrym kierunku? Na to pytanie, metodą rozumowania a posteriori (każdy przecież posiada pewne doświadczenia w tej materii), może odpowiedzieć sobie większość z nas. Język politycznej poprawności i jego nadmierna ekspansja mogą obniżać poziom moralnej świadomości obywateli. Demokracja w takich warunkach może dążyć do karykatury samej siebie, czyli ochlokracji. Jest niesamowitym wręcz, że starożytni Grecy, zauważyli podobne procesy tysiące lat temu. Tłum nie promuje ambitnych i dystygowanych jednostek – jest to przeciwne naturze tłumu. Osoby z niego wykluczane, poprzez swoją odmienność, czy inny tok myślenia, często przejmują negatywne cechy innych. Robimy wszystko, by nie wybijać się ponad przeciętność. Ale czy na pewno warto mijać się z prawdą?

MANIPULATION IN POLITICALLY CORRECT LANGUAGE

Summary

In nowadays world, political correctness means not only the way of being or thinking, but the way of survive in obedient, one-way thinking society. Manipulation is widely observed in this matter but it seems to be some kind of desired persuasion technique. In this paper we tried to describe what is manipulation and political correctness indeed. We also tried to bring closer most common techniques used in manipulation within the frames of PC such as: exaggeration, manipulation with time or changing word meanings. What we figured out is the fact that we are all aim of manipulation, and without knowledge about it we cannot defend ourselves and our beliefs.

Bibliografia

1. CIALDINI, R. *Wywieranie wpływu na ludzi*. Gdańsk: GWP, 2011.
2. D'ALMEIDA, F. *Manipulacja w polityce, reklamie, miłości*. Gdańsk: GWP, 2011.
3. FISH, S. *There's No Such Thing As Free Speech: And It's a Good Thing, Too*. New York: Oxford University Press, 1994.
4. LAKOFF, T. R. *The language war*. Los Angeles: University of California Press, 2001.
5. LE BON, G. *Psychologia tłumu*. Kęty: ANTYK, 2004.
6. SZAHAJ, A. *E pluribus unum. Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*. Kraków: Universitas, 2010.
7. WARCHAŁA, J. Horyzonty manipulacji [w:] *Manipulacja w języku / pod red. Piotra Krzyżanowskiego, Pawła Nowaka*. Lublin: UMCS, 2004.
8. WARECKI, W., WARECKI M. *Woda z mózgu – manipulacja w mediach*. Kraków: FRONDA, 2011.

**ŻYĆ JAK PIES Z KOTEM. O WZAJEMNEJ NIECHĘCI PSA I KOTA
W POLSZCZYŹNIE POTOCZNEJ I LUDOWEJ**

Olga KIELAK

Życ jak pies z kotem.

About mutual hostility of a dog and cat in the colloquial and folk Polish language

Abstract: *In the Polish language dogs and cats do not get along – the relationships between animals are well described by an idiom: to fight like cat and dog. But where did the hatred of the two animals come from? In this article I will present Polish idioms concerning the relationship between the dog and cat, as well as try to explain the genesis of idiomatic expressions, referring to the etiological folk tales from nineteenth and twentieth-century. The folk plots are divided here into three groups: a fairy tale with the motif of the document devoured by mice, fairy with ears cut motive and the contemporary tale of a great reunion of animals. The analysis of the etiological folk tales allows to extract not one but four causes of hatred between both animals; it also shows that idioms are related to the folklore – if we refer to folk culture we can explain what is available in the vernacular.*

Keywords: *a cat, a dog, Polish phraseology, folklore, etiological folktales*

Contact: *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; olga.kielak@op.pl*

W polszczyźnie psy i koty nie darzą się sympatią – wzajemne stosunki między zwierzętami dobrze opisuje użyty w tytule artykułu frazeologizm: *żyć jak pies z kotem*. Skąd jednak wzięła się nienawiść obu zwierząt?¹

Polskie językowe wizerunki psa i kota były już przedmiotem zainteresowania językoznawców: Janusza Anusiewicza (1990), Katarzyny Mosiołek-Kłosińskiej (1992, 1993, 1995) oraz Macieja Raka (2007). Zarówno J. Anusiewicz, jak i M. Rak próbowali odpowiedzieć na pytanie o ich wzajemną niechęć, jednak geneza frazeologizmu, zasygnalizowana u obu badaczy na marginesie rozważań o obrazie zwierząt, pozostawia niedosyt poznawczy.

¹ Artykuł powstał w ramach „Diamentowego Grantu”, przyznanego mi przez MNiSW na realizację projektu *Językowo-kulturowy obraz zwierząt domowych w języku potocznym i polskiej kulturze ludowej* (nr grantu: DI 2011 0210241). Rosyjskojęzyczna wersja artykułu została opublikowana w zbiorze referatów pokonferencyjnych pt. *Славянские языки и культуры: прошлое, настоящее, будущее* (Kielak 2015).

W artykule zaprezentuję polskie frazeologizmy dotyczące wzajemnych relacji psa i kota, a następnie spróbuję wyjaśnić genezę interesujących mnie zwrotów frazeologicznych odwołując się do XIX- i XX-wiecznych ludowych bajek ajtiologicznych. Nieprzypadkowo sięgam akurat po ten gatunek folkloru: w wielu bajkach, które wyekscerpowałam z literatury etnograficznej, znalazłam wyjaśnienia interesujących mnie antagonizmów psa i kota.

Bajki ajtiologiczne, nazywane przez badaczy opowieściami, legendami, podaniami (Mianecki 2010: 17-24), to utwory opowiadające o powstaniu świata i człowieka, pochodzeniu zwierząt, ptaków, owadów i roślin. Bajki, w których miesza się zarówno pogańska, jak i chrześcijańska wizja świata, dostarczają „odpowiedzi na odwieczne pytania człowieka o sens i cel wielu zjawisk” (Simonides 2007: 160). Teksty te komunikują – jak pisze Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska – „że obecna postać świata jest właśnie taka, bo w czasie »mitycznego początku« miały miejsce określone zdarzenia” (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 252-253). W świadomości chłopskiej nic na świecie nie dzieje się przypadkowo: osika drży, ponieważ nie udzieliła schronienia Matce Boskiej, osioł ma długie uszy, ponieważ ochronił Dzieciątka Jezus przed Herodem, koń nigdy nie może się najeść, ponieważ nie przeniósł Pana Jezusa przez rzekę. Także niezgoda, panująca między psem a kotem, ma swoje logiczne uzasadnienie.

Korzystanie z ogromnego zasobu kultury ludowej nierzadko ułatwia językoznawcom wyjaśnienie genezy frazeologizmów, pozwala „zobaczyć” w języku pozostałości dawnych wierzeń, przekonań i praktyk. Z tego też powodu powinno być praktykowane przez badaczy z kręgu lingwistyki kulturowej (Rak 2007: 31). O zależności między frazeologią i etnografią oraz o pewnym niebezpieczeństwie z tym związanym pisał Nikita I. Tołstoj:

Связь фразеологии с этнографией, с широким этнографическим контекстом никогда не отрицалась. Более того, первый и относительно ранний интерес к фразеологии у славян был вызван как раз стремлением увидеть во фразеологизмах отпечатки или осколки старого быта, обрядов и верований, воссоздать породивший их контекст и ситуацию. При этом возникало немало довольно фантастических фразеологических „этимологий” и сближений с не всегда достаточно проверенными этнографическими фактами, но были и удачные догадки и расшифровки. (1988: 15)².

² Związek frazeologii z etnografią, z szerokim kontekstem etnograficznym nigdy nie był kwestionowany. Zwłaszcza pierwsze i stosunkowo najwcześniejsze zainteresowanie frazeologią Słowian było wywołane dążeniem do zobaczenia we frazeologizmach odbicia lub odłamków dawnego życia, obrzędów i wierzeń oraz odtworzeniem związanych z nimi kontekstów i sytuacji. Przy tym rodziło się немало dość fantastycznych frazeologicznych „etymologii” i zbliżeń z nie zawsze wystarczająco sprawdzonymi faktami etnograficznymi, były też trafne przypuszczenia i rozszyfrowania (Tołstoj 1988: 15). Tłumaczenie autorki.

Mimo niebezpieczeństw, zasygnalizowanych przez Tolstoja, postanowiłam zapoznać się z ludowymi bajkami i w ich fabułach poszukać motywacji interesujących mnie frazeologizmów.

I. Żyć jak pies z kotem – relacje psa i kota we frazeologii

Nienawiść, jaka ma panować między psem a kotem, utrwalają frazeologizmy *żyć/być z kim jak pies z kotem* (S SFr 1/351) ‘być z kimś w niezgodzie, kłócić się; nienawidzić się wzajemnie’ (S SFr 1/351), *kochają się jak pies z kotem* (NKPP pies 99), *kochać kogo jak psi kota* (Karł SJP 2/502), *(ktoś) kocha (kogoś) jak pies kota w ciasnej dziurze* (Rak 2007: 58), *lubią się jak pies z kotem* (NKPP pies 99), *nie lubili się jak pies z kotem* (NKPP pies 99). W sposób eksplicytny niezgoda między zwierzętami pojawia się w wyrażeniach: *zgodni z sobą jako pies z kotem* (NKPP pies 99) oraz *nie zgodzi się pies z kotem* (NKPP pies 99). Wzajemna niechęć kota i psa, wyrażona we frazeologizmach: *radzi się widzą jak pies z kotem* (NKPP pies 99), *patrzą na siebie jak pies z kotem* (NKPP pies 99) sprawia, że zwierzęta nie mogą przebywać w jednym miejscu. Przebywanie na tym samym terytorium skutkuje walką między nimi: *(ktoś) goni (za kimś) jak pies za kotem* (Rak 2007: 47), *drą się jak pies z kotem* (NKPP pies 99), *gryzą się jak pies z kotem* (NKPP pies 99).

Zgodnie z ludową wizją świata, na samym początku między psem a kotem panowała przyjaźń, początkowo, wedle słów jednej z bajek, pies i kot „kochają się bardzo” (Hodoly 1882: 321), wspólnie proszą Boga, aby pozostawił nieco zboża na kłosach, razem podróżują od chaty do chaty. Antagonizm zwierząt pojawia się dopiero później. Genezę napiętych stosunków między nimi wyjaśniają ludowe bajki ajtiologiczne, które podzieliłam na trzy grupy. Do pierwszej grupy zaliczyłam bajki, skupione wokół motywu dokumentu pożartego przez myszy (wątek T 200 – Antagonizm psa i kota), do drugiej – utwory z motywem ściętych kłosów (wątek T 2635 – Chciwa baba / Zmniejszone kłosy), w trzeciej grupie znalazła się współczesna bajka o wielkim zjeździe zwierząt.

II. Motyw pierwszy – dokument pożarty przez myszy

W wariantach bajki zwierzęcej, oznaczonej w systematyce Krzyżanowskiego sygnaturą T 200 (Antagonizm psa i kota), pies otrzymuje pewne dokumenty: (1) które mają zapewnić psu/psu i kotu dobrobyt (kontrakt z kucharzem, upoważniający psa do zjadania dwóch funtów mięsa; umowę z rzeźnikiem, zgodnie z którą pies ma prawo zjeść to, co spadło ze stołu rzeźnika; cyrograf, wedle którego pies ma otrzymywać do jedzenia kości z resztkami

mięsa, a kot – płynne zupy), (2) które musi przechować (dokument z wilczym spadkiem), (3) dostarczyć w konkretne miejsce (pismo od Pana Jezusa, w którym obdarza on wszystkich ludzi rozumem). Pies oddaje dokument kotu na przechowanie/ kot kradnie cenne pismo, po czym chowa je w takim miejscu, w którym staje się ono łupem myszy; rzadziej – pies sam ukrywa dokument. W końcu pies upomina się o pismo, wówczas okazuje się, że zostało ono zjedzone przez myszy. Pies obwinia kota o utratę dokumentu i mści się na nim, kot zaś mści się na myszach. W przykładach:

(1) Skąd się wzięła niezgoda między psem, kotem a myszami? Zgodził się pies do kucharza na służbę; kucharz miał za to dając psu dwa funty mięsa i w tym celu zrobili kontrakt na papierze. Tak ten kontrakt pies dał kotu do schowania. Kot schował go na górze za krokwę, a myszy ujrzawszy kontrakt zjadły go ze zdrą. Więc teraz pies mszcząc się, gryzie kota, a kot dusi myszy. (Siarkowski 1885: 71).

(2) Pies miał prawo, że co rzeźnikowi z gnata spadnie, to jego, i rzeźnikowi podnieść już nie wolno. Prawo to, pod pieczęcią i na pergaminie napisane, schował sobie pies za strzechę. Zjadły mu go myszy. Nuż on na kota, czemu myszy nie pilnował. A że przez gnuśność jego prawo się straciło, za to jest pies zawsze zły na kota. (Lompa 1965: 41).

(3) (Pies otrzymuje cyrograf, wedle którego ma otrzymywać do jedzenia kości z resztkami mięsa, a kot płynne zupy. Pies daje cyrograf na przechowanie kotu.) Kot to przyrzekł uczynić i sprawę uważano za załatwioną. Wszystko było w porządku, dopóki żył ów człowiek, który zawarł ugodę z psem. Gdy zmarł, jego syn (...) o owej ugodzie nic nie wiedział i też warunków w niej zawartych nie dotrzymywał. (...) – Jaci? – zapytał się jego nowy pan. – Jô o zôdných nie wiem. – Zorôzku je pokôzê – odpowiedział pies i zwrócił się do kota po cyrograf. Kot przypomniał sobie, że go schował pod dachem stodoły, wdrapał się tam, ale... cyrografu nie było, były tam jedynie świstki – ogryzki pozostawione przez myszy. (...) Od tego czasu datuje się nieprzyjaźń psa do kota. Kot zaś ze swej strony uwziął się na myszy i gdzie je dopadnie, tam pożera. (Sędzicki 1987: 9-10).

(4) (Wilk dostaje po ojcu spadek, prosi kota, aby schował gdzieś dokument.) Spotkał on psa, tej mówi do niego: „Wiesz ty co? ty tam mieszkasz na wsi, to schowej mi tam prawa, bo ja tu nie mam dzie, a tam w chałupie choć dzie wraizisz.” – Pies wzion i myśli se” „ta dzieszja tu schowam; wysoko nie wylejze, hm!” – Tej tak se doma. Wtem nadchodzi kot: „Wiesz ty co, mnie dał wilk schować prawa, ale ja wysoko nie wylejze, to weźmo ty i schowej tam dzie.” – Kot wzion i wraiział za łatę pod strzechą, a mysz przyszła i zjadła. – A bracia wilka podali sie do procesu o ojcowizne. Wilk wtedy do psa po destement, pies do kota, kot po prawa a mysz kończy gryźć. Wraca sie i opowiada psu. Pies opowiada całą sprawę wilkowi. A wilk rozłościł sie, tej dali na psa, pies w nogi i uciek mu przecie i myśli se: „Czekaj, takjem sie strachu najad, dam ja ci kocie”; ten na kota, ale kot uciek na pował; kot zaś na mysz. I od tego czasu taki zawziątek: Wilk na psa, pies na kota, a kot na myszy. (Gustawicz 1881: 177).

(5) (Pies chce dostarczyć ludziom dokument, w którym Pan Jezus daje każdemu człowiekowi rozum.) Pies leci, leci, nozyska go bolom, bo to przecie z nieba do nas prec – haj. Przyleciał na ziem i miał juz

ozdawać rezolucyje, kie spotkał kotke, co śniom znajomy był i zacyni se ukwalować. Pies był zły rezolucyjarz, bo prasnon tórbke z pismami na ziem i zacon kotke bośkać, haj. Zabocył se, co mu Paniezus napedział – haj. Jaze go kocór užre. Toz to wartko przystzeg sie, łap tórbke i hybaj śniom du domu. Schował jom pod dyle w izbie, coby mu jej pies nie nalas. Jaze przysły mysy i pojady rezolucyje, pozlizowały lutery – haj – ino dziwtore ostały. I, dobrze nie barzo, kie pies wrócił do nieba, pyta sie go Paniezus tak: – Cemuś nie zanos ludziom sićkim pisania, jakok ci ozkazał. A on mu tak pada: – Jakoz miałek oznieś sićkie, kie mi kot pisanie ukrad, źle sował, toz to mysy ik pojady i lutery polizowały – haj. – Poczoz ik pisali słodcy janieli takim słodkim jatramentem – hę? Kazał Paniezus zawołać ludzi i mysy i tak pada: – Ja temu nie winowaty, ze nie sićka rozum macie, ino pies, to ś nim sprawa – haj. (...) Pies, to zaś kota sićko goni, co sie na nim za pisanie zemścił. Zaś kot mysy łapie i zjada, bo ony temu winowate. Pojady i pozlizowały pisanie – hej. (Stopka 1897: 61-63).

Przyczyną niezgody między zwierzętami jest utrata dokumentu. Winę za stratę pisma ponosi kot, pozostawiający dokument w miejscu dostępnym dla gryzoni. W jego mniemaniu jest to miejsce bezpieczne, usytuowane na górze (za krokwą, pod strzechą, pod dachem stodoły), w przeciwieństwie do dołu wartościowane pozytywnie – niestety, okazuje się nie być najlepszą kryjówką. Nie bez winy pozostaje również pies, który zamiast sam pilnować cennego kontraktu, nierozważnie powierza go kotu; wreszcie, winne są myszy, które zjadły pismo. W bajkach, w których zjedzony dokument jest spadkiem wilka, pozostawionym pod opieką psa, na wzajemne relacje psa i kota ma również wpływ strach psa przed wilkiem. W podanych przykładach nieprzyjaźń kota i myszy jest konsekwencją nieprzyjaźni kota i psa, psa i wilka.

Pewna modyfikacja wątku pojawia się w bajce zanotowanej przez Leona Magierowskiego – psy powierzają kotom skradzione mięso, koty zasypiają, mięso zjadają myszy. Zjedzone przez myszy mięso, zamiast dokumentu, staje się przyczyną niezgody między psem a kotem:

(6) Dlaczego pies nie lubi kota? (...) Otóż bardzo dawno temu, ukradły psy rzeźnikowi bardzo dużo mięsa. Nażarli się, debatowały, gdzie schować resztę. Jeden z nich doradził prosić koty, by zjadły, ile się im podoba, resztę zanosły do ogrodu i pilnowały. Zaproszone koty, po zjedzeniu pewnej ilości, zabrały mięso do ogrodu i pilnowały go. Późno w nocy zachciało się kotom spać. Gdy te spały, przyszły myszy i wszystko mięso zjadły. Dlatego dziś pies nie lubi kota, a gdy się z nim spotka, warczy: Gdzie mięso? (Magierowski 1902: 424).

W przytoczonych realizacjach fabularnych wątku T 200 (Antagonizm psa i kota) pies znajduje się w opozycji do kota. Opozycja jest jedną z kategorii semantycznych, budujących hasło w lubelskim *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL). Na rolę opozycji,

organizujących model świata w kulturze słowiańskiej, wskazywali Wjaczesław Iwanow i Władimir Toporow, wyróżniając cztery podstawowe grupy: (a) przeciwieństwa ogólne, np. *szczęście : nieszczęście, życie : śmierć*; (b) przeciwieństwa związane ze stosunkami przestrzennymi, np. *prawy : lewy, góra : dół*; (c) przeciwieństwa związane z czasem, kolorami i żywiołami, np. *dzień : noc, jasny : ciemny, ogień : wilgoć* oraz (d) przeciwieństwa o charakterze społecznym, np. *swój : obcy, bliski : daleki, męski : żeński* (za: Niebrzegowska-Bartmińska, 2007: 308-309). Pierwszy człon opozycji bywa zwykle traktowany jako pozytywny, drugi – jako negatywny.

Zdaniem Aleksandra W. Gury, pies i kot stanowią opozycję *męski : żeński* (Гуря 1999: 637). W żmudzkiej wersji bajki, odnotowanej przez Mieczysława Dwojną-Sylwestrowicza zamiast kota pojawia się kotka, jej także pies powierza cenne dokumenty wilka (Dwojna-Sylwestrowicz 1894: 400-401). W analizowanych przeze mnie polskich przykładach jedynie w bajce Sabaly mamy jednoznaczne powiązanie psa z męskością (chłopem), a kotki z żeńskością (babą).

Ja tak uważam, że temu sikiemu pies winowaty. Kieby był kotke nie zalubiel, toby był o tórbce nie zabocył – haj. Ale baba jako baba. Wse hłopa wywiedzie, zrobi nieszczęście, co strak, a ty, hłopie, pote pokutuj – haj. Kiedy ik cłek – prosem pięknie – nie zlułił i nie wierzył, to ono by ta było, ale jakoz babom nie wierzyć – haj. (Stopka 1897: 61-63).

Być może zabieg taki należałoby zastosować również w pozostałych wariantach bajek. Pies, będący w bajkowych fabułach tym silniejszym, może uosabiać męskość, zaś kot, będący tym słabszym, wykonującym polecenia psa – może funkcjonować jako uosobienie żeńskości. Przywoływana bajka nawiązuje do innych fabuł, w których mąż (mężczyzna) powierza coś żonie (kobiecie), np. jakąś tajemnicę, zaś żona nie potrafi jej upilnować/ utrzymać w sekrecie i zazwyczaj oboje ponoszą tego konsekwencje. Nieprzypadkowo Julian Krzyżanowski łączy wątek T 200 z przysłowiem *Wierzy jako pies kotce* (Krzyżanowski 1975: 286).

III. Motyw drugi – kłos zboża dla *pieska* i *kotka*

Na obszarze Słowiańszczyzny znane są bajki ajtiologiczne mówiące o kłoskach zboża, które Bóg pozostawia dla *kotka* i *pieska*. W systematyce bajka ta oznaczana jest numerem T 2635 (Chciwa baba / Zmniejszone kłosy). W utworach opartych na tym motywie Bóg lub

Chrystus odbierają grzesznym ludziom zboże, pozostawiając, zwykle na prośbę Matki Boskiej, kłos zboża wielkości pięści dla „pieska i kotka”³.

Istnieją jednak i takie warianty tej bajki, które tłumaczą wzajemną niechęć zwierząt. Wedle jednego z nich, u podstaw nieprzyjaźni panującej między psem a kotem leży zazdrość: pies z kotem, którzy sami uprosili Boga, aby ten pozostawił kłosa zboża, poróżnili się tym, że każdy z nich chciał sobie przypisać to osiągnięcie:

(7) Dawniej kłosa były tak długie, jak całe źdźbło słomy; chleba też na świecie było do zbytku. Rad Bóg przechadzał się po ziemi i obaczył, że kobieta kawałkiem chleba otarła tyłek swemu dziecku. Tem więc oburzony, Bóg postanowił odebrać chleb ludziom; wziął też ściągać kłosa od dołu do góry. Pies i kot przerażeni, poczęli błagać aby choć trochę ziarna dla nich zostawił; więc ręka Boska zatrzymała się u samego wierzchu źdźbła, a stąd mamy dziś kłos taki mały. Ludzie też odtąd chleb szanują, upadły na ziemię podnoszą, całują go i przepraszają. Psa i kota też chętnie w domu trzymają, bo one przynoszą dobrobyt; a małe szczenięta i kocięta niechętnie tracą, wolą je porozdawać, byle ich życia nie pozbawiać. Pies zaś z kotem nienawidzą się od tej pory przez zazdrość, bo każdy z nich utrzymuje, że Bóg jedynie przez niego ludziom tę trochę zboża zostawił. (Kopernicki 1887: 220).

W innym wariantcie bajki, w którym doszło do kontaminacji dwóch motywów (T 2635 – Chciwa baba / Zmniejszone kłosa + T 200 – Antagonizm psa i kota), niezgoda między zwierzętami znów jest spowodowana utratą cennego dokumentu. W utworze Matka Boska uprasza Boga, aby zostawił tyle ziarna na źdźble, aby starczyło dla kotka i pieska, po czym prosi zwierzęta, aby oddały zboże człowiekowi, przekazując im w zamian list, w którym poleca ludziom psa i kota. Pies przekazuje dokument kotu, kot obchodzi się z nim bardzo lekkomyślnie, w konsekwencji mysz zjada list:

(8) (...) Oto gdy ludzie stali się raz bardzo złymi, Bóg chciał ich za to głodem umorzyć i ze złością chwycił za kłos zbożowy i już go szarpnął do góry, gdy w tym nadbiegła Matka Boska i uchwyciwszy Pana Boga za rękę, prosiła go, by przynajmniej zostawił ziarna na źdźble, ile mu zostało w garści, aby ulubiony jej piesek i kotek miały co jeść. Pan Bóg usłuchał tej prośby i opuścił rękę, a odtąd kłos ma mniej więcej długość pięści. Ale w tem był tylko podstęp Matki Boskiej, bo chciała ona właściwie ludzi przez to ocalić. To też wnet namówiła psa i kota, aby zboże im darowane zostawili ludziom, a natomiast dała im od siebie list, polecający ich opiece ludzi. Pies i kot, kochający się bardzo, chodzili więc od chaty do chaty i wszędzie goszczono ich jak najuprzejmiej. Aż raz po dłuższej wędrówce przyszła zgodna para późno wieczorem do jednego gospodarza, który już spał. Z grzeczności postanowiono przemocować na dworze, a pies oddał ów list polecający pod opiekę kota. Ten jednak, aby się wygodnie przespacić, wyskoczył na strzechę i na poddaszu schował list, sam zaś wrócił do psa. Rano budzi się, pies

³ Zob. m.in.: Ciszewski, 1887, 63-64; Kolbuszewski, 1895, 173; Pawłowicz, 1896, 238-239; Piątkowska, 1898, 416; Siewiński, 1903, 71. Współczesne (pochodzące z lat 90. XX w.) zapisy tej bajki odnotowuje S. Niebrzegowska-Bartmińska (2000) oraz M. Zowczak (2000).

pyta o list; kot poskoczył po niego na strzechę, lecz tu tylko ogryzki zeń znalazł; mysz bowiem zjadła go do szczętu. Dalejże więc pies rzuca się z zajądłością na kota, ten zaś na mysz i odtąd zwierzęta te, zaprzyjaźnione przedtem, nienawidzą się nawzajem. (Hodoly 1882: 321).

W przytoczonych realizacjach fabularnych wątku T 2635 (Chciwa baba / Zmniejszone kłosa) pies i kot tworzą początkowo kolekcję (Bartmiński 1990: 161) zwierząt domowych: współwystępują w jednym miejscu i jednym czasie – w bliżej nieokreślonym miejscu, na początku świata, w czasie działań osób świętych, partycypując w jednym zdarzeniu w jednakowy sposób – proszą Boga, aby zostawił dla nich trochę zboża, wspólnie podróżują od chaty do chaty. Początkowa kolekcja pies i kot, występująca w tekstach bajki w roli agensa, przekształca się w opozycję, znaną już z poprzedniego motywu.

IV. Motyw trzeci – pomyłka psa, upokorzenie kota

We współczesnej bajce, której warianty odnotowała Dorota Simonides, przyczyną nienawiści zwierząt jest fatalna pomyłka psa i upokorzenie kota. Pies ma odszukać wielbłąda i zaprosić go na bal. Niestety, myli wielbłąda z wygiętym w łuk kotem. Gdy kot orientuje się, że to nie jego oczekiwano, upokorzony drapie psa i ucieka:

(9) Był raz wielki zjazd zwierząt. Ich król – a to był lew – spamiętał się, że brakuje wielbłąda. – Psie – zawołał. – Polecisz po wielbłąda i zaraz go tu przyprowadzisz, bo dziś są ważne wybory! No i pies poleciał, ale nie wiedział, jak wielbłąd wygląda. Wiedział ino, że ma on wielki pukiel, no, garb taki, pra! No i leci pies, i pada: – O już tam stoi wielbłąd! A on, wicie, spotkał kota, co robił wielki garb. – Przesłał mnie tu sam król, abyście prędko przybyli na nasz wielki wiec. Kot się pięknie oblekł, upiękzył się i włązi na salę. A tam już są obrady i ino czekają wszyscy na tego wielbłąda. – Oto, królu, przyprowadziłem zwierzę z garbem! – pada pies, bo on był przekonany, że przyprowadził kamela. Jak to kot usłyszał, że oni czekają na kamela, a nie na niego, to ze złości skoczył psu do gardła i podrapał go. Pies na niego, ale kot uciekł. I od tego czasu taka nienawiść między nimi. (Simonides 1977: 16).

Także w tym przypadku pies przeciwstawiany jest kotu. Staranna toaleta, którą wykonuje kot przed pojawieniem się na salonach, może sygnalizować pierwiastek żeński, zaś nieobycie psa, który myli garbatego wielbłąda z wygiętym w koci grzbiet kotem, może sygnalizować pierwiastek męski.

V. Zakończenie

Analiza bajek ajtiologicznych pozwala wydobyć nie jedną, a cztery przyczyny nienawiści obu zwierząt, są to: (1) nieodpowiedzialne zachowanie psa i lekkomyślność kota,

a w konsekwencji (2) zjedzenie przez myszy dokumentu/mięsa, (3) zazdrość psa i kota; (4) pomyłka psa i upokorzenie kota. W bajkowych fabułach pies (często łączony z męskością) przeciwstawiany jest kotu (łączonemu z żeńskością), w niektórych z omawianych utworów pies i kot tworzą początkowo kolekcję zwierząt domowych, która w miarę rozwoju akcji przekształca się w opozycję. Wedle bajek, nieprzyjaźń kota i myszy jest konsekwencją nieprzyjaźni kota i psa.

Poczynione analizy pozwalają sformułować jeszcze inny wniosek – pokazują, że potoczność (frazelogizmy) pozostaje w związku z ludowością (bajki ajtiologiczne); sięgnięcie do kultury ludowej pozwala wyjaśnić to, co dostępne jest w języku potocznym.

ŻYĆ JAK PIES Z KOTEM.

ABOUT MUTUAL HOSTILITY OF A DOG AND CAT IN THE COLLOQUIAL AND FOLK POLISH LANGUAGE

Summary

It is commonly known that in the Polish culture two most popular domestic animals, that is a cat and dog, do not get on well with each other. Their relationship can be illustrated by an idiom: to fight like cat and dog. Throughout centuries scientists made numerous attempts to discover the cause of their hostility. The article aims to highlight Polish idioms reflecting the relationship of the above mentioned animals and analyze the genesis of idiomatic expressions dating back to etiological folk tales of the 19th and 20th centuries. The tales are presented according to the three various plots, namely the motif of the document ingested by mice, ears cut motive and the contemporary tale of a great reunion of animals. The presented analysis helps to shed new light on the causes of the fierce hatred of the cat and dog. The author spots four fundamental issues of the hate between the analysed animals and presents that the idioms are strictly related to the folklore, which helps to illustrate what is accessible in the vernacular.

Bibliografia

1. ANUSIEWICZ, J. *Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie*. „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” t. 3, Lublin, 1990. s. 95-141.

2. BARTMIŃSKI, J. Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego. [w:] *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław, 1990. s. 155-174.
3. CISZEWSKI, S. *Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim* [cz. 2]. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 11, Kraków, 1887. s. 1-129.
4. DWOJNA-SYLWESTROWICZ, M. *Podania żmujdzkie*, cz. 2. Warszawa, 1894.
5. ГУРА, А. В. Кошка. [w:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т.*, (общ. ред.) Никита И. Толстой, т. 2, Москва, 1999. с. 637-640.
6. GUSTAWICZ, B. *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. Część pierwsza*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 5, Kraków, 1881. s. 102-186.
7. HODOLY, L. *Mały przyczynek do wierzeń i podań ludowych o zwierzętach i roślinach*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 6, Kraków, 1882. s. 318-321.
8. KIELAK, O. О взаимной неприязни кошек и собак в польском разговорном и народном языках. [w:] *Славянские языки и культуры: прошлое, настоящее, будущее: материалы VI международной научно-практической конференции (Иркутск, 21-23 мая 2015 г.)*, Irkuck, 2015. s. 48-59.
9. KOLBUSZEWSKI, E. *Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu*. „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, t. 1, Lwów-Wrocław, 1895. s. 168-178.
10. KOPERNICKI, I. *Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 11, Kraków, 1887. s. 130-228.
11. KRZYŻANOWSKI, J. *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1-2, Wrocław, 1962-1963.
12. KRZYŻANOWSKI, J. *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelskich tuzin*, t. 2, Warszawa, 1975.
13. LOMPA, J. (oprac.) *Bajki i podania*. Wrocław, 1965.
14. MAGIEROWSKI, L. *Dlaczego pies nie lubi kota?* „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, t. 8, Lwów-Wrocław, 1902. s. 424.
15. MIANECKI, A. *Stworzenie świata w folklorze polskim XIX i początku XX wieku*. Toruń, 2010.

16. MOSIOŁEK, K. *Obraz kota w języku polskim (w zestawieniu z francuskim)*. [w:] *Studia semantyczne*, red. Renata Grzegorzczkova, Zofia Zaron, Warszawa, 1993. s. 47-70.
17. MOSIOŁEK, K. *Stereotypy psa zawarte w języku polskim*. „Poradnik Językowy” nr 4, 1992. s. 301-304.
18. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, K. *Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy „pies” i „kot”*. „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” t. 7, Lublin, 1995. s. 21-31.
19. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*. Lublin, 2007. s. 243-284.
20. NIEBRZEGOWSKA, S. *Przestrach od przestrachu*. Lublin, 2000.
21. PAWŁOWICZ, B. *Kilka rysów z życia ludu w Zalasowej*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 1, Kraków, 1896. s. 229-265.
22. RAK, M. *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrze*. Kraków, 2007.
23. SĘDZICKI, F. *Baśnie kaszubskie*. Gdańsk, 1987.
24. SIARKOWSKI, W. *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa. Część pierwsza*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 9, Kraków, 1885. s. 3-72.
25. SIEWIŃSKI, A. *Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie sokalskim*. „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, t. 9, Lwów-Wrocław, 1903. s. 68-85.
26. SIMONIDES, D. *Wierzenia religijne ludu. Na przykładzie stworzenia człowieka i zwierząt*. [w:] *W co wierzymy?*, red. W. Pawluczuk, Łomża, 2007. s. 159-177.
27. SIMONIDES, D. (oprac.) *Kumotry diobła. Opowieści ludowe Śląska Opolskiego*. Warszawa, 1977.
28. STOPKA, A. *Sabała. Portret, życiorys, bajki, powiastki, piosnki, melodye*. Kraków, 1897.
29. ТОЛСТОЙ, Н. И. *Славянская фразеология sub specie этнографии*. [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. IV, Wrocław, 1988. s. 15-25.
30. ZOWCZAK, M. *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*. Wrocław, 2000.

Słowniki

Karł SJP – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, Warszawa 1952-1953 [wyd. fotooffset. z 1900-1927].

NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, t. 1-4, Warszawa 1969-1978.

S SFr – Skorupka Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1-2, Warszawa 1967-1968.

SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, t. 1 *Kosmos*, cz. 1 *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* – 1996; cz. 2 *Ziemia, woda, podziemie* – 1999; cz. 3 *Meteorologia* – 2012; cz. 4 *Świat, światło, metale* – 2012.

KOLORY PROPAGANDY

Renata DENYSIUK

Colours of propaganda

Abstract: *The main aim of the article is the analysis of three types of propaganda: white, black and grey. There are numerous examples mentioned that are useful to present the similarities and differences between these forms. An important part of the article is the analysis of the language elements used by the creators of propaganda.*

Keywords: *propaganda, propaganda language, propaganda, black propaganda, grey propaganda*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; renden@wp.pl*

1. Wstęp

Za każdym razem, gdy włączamy radio, telewizor, bądź internet, ilekroć otwieramy książkę czy gazetę, poddawani jesteśmy zjawisku staremu jak cywilizacja – propagandzie. Już starożytni retorycy tworzyli zasady sztuki wymowy i dawali wskazówki, w jaki sposób nakłonić innych do przyjęcia określonych poglądów i postaw (Kuśmierski 1980: 62). Przez wieki zmieniały się techniki i formy propagandy, ale cel był i pozostał do dziś ten sam – dążenie do zdobycia i utrzymania władzy. Propaganda, aby zacząć istnieć i działać, nie czekała, by ktoś nadał jej nazwę, stąd pojęcie propagandy jest znacznie młodsze od samego zjawiska. Słowo propaganda pochodzi od łacińskiego „propagare” – szczepić winorośl, krzewić, szerzyć i w tym znaczeniu do języków europejskich weszło na stałe dzięki papieżowi Grzegorzowi XV, który w czerwcu 1622 roku ustanowił Congregatio de Propagande Fide (Kongregację do Propagandy, czyli Szerzenia Wiary). Z biegiem czasu działanie propagandy rozciągnęło się z kręgów kościelnych na salony polityczne (Dobek-Ostrowska, Fras, Ociepka 1997: 11). Dopiero w latach trzydziestych XX wieku powstały pierwsze naukowe definicje propagandy, a spośród wielu interpretacji tego pojęcia warto przytoczyć formuły Bidellea oraz Lindleya. Pierwszy z wymienionych badaczy w 1931 roku stwierdził, że „Pod wpływem propagandy każda jednostka zachowuje się tak, jak gdyby jej reakcje były wynikiem jej własnej decyzji. Wiele jednostek można zmusić do takiego samego zachowania, przy czym każdą pozornie kierują jej własne sądy” (Dobek-Ostrowska 2007:

204). Przeszło dwadzieścia pięć lat później inny amerykański socjolog Fraser napisał: „Propagandę można zdefiniować jako sztukę zmuszania ludzi do robienia tego, czego by nie zrobili, gdyby dysponowali wszelkimi danymi dotyczącymi sytuacji” (Dobek-Ostrowska 2007: 204). W obu przypadkach propaganda jawi się jako narzędzie manipulacji i wywierania wpływu na ludzkie postępowanie.

W latach późniejszych definicje propagandy ulegały rozwinięciu i poszerzeniu. Działań propagandowych nie wiązano już tylko z totalitaryzmami – faszyzmem i komunizmem, ale zauważano ich stosowanie również w demokracji, szczególnie w okresie kampanii wyborczych. W ten sposób stworzono uniwersalną definicję propagandy jako specyficznej formy komunikowania.

O propagandzie możemy więc mówić, gdy stanowi ona komunikowanie:

- 1) zinstytucjonalizowane – prowadzone przez grupy, takie jak rządy, partie polityczne, kościoły, organizacje społeczne;
- 2) jednostronne – wysyłane tylko w jednym kierunku: od nadawcy, czyli instytucji do społeczeństwa (mechanizm ten widoczny jest zwłaszcza w systemach totalitarnych i autorytarnych, gdzie komunikacja jest sterowana i oparta na instrumentalnym wykorzystywaniu mediów);
- 3) intencjonalne – zaspakajające życzenia i cele nadawcy;
- 4) zaprogramowane i profesjonalnie realizowane (celowo i konsekwentnie);
- 5) informacyjno-perswazyjne – niepolegające na przemocy i przekupstwie (warto podkreślić, iż informacja w przekazie propagandowym odgrywa drugorzędną rolę, nadrzędna jest interpretacja, stąd wiele osób ma problem z odróżnieniem faktów od opinii; należy również wspomnieć, że w systemach totalitarnych propagandzie towarzyszyła cenzura i terror);
- 6) wspierane technikami marketingowymi i socjotechnicznymi – stąd osoby zajmujące się propagandą poznają techniki wywierania wpływu na ludzi oraz sposoby manipulacji (Dobek-Ostrowska 2007: 207).

Propaganda przyjmuje wiele postaci, a procesy propagandowe zostały sklasyfikowane ze względu na różne kryteria. Wśród nich można wyróżnić podział ze względu na stopień zafałszowania treści (Dobek-Ostrowska 2007: 218–230).

2. Propaganda biała

Przekazy propagandowe, w których nadawca nie ukrywa ani swojej tożsamości, ani swojej intencji i odwołuje się do rzetelnych źródeł, określane są mianem propagandy białej. Jej podstawowym zadaniem jest budowanie wiarygodności wśród odbiorców i przekonanie ich do swojej racji w jawny sposób. Tak pojmowana biała propaganda obecna jest w kampaniach wyborczych w państwach demokratycznych. Jej przejawem są również pomniki mające ukazać potęgę jakiejś ideologii, podkreślić wielkość danego państwa i narodu. Okazją do szerzenia białej propagandy jest publiczne obchodzenie rocznic wydarzeń historycznych i świąt narodowych, jak również hasła na plakatach nawołujących do walki w obronie ojczyzny (Dobek-Ostrowska 2007: 220–221). Wśród przykładów białej propagandy warto wymienić działalność Radia Wolna Europa, które stanowiło dla wielu Polaków podstawowe źródło informacji, niedostępnych w kontrolowanych przez cenzurę mediach PRL. Oto inauguracyjne przemówienie Jana Nowaka Jeziorańskiego z 3 maja 1952 roku:

Mówi Radio Wolna Europa. Głos wolnej Polski. Zespół polski, który zebrał się dziś wokół mikrofonu, składa się z ludzi o najróżniejszych przekonaniach i zapatrywaniach politycznych, ale łączy nas wszystkich ta cudowna zмова, którą daje dążenie do jednego, wspólnego celu. Będziemy mówili wam prawdę o wypadkach rozgrywających się w świecie, którą sowiecki reżym chce przed wami ukryć, by zabić w was resztki nadziei. Będziemy informowali was o wszystkich poczynaniach polskich na arenie międzynarodowej. Będziemy prowadzili na falach eteru walkę z rusyfikacją i sowietyzacją polskiej kultury, walkę z wynaradawianiem młodzieży. Będziemy walczyli z fałszowaniem naszej historii i naszych tradycji. Będziemy przedstawiali wam polską, niezależną myśl polityczną, która zdławiona została w ujarzmionym kraju, lecz rozwija się dalej swobodnie w warunkach wolności. Będziemy mówili głośno to, czego społeczeństwo polskie wypowiedzieć głośno nie może, bo ma knebel na ustach (patrz Bibliografia, nr 14).

W komunikacie tym nadawca podaje swoją nazwę oraz wyjaśnia intencje przekazu, zaś słuchacz może zdecydować, czy przedstawiona ocena rzeczywistości jest mu bliska, czy też, uznając, że ma odmienne poglądy, po prostu wyłączyć radio. Posługując się terminologią sportową, można stwierdzić, że twórcy białej propagandy działają według zasad fair play – dążąc do zdobycia zwolenników dla głoszonych idei, nie ukrywają swojej tożsamości i opinii.

3. Propaganda czarna

Przeciwieństwem białej propagandy jest przekaz, którego faktyczny nadawca podszywa się pod innych i podaje „sfabrykowane”, nieprawdziwe informacje. Mamy

wówczas do czynienia z propagandą czarną. Jej zadaniem jest całkowita dezinformacja przeciwnika i wprowadzenie w błąd odbiorców. Wśród licznych przykładów można wymienić tzw. Akcję „N” polegającą na rozpowszechnianiu przez Armię Krajową ulotek i pism w języku niemieckim, które miały wywołać wrażenie, że są napisane przez niemieckich antyfaszystów, a w konsekwencji stanowić dowód, że poparcie dla Hitlera wśród jego rodaków nie jest powszechne (Dobek-Ostrowska 2007: 221–222).

Przejawem czarnej propagandy mogą być również plakaty z okresu PRL, mające na celu oczernienie przeciwnika politycznego, podające kłamliwe informacje. Wśród wielu przykładów na wyróżnienie zasługują dwa słynne plakaty: plakat „Szczekaczki” z 1953 roku, autorstwa Stanisława Ibis Gratkowskiego, sugerujący związek rozgłośni Wolna Europa i Głos Ameryki z propagandą nazistowską i jego twórcą Goebbelsem, oraz zaprojektowany w 1945 roku przez Włodzimierza Zakrzewskiego plakat „Olbrzym i zapluty karzeł reakcji”, szkalujący żołnierzy Armii Krajowej (Propaganda Polski Ludowej 2007).

Przez niemal półwiecze w kinie przed każdą projekcją filmu Polacy musieli obejrzyć materiał Polskiej Kroniki Filmowej (PKF). W okresie PRL stanowiła ona niewątpliwie „propagandową tubę” władz komunistycznych, jednak warto wspomnieć, że jednocześnie PKF rejestrowała polską rzeczywistość. Materiały filmowe ukazujące ważne wydarzenia nie tylko polityczne, ale również kulturalne i sportowe oraz migawki życia codziennego w PRL pełnią obecnie funkcję tekstów źródłowych. Marek Cieśliński, charakteryzując przekaz PKF, tak opisuje istotę używanych w niej technik propagandowych: „Do podstawowych cech świata propagandy należą: waga prezentowanych elementów, ich typowość dla danej rzeczywistości, a zatem powszechność, bezpośredni związek z odbiorcą komunikatu, a zatem bliskość, prawdziwość podejmowanych działań i wyborów, a zatem słuszność, ich jedyny i bezalternatywny charakter, czyli konieczność, towarzysząca jej konsekwencja, a więc postęp i trwałość oraz uporządkowanie opisywanej rzeczywistości, czyli spójność. Wszystkie te cechy PKF realizowała, wypełniając w przekazie propagandowym cele ideologiczne i zamówienia aparatu władzy” (Cieśliński 2006: 19). Wskazane przez badacza elementy można zarejestrować w przytoczonych poniżej tekstach lektorskich PKF. W 1950 roku widzowie mogli z zapartym tchem śledzić działania całego społeczeństwa skierowane przeciwko stonce ziemniaczanej:

Postępowa opinia całego świata należycie oceniła zbrodnie lotników amerykańskich, którzy zrzucili ogromne ilości stonki ziemniaczanej na pola Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Wskutek burz i wiatrów stonka przedostała się na terytorium Polski. Oto żuk kolorado, zwany inaczej stonką

ziemniaczaną. Jest nie tylko żarłoczny, ale również niesłychanie płodny. W okresie 18 miesięcy jedna samica daje początek kilku miliardom nowych szkodników. Ministerstwo rolnictwa natychmiast przystąpiło do likwidacji narodowych ognisk groźnego szkodnika. Podstawowym sposobem zwalczania stonki jest skrupulatna lustracja pól. W akcji bierze czynny udział młodzież. Trzeba być uważnym i czujnym. Stonka musi być wytępiona. Tereny zagrożone spryskuje się specjalnym płynem, którego dostarczają stacje ochrony roślin. W całym pasie przybrzeżnym panuje stan pogotowia. Porywiste wiatry sprzyjają inwazji szkodnika od strony morza. Ale zorganizowana akcja społeczeństwa likwiduje groźbę w zarodku. W okolicach Szczecina tyraliery poszukiwaczy stonki nieustannie badają wybrzeże. Do akcji zmobilizowano również lotnictwo. Azotoks – proszek, który niesie śmierć stonce. Amerykańskiemu żukowi nie powiedzie się ani w Polsce, ani w Niemczech. Prowokacja podżegaczy wojennych spali na panewce. Wszyscy do walki ze stonką! (patrz Bibliografia, nr 15).

Całą tę kampanię można by uznać za zabawną, gdyby nie fakt, że jeszcze dziś, przeszło pięćdziesiąt lat od tamtego okresu, są ludzie, którzy wierzą w amerykańskie, imperialistyczne pochodzenie stonki.

W 1953 roku Polacy oglądający PKF mogli dowiedzieć się, jak zdeprawowanym państwem są Stany Zjednoczone:

„Oto Ameryka.” Wystawę pod takim tytułem zwiedzają w Warszawie dziesiątki tysięcy osób. W cieniu posągu wolności – policyjna pałka. W kraju wolności miliony ludzi poza prawem. Co czeka tego obywatela wolnego kraju? Widmo Ku Klux Klanu. Stryczek założony ręką amerykańskich faszystów. Jest wolność w tym kraju dla samosądów i linczów. Jest wolność w tym kraju dla fabrykantów i lamistrąjków. Państwo i policja bronią do upadłego wolności trustów i koncernów. Prawa do wyzysku. Głoszą amerykański styl życia. Malarstwo – gołe dziwki na bikiniarskich krawatach i na kolorowych gatkach. Literatura – zdziczenie, sadyzm, pornografia. Siedem grzechów głównych za jednego dolara. Trzeba od małego wychowywać przyszłych gangsterów, będą potrzebni w Korei. Będą potrzebni w Europie. Imperializm amerykański pierwszy na świecie zastosował ludobójczą broń bakteriologiczną. Zawarł sojusz z cholerą, tyfusem i dżumą. Koreańczycy wylapali spadochroniarskie wszy. My wylapujemy inne insekty. Oto mundury i wyposażenie dwóch szpiegów i dywersantów zrzuconych w listopadzie w województwie koszalińskim. Pełny rynsztunek amerykańskich rycerzy. Baczość, trucizna! Zażyć w razie wypadku. Śmierć nastąpi w 30 sekundach. Jest spodziewane, że bólu nie będzie. Cóż za troska o swego człowieka! Z tego rewolweru zabito Stefana Martykę. Przycięliśmy łapy dywersantom i szpiegom. Potrafiliśmy pokrzyżować plany zbrodni i gwałtu. Jedność narodu wytrąciła wrogom broń z ręki, ale wróg łatwo nie rezygnuje. Bądźcie czujni! (patrz Bibliografia, nr 16).

W żadnym z przytoczonych fragmentów PKF nie zostało podane źródło informacji, tak więc widz nie miał możliwości zweryfikowania usłyszanych danych. Odbiorca otrzymał komentarz, który narzucał określoną interpretację rzeczywistości, nie dawał możliwości zadawania pytań oraz wykluczał wątpliwości.

4. Propaganda szara

Dnia 15 października 1990 roku, ówczesny prezydent Stanów Zjednoczonych George Bush wygłosił takie oto orędzie:

Codziennie przenikają teraz z Kuwejtu nowe informacje o koszmarnych okrucieństwach, jakich dopuszczają się oddziały Saddama...o systematycznym niszczeniu duszy narodu, doraźnych egzekucjach, rutynowych torturach... noworodkach wyrzucanych z inkubatorów...dializowanych pacjentach odrywanych od aparatury... Hitler znów się pojawił. Lecz pamiętajcie, kiedy wojna Hitlera zakończyła się, był proces norymberski (Pratkanis, Aronson 2004: 82).

Był to bez wątpienia przekaz propagandowy i to bardzo skuteczny. Po tym przemówieniu poparcie Amerykanów dla wojny w Iraku gwałtownie wzrosło, a wskaźnik zaufania dla prezydenta osiągnął poziom niemal dziewięćdziesięciu procent. Jego nadawca dążył do zmobilizowania rodaków w walce z przywódcą Iraku, a w tym celu zastosował środki propagandowe. Zmanipulował opinię publiczną, podając niesprawdzone doniesienia o zabijanych noworodkach (Pratkanis, Aronson 2004: 82), a porównując Husajna do Hitlera, wzbudził strach i nienawiść Amerykanów. Zacytowany fragment przemówienia stanowi przykład propagandy szarej, w której źródło komunikatu jest trudne do zidentyfikowania, może, ale nie musi być poprawnie ustalone, a podawane przez niego informacje nie są zbyt precyzyjne. Propaganda szara ma za zadanie wprowadzenie w zakłopotanie przeciwnika politycznego, ośmieszenie go, podważenie jego wiarygodności, kompetencji i uczciwości. W przeszłości ten typ propagandy często stosowano w krajach socjalistycznych, a obecnie jego jaskrawym przykładem są negatywne kampanie wyborcze, w czasie których rozpowszechnia się niepewne i niesprawdzone informacje o kontrkandydacie, mające postawić go w złym świetle. Można tutaj przytoczyć słynną sprawę z „dziadkiem z *Wehrmachtu*”, wykorzystaną w czasie polskiej kampanii prezydenckiej w 2005 roku (Dobek-Ostrowska 2007: 221). Wówczas jeden z polityków ogłosił, że przodek Donalda Tuska służył w niemieckiej armii, bez podania ważnego kontekstu historycznego. Innym przykładem szarej propagandy są akcje tłumaczące zaangażowanie państwa w działania wojenne czy przeprowadzenie inwazji. Te działania oczywiście nie są tak określone; zamiast brzmiących negatywnie sformułowań, używa się pojęć: przyjacielska pomoc i ratowanie prześladowanych obywateli.

Czarną i szarą propagandę czasami trudno od siebie odróżnić. Jednakże, o ile o szarej propagandzie można powiedzieć, że bywa nieetyczna, to czarna propaganda nieetyczna jest zawsze.

5. Język propagandy

Białą, szarą i czarną propagandę odróżniają zastosowane środki, łączy zaś cel – rządzieni mają myśleć i postępować zgodnie z intencją rządzących.

Zadaniom propagandowym podporządkowane są wszelkie działania językowe, zarówno poprzez dobór treści, jak i środków wyrazu oraz sposób konstruowania całych wypowiedzi. Podstawowe funkcje języka propagandowego opierają się na trzech filarach: informacji, rytuale i nakłanianiu (Bralczyk 2003: 25). Podobnie, jak malarz, tworząc obraz, posługuje się pędzlem i paletą barw, tak propagandyści w akcie twórczym korzystają z określonych narzędzi. Językowy kształt świata propagandy jest wynikiem siedmiu podstawowych cech: ważności, bliskości, powszechności, słuszności, spójności oraz postępu i trwałości (Bralczyk 2003: 106). Repertuar środków, jakimi posługują się twórcy przekazów propagandowych, jest bardzo bogaty. Twórcy przekazów propagandowych często sięgają do metafor, hiperbol, porównań i epitetów. Oto przykład zastosowania ironii, która może szokować:

W obozie odosobnienia w pobliżu miasta Kassel paru alianckich podoficerów dowodzi trzema setkami niemieckich generalów. Admiral Maties, szef sztabu Dönitza, zajmuje się stolarką. Inny produkuje modne koturny, wszyscy piorą sobie bieliznę, cerują skarpetki, starają się jak mogą zabić czas. Do niedawna zabijali ludzi (patrz Bibliografia, nr 17).

Przekaz propagandowy oparty jest w zdecydowanej części na słownictwie nieprecyzyjnym, nazwach abstrakcyjnych, uogólniających, np.: naród, państwo, społeczeństwo, pokój, demokracja, polityka. Teksty propagandowe charakteryzują się wysokim stopniem wieloznaczności, zawierają hasła i slogany, dzięki czemu ich nadawcy mogą interpretować swój przekaz zgodnie z aktualnymi celami politycznymi. Zadaniem języka w tekstach propagandowych nie jest opis rzeczywistości, lecz jej kreacja. Prezentowany świat jest atrakcyjny, pełen powszechnie akceptowanych wartości. Komentarz lektora PKF w połączeniu z obrazem sielskiej przyrody powoduje, że widz chciałby znaleźć się na miejscu ukazanych wypoczywających robotników:

Wczasy letnie przestały być przywilejem wybrańców losu. Przepiękne uzdrowiska na Śląsku, Puszczykowo Zdrój i Kudowa przeznaczone są dla najszerzszych mas ludzi pracy. W cudownej, górzystej okolicy kuracjusze nabierają sił do dalszej pracy (patrz Bibliografia, nr 18).

Ważną rolę w myśleniu i działaniu propagandowym pełnią uczucia i namiętności, dlatego też nadawcy propagandy odwołując się do naszych emocji lubią używać wielu

przymiotników oceniających i wartościujących, wykorzystując również istniejące w społeczeństwie stereotypy i lęki:

Na drogach niemieckiego odwrotu szaleje zniszczenie i rozpaczliwe, bezcelowe okrucieństwo. W Radogoszczu pod Łodzi Niemcy spalili budynek więzienny, w którym znajdowało się około 1000 aresztowanych Polaków. Nieszczęśliwi skakali z okien płonącego budynku, a SS-owcy rozstrzelali ich z karabinów maszynowych. Zwłoki rozstrzelanych obłano benzyną i podpalono. Operator Polskiej Kroniki Filmowej dokonał w Radogoszczu zdjęć kilka godzin po ucieczce Niemców. Jeszcze płoną ciała pomordowanych. Na dymiących pogorzeliśkach mieszkańcy Łodzi szukają zwłok swoich najbliższych. Żałobna manifestacja ludności łódzkiej na miejscu straszliwej kaźni. Niemcy przez pięć lat uczyli naród polski nienawiści. Nadchodzi godzina sądu. Rachunek krwi będzie wyrównany (patrz Bibliografia, nr 19).

Twórcy propagandy stosują argumentację wzmocnioną językiem agresji, używają dwubiegunowe wartościowanie, oparte na opozycji my – oni. W takim przekazie: my jesteśmy patriotami, oni – nacjonalistami, my informujemy, spokojnie przekazujemy, oni – za wszelką cenę chcą dowieść, intrygują, nerwowo reagują, kłamią.

W czarnej propagandzie o przeciwniku politycznym pisze się posiłkując się językiem potocznym, wręcz wulgarnym. Charakteryzując opozycję używa się słownictwa o silnym negatywnym zabarwieniu emocjonalnym, często są to inwektywy mające na celu ośmieszenie i zdyskredytowanie oponentów w oczach opinii publicznej. Świat w przekazie propagandowym jest czarno-biały, a linia podziału nakreślona jest bardzo wyraźnie. My jesteśmy dobrzy, oni – źli.

Charakterystyczne jest również konstruowanie wypowiedzi w pierwszej osobie liczby pojedynczej lub mnogiej, a przez to wypowiadanie sądów w imieniu odbiorców. Budowanie zdań z użyciem zaimków „my”, „nasi”, sięganie do kolokwializmów, używanie lekkiego tonu i zwrotów potocznych służy budowaniu nici porozumienia z widzem czy czytelnikiem, zdobyciu jego zaufania. Oto przykład takiego „puszczenia oka” do widza:

Prezes Rady Ministrów Bolesław Bierut przyjął najmłodszych gości – dzieci przodujące w nauce. W imieniu harcerzy mówi Marek Kordos. Teraz na podwieczorek. Zastawione stoły czekają ze smakołykami i tradycyjną lampką kakao. Czasem młodym gościom onieśmienie odbiera apetyt. Gościnność gospodarza szybko przelamuje pierwsze lody. Po wzmocnieniu sił można ruszyć do tańca. Towarzysz Bierut daje dobry przykład. Oj, będzie co wspominać w domu i w szkole. Niejedna koleżanka pozazdrości tej pogawędki i tego tańca. Ucz się dobrze, kolego, przynos same piątki, a może za rok i ty będziesz wśród gości towarzysza Bieruta (patrz Bibliografia, nr 20).

Posługiwanie się stylem patetycznym, nasyconym emocjonalizmami ma za zadanie schlebianie odbiorcy, a użycie słów wzniosłych, górnolotnych – uzmysłowić, do jakiego

wyjątkowego grona osób widzowie mogliby należeć. I tak na pierwszym zjeździe Polskiej Partii Robotniczej w 1945 roku zebrani mogli usłyszeć z ust Władysława Gomułki:

Jesteśmy towarzysze młodą partią, lecz dojrzałym ruchem społecznym, nasze kadry i nasza partia hartowały się w ogniu walki z okupantem. Nasze życie było zawsze twarde i surowe, wyrośliśmy z fabryk i kopalń, w obszarniczych folwarkach i na chłopskiej roli. To nasza baza i to nasza Ojczyzna. W naszych szeregach walczą i pracują ci ze świata nauki i inteligencji, którzy życie swoje z ludem związali, swoją wiedzę i nauką ludowi służą, że w ludziach pracy widzą podstawę odrodzonej Polski. Razem z klasą robotniczą, razem z masami pracującymi w mieście i na wsi, razem z przodującą częścią inteligencji, razem z całym narodem wypełni Polska Partia Robotnicza te zadania, które przed nami postawiła chwila i historia (patrz Bibliografia, nr 21).

Twórcy tekstów propagandowych lubią powoływać się na autorytety, wykorzystywać wypowiedzi znanych i lubianych osób.

6. Zakończenie

Propaganda kreuje uproszczony obraz świata. Uproszczony, czyli niepełny, zafałszowany. Bez względu na kolor propagandy, każdy z jej nadawców liczy na lenistwo i bezrefleksyjność odbiorców, którzy spodziewają się gotowych myśli i rozwiązań. Warto utrudnić zadanie propagandystom, stawiając pytania, czerpiąc informacje z różnych źródeł, niepoddając się emocjom. Inaczej może nam grozić to, co Aleksander Wat nazywa „kompletną abdykacją z własnej myśli”, czyli rezygnacja z indywidualnego, wyjątkowego postrzegania rzeczywistości.

COLOURS OF PROPAGANDA

Summary

At present, propaganda is a common phenomenon and it is especially difficult to imagine functioning of the world of politics. At first, the process of propaganda was linked with manipulation, but nowadays propaganda is interpreted as a communication process of specific features. There are many kinds of propaganda but what was presented in the article is the division regarding the degree of contents falsification. The aim of propaganda is to shape the required attitude and behaviour of recipients and a specific language of propaganda is one of its tools.

Bibliografia

1. BRALCZYK, J. *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2003.
2. CIEŚLIŃSKI, M. *Piękniej niż w życiu. Polska Kronika Filmowa 1944–1994*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2006.
3. DOBEK-OSTROWSKA, B. *Komunikowanie polityczne i publiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
4. DOBEK-OSTROWSKA, B., FRAS, J., OCIEPKA, B. *Teoria i praktyka propagandy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
5. GŁOWIŃSKI, M. *Nowomowa po polsku*, Wydawnictwo PEN, Warszawa, 1991.
6. KAMIŃSKA-SZMAJ, I. *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919-1923*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1994.
7. KUŚMIERSKI, S. *Teoretyczne problemy propagandy i opinii publicznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
8. NEWCOURT-NOWODWORSKI, S. *Czarna Propaganda. Polska, Niemcy, Wielka Brytania. Tajemnice największych oszustw II wojny światowej*. Kraków: Znak, 2008.
9. OŻÓG, K. *Język w służbie polityki. Językowy kształt kampanii wyborczych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004.
10. PRATKANIS, A., ARONSON, E. *Wiek propagandy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
11. PISAREK, W. *Język służy propagandzie*. Kraków: Wydawnictwo RSW Prasa – Książka – Ruch, 1976.
12. *Propaganda Polski Ludowej, Teki edukacyjne IPN*. Łódź, 2007.
13. THOMSON, O. *Historia propagandy*. Książka i Wiedza. Warszawa, 2001.
14. <http://jezioranski.org/biografia-radio-wolna-europa/>
15. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/6352#.VV2gfEbeNSg>
16. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/7255#.VV2eo0beNSg>
17. http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/4608#.VV6z_UbeNSg
18. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/4387#.VV4W5UbeNSi>
19. <http://www.kronikarp.pl/szukaj,10242, strona-1>
20. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/7254#.VV6qC0beNSg>

21. <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/4608#>. VV6z_UbeNSg

ON THE CLASSIFICATION OF A NEW WORD IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Lukáš PLESNÍK

On the classification of a new word in the Russian language

Abstract: *This paper deals with the issue of a new word in the Russian language on the background of the classification of Russian linguist R. A. Budagov who divides new word-formations entering the language into four groups (word neologisms, neologisms in meaning, style neologisms, and stylistic neologisms) while emphasizing their mutual penetration. In the paper, comparison is drawn between R. A. Budagov's classification and more contemporary classifications by L. L. Kasatkin or A. V. Stramnoi. Attention is also paid to so-called potential words and occasional words which represent a progressive type of word-formations in the contemporary Russian language.*

Keywords: *neologisms, new word-formations, occasionalisms, potential words, classification, Russian language*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; lukas.plesnik@osu.cz*

Vocabulary of any language can be considered a living organism which is constantly changing, depending on various circumstances. Such changes can be twofold – in the one hand, a part of a word becomes obsolete, ceases to be a part of an active usage (i.e. archaisms and historisms), on the other hand, newly emerging words enter the word stock of a language (i.e. neologisms, innovations, new word-formations) (Kasatkin 2005: 212). “Language has a difficult nature: on the one hand, it is stable, on the other hand, it is changing. The dynamic status of language is conditioned by the operation and interaction of its standardized, used, and occasional characters”¹, i.e. neologisms in the broad sense (Ermakova 2012: 290).

Neologisms are new words or new meanings of already existing lexical items in a language, the novelty of which is experienced by the speakers of the given language. Under the term “neologism” one should imagine a new lexical item having entered the word stock and which speakers of a given language consider new concerning its lexical, semantic or stylistic characteristics. As “a new lexical item”, i.e. neologism, innovation or new word-formation, N. Z. Kotelova understands “both words genuinely new, created for the first time

¹ Sources used while writing this paper are not available in the English language; all quotations have been translated by the author.

or borrowed from other languages, and words known in the Russian language earlier but having had limited usage, beyond the boundaries of literary language, or having come out of active usage for a certain period of time and being now widely used” (Kotelova 1971: 7). At the same time, “derived words which seem to have existed in a language potentially and have been formed only recently – from words known for a long time – using well-known patterns, i.e. they are registered by written sources of recent years,” (Kotelova 1971: 7) have to be considered neologisms as well.

Speaking of new words, it is particularly necessary to specify the conception of “new”. Regardless numerous works dedicated to the issues of the formation of new words in a language², there is not a common understanding of the nature of a new word among researchers up to these days. A. L. Lykov notes that “in scientific literature aimed at the issue of neologisms, there is not a clear answer regarding both the principal nature and relevant characteristics of any new word in general, and the indication of particular chronological frames within which the first occurrence and existence of a word would clearly mark its novelty in the contemporary standard Russian language” (Ermakova 2012: 291). In other words, the concept of the “new” is always highly dependent on the current perception of one or another word and on the time, in which period of time the speakers of a given language perceive such a word as new. Hence, neologism is a deeply historical concept, i.e. what sometimes does not seem to be new could have been new and perceived as a neologism in another historical period of time (Budagov 1965: 88, 91).

New words are not formed artificially but based on the resources of a given language³. As a general rule, the need for creation of neologisms is given by the overall development of science and culture, by the progress of technology, particularities of social existence of a human being. New words have been penetrating lexical stock of a language for many years and it seems that they will keep doing so, although the extent to which new words enter the word stock in different historical periods of time and in different languages varies (Budagov, 1965: 89). The period of Renaissance can be used as an example – due to fast

² The first classifications of neologisms can be found in works of researchers such as I. A. Baudouin de Courtenay, A. A. Potebni, I. I. Sreznevsky, A. A. Shakhmatov, V. V. Vinogradov, A. I. Smirnitsky, L. V. Shcherba, etc. (Ermakova 2012: 291).

³ The author is referring to morphologically made-up neologisms such as, e.g. the word *летчик* in the Russian language which used to be viewed as a new word only in a given morphological form, as a given word which had not existed before but the morphological parts of which (root *-лет-* and suffix *-чик*) had been known in Russian even earlier. Thus it seems that in the neologism *летчик*, something is new and something is old, yet one cannot assume that only meaning is the new part and form is the old part. Both meaning and lexical item are new; all formerly existing resources used for the formation of this word can be presumed as old (Budagov 1965: 88-89).

successful achievements in knowledge and great geographical discoveries, there was a whole flood of new words in many world languages.

It is difficult to determine a specific date of the first occurrence of a neologism in a language but there are specific notions the origins of which are very well-known these days. For example, the word *промышленность* (promyshlennost / industry) was coined by N. M. Karamzin, the word *альтруизм* (altruizm / altruism) was introduced in the middle of the 19th century by August Comte, or the word *импрессионизм* (impressionizm / Impressionism) was formed in 1847 as a term of arts when artist Claude Monet put on display his picture called "*Impression*", depicting sunrise. In general, it can be stated that it is easier to assign date to terms as they are usually created in connection with the development of some field of knowledge⁴ (Budagov 1965: 94).

Russian linguist Ruben Aleksandrovich Budagov, a specialist in the area of general linguistics, states that "neologisms are united particularly by the fact that they are formed using the resources of a given language either in accordance with its word-formation patterns, or on the basis of the extension of the word's polysemy" (Budagov 1965: 98). The given two-level division of neologisms has become the starting point for a more detailed classification. R. A. Budagov proposes a classification of neologisms into four types among which there exists a phenomenon of constant interpenetration: word neologisms ↔ neologisms in meaning ↔ style neologisms ↔ stylistic neologisms.

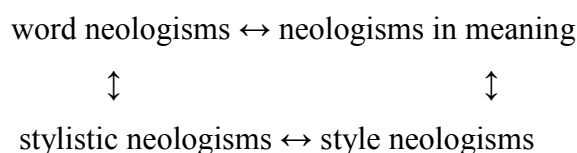
According to the character of neologisms, R. A. Budagov distinguishes word neologisms and neologisms in meaning. Word neologisms are totally new words; neologisms in meaning are formerly known words with newly acquired meaning. What should be emphasized is the fact that word neologisms and neologisms in meaning are interconnected in constant and deep interaction. It also should be mentioned that in a certain period of time a given expression can act as a word neologism, while in another period of time it can represent a neologism in meaning. The word *национализация* (nacionalizaciia / nationalization) can stand as an example, the meaning of it being until 1917 "the transfer of private property into state ownership (enterprise and whole sectors of national economy, land, banks, residential and public buildings)", but after 1917 the word *национализация* acquires a new meaning – "organization of national in form and socialist in meaning public establishments in national republics and regions" (Budagov 1965: 92).

⁴ E.g. in 1948, Norbert Wiener suggested at that time a new science dealing with control system, processing and communicating information to be called cybernetics, having taken it over from French physician Ampère (Budagov 1965: 94).

At the second level of the classification, R. A. Budagov distinguishes so-called style neologisms, i.e. words well-known to colloquial language but not appearing in the standard form of a language. Such style neologisms should not be confused with neologisms proper, i.e. with lexical items that appear in a language for the first time and which until a given period of time are not known to any language style. The issue is that the novelty of style neologisms is given not by the words themselves but by their occurrence in standard language, in particular in the language of fiction (Budagov 1965: 96).

Besides style neologisms, i.e. words already known in a language, it is necessary to distinguish stylistic neologisms that represent new words in the literal sense. Nevertheless, unlike general-language word neologisms, these stylistic neologisms usually do not possess a wide distribution and they are alive only in a context of a given work of art or in a given writer⁵. However, individuality of stylistic neologisms does not imply that some of them cannot be used by various writers at the same time. What is important in particular is the first dating of such stylistic neologisms which is easier than date-determining of general-language neologisms.

Emphasizing a thoroughly elaborated classification of neologisms suggested by R. A. Budagov, it is necessary to stress the common interaction of all four basic types of new words (word neologisms, neologisms in meaning, style neologisms, and stylistic neologisms) which are deeply interconnected. Their mutual penetration can be demonstrated by the following scheme:

Although the above described classification was published fifty years ago, in 1965, when looking at the classification of new words through the lenses of contemporary linguistics, i.e. from the point of view of contemporary language, the classification structure of neologisms from the beginning of the 21st century has its origins in the classification of R. A. Budagov. In addition, it was enriched with new terms, authorial, so-called individual stylistic neologisms, in particular, within which one can distinguish occasional and potential words.

⁵ For example, “*детные* люди” in M. Gorky’s works, „*бездурность* моря“ in A. Blok, or „*красноречье храмлет*“ in B. Pasternak (Budagov 1965: 97).

A complex classification by Alexey Vladimirovich Stramnoy, representing a contemporary approach to the given issue, can represent an example of a contemporary point of view on the issue of new words and the means of their classification, and asserting the relevance of R. A. Budagov's classification at the same time. According to A. V. Stramnoy, all neological units can be divided into general-language and occasional items. General-language neologisms can be further subdivided into semantic, lexical, and loan units. Occasional words are also divided into semantic, lexical and loan items, with lexical occasionalisms further divided into potential words and graphic occasionalisms (Stramnoy 2007).

The following contemporary classification of neologisms was suggested by Russian linguist Leonid Leonidovich Kasatkin, a specialist in Russian dialectology working at the department of dialectology and linguistic geography in the V. V. Vinogradov Russian Language Institute of the Russian Academy of Sciences. L. L. Kasatkin divides the group of new words into four subgroups, i.e. he distinguishes language, lexical, semantic, and authorial neologisms (Kasatkin 2010).

Language neologisms are formed in a language mainly to denote a new object or concept. According to L. L. Kasatkin, "a word can be considered language neologism as long as it retains a layer of newness, and when this layer disappears, then the word loses its neological character. It means that if a concept is topical but the word which describes it is linked with other words, then this word soon ceases to be a neologism" (Kasatkin 2010: 32). It seems noteworthy that there are neologisms that have entered the Russian language relatively recently, e.g. *бульдозер* (buldozer / bulldozer), *вертолет* (vertolet / helicopter) or *космонавт* (kosmonavt / cosmonaut) which are fully adopted and are in use these days. However, there are new words which were neologisms in the past, e.g. *нэн* (нep / "new economic policy"), *нарком* (narkom / "national commissioner"), *женотдел* (zhenotdel / "women's department") which successfully entered the Russian language and over a certain period of time they also ceased to be part of the actively-used word stock and thus they became historisms. Lexical neologisms are new words formed following certain patterns in a language (*венероход* (venerokhod / Venusrover), *примарситься* (primarsitsia / to land on the Mars), *полуторасменка* (polutorasmenka / working day equalling 1.5 shift)) or they are borrowed from other languages (*бобслей* (bobslei / bobsleigh), *макияж* (makiiazh / make-up), *панк* (pank / punk)). When speaking about Kasatkin's semantic neologisms, these are

new meanings of already known words. They include expressions such as *зебра* (zebra / zebra crossing) in the sense of a pedestrian crossing marked with white stripes (Kasatkin 2010).

Along with the three above mentioned types of neologisms, L. L. Kasatkin distinguishes also authorial, or individual stylistic neologisms created by writers or poets to add figurativeness to a text. The very aim of their formation is to maintain uncommonness and newness of a given text. Hence, neologisms individually made-up by an author can be subdivided into potential and occasional words. Both types represent authorial neologisms and their role and frequency is nowadays significantly high (Kasatkin 2010).

The tendency to use occasional and potential words in one's speech is rising in accordance with the extreme popularity of virtual communication of various user interfaces of social networks such as Facebook or Twitter. The main goal of social network users is to express their opinion quickly, briefly, in a condensed way, using a minimum of lexical items and, furthermore, in an entertaining and original way. Thus, the frequency of such words in the contemporary Russian language is high enough.

Potential words are lexical items having certain potential in a language. Such words have already been formed in a given language but have not yet been fixed by the tradition of word usage. Potential words are formed according to productive patterns of Russian word-formation without violating its rules; they theoretically already exist in a language, only an external stimulus is needed for the words to start to be used (Ermakova 2012: 295). The time when these words appeared for the first time is not possible to determine. As E. A. Zemskaia maintains, "they live in a hideout in a language, included in the word-formation possibilities of a language, but in reality they may but do not have to appear if they are not needed" (Zemskaia 1973: 218).

Occasionalisms are lexical items formed in any given period of time, depending on any special occasion and representing one of various types of neologisms (Efremova 2000). In one linguistic reality, neologisms represent the new in language, while occasionalisms are the new in speech. Occasional lexical items belong only to a given context, they are formed on a one-time basis for a given text, for a speech act. "Occasional phenomena are usually individual novelties belonging to individuals, very often to writers" (Zemskaia 1973: 228). Therefore, occasionalisms of various types are often labelled as authorial, emphasizing their relation to their originator. Linguists point out that occasionalisms are viewed as a fact of speech in contemporary linguistics, i.e. distinctive, out-

of-usage words created at a certain moment by a speaker. In other words, occasionalism is a one-time lexical unit deprived of reproducibility (Ermakova 2012: 293).

According to E. N. Ermakova, the difference between potential and occasional words is that the latter are formed based on less-productive or non-productive patterns with violating the rules of validity of word-formation types, while potential words are created on the basis of productive patterns of Russian word-formation without violating its rules (Ermakova 2012: 295).

To summarize the information given above, it is necessary to emphasize that neologisms of any type and any form occupy an important place in the system of contemporary Russian language; they form a distinctive group of its lexical stock.

Many newly formed words constantly entering the vocabulary of the Russian language can be classified without any difficulty both according to “model” classification by R. A. Budagov, and more contemporary classifications, e.g. by L. L. Kasatkin. In principle, the present-day way of classification of new words differs from the 1965 classification very little; in contemporary classification significant attention is paid particularly to potential and occasional words. Thus, R. A. Budagov’s classification of neologisms presented in this paper can be considered a model and on its basis updated classifications of new words can be formed, reflecting the most topical tendencies in Russian neological vocabulary. Contemporary classifications compiled on the basis of common interaction of the four basic types of new words, i.e. word neologisms, neologisms in meaning, style neologisms, and stylistic neologisms, are, in fact, the most current reflection of contemporary linguistic reality of the indigenous classification by R. A. Budagov.

ON THE CLASSIFICATION OF A NEW WORD IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Summary

Vocabulary of any language is changing constantly. New words called neologisms are entering the word stock of a language. Neologisms represent new words or new meanings of already existing words in a language, the novelty of which is experienced by the speakers of one or another language. This paper deals with the classification of particularly these new words, a model classification by R. A. Budagov is introduced (1965) defining four types of neologisms among which the phenomenon of constant interpenetration exists: word

neologisms, neologisms in meaning, style neologisms, and stylistic neologisms. This classification is compared with more contemporary classifications of neologisms suggested by L. L. Kasatkin (2010) or A. V. Stramnoi (2007). Their classifications include the latest type of new-formation – so-called potential and occasional words related to authorial neologisms. The frequency of their use is high in contemporary Russian due to the popularity of social networks such as Facebook, Twitter or VKontakte.

К ВОПРОСУ КЛАССИФИКАЦИИ НОВОГО СЛОВА

Резюме

Словарный состав любого языка непрерывно изменяется. В лексику языка включаются новые слова, называемые неологизмами. Они представляют собой новые слова или новые значения уже существующих слов в языке, новизна которых ощущается говорящими того или другого языка. В настоящей статье рассмотрена классификация именно этих новых слов, приводится образцовая классификация по Р. А. Будагову (1965), который определяет четыре типа неологизмов, среди которых наблюдается явление постоянного взаимного проникновения: неологизмы-слова, неологизмы по значению, стилевые неологизмы и стилистические неологизмы. Эта классификация сопоставлена с более современными классификациями неологизмов Л. Л. Касаткина (2010) или А. В. Страмного (2007). Их классификации включают новейший тип новообразований – т. н. потенциальные слова и окказионализмы, относящиеся к авторским неологизмам. Частота их употребления в современном русском языке высока благодаря популярности социальных сетей Фейсбук, Твиттер или ВКонтакте.

Sources

1. BUDAGOV, R. A. *Vvedenie v nauku o iazyke*. Moskva, 1965. pp. 88-104.
2. EFREMOVA, T. F. *Novyi slovar russkogo iazyka – tolkogo-slovoobrazovatelnyi*. Moskva, 2000. [online, accessed March 8, 2015: <http://www.efremova.info/>]
3. ERMAKOVA, E. N. *Preobrazovatelnye vozmozhnosti sovremennogo russkogo iazyka: okkazionalnye i potentsialnye slova i frazeologizmy*. Cheliabinsk “Vestnik ChGPU”, 2012. pp. 289-298. [online, accessed March 8, 2015:

<http://cyberleninka.ru/article/n/preobrazovatelnye-vozmozhnosti-sovremennogo-russkogo-yazyka-okkazionalnye-i-potentsialnye-slova-i-frazeologizmy>]

4. KASATKIN, L. L. *Russkii iazyk*. Moskva, 2005. pp. 131-237.
5. KASATKIN, L. L., KLOBUKOV, E. B., LEKANT, P. A. *Kratkii spravochnik po russkomu iazyku*. Moskva, 2010. pp. 8-67.
6. KOTELOVA, N. Z. *Novye slova i znachenia. Slovar-spravochnik po materialam pressy i literatury 60-kh godov*. Moskva, 1971. pp. 5-15.
7. ROZENTAL, D. E., TELENKOVA, M. A. *Slovar-spravochnik lingvisticheskikh terminov*. Moskva, 1976. [online, accessed March 8, 2015: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/DicTermin/index.php]
8. STRAMNOI, A. V. *Gazetnyi tekst kak istochnik neologizmov (na materiale russkoi i francuzskoi pressy)*. Volgograd, 2007. [online, accessed March 1, 2015: <http://refdb.ru/look/1704013-pall.html>]
9. ZEMSKAIA, E. A. *Sovremennyi russkii iazyk – slovoobrazovanie*. Moskva, 1973. pp. 217-240.

СПЕЦИФИКА ЯЗЫКОВОЙ МАНИПУЛЯЦИИ В ТЕКСТАХ ИНТЕРНЕТ-СМИ

Юлия ЗАЗУЛЯК

Specificity of Language Manipulation in the Texts of Internet Media

Abstract: *In the process of transmission of the information around the world the language is a main instrument, and can be knowingly used in its own purpose: to manipulate the recipient's mind to reach the result desired by the emitent. The article is focused on investigation of methods, resources and specific means of language manipulation, emerging in internet materials written in Russian and published in Russia and Ukraine that are dedicated to the actual events in Crimea.*

Keywords: *language manipulation, internet mass media*

Contact: *Univerzita Palackého v Olomouci; zazuliak.yuliia@gmail.com*

*Самое обидное, что в информационной войне
всегда проигрывает тот, кто говорит правду.*

Он ограничен правдой, а лжец может нести что угодно.

Роберт Шекли

Проблема манипулирования массовым сознанием с помощью СМИ стала актуальной в XX веке в связи с развитием и массовизацией информационных технологий, использованием интерактивных аудио-, видео-ресурсов. В статье рассмотрим более подробно феномен языковой манипуляции.

Понятие *манипуляция* исследовалось первоначально в рамках социологии, политологии и психологии (Г. Лассуэлл, Э. Аронсон, С. Г. Кара-Мурза., Ч. Осгуд, А. Журавлев, И. Черепанова, Е. Л. Доценко, Г. В. Грачев., И. К. Мельник., В. Сороченко), в лингвистике этим вопросом занимались: Р. М. Чомский, Н. Блакар, Дж. Лакофф, М. Джонсон, П. Новак, Е. Бральчык, Т. Г. Винокур, Н. Э. Гронская., А. И. Мансурова, А. Н. Баранов., М. Р. Желтухина, А. П. Загнитко, Г. Г. Почепцов и др. однако феномен языковой манипуляции пока всесторонне не изучен.

Объектом нашего анализа стали публикации русскоязычных интернет-изданий в России и Украине, посвященные актуальным событиям в Крыму (Коммерсант.ru,

lenta.ru, РИА Новости, Українська правда, LB.ua, День.kiev.ua). На их материалах путем сравнения будет исследовано, где в каком виде имеет место языковая манипуляция.

В том искусственном мире культуры, который окружает человека, выделяется особый мир слов – логосфера. Он включает в себя язык как средство общения и все формы «вербального мышления», в котором мысли облачаются в слова. Язык как система понятий, слов (имен), в которых человек воспринимает мир и общество, есть самое главное средство подчинения, – замечает С. Г. Кара-Мурза. Язык обладает огромной силой влияния на человека, это идеальное средство для подчинения и манипулирования чувствами, мыслями, действиями.

Понятие *манипуляция* имеет множество определений и используется в широком кругу научных знаний (философия, психология, социология, политология, лингвистика). Проанализировав эти определения, мы попытались найти и сформулировать объединяющую, рабочую его дефиницию.

Под манипуляцией подразумевается скрытое влияние на объект-реципиент, при котором реализуется цель субъекта-манипулятора. Со стороны объекта-реципиента этот процесс скрытый: он не осознает факта воздействия и полагает, что пришел к определенному выводу в результате собственных умозаключений.

С. Попова, в качестве основных характеристик манипуляции выделяет: неосознанность объектом манипуляции осуществляемого над ним воздействия; воздействие не только на сферу сознательного (разум), но и на сферу бессознательного (инстинкты, эмоции), которая не поддается произвольному контролю; управление отношением объекта манипуляции к предметам и явлениям окружающего мира в нужном для манипулятора русле; достижение манипулятором своих тайных, корыстных целей за счет объекта манипуляции; намеренное искажение фактов окружающей действительности (дезинформация, отбор информации и пр.), создание иллюзий и мифов и т. д..

Большинство современных техник манипулирования общественным мнением – вербальные. Базируясь на внутренних, неявных ресурсах языка, особенностях лингвистических структур, эффектных приемах коммуникации, и т. д., они используются в нужном для субъекта-манипулятора направлении.

Находясь в разных контекстах, любой вербальный знак будет иметь каждый раз иной смысл или хотя бы смену оттенков его значения, чем будет производить каждый раз иное воздействие на объекта-реципиента. *Каждый языковой элемент является*

очень сложным и чувствительным инструментом, на котором играет тот, кто пользуется языком. Таким образом, восприятие и понимание, рождающееся у получателя, зависят от того, как пользуется этим тонким инструментом отправитель (Блакар 1987: 90).

Учеными были разработаны различные классификации речевой манипуляции, в данной работе представлена разработана нами система инструментов речевой манипуляции, которая основана на языковых уровнях.

1. На фонетическом уровне есть основания говорить о фоносемантике, о воздействующих свойствах звуков, о связи формы и содержании языкового знака. Основоположник этой научной дисциплины Ч. Осгуд разработал способ управления «музыкой слов», к условиям русского языка метод был адаптирован А. Журавлевым, И. Черепановым и др.

На этих уровнях обнаруживаем использование таких приемов, как *аллитерация*, *рифмизация*, *ритмизация* и другие:

- *Заявляют: мы не признаем их референдум. Ай-яй-яй, у Путина уже поджилки затряслись. Ах так, тогда его мировое сообщество не признает. И шо? В Абхазии тоже не признали, и где теперь Абхазия?* (http://blogs.lb.ua/vladimir_marus/259198_herson-krim-ukraina_pravu.html)

Виноградова С. А. отмечает, что важную роль здесь играют и средства графики, которые являются не только «транскрипцией» устной речи, но и самостоятельным средством речевого воздействия, провоцирующим определенное произнесение письменной речи читателем, а также являются маркерами других инструментов речевой манипуляции.

2. Наиболее распространены стилистические средства речевой манипуляции на лексическом уровне, где они представляют широкий спектр всевозможных инструментов манипулирования.

Особое место здесь занимают *синонимы* – слова со сходным значением, но различающимися оттенками смысла, степенью выразительности и эмоциональности, стилевой принадлежностью. Чаще всего ими подменяют более точное и правдивое описание того или иного факта, учитывая, что большинство людей подсознательно улавливает заложенное в них отличие. В следствие этого описуемый факт будет оценен объектом-реципиентом в несколько искаженном свете:

- *Президент России Владимир Путин подписал закон о вхождении в состав РФ двух новых субъектов — Республики Крым и города Севастополя, а также договор о присоединении полуострова к России.*

(<http://www.kommersant.ru/Doc/2436071>)

- *Вчера президент России Владимир Путин встретился с активом "Общероссийского народного фронта" (ОНФ) и рассказал, почему и когда он на самом деле принял решение о **воссоединении** Крыма и России.*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2449663?isSearch=True>)

В приведенных примерах выбор определенного синонима несет в себе некий скрытый смысл, ведь слово *вхождение* более нейтральнее: «вступить, проникнуть внутрь; включиться, стать членом чего», а вот *воссоединить*, согласно словарю, — «соединить вновь, присоединить отторгнутое» (Кузнецов 1998: 31), что предполагает поддержку, одобрение происходящее, ведь «воссоединяется» то, что некогда было целым.

Как особый подвид синонимов можно рассмотреть «слова-амебы» (термин ввел русский ученый С. Г. Кара-Мурза в своем исследовании «Манипуляция сознанием»). Эти слова примечательны тем, что они «...прозрачные, не связанные с контекстом... Могут быть вставлены практически в любой контекст, сфера их применимости исключительно широка... Важный признак слов-амеб – их кажущаяся «научность». Скажешь *коммуникация* вместо старого слова *общение* или *эмбарго* вместе *блокада* – и твои банальные мысли вроде бы подкреплены авторитетом науки.» У массового читателя эти слова не пробуждают в сознании целых пластов смыслов, а лишь скудную суть, без каких либо ассоциации и чувств, с опорой на обозначенное явление» (Кара-Мурза 2000: 143).

- *Владимир Константинов подчеркнул, что новая конституция открывает **большие перспективы** для крымской государственности.*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2450535>)

Распространены также окказионализмы – слова, не зафиксированные в языковой норме, созданные специально «под данный случай»:

- *Наш специальный **депортаж***

(<http://www.kommersant.ru/doc/2448968?isSearch=True>)

- ***Окрыляющее** без последствий*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2433279?isSearch=True>)

Особая роль принадлежит экспрессивной лексике

- *Если вы хотите **затащить** Украину в НАТО – чего удивляться потом российским ракетам в Калининграде»*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2448631?isSearch=True>)

- *В ПАСЕ захотели **наказать** Россию за Крым*

(<http://lenta.ru/news/2014/04/10/pase/>)

- *Бюджетники, по его словам, в том числе и милиция, просто **«кинуты»** своими.*

(http://blogs.lb.ua/vladimir_marus/259198_herson-krim-ukraina_pravu.html)

Широко представлена **метафора** как один из наиболее распространенных приемов манипуляции в текстах СМИ. Она выполняет оценочную и «интерактивную» функцию сглаживания наиболее опасных политических высказываний, затрагивающих спорные политические проблемы, минимизируя ответственность говорящего за возможную буквальную интерпретацию его слов адресатом» (Кобозева 2001: 135). Важно что, интерпретация некоторых метафор может быть двусмысленна и субъективна, а это способствует моделированию желаемой действительности.

- *Страна **отбывания***

(<http://www.kommersant.ru/Doc/2441779>)

- *Крым **дольют по-российски***

(<http://www.kommersant.ru/doc/2448132?isSearch=True>)

- *Протокол **Фантом***

(<http://lenta.ru/articles/2014/04/10/ukraine/>)

- *Агрессору так неправдоподобно легко и просто удалось совершить реально молниеносную **«большую прогулку»**.*

(http://blogs.lb.ua/vladimir_marus/259198_herson-krim-ukraina_pravu.html)

- ***Принуждение** Путина к реальности*

(http://lb.ua/news/2014/03/28/261085_prinuzhdenie_putina_realnosti.html)

- *Если один раз в двери твоего хлипкого дома вломился разбушевавшейся пьяный сосед, который "больше чем родня", с нехилой двустволкой, – начинаешь гораздо быстрее соображать: как сделать так, чтобы в следующий раз и двери попрочнее, и в руках что-то серьезнее, чем скалка.*

(<http://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/5/7017599/>)

В качестве еще одного примера приведем оглавление: «Крым хочет выбрать новую власть досрочно», и фрагмент: «Депутаты Госсовета Республики Крым

единогласно утвердили новую конституцию региона, за проект документа единогласно проголосовали 88 депутатов. Всего их в парламенте республики 100. Кроме того, депутаты обратились к президенту Владимиру Путину с просьбой поддержать их инициативу о проведении выборов в Госсовет осенью 2014 года.» (<http://www.kommersant.ru/doc/2450535>) Можно ли считать, что 88 депутатов представляют весь «Крым»? Почему же умолчали о остальных 12, их не было, проголосовали против? Вряд ли, скорее можно говорить о подмене понятий и выдавании желаемого за действительное.

Еще одним действенным приемом является гипербола – явное и умеренное преувеличение, призвано усилить внимание и подчеркнуть произнесенную мысль:

- *Впрочем, Владимир Путин выразил уверенность, что через несколько лет Крым из дотационного региона превратится в донора (так что с тем, что придется отдавать в центр, а не брать у него, как это было при Украине, крымчанам придется смириться уже сейчас).*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2449663?isSearch=True>)

- *Также в принятой резолюции опровергается точка зрения Москвы о том, что украинские праворадикалы поставили под угрозу безопасность жителей Крыма.*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2448711?isSearch=True>)

В текстах СМИ имеет место и **конверсив** - слова с помощью которых одно и то же событие показывают с разных точек зрения. Изменение в логической структуре предложения способствует перенесению центра акцентированного внимания, дает возможность подчеркивать по своему усмотрению разные стороны одного и того же события, о которых идет речь.

- *Россия завершила аннексию Крыма*

(http://lb.ua/news/2014/03/21/260238_rossiya_zavershila_anneksiyu_krima_.html)

- *Крым проголосовал за объединение с Россией*

(<http://lenta.ru/articles/2014/03/17/crimea>)

Действенным приемом языковой манипуляции оказывается **вариативность сигнификата** – подмена понятийной стороны на основе денотативного тождества слов. Ведь сигнификативная и денотативная стороны языкового значения неразрывно связаны, что обусловлено функцией языка обозначать предметы и явления внешнего мира и одновременно выражать их осмысление носителями языка, за Толковым

словарьем Кузнецова. Зачастую в текстах СМИ очень умело манипулируют понятийной стороной одного и того же денотата, предлагая читателям совсем другое осмысление.

- *Сергей Лавров объяснил Западу, как найти выход из украинского кризиса* (<http://www.kommersant.ru/doc/2447844>)
- *Восстание духа на Евромайдане: «опорные точки» в истории* (<http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/vosstanie-duha-na-evromaydane-opornye-tochki-v-istorii>)
- *Как известно, в субботу так называемая "самооборона Крыма" приостановила пропуск с территории Крыма и обратно.* (<http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/03/23/7020021/>)
- *Оккупанты привезли на аэродром "Бельбек" десять БТРов* (<http://www.unian.net/politics/899024-okkupantiy-privezli-na-aerodrom-belbek-desyat-btrov.html>)
- *Крымом руководит не он (Аксенов), а командование «зеленых человечков»* (<http://www.day.kiev.ua/ru/blog/obshchestvo/bez-zloradstva>)
- *Путин впервые публично признал, что в Крыму находились российские военные.* (<http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/04/17/7022770/>)

Многочисленны в текстах СМИ **неопределенные выражения** – слова и фразы, которые подтверждая рассуждение, не опираются на конкретные или проверяемые источники. Не нарушая логики предполагаемой истины, они создают иллюзию нейтральной точки зрения, видимость авторитетного мнения, но при этом вредят информативности заявления.

- *Россия не готовилась к присоединению Крыма, решение было принято только после получения **данных о настроениях** местных жителей, заявил президент России Владимир Путин на встрече с активом Общероссийского народного фронта... По словам президента, после первых **социологических опросов, которые проводились тайно**, настроение людей стало понятно. «Стало ясно окончательно, что нами линия поведения выбрана правильно.* (<http://www.kommersant.ru/doc/2449461?isSearch=True>)
- *Аксенов объявил о переходе местных силовых структур под свое подчинение, а также попросил Россию помочь **обеспечить мир** в регионе.* (<http://lenta.ru/news/2014/03/05/notalks/>)

- По мнению Добкина, есть необходимость в том, чтобы руководство кабинета министров или Верховной рады, **невзирая на политические взгляды**, "переговорили с людьми, услышали, что тревожит, набрали группу главных вопросов, которые можно быстро решить и снять напряжение".
(<http://ria.ru/world/20140410/1003406685.html#ixzz2z04Fzcy6>)

- При этом российские войска **не принимают участие ни в каких активных действиях**. Все блокировки, охрана, общественного порядка осуществляется силами самообороны, сотрудниками МВД Автономной республики Крым и службой безопасности", сообщил Аксенов.
(<http://ria.ru/world/20140314/999553156.html>)

- Украина призывает своих военных **сохранять выдержку и спокойствие и не поддаваться на провокации**.
(http://lb.ua/news/2014/03/08/258700_mid_prizivaet_ukrainskie_voyska.html)

3. На синтаксическом уровне так же можно проследить определенные манипулятивные приемы:

Одним из них является **антитеза** как противопоставлению понятий, образов, объединенных общим смыслом:

- *Реакция Запада на последние события в Донецке хоть и предсказуема, но все равно некрасива. На востоке мы видим все тот же майдан. Однако отношение к нему совершенно иное. В Киеве – революционеры, а в Донецке – русские диверсанты. В Киеве – борцы за европейский выбор. А в Донецке – преступные сепаратисты. В общем, все как в известной истории: у нас хорошие разведчики, у них – плохие шпионы.*
(<http://www.kommersant.ru/doc/24486310>)

- *Местные власти уже назвали результаты голосования победой. Власти Украины, в свою очередь, заранее объявили голосование незаконным.*
(<http://lenta.ru/articles/2014/03/17/crimea>)

Многочисленные **риторические вопросы**, которые не предполагают ответа, а зачастую уже скрыто подтверждают какое-то заявление.

- *Но пока мнение России игнорируется, а ее саму вновь и вновь проверяют: как она поведет себя в той или иной ситуации. Вот если начнется резня на востоке – что делать в таком случае? Или возьмем историю с Приднестровьем – ну зачем*

устраивать блокаду и провоцировать Россию на силовой сценарий? Вы хотите потушить пожар в центре Европы или же плеснуть бензина в огонь?

(<http://www.kommersant.ru/doc/2448631?isSearch=True>)

- *Но позвольте, а почему никто даже не попытался сопротивляться? Почему «зелёные человечки» просто пришли и спокойно заняли и военные базы, и аэродромы, и административные здания?*

(http://blogs.lb.ua/vladimir_marus/259198_herson-krim-ukraina_pravu.html)

4. На стилистическом уровне можно выделить применение иронии и сарказму с помощью которых в игривой и шутливой форме затрагиваются сложные вопросы и проблемы, тем самым или ударить по «больному месту», или показать абсурдность происходящего, или высказать свое завуалированное мнение.

- *Служба безопасности Украины продолжает отчитываться об успехах в борьбе с «российскими шпионами». На днях она заявила, что шпионов и диверсантов за последний месяц было задержано примерно столько же, сколько за все годы украинской независимости. Позднее появилось уточнение, что в течение месяца по подозрению в такого рода деятельности были задержаны около 25 человек: 10 россиян и 15 граждан Украины, «помогавших в осуществлении незаконных устремлений.*

(<http://lenta.ru/articles/2014/04/10/ukraine/>)

- *Конечно, было известно, что с некоторых пор с российскими журналистами у украинских пограничников проблема (или, скорее, наоборот). Поэтому мы подготовились: с собой было подлинное командировочное удостоверение, подлинная бронь в донецком отеле, а главное – подлинные наличные в большом количестве, так как я, например, уже слишком хорошо знал, что одной из главных причин отказа в пересечении границы является недостаток средств. Наличие кредитной карточки не помогает: украинские пограничники привыкли видеть деньги живыми и здоровыми (от этого они сами, видимо, чувствуют себя лучше).» ... «Очевидно, и в самом деле существует распоряжение, по которому въезд в страну исключен для всех россиян призывного возраста. Причем я понял, что границы призывного возраста каждый украинский пограничник определяет для себя сам, и в этом тоже степень свободы, которую дарует ему его страна.*

(<http://www.kommersant.ru/doc/2448968?isSearch=True>)

Как замечает Н. Э. Гронская: механизмы манипулирования неотделимы от языка. Одни и те же средства используются и для прояснения истины, и для ее

искажения. Ни один из языковых механизмов не предназначен специально для манипулирования, но почти любой может быть для этого использован.

Используя всевозможные языковые тактики, позитивные и негативные коннотации на разных языковых уровнях, создавая определенную «дискурсивную» реальность, СМИ лоббируют те ли иные интересы в обществе.

Вопрос о том, как избежать этого влияния остается открытым. Существует много пособий помогающих распознать манипулирование, однако его проявления крайне разнообразны и многолики. Поэтому крайне важно иметь доступ к разнообразной информации, к всевозможным трактовкам происходящего, что позволит объекту-реципиенту избежать от авторитарного давления с использованием в частности и возможностей языка, тем самым способствует критичному и аналитичному мышлению.

SPECIFICITY OF LANGUAGE MANIPULATION IN THE TEXTS OF INTERNET MEDIA

Summary

During the research the theoretical problems of the phenomenon language manipulation were defined. On the basis of concrete examples from the texts of internet mass media the article offers a classification of methods and resources of manipulation and illustrates the specificity of language means of manipulation: the form of speech and its perception and cognitive effects.

Библиография

1. БЛАКАР, Р. М. Язык как инструмент социальной власти. В: *Язык и моделирование социального воздействия*. Москва, 1987. с. 88-125.
2. ВИНОГРАДОВА, С. А. Инструменты речевой манипуляции в политическом медиадискурсе. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2, 2010. с. 95-101.
3. ГРОНСКАЯ, Н. Э. Языковые механизмы манипулирования массовым политическим сознанием. *Вестник Нижегородского лингвистического университета*. 1, 2003. с. 220-231.

4. ДЮКРО, О. Неопределенные выражения и высказывания. *Новое в зарубежной лингвистике*. 13, 1982. с. 263-291.
5. КАРА-МУРЗА С. Г. *Манипуляция сознанием*. Москва, 2000.
6. КОБОЗЕВА, И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры. *Вестник МГУ*. 9/6, 2001. с. 134-135
7. КУЗНЕЦОВ, С. А. *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт, 1998.
8. ПОПОВА, Е. С. Структура манипулятивного воздействия в рекламном тексте. *Известия Уральского государственного университета*. 24, 2002. с. 276-288.
9. УШАКОВ, Д. Н. *Толковый словарь русского языка: в 4 томах*. Москва, 1935-1940.
10. Интернет ресурс Фейк-Контроль (<http://fakecontrol.org>)
11. Интернет Ресурс StopFake.org (<http://www.stopfake.org>)

Источники

1. [kommersant.ru](http://www.kommersant.ru/doc/2449461) (10. 04. 2014), Владимир Путин: Россия не планировала присоединять Крым (<http://www.kommersant.ru/doc/2449461>)
2. [lb.ua](http://lb.ua/news/2014/03/08/258700_mid_prizivaet_ukrainskie_voyska.html) (08. 03. 2014), МИД призывает украинские войска в Крыму не поддаваться на провокации (http://lb.ua/news/2014/03/08/258700_mid_prizivaet_ukrainskie_voyska.html)
3. [lb.ua](http://lb.ua/news/2014/03/21/260238_rossiya_zavershila_anneksiyu_krima_.html) (21. 03. 2014), Россия завершила аннексию Крыма (http://lb.ua/news/2014/03/21/260238_rossiya_zavershila_anneksiyu_krima_.html)
4. [lenta.ru](http://lenta.ru/news/2014/04/10/pace/) (10. 04. 2014), В ПАСЕ захотели наказать Россию за Крым (<http://lenta.ru/news/2014/04/10/pace/>)
5. [lenta.ru](http://lenta.ru/news/2014/04/10/pace1/) (10. 04. 2014), Делегация России покинула заседание ПАСЕ в знак протеста (<http://lenta.ru/news/2014/04/10/pace1/>)
6. [lenta.ru](http://lenta.ru/news/2014/03/05/notalks/) (05. 03. 2014), Крым отказался от переговоров с Киевом (<http://lenta.ru/news/2014/03/05/notalks/>)
7. [pravda.com](http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/04/17/7022770/) (17. 04. 2014), Путин впервые признал, что "зеленые человечки" - его военные (<http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/04/17/7022770/>)
8. [pravda.com](http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/03/23/7020021/) (23. 03. 2014), Украинские пограничники усилили контроль граждан из Крыма (<http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/03/23/7020021/>)

9. ria.ru (10. 04. 2014), Добкин: Киев не стремится к диалогу с митингующими на востоке Украины (<http://ria.ru/world/20140410/1003406685.html#ixzz2z04Fzcy6>)
10. ria.ru (10. 04. 2014), Сенатор: резолюция ПАСЕ по Украине искажает картину происходящего (<http://ria.ru/world/20140410/1003328954.html#ixzz2ysHaFCUL>)
11. ria.ru (10. 04. 2014), Эксперты: лишение делегации РФ голоса в ПАСЕ - имиджевый ход Европы (<http://ria.ru/world/20140410/1003369849.html#ixzz2z0ALGpva>)
12. ria.ru (11. 04. 2014), Совет Крыма призвал регионы юго-востока Украины к местным референдумам (<http://ria.ru/politics/20140411/1003477203.html#ixzz2z0Bsw8fz>)
13. ria.ru (12. 04. 2014), Юристы: новая Конституция поможет Крыму вписаться в правовое поле РФ (<http://ria.ru/politics/20140412/1003669700.html>)
14. ria.ru (14. 03. 2014), Аксенов: охраной порядка в Крыму занимаются силовые ведомства АКР (<http://ria.ru/world/20140314/999553156.html>)
15. unian.net (21. 03. 2014), Оккупанты привезли на аэродром "Бельбек" десять БТРов (<http://www.unian.net/politics/899024-okkupantyi-privezli-na-aerodrom-belbek-desyat-btrov.html>)
16. unian.net (23. 02. 2014), «Правый сектор» отрешивается от русофобства, но подчеркивает необходимость дерусификации Украины (<http://www.unian.net/politics/888677-pravyiy-sektor-otkreschivaetsya-ot-rusofobstva-no-podcherkivaet-neobhodimost-derusifikatsii-ukrainyi.html>)
17. Алексей Куденко, (31. 03. 2014), Страна отбывания (<http://www.kommersant.ru/Doc/2441779>)
18. Андрей Колесников (10. 04. 2014), Наш специальный депортаж. Дмитрий Азаров (<http://www.kommersant.ru/doc/2448968>)
19. Андрей Колесников (11. 04.2014), Президента с Крымом связывают подводные корни. (<http://www.kommersant.ru/doc/2449663>)
20. Андрей Колесников (11. 04. 2014), Президента с Крымом связывают подводные корни (<http://www.kommersant.ru/doc/2449663>)
21. Андрій Демартіно (05. 03. 2014), Крим, який ми втратили? (<http://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/5/7017599/>)
22. Владимир Марус (13. 03. 2014), Херсон – Крым – Украина, по праву сильного (http://blogs.lb.ua/vladimir_marus/259198_herson-krim-ukraina_pravu.html)

23. Вячеслав Козлов (11. 04. 2014), Граждане Украины больше всех в мире хотят жить в России (<http://www.kommersant.ru/doc/2451269>)
24. Даниил Монин (21. 02. 2014), Игры в «федерализацию». Сценарии развития (http://blogs.lb.ua/daniil_monin/256452_igri_federalizatsiyu_stsenarii.html)
25. Дмитрий Десятерик (12. 03. 2014), Без злорадства (<http://www.day.kiev.ua/ru/blog/obshchestvo/bez-zloradstva>)
26. Дмитрий Литвин (28. 03. 2014), Принуждение Путина к реальности (http://lb.ua/news/2014/03/28/261085_prinuzhdenie_putina_realnosti.html)
27. Дмитрий Щербаков (20. 03. 2014), Окрымляющее без последствий (<http://www.kommersant.ru/doc/2433279>)
28. Елена Черненко (08. 04. 2014), Три российских шага к спасению Украины (<http://www.kommersant.ru/doc/2447844>)
29. Игорь Сяндюков (10. 01. 2014), Восстание духа на Евромайдане: «опорные точки» в истории (<http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/vosstanie-duha-na-evromaydane-opornye-tochki-v-istorii>)
30. Михаил Тищенко (10. 04. 2014), Протокол Фантом (<http://lenta.ru/articles/2014/04/10/ukraine/>)
31. Михаил Тищенко (17. 03. 2014), Победила вежливость (<http://lenta.ru/articles/2014/03/17/crimea>)
32. Павел Тарасенко (09. 04. 2014), ПАСЕ осудила Москву за Крым (<http://www.kommersant.ru/doc/2448711>)
33. Сергей Горяшко (11. 04. 2014), Крым хочет выбрать новую власть досрочно (<http://www.kommersant.ru/doc/2450535>)
34. Сергей Горяшко (21. 03. 2014), Владимир Путин присоединил Крым к России (<http://www.kommersant.ru/Doc/2436071>)
35. Юрий Мартьянов (09. 04. 2014), Половину населения Украины слушать не желают (<http://www.kommersant.ru/doc/2448631>)

ZDRADLIWE WYRAZY I PUŁAPKI W JĘZYKU POLSKIM I CZESKIM

Denisa ŠEBESTOVÁ, Mariola BURKOVÁ

False friends in Polish and Czech languages

Abstract: *The text is divided into two parts, theoretical and practical. The first part explains what false friends are and interference in Polish and Czech language. In the second part of the article we present the most commonly used false friends, their meaning in both languages and their differentiation by classification.*

Keywords: *false friends, Polish, Czech, languages, parts of speech*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; denisa.sebestovaa@seznam.cz*

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na to, że aczkolwiek tłumaczenie języka polskiego na język czeski wydaje się łatwe, jest wręcz przeciwnie. Mianowicie język czeski i polski należą do języków zachodniosłowiańskich. Dlatego są one bardzo bliskie. To doprowadza do lepszego zrozumienia pomiędzy ich użytkownikami niż pomiędzy użytkownikami innych grup językowych (Orłóš 2004: 7).

Paradoksalnie problemowe są te słowa, które wydają się proste i człowiek o nich nie rozmyśla. Wtedy dochodzi do nieporozumień pomiędzy grupami językowymi, często są to nieporozumienia bardzo śmieszne. Jednak temat jest na tyle szeroki, że nie można go szczegółowo rozprawiać w jednym artykule. Dlatego wybrane zostały przykłady, które wskazują najbardziej częste nieporozumienia młodego filologa.

„Wiem z własnego i cudzego doświadczenia, że najłatwiej potknąć się nie na słowie trudnym, wyszukany, należącym do terminologii specjalistycznej, lecz właśnie na tym najprostszym, nie budzącym podejrzeń, niby to znanym i rozumiałym, ale – czy to przez podobieństwo dźwiękowe, czy to przez afiliację znaczenia – stanowiącym właśnie niebezpieczną pułapkę” (Balcerzan 1977: 436).

Chodzi o interferencję. Interferencja to współdziałanie dwu lub więcej formacji języka narodowego. To działanie (zazwyczaj niepożądane, czego wynikiem jest pewne odchylenie od normy języka), przejawia się zarówno we wszystkich poziomach języka, tzn. w dźwiękowym obrazie języka (w płaszczyźnie fonologicznej systemu języka), w morfologii (słowotwórczej i fleksyjnej), w jego zasobie słów (w płaszczyźnie leksykalnej, w frazeologii)

i składni, ale również w pisowni we wszystkich formach języka (pisanej, mówionej i w języku gestów) (Muryc 2010: 58).

Zdradliwe wyrazy niektórzy tłumacze nazywają ekwiwalentem „faux amis du tradicteur, czes. falešní přátelé překladatele, pol. fałszywi przyjaciele, ros. ložnyje družja perevodčika, něm. falsche Freunde des Übersetzers¹”. U innych autorów spotykamy się z terminem homonymii międzyjęzykowej. W literaturze polskiej najczęściej używanym określeniem to odpowiedniki złudne² lub odpowiedniki pozorne. Za wyrazy zdradliwe w języku polskim można uznać takie jednostki leksykalne, które są w obu językach formalnie identyczne lub podobne, ale semantycznie lub stylistycznie inne. Tradycyjnie zdradliwe wyrazy badają się przede wszystkim pod względem ich znaczenia słownikowego. Najważniejszy jest aspekt semantyczny, ale musi być uzupełniony o aspekt stylistyczny. Ponieważ atrybut zdradliwy oznacza „ukrywający w sobie nieoczekiwane niebezpieczeństwo, podstępny, kłopotliwy”, możemy termin zdradliwość jeszcze rozszerzyć na inne rodzaje podstępności, które na użytkownika języka – przeważnie tłumacza – czyhają przy użyciu słów różnych języków (Lotko 1997: 111).

H. Labiedziński (1989: 114) zauważa: „W poszerzonym ujęciu każdy czynnik formalnojęzykowy, który podobieństwami i paralelami zwodzi (chwiejnego) tłumacza, jest jego fałszywym przyjacielem. Tłumacz wychodzi naprzeciwko fałszywemu przyjacielowi również wtedy, kiedy przeciąga paralele językowe poza ich granice, lub kiedy buduje własne fałszywe paralele.” Możemy więc mówić np. o wymowie, gramatyce lub słowotwórstwie zdradliwych wyrazów, o pułapkach językowych w kombinatoryce słów.

Słowo może być rozumiane jako jednostka systemu leksykalnego lub jako jednostka tekstu. Istnieją więc zdradliwe wyrazy systemowe i zdradliwe wyrazy tekstowe. Zdradliwość systemowa nie musi się kryć z zdradliwością tekstową. Dla użytkownika języka może tekst zdradliwość ograniczyć lub usunąć, ale może ją również zwiększyć lub stworzyć. Np. przymiotniki *čerstwy – čerstvý* są zdradliwe wyrazy tylko w połączeniu z rzeczownikami rodzaju *chleb, rogalik...* W połączeniach innych, np. *čerstwy staruszek, čerstwa twarz, ...* ma wymieniony polski przymiotnik takie same znaczenie jak czeski formalny odpowiednik (tj. „świeży, zdrowy”) (Lotko 1997: 112-113).

Zdradliwe wyrazy (tak samo jak inne jednostki leksykalne) są monosemiczne albo polisemiczne. Istnieją tutaj pary słów, które mają zupełnie inne znaczenie, np. pol. *schodek*

¹ Lotko, E. *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*. Olomouc, 1997, s. 110.

² Określenie to zostało użyte przez O. A. Wojtasiewicza.

(=*schod*), čes. *schodek* (=deficyt), lub pary, gdzie pułapka językowa pojawia się tylko w niektórych znaczeniach wieloznacznych jednostek leksykalnych oraz inne znaczenia odpowiedników razem korespondują, np. pol. *spis* (=1. *seznam*, 2. *sčítání*), čes. *spis* (=1. *dokument*, 2. *kniž. díelo*, 3. *řidč. spis*).

Zdradliwe wyrazy polisemiczne podzielone są na słowa ogólnie zdradliwe i słowa zdradliwe częściowo. Zdradliwość pomiędzy słowami w języku czeskim i polskim może powstać na podstawie stosunku paronimicznego między słowami wewnątrz jednego języka. Również to może dotyczyć zabarwienia stylu. Specjalne kategorie zdradliwych wyrazów tworzą również słowa zapożyczone (Lotko 1997: 114-120).

Poniżej prezentowany wybór czeskich i polskich słów zdradliwych został dokonany przez autorki niniejszego artykułu i opiera się on na materiale z: ORŁOŚ, T. Z. (red.) *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*. Kraków, 2006.

Wybrane przykłady³ zostały w tekście użyte w formie oryginalnej i są uszeregowane według podziału części mowy.

³ Chodzi tutaj o własny wybór auterek artykułu.

RZECZOWNIKI

Květen

Piąty miesiąc w roku kalendarzowym –
Maj to miesiąc miłości.

Droga

Narkotyki – *Władysław brał narkotyki.*

Opakování

Powtarzanie – *Przed egzaminem
powtarzam materiał.*

Řeč

Mowa, język – *Język włoski jest moim
językiem ojczystym.*

Sestřenice

Kuzynka – *Katarzyna jest moja dalsza
kuzynka.*

Sklep

Piwnica – *Mamy piwnicę na ziemniaki.*

Zápach

Smród, odór – *Z rury odpływowej zaczął
ulatniać się drażniący odór.*

Kwiecień

Czwarty miesiąc w roku kalendarzowym –
Tadeusz urodził się w kwietniu.

Droga

Utwardzony pas ziemi, którym poruszają
się ludzie i pojazdy – *Dokąd prowadzi ta
droga?*

Opakowanie

To, czym się opakowuje daną rzecz –
opakowanie do jajek.

Rzecz

Przedmiot – *Miały z sobą różne rzeczy.*

Siostrzenica

Córka siostry – *Zaprosiłem siostrzenicę na
ferie zimowe.*

Sklep

Pomieszczenie, w którym sprzedaje się
towary klientom – *sklep spożywczy, sklep
odzieżowy, itp.*

Zapach

1. przyjemna woń – *zapach bzu;*
2. pot. pachnący proszek lub olejek
*używany jako dodatek do potraw,
zwłaszcza ciast, deserów.*

PRZYMIOTNIKI

Čerstvý

1. rześki – *Andrzej szedł rześkim krokiem.*
2. świeży – *W sklepie kupiłam świeży chleb.*

Chutný

Smaczny – *Mamusia robiła smaczny obiad.*

Mírny

1. słaby – *Dzisiaj wieje całkiem słaby wiatr.*
2. spokojny – *Zachowanie ludzi według policji było spokojne.*

Nechutný

Niesmaczny – *W restauracji była niesmaczna zupa.*

Slovenský

Słowacki – *Słowacka Rada Narodowa*

Těkavý

1. niestały – *rozbiegane spojrzenie*
2. chem. lotny

Czerstwy

1. świeży – *Beata ma zawsze czerstwą cerę.*
2. (o pieczywie) suchy, twardy – *Świniom dajemy czerstwe bulki.*

Chętny

1. ochoczy, pilny – *Marek był chętnym uczniem.*
2. życzliwy – *Maria miała chętne serce.*

Mierny

1. średni – *mierna cena*
2. przeciętny – *Był to malarzów mierny utwór.*

Niechętny

1. niemający ochoty – *Piotr był niechętny do pomocy.*
2. nieprzyjacielski – *Kasia miała do mnie niechętny stosunek.*

Słoweński

Pochodzący ze Słowenii – *Jasiek lubi słoweńską literaturę.*

Ciekawy

1. okazujący zainteresowanie – *jestem ciekawy*
2. interesujący – *W zeszłym tygodniu Czytałam ciekawą książkę.*

ZAIMKI

Něco

1. coś – *Przynieś coś na kolację.*
2. eksp. dużo – *To będzie coś/dużo kosztować.*

Tato

Ta – *Ta spódnica jest bardzo ładna.*

(Orłóš 2006: 125, 268)

Nieco

1. trochę – *Mam nieco czasu.*
2. poniekąd – *Ta opinia była nieco krzywdząca.*

Tato

Pieszczotliwie o ojcu – *Tato, chodźmy do lasu.*

LICZEBNIKI

Nazwy ocen w szkolnictwie:

Jedynka w szkolnictwie czeskim oznacza stopień celujący, oprócz tego w szkolnictwie polskim oznacza stopień nie dostateczny – *Piotr miał piątkę z zachowania.*

CZASOWNIKI

Dělat

1. robić – *Zawsze popełnia błędy.*
2. pot. pracować – *Mama robi 8 godzin dziennie.*

Loučit se

Żegnać się – *Żegnała się serdecznie.*

Utratit

1. wydać – *Nie musiał wydać wszystkie pieniądze.*
2. zabić (zwierzę) – *Dał zabić konia.*

Páchnout

Śmierdzieć – *Ta ryba za dużo śmierdzi.*

(Orłóš 2006: 46, 100, 151, 288)

Działać
Prowadzić działalność – *Mój pradziadek działał jako polityk.*

Stracić, postradać – *Po wypadku utraciła pamięć.*

Łączyć się
Jednoczyć się – *Komórki się łączyły.*

Pachnąć
Wydzielać przyjemną woń – *Dziewczyna pachniała kwiatami*

Utracić

PRZYŚLÓWKI

Časem
1. niekiedy – *Czasem wieje wiatr.*
2. z biegiem czasu – *Z biegiem czasu dowiem się o tym.*

Czasem
1. tak samo jak w języku czeskim
2. przypadkiem – *Czy czasem nie będzie burzy?*

Celkem
W sumie, w zasadzie – *W zasadzie jest mi to obojętne.*

Całkiem
Całkowicie – *Ta kobieta jest całkiem ładna.*

Slušně
1. grzecznie – *Zachował się przyzwoicie.*
2. godziwie, nieźle – *Žyć sobie nieźle.*

Słusznie
Zgodnie z prawdą, trafnie – *Słusznie to powiedział.*

(Orłóš 2006: 34, 42, 239)

PRZYIMKI

Kolem
Wokół, naokoło – *Była to podróż naokoło świata.*

Kolem
Dookoła – *Dziewczyny stanęły kolem.*

(Orłóš 2006: 80)

SPÓJNIKI

I
A także, i jeszcze – *Wzięła spódnice, a także płaszcz.*

Także

Więc – *Padła deszcz, więc zostałam w domu.*

I

Oraz – *W szkole dzieci czytają i piszą.*
(Orłóś 2006: 69, 267)

Także

Też, również – *Także lubię herbatę.*

WYKRZYKNIKI

Sakra!

Pot. przekleństwo: psiakrew, cholera – *Do cholery, zostaw mnie w spokoju.*

(Orłóś 2006: 227)

Sakra

Wyświęcenie – *Zdjąć sakrę.*

PARTYKUŁY

Vlastně

Właściwie – *Szedła, właściwie biegła.*

Možná

Możliwie, może – *Może jeszcze dziś przyjdzie wujek.*

Skoro

1. prawie, niemal – *Widzę go prawie codziennie.*
2. chyba – *Chyba bym Pani tego nie polecał.*

(Orłóś 2006: 111, 235)

Właśnie

Mówiący sygnalizuje, że to, o czym mówi, odnosi się przede wszystkim do wskazanego składnika zdania – *O to właśnie chodzi!*

Možna

Jest możliwe – *Tego nie można wybaczyć.*

Skoro

1. kiedy tylko, jak tylko – *Skoro wzejdzie słońce, ruszemy w drogę.*
2. jak, jeśli – *Przyjdę, skoro tak prosisz.*

W artykule zwróciłyśmy uwagę na fakt, że chociaż tłumaczenie wydaje się jakkolwiek proste, to paradoksalnie najbardziej problemowymi słowami są te, które wydają się zupełnie proste. Właśnie z tego powodu dochodzi do częstych nieporozumień pomiędzy pojedynczymi grupami językowymi.

Tekst został podzielony na dwie części, teoretyczną i praktyczną. Pierwsza część wyjaśnia, czym są zdradliwe wyrazy i interferencja w języku polskim i czeskim. W drugiej części artykułu przedstawiłyśmy najczęściej używane zdradliwe wyrazy, ich znaczenie w obu badanych językach i ich podział według klasyfikacji.

FALSE FRIENDS IN POLISH AND CZECH LANGUAGES

Summary

In article we explained what false friends mean and then we used them in some examples. We chose expressions that we are encountering since the start of our study and we divided them by parts of speech.

Bibliografia

1. LOTKO, E. *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*. Olomouc, 1997.
2. MURYC, J. *Obecné specifické rysy polsko-české jazykové interference na českém Těšínsku*. Ostrava, 2010.
3. OLIVA, K. *Polsko-český slovník*. Voznice, 2012.
4. ORŁOŚ, T. Z. *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*. Kraków, 2006.
5. ORŁOŚ, T. Z. *Czesko-polska pozorna ekwiwalencja językowa*. Kraków, 2004.
6. POLAŃSKI, E. *Słownik ortograficzny*. Warszawa, 2001.
7. SIATKOWSKI, J., BASAJ, M. *Słownik czesko-polski*. Kraków, 2010.

РОЛЬ ДІЄСЛОВА ТА ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ І ЧЕСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Ольга ЛИТВИНЮК

The role of verbs and verb formations in Ukrainian and Czech juridical terminology

Abstract: *In this article we make an analysis of the law terms expressed by the verb and verbal derivatives. We establish the place and role of these terms in professional vocabulary of Law, we compare their use in Czech and Ukrainian terminology and we identify what is specific to their translation.*

Keywords: *law terminology, verbal term, verbal prefix, Ukrainian language, Czech language, translation*

Contact: *Masarykova univerzita; olga.lytv@gmail.com*

Предметом даного дослідження є фахова лексика юридичних текстів, відображена, перш за все, у Чесько-українському юридичному словнику 2009 року видання (Миронова, Газдошова 2009). У результаті детального аналізу близько 15 тисяч чеських та 20 тисяч українських термінологічних одиниць нами було з'ясовано, що дієслово хоч і не складає вагової частини юридичної термінології за кількісними показниками (усього налічено 900 одиниць), проте має високу дериваційну здатність. Серед віддієслівних термінів переважають віддієслівні субстантиви, оскільки саме вони становлять питому вагу серед обраних термінів (970 одиниць). Далі серед юридичних термінів дієслівного походження ми виділили ряд дієприкметників (178 одиниць) та віддієслівних прикметників (140 одиниць), а також субстантивованих прикметників, що мають віддієприкметникове походження (57 одиниць). Отже, усі дієслівні й віддієслівні утворення становлять приблизно 13, 5 % опрацьованих нами юридичних термінів.

Дієслово в термінології рідше виконує такі вимоги до термінів, як: «відносна незалежність від контексту» (Артикуца 2005: 84), оскільки переважно набуває значення терміна саме в контексті, а також в рамках словосполучення – найбільш продуктивного способу сучасного термінотворення, що сприяє точності й однозначності термінології. При зіставленні термінологічної структури обох мов – чеської та української – було

виявлено, що частина термінів, виражених дієсловом, не має однослівних відповідників і перекладається або виключно словосполученнями за участю дієслова, або словосполученнями, що являють собою синоніми до однокомпонентних дієслівних термінів. Такі термінологічні одиниці переважно зустрічаються в українській мові з кількісним співвідношенням: 200 одиниць (УМ) – 10 одиниць (ЧМ), що можна пояснити відносно «молодою» українською самостійною терміносистемою, яка у зв'язку з відомими історичними подіями, декілька останніх десятиліть знаходиться у стані формування і становлення, на відміну від чеської, котра розвивалася протягом декількох століть. Аналіз зібраного матеріалу свідчить про те, що зазначеними словосполученнями можуть перекладатися як терміни іншомовного походження, так і слов'янського: *bilancovat* – підводити баланс, *danit* – обкладати податком, *knihovat* – записувати/заносити в поземельну книгу; заносити в книги/до книг, *kolkovat* – оплачувати марками гербового збору, наклеювати гербову марку; оплачувати акцизним збором, наклеювати акцизну марку, *podnikat* – займатися підприємництвом/підприємницькою діяльністю; *bojkotovat* – бойкотувати, оголошувати бойкот, *evidovat* – вести облік, *reestruvati*, *křivdit* – кривдити, завдавати кривди, *razitkovat* – ставити печатку, штамп, штемпель, штемпелювати, *rozhodnout* – вирішити, прийняти рішення.

За проведеними спостереженнями основну частину дієслівних термінів і в українській, і в чеській юридичній термінології становить префіксальне дієслово – 77%. Саме тому у даному дослідженні детальніше зосереджуємося безпосередньо на цій групі термінологічних одиниць. До безпрефіксних належать, переважно, терміни слов'янського походження, однак значну частину займають і дієслова іншомовного походження, які, зазвичай, перекладаються подібними лексичними засобами, пристосованими до орфографічних вимог іншої аналізованої мови: *apelovat* – апелювати, *argumentovat* – аргументувати, *bankrotovat* – банкрутувати, *deportovat* – вислати, депортувати, *falzifikovat* – фальсифікувати, *investovat* – інвестувати, вкладати / вкласти, *konkurovat* – конкурувати, *ratifikovat* – ратифікувати. Однак варто звернути увагу на те, що поряд із вищезазначеним і широко розповсюдженим способом перекладу, зустрічаємо випадки перекладу таких термінів на українську слов'янськими лексемами, де переклад цих дієслів забезпечується саме префіксальними дієсловами. Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що юридичні терміни, виражені дієсловами іншомовного походження частіше

зустрічаються в чеській мові: *adoptovat* – усиновити/усиновляти, удочерити/удочеряти, *aplikovat* – застосовувати/застосувати, *defraudovat* – розтрачувати, розтрачати, *disponovat* – розпоряджатися, *respektovat* – дотримуватися, поважати; зважати, *transferovat* – переказувати.

Більшість таких дієслів в обох досліджуваних мовах – двовидові, проте деякі чеські терміни можуть утворювати протилежний вид за допомогою префіксації (зазвичай, префікса **z**), у той час як їхні українські відповідники або ж залишаються двовидовими (до них належать терміни переважно іншомовного походження), або ж змінюють вид шляхом чергування суфіксів у відповідниках, виражених питомо українськими лексемами: *falšovat* → *zfalšovat* – *підроблювати, підробляти, konfiskovat* → *zkonfiskovat* – *конфіскувати, konfrontovat* → *zkonfrontovat* – *проводити/провести очну ставку; порівнювати / порівняти (документи), зіставляти/зіставити, korumpovat* → *zkorumpovat* – *підкуповувати / підкупати.*

Оскільки *i* в чеській, *і* в українській мовах префікс може виконувати як видорозрізнявальну функцію, так і словотворчу, то більшість безпрефіксних дієслів-термінів слов'янського походження мають також здатність змінювати вид та утворювати нові термінолексеми префіксальним способом, пор.:

vést – *вести; керувати, очолювати*

navést – *схилити, підмовити, спонукати*

odvést – *відвести, заплатити, внести*

podvést – *обманути; зрадити*

provést – *провести, здійснити, реалізувати*

předvést – *доставити*

převést – *переправити; перевести, переписати, перемістити;*

svést – *схилити, підбити, підмовити*

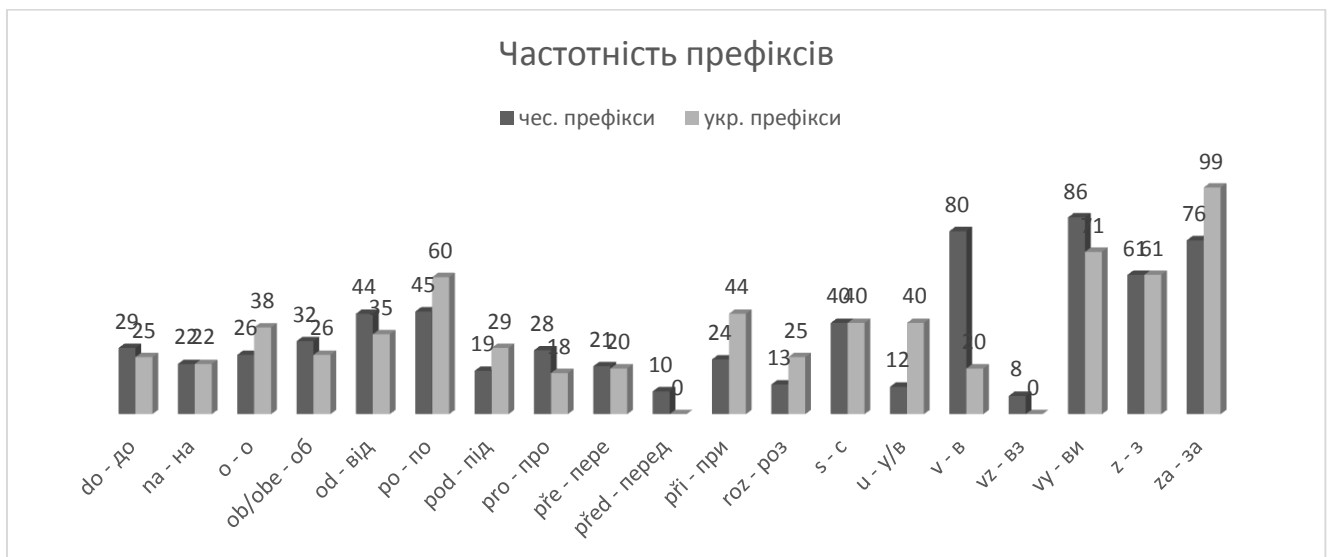
uvést – *навести*

vyvést – *вивести*

Вищезазначені особливості вказують на те, що префіксальні дієслова складають значну частину юридичної термінології чеської й української мов, Крім того, слід також зазначити, що деякі з них без префіксів не вживаються в обох досліджуваних мовах чи в одній з них: *ozbrojit se* – *озброїтися, umřít* – *умерти, uplatnit* – *застосувати,*

використати, uniknout – втекти, уникнути; napodobit – підробити, odcizit – вкрати, або ж безпрефіксні первинні форми інших, як правило, належать до загальноновживаної лексики: obejít (← jít) – обійти (← йти), обминути (← минути), ухилитися (← хилитися).

Зібраний і проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що найпродуктивнішими для українського та чеського дієслівного юридичного терміноутворення виявилися префікси **za-**, **vi-**, **z-**; окремо для українського додатково – **no-**, для чеського – **v-**. Натомість форманти **roz-** – **roz-**, **pro-** – **pro-**, **pře-** – **пере-** рідко виступають у цій функції (див. графік нижче). Найменш продуктивними виступають чеські префікси **vz-** та **před-**, українській відповідники яких (**вз-**, **перед-**) не беруть участі в українському терміноутворенні.

Якщо говорити про терміносистему, то, на думку П. М. Рабіновича, домінування іменникових форм зумовило субстантивний (лат. *substantivum* – іменник) характер терміносистеми права (Юридична енциклопедія 2004: 482). Цьому твердженню цілком відповідає наявність серед юридичних термінів більш численної групи, ніж дієслова, котру становлять віддієслівні іменники, які, за характером загального словотвірного значення, традиційно поділяють на 4 групи: 1) із значенням абстрактно-процесуальної ознаки, 2) ті, що називають особу – носія абстрактної ознаки або діяча, 3) назви предметів, 4) іменники на позначення місця (Українська мова 2000: 278). Найбільшу кількість віддієслівних утворень становлять іменники, що формуються як від дієслів іншомовного, так і слов'янського походження, де останні переважають: *dovozce*

(← *dovážet*) – *імпортёр*(← *імпортувати*), *odvolatel* (← *odvolávat*) – *апелянт* (← *апелювати*); *falšování* (← *falšovat*)- *підроблення*, *підробка* (← *підробити*). Здебільшого такі іменники в обох мовах чи хоча б в одній з них утворені від вищерозглянутих префіксальних дієслів-термінів доконаного виду, що іноді виражаються:

1) спільними або майже спільними із врахуванням специфіки формального вираження для обох мов словоформами: *dokazatelnost* (← *dokazovat*) – *доказовість* (← *доказувати*); *nabytí* (← *nabýt*) – *набуття* (← *набути*), *придбання* (← *придбати*); *obvinění* (← *obviňit*) – *обвинувачення* (← *обвинуватити*); *podnájem* (← *podnájmát*) – *піднайм*, *піднаймання*(← *піднаймати*)

2) різнокореневими префіксальними лексемами: *obhájce* (← *obhajovat*) – *захисник* (← *захищати*),

або від префіксальних дієслів, що належать до загальноновживаної лексики: *náhradník* (← *nahrazovat*) – *заступник* (← *заступати*), *poměník* (← *pomáhat*); *přerušeni* (← *přerušit*) – *зупинка* (← *зупиняти*), *переривання* (← *переривати*).

Зрідка іменникові терміни в тій чи іншій мові утворюються від безпрефіксних дієслів за допомогою окремих префіксальних словотворчих формантів: *přelíčení* (← *líčit*) – *розгляд* (← *розглядати*), *obrana* (← *bránit*) – *захист* (← *захищати*), *оборона* (← *обороняти*). Крім того, варто також зазначити, що 99% відсотків віддієслівних іменників перекладаються віддієслівними субстантивами, рідше – словами-композиціями, словосполученнями, іменними лексемами іншомовного походження: *hlášení* (← *hlásit*) – *повідомлення* (← *повідомляти*), *дповідна записка*; *ráchatel* (← *ráchat*) – *особа, яка вчинила злочин*; *platidlo* (← *platit*) – *платіжний засіб*; *přeplatek* (← *přeplatit*) – *переплачена сума*; *doručovatel* (← *doručovat*) – *листоноша*, *кур'єр*.

Цікаве явище становлять іменники, утворені від заперечних дієслів, що складають 3,5% від усіх іменникових термінів і є характерними для обох мов та зазвичай навзаєм перекладаються заперечними формами: *nedoručení* – *невручення*, *nedotknutelnost* – *недоторканість*, *непорушність*, *neplatič* – *неплатник*, *nepřekážení* – *неперешкодження*, *nepřípustnost* – *недопустимість*, *nezaopatřenost* – *незабезпеченість*. Однак деякі українські відповідники чеських юридичних термінів передаються невіддієслівними лексемами, у більшості яких заперечення виражається відповідними префіксальними морфемами: *neodůvodněnost* – *безпідставність*; *nespornost* –

безперечність, беззаперечність, безсумнівність; neúčast – відсутність; nezaměstnanost – безробіття; nezaújatost – об'єктивність; nezměnitelnost – безповоротність.

Префікс **не** може приєднуватися як до первинної дієслівної основи, так і до префіксальної основи дієслова: *nedoplatek – недоплата, nedoručení – невручення, nedostavení se – нез'явлення, нез'явлення – неприбуття, neodvolatelnost – незмінюваність, neoznámení – незаявлення, nepřekážení – неперешкодження, nepřípustnost – недопустимість, nepříslušnost – невідсудність, nesetrvání – неперебування, nezaopatřenost – незабезпеченість, neviděmství.* Часто заперечні іменники зафіксовані в термінології у своїй базовій формі, без **не** в термінології не використовуються, хоча вільно фігурують без заперечної частки в інших мовних стилях: *nezměnitelnost – незмінність, nesplnění – невиконання, неприбуття – nenastoupení.* Таке явище спостерігається як в чеській, так і в українській мовах.

Наступною за численністю групою віддієслівних утворень є дієприкметники, що присутні в обох юридичних термінологіях – чеській та українській і утворюються як від префіксальних дієслів, так і від безпрефіксних. Дієприкметник в українському та чеському мовознавстві має подібну дефініцію, визначаючись у граматиках та словниках обох мов як форма дієслова, що поєднує властивості дієслова та прикметника й виражає ознаку предмета за дією, котру виконує предмет або яка на нього спрямована. В обох мовах виділяються дієприкметники активні (теперішнього та минулого часу) й активні. Пасивні дієприкметники, зазвичай перекладаються подібними віддієслівними формами: *prodloužený – продовжений, відстрочений; spráchaný – вчинений, скоєний, здійснений; týraný – катований, мордований, мучений; ujednáný – домовлений, умовлений, договорений; upesný – викрадений, вкрадений.* Серед пасивних дієприкметників виділяємо групу заперечних, що на українську мову переважно перекладаються подібними граматичними засобами, іноді – прикметниками з префіксальними формантами зі значенням заперечення: *nedokonaný (← dokonat) – незакінчений (← закінчити), nepotrestaný (← potrestat) – непокараний (← покарати) neukončený (← ukončit) – незакінчений (← закінчити), nezaopatřený (← zaopatřit) – незабезпечений (← забезпечити), neopodstatněný (← opodstatnit) – необґрунтований (← обґрунтувати), безпідставний (прикметник), nezaměstnaný (← zaměstnat) – безробітний (прикметник).*

Інакша ситуація з активними дієприкметниками, які українській мові невластиві, але продуктивні в чеській мові, а саме тому на українську перекладаються різними

засобами, найчастіше – прикметниками або словосполученнями, іноді – іменниками: *bankrotující podnik* – підприємство-банкрут, *identifikující* – який ідентифікує, *nedostačující* – недостатній, *odsuzující* – обвинувальний, *stávkující* – страйкар, *úřadující* – тимчасово виконуючий обов'язки, *ustavující* – установчий.

Відносно численну групу (148 чеських одиниць та їхні українські відповідники) становлять в чеській та українській термінології віддієслівні прикметники, що відрізняються від дієприкметників втратою процесуальної ознаки та утворюються за допомогою інших морфологічних засобів. Подібно, як і дієприкметники, утворюються від префіксальних і безпрефіксних дієслів, однак не завжди перекладаються віддієслівними прикметниками: *dokazatelný* – доказовий, *kupní* – купівельний, *zakupivělný*, *náhradní* – запасний, *nečitelný* – незрозумілий, *neplatný* – недійсний, *podvratný* – підливний, *přípravný* – підготовчий, *rozhodčí* – арбітражний. Оскільки такі деривати більш властиві чеській термінології, вони не завжди мають прикметникові еквіваленти в українському перекладі, тому віддієслівний прикметник, який в чеській мові може вживатися самостійно, на українську перекладаємо описово, найчастіше – в конкретних термінологічних словосполучах: *shromažďovací* → *s. právo* – право збиратися мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; *zdanitelný* → *z. zisk* – прибуток, який підлягає оподаткуванню; *žalovatelný* → *ž-á pohledávka* – заборгованість/вимога, яка підлягає оскарженню.

Детальний розгляд віддієслівних термінів та їхніх дериватів, що входять до складу юридичної термінології вказує на те, що вони займають приблизно 15% відсотків проаналізованого матеріалу, найбільшу групу яких становлять віддієслівні іменники. На основі проведеного лінгвістичного аналізу можемо стверджувати, що переважна більшість усіх розглянутих термінологічних одиниць утворена від префіксальних дієслів, які часто самі безпосередньо становлять складову юридичної термінології, частина – префіксально-суфіксальним способом від непохідних дієслів. Хоча серед дієслів не завжди йдеться про юридичний термін у офіційному значенні, що характеризує правове поняття, оскільки частіше дієслово позначає загальнозживані терміни, проте вони мають високий словотворчий потенціал та слугують базою для творення нових іменних термінів.

THE ROLE OF VERBS AND VERB FORMATIONS IN UKRAINIAN AND CZECH JURIDICAL TERMINOLOGY

Summary

The verbs in Ukrainian and Czech law terminology are not always the terms in their official definition, they often acquire terminological meaning in context, in phrases, but they have a high word-building potential and make the basis for the creation of new nominal terms (nouns, adjectives, participles). Usually, in verbal law terminology of both analyzed languages, the terms are formed from prefixed verbs.

Бібліографія

1. MASÁR, I. *Ako pomenívame v slovenčine. Kapitoly z terminologickej teórie a praxe*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, 2000. 60 s.
2. MYRONOVA, H., GAZDOŠOVÁ, O. *Česko-ukrajinský právnický slovník*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. 374 s.
3. POŠTOLKOVÁ, B. *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*. Praha: Academia, 1984. 124 s.
4. POŠTOLKOVÁ, B., ROUDNÝ, M., TEJNOR, A. *O české terminologii*. Praha: Academia, 1983. 117 s.
5. АРТИКУЦА, Н. Основи вчення про юридичний термін і юридичну термінологію
In *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: КНЕУ, 2005. с. 84-89.
6. ВИХОВАНЕЦЬ, І., ГОРОДЕНСЬКА, К. *Теоретична морфологія з української мови*, Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
7. *Відображення історії та культури народу в словотворенні*. Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при міжнародному комітеті славистів. Київ, 2010. 471 с.
8. ГІНЗБУРГ, М. Проблема двовидових дієслів у фахових текстах та шляхи її розв'язання In *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. – Вип. VIII – К : КНЕУ, 2009. с. 290-294.

9. ДОРОШЕНКО С. Особливості афіксації при термінотворенні (на прикладі термінології нафтогазової промисловості) In *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», № 675, 2010. с. 10-14.
10. КОЧЕРГА О. Префікси зі значенням завершеності дії в процесових термінах In *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», № 709, 2011. с. 10-13.
11. РОЖАНКІВСЬКИЙ, Р. Видові перфективи двовидових безпрефіксних дієслів чужомовного походження на -ува(ти) In *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», № 593, 2007. С. 22-24.
12. РУССУ А. Словотвірні типи префіксальних дієслів (на матеріалі словників кінця ХІХ-початку ХХІ ст.) In *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», № 791, 2014. с. 27-31.
13. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000.
14. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО (голова редкол.) та ін., К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. т. 6: Т-Я, 2004. с. 482.

РУСИЗМЫ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ – КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ВОЗНИКНОВЕНИЯ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ЧЕШСКО-РУССКИХ ОМОНИМОВ

Olena KUZNETSOVA

Russianisms in the Czech language – as one of the ways of emergence of the Czech-Russian Interlingual homonyms

Abstract: *I consider Russianisms that in the process of borrowing in the Czech language changed / modified their meanings / acquired secondary meanings. I describe the cases of semantic processes (narrowing / expansion / transfer meanings by similar / adjacency); in research is determined productive and unproductive semantic processes that take place in the process of borrowing; the work contains only nouns.*

Keywords: *russianisms, semantic processes, interlingual homonymy, Russian language, Czech language, ways of emergence, semantic relations among lexemes, etymology*

Contact: *Masarykova univerzita; olena.kuznecova@mail.ru*

Статья посвящена русизмам в чешском языке, которые при заимствовании изменили/модифицировали свое значение, приобрели дополнительные значения, что привело к возникновению чешско-русских межъязыковых омонимов.

Целью является рассмотреть изменения смыслового плана заимствованных русизмов в чешском языке как один из путей, приведших к возникновению чешско-русской межъязыковой омонимии.

В соответствии с поставленной целью в ходе исследования необходимо решить следующие **задачи**: выявить русизмы в чешском языке; сравнить значения отобранных русских лексем с чешскими; отобрать из общего количества выявленных русизмов, лишь те, которые при заимствовании в чешский язык изменили/модифицировали свои значения/приобрели второстепенные значения; выявить и описать случаи семантических процессов; определить продуктивные и малопродуктивные семантические процессы, происходящие при заимствовании; проанализировать выявленные чешско-русские межъязыковые омонимы.

Материалом для исследования являются русизмы-имена существительные в чешском языке, являющиеся межъязыковыми омонимами по отношению к русскому

языку. Методом сплошной выборки были выбраны имена существительные с лексикографической пометой 'русизм', извлеченные из словарей *Nový Akademický slovník cizích slov pod redakcí kolektivu autorů v kapitole s J. Kraus, 2014*, – 240 русизмов, и *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím J. Holuba, S. Lyera, 1968*, – 91 русизм. Далее семантика отобранных русизмов сравнивалась с соответствующими прототипами в русском языке-источнике, для этого использовался *Толковый словарь русского языка под редакцией Ожегова С. И., Шведовой Н. Ю., 1975*, после чего из общего количества отобранных русизмов 331 единица, было обнаружено лишь 37 единиц (29 единиц – из словаря *Nový Akademický slovník cizích slov* и 8 единиц – из словаря *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*) – которые на протяжении истории чешского языка модифицировали/изменили/приобрели второстепенные значения, и которые можно считать межъязыковыми чешско-русскими омонимами.¹

Стоит отметить, что чешские значения слов в исследовании приводятся по словарю *Nový Akademický slovník cizích slov*, который фиксирует пометы, по которым можно определить заимствовано ли конкретное слово из русского языка. Значения восьми лексем, которые отобраны из словаря *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* приводятся по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

Проблематика межъязыковой омонимии достаточно изучена в славянском языкознании, однако лингвисты применяют различные термины для определения одного и того же явления: ср.: неполные лексические параллели (Дубичинский 1992), ложные друзья переводчика (*falešní přátelé překladatele*) (Ivašina, Rudenka, Janovec 2006).

В словаре *Falešní přátelé překladatele v češtině a běloruštině*² лингвисты рассматривают как межъязыковые омонимы, так и межъязыковые паронимы. Межъязыковой омонимией авторы называют формальное сходство (полное либо неполное) разноязычных лексем, которые имеют разные значения. Межъязыковой паронимией авторы называют формально подобные разноязычные лексем, которые имеют разные значения. Эти два лингвистических явления они определяют в более

¹ 8 лексем отобранные из словаря *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* отсутствуют в словаре *Nový Akademický slovník cizích slov*.

² IVAŠINA, N., RUDENKA, A., JANOVEC, L. *Falešní přátelé překladatele v češtině a běloruštině*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2006.

широкий термин «ложные друзья переводчика» (Ivašina, Rudenka, Janovec 2006: 22). Э. Лотко употребляет термин *zrádná slova* (обманчивые слова) (Lotko 1987).

Достаточно сложно провести черту между межъязыковыми паронимами и межъязыковыми омонимами. С. Хуцишвили подчеркивает, что нужно учитывать регулярные фонетические соответствия. «Принцип формального соответствия заключается в том, что лексему, принадлежащую системе одного языка, можно считать формально соответствующей лексеме другого языка, если форма выражения, в которой данная лексема выступает в одном языке, соответствует форме, в которой ее следовало бы выразить в другом языке» (Хуцишвили 2010: 56). Ср. **русск.** *овощ*, **чеш.** *ovoce*.

Ввиду вышеизложенного, в статье используется термин межъязыковые омонимы вслед за М. Кочерганом (Кочерган 1997), С. Хуцишвили (Хуцишвили 2010).

Займствование иноязычных слов – это один из способов развития языка, основной причиной заимствования иностранной лексики является отсутствие соответствующего понятия в языке-адресате. Заимствованные слова в языке-адресате адаптированы, а не скопированы. «Механизм адаптации связан с существованием в системе языка-адресата "пустых мест". В ситуации контактирования "пустые места" замещаются модифицированными элементами языка-источника» (Айдукович 2004).

В процессе семантического освоения значение заимствованного слова может измениться. Оно может расширяться, сужаться или полностью меняться.

Воспользуемся определением понятия русизм, **русизм** – слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из русского языка или созданные по образцу русского слова или выражения (Ожегов 1975).

Отобранные русизмы в данном исследовании можно разделить на несколько тематических групп: 1. русские реалии (*car, samovar, sarafan*); 2. зоологические названия (*tamut, babočka*); 3. советские реалии (*kulak, perestrojka*); 4. военные выражения (*ešelon, rozvědčik*).

В ходе исследования установлено, что при заимствовании лексики возможны три основных семантических процесса: уменьшение количества словарных значений; увеличение количества словарных значений; изменение значения заимствуемой единицы. Ниже рассматриваются основные типы модификации/полного изменения значений/приобретение дополнительных значений русизмами в чешском языке.

I Русизмы, развившие второстепенные значения в чешском языке

В данном подразделе анализируются русизмы, которые при заимствовании в чешский язык приобрели новые дополнительные значения, следовательно – в чешских словарях они имеют увеличенное количество словарных значений.

Новая, приобретенная в систему чешского языка русская лексема может развить переносные значения, образовавшиеся в результате ассоциации по сходству или по смежности (метафора/метонимия).

- метонимия

при метонимии значение переносится с предмета или явления по смежности на ближайший предмет. Ср.:

русск. мозоль ■ *местное утолщение кожи от частого трения*

чеш. mozol *ztvrdlá, otláčená kůže, zvl. na dlani ruky n. na chodidlech* 2. ■ *mozoly expr. o těžké práci, námaze n. o majetku těžkou prací získaném*³

- метафора

при метафоре переносится значение одного предмета или явления на другой предмет/явление по сходству. Ср.:

русск. мамонт ■ *ископаемое млекопитающее сем. слонов с длинной шерстью и большими загнутыми бивнями*

чеш. mamut *r<výchas I.obrovský vyhynulý čtvrtohorní chobotnanec* 2. ■ *expr. obrovský, mocný tvor; věc mohutných rozměrů n. síly*

Как видим, в обоих случаях произошел не только перенос значения, но и новое значение несет в себе помету – экспрессивность.

II Изменение исходного значения в языке-адресате

К числу значимых изменений в семантике слова, которые можно обнаружить на протяжении его длительного функционирования в языке, относятся процессы расширения и сужения значения, имеющие характер своеобразного закона (Балалыкина 1992: 76).

- сужение значения

При сужении – значение переходит от родового к видовому. Достаточно ярко процесс семантического сужения представлен в следующих примерах.

³ Значение приведено по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

- 1) **русск. бабочка** 1. ■насекомое с двумя парами крыльев разнообразной окраски, покрытых мельчайшими чешуйками; 2. перен. галстук в виде короткого жёсткого банта, по форме напоминающего бабочку
чеш. babočka ■ *druh denních motýlů, Vanessa*⁴
- 2) **русск. булыжник** твёрдый камень (разновидность бутового), употр. для мощения улиц, дорог
чеш. bulžník *odrůda křemene*⁵
- 3) **русск. грамота** 1. умение читать и писать; 2. официальный документ; 3. ■ в старину: документ, письмо.
чеш. gramota *r<ř hist. ■gramoty ruské písemné památky právní povahy ze středověku*
- 4) **русск. курган** древний могильный холм, а также вообще небольшая возвышенность
чеш. kurhan *starodávný nasypaný hrob, zvl. na Rusi, mohyla*⁶
- 5) **русск. сумка** 1. ■небольшое вместилище из ткани, кожи или другого плотного материала для ношения чего-н.; 2. у сумчатых животных: полость, глубокая кожная складка в виде подборюшного мешка, в к-рой донашиваются и развиваются детёныши; у нек-рых растений, грибов: клетка, в к-рой развиваются споры (спец.); 3. название нек-рых органов из соединительной ткани, окружающих собой или вмещающих в себя другие органы, суставы (спец.).
чеш. sumka *r ■kožené pouzdro na náboje*
- 6) **русск. хоровод** народная игра движение людей по кругу с пением и пляской, а также вообще кольцо взявшихся за руки людей участников какой-н. игры, танца
чеш. chorovod *r dívčí tanec sborový, provázený písněmi bez průvodu nástroje*
- 7) **русск. чертёж** изображение чего-н. чертами, линиями на плоскости
чеш. čertěz *r hist. geogr. ■ čertěze nejstarší rus. domácí mapy z 16. s 17. stol. sestrojené podle popisů cest*

- расширение значения (генерализация)

При расширении – значение переходит от видového к родовому.

- 1) **русск. есаул** казачий офицерский чин, равный капитану в пехоте, а также лицо, имеющее этот чин
чеш. esaul, jesaul *důstojnická hodnost kozácká v Rusku*
- 2) **русск. риза** 1. ■облачение, одежда священника при богослужении; 2. оклад на иконе
чеш. říza *r starobylé slavnostní splývavé roucho: antická ř.*
- 3) **русск. халат** домашняя или рабочая одежда, запахивающаяся или застёгивающаяся сверху донизу (у нек-рых азиатских народов верхняя запахивающаяся одежда)

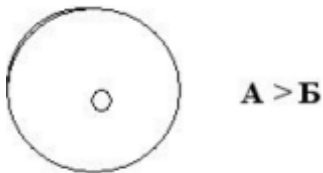
⁴ Значение приведено по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

⁵ Так же.

⁶ Так же.

чеш. chalát *r<arab. dlouhý volný plášť u někt. vých. národů*

Грузинская лингвист Софья Хуцишвили, опираясь на логическую схему возможных формально-смысловых соответствий между знаками, подробно рассматривает семантические отношения в сфере славянской межъязыковой омонимии, выделяя отношения исключения (дизъюнкции), отношения включения и отношения переключения (Хуцишвили 2006). Специализацию и расширение значений заимствованных русизмов в чешском языке, опираясь на данную классификацию, можно рассматривать как отношения включения. Данные отношения характерны для слов в родо-видовых семантических отношениях, когда значение одного слова, как бы, включает в себя другое. Также слово в одном языке по объему лексического значения может быть больше либо меньше слова во втором языке. Схематически подобные отношения изображают как одну окружность внутри другой: $A > B$:

Ср.: **чеш. chalát** > **русск. халат**

русск. сумка > **чеш. sumka**

- полное изменение значения

В данном подразделе представлены русизмы, которые в чешском языке полностью изменили свои значения.

- 1) **русск. азбука** 1. совокупность букв, принятых в данной письменности, располагаемых в установленном порядке, буквенный алфавит; 2. то же, что букварь (устар.); 3. перен. основные, простейшие начала какой-н. науки, дела.

чеш. azbuka *r abeceda hlaholská n. cyrilská; písmo cyrilské, cyrilice*

- 2) **русск. ворвань** *вытопленный жир морских животных и некоторых рыб*
чеш. vorvaň *r zool. velký ozubený kytovec rodu Physeter, žijící v teplých mořích, z jehož lebeční dutiny se získává spermacet (vorvaňovina) a ze střev ambra*
- 3) **русск. казак** 1. в старину на Украине и в России: член военно-земледельческой общины вольных поселенцев на окраинах государства; 2. на Дону, на Кубани, Тереке, Амуре и в других войсковых областях: крестьянин, потомок таких поселенцев, а также (до 1920 г. и в годы Великой Отечественной войны) боец кавалерийской воинской части, состоящей из этих крестьян; сейчас потомок таких крестьян, бойцов.

чеш. kazak *druh bluzu nošený navrch sukně a sahající až přes boky*⁷

- 4) **русск. колокол** 1. отлитый из медного сплава полый конус с языком (в 3 знач.), издающий громкий звон; 2. конусообразный предмет для разных технических надобностей; 3. мн. ч. ударный музыкальный инструмент

чеш. kolokol *r řidč. kniž. a bás. zvон*

- 5) **русск. лапта** 1. русская игра, в к-рой игроки, разделившиеся на две партии, перебрасывают небольшой мяч битой; 2. бита, к-рой ударяют по мячу в этой игре

чеш. lopta *dial. Míč*⁸

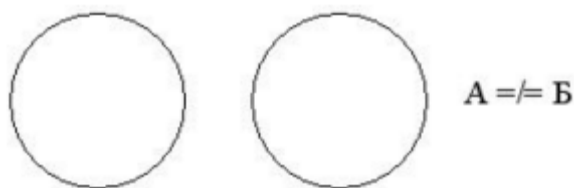
- 6) **русск. натурщик** человек, который позирует перед художником, скульптором

чеш. naturščik *r neprofesonální herec, neherec*

- 7) **русск. пирог** печёное изделие из раскатанного теста с начинкой

чеш. piroh *r pirožek, pirožka*

Такие пары слов как: **ворвань – vorvaň, казак – kazak, натурщик – naturščik**, можно рассматривать как отношения дизъюнкции. Это отношения несовпадения, исключения (семантического). В них находятся слова, не имеющие ничего общего в ПС (плане содержания). Схематически изображается в виде двух непересекающихся окружностей А и Б:

III Заимствование одного из значений

Лексема, постепенно осваиваясь языком-преемником, может терять одно или несколько своих значений. В итоге у слова остается только то значение, которое отражает особенности заимствующего языка и соответствует его системе, следовательно – в чешских словарях данные русизмы имеют уменьшенное количество словарных значений.

⁷ Данная лексема фиксируется во всех используемых в данном исследовании чешских словарях (*Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*, *Nový Akademický slovník cizích, Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*), однако в *Nový Akademický slovník cizích* лексема подана как заимствование из русского языка (первоначально с турецкого языка), а в словаре *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* – как прямое заимствование с французского языка.

⁸ Значение приведено по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

- 1) **русск. атаман** 1. ■ высший начальник в казачьих войсках, а также военно-административный начальник в казачьих областях; 2. перен. главарь, предводитель
чеш. ataman r < tur ■ náčelník kozáckého vojska (pův. volený kozáckou občinou)
- 2) **русск. богатырь** 1. ■ герой русских былин, совершающий воинские подвиги; 2. перен. человек очень большой силы, стойкости, отваги
чеш. bohatýr r < turk ■ hrdina, rek: bohátyři ruských bylin
- 3) **русск. гудок** 1. механическое устройство для подачи гудящих сигналов; 2. звук свистка или сирены; 3. ■ старинный русский струнный смычковый музыкальный инструмент
чеш. gudok r ■ hud. starý rus. lid. smyčcový nástroj
- 4) **русск. ёлка** 1. то же, что ель; 2. ■ украшенная ель в праздник Нового года (или Рождества); 3. новогодний или Рождественский праздник с танцами и играми вокруг украшенной ели.
чеш. jolka r ■ (v rus. a býv. sov. prostředí) novoroční (vánoční) stromek; slavnost, zejm. dětská u novoročního stromku
- 5) **русск. I. кулак** 1. кисть руки со сжатыми пальцами. 2. перен. сосредоточенная ударная группировка войск; 3. толкающее звено в нек-рых механизмах (спец.).
II. кулак 1. ■ богатый крестьянин-собственник, пользующийся постоянно наёмным трудом; 2. скупой и корыстолюбивый человек
чеш. kulak r hanl. ■ (zejm. v dř. sov. prostředí) majetnější sedlák, vesnický boháč
- 6) **русск. мужик** 1. ■ крестьянин (в противопоставлении горожанину) (устар.); 2. то же, что мужчина (прост.) 3. то же, что муж (в 1 знач.) (прост.); 4. невоспитанный, грубый человек (устар.).
чеш. mužik r ■ (v starém rus. prostředí) rolník, sedlák
- 7) **русск. опричнина** 1. в России в 1565-1572 гг.: система чрезвычайных мер, осуществлённых Иваном IV для разгрома боярско-княжеской оппозиции и укрепления самодержавия; 2. Часть государственных территорий, находившаяся в непосредственном управлении царя Ивана IV и служившая ему опорой в насаждении этих мер; 3. собир. специальные царские войска этого времени; 4. в Древней Руси: земельное владение, выделявшееся вдове князя
чеш. opričnina r hist. (v Rusku v 16. st.) 1. soustava vládních opatření vyhlášená carem Ivanem IV. Hrozným proti bojarům; 2. území přímo spravované carem, vyčleněné na základě těchto opatření; 3. služební šlechta Ivana IV. Hrozného vykonávající bezpečnostní službu⁹
- 8) **русск. перестройка** 1. см. перестроить 1, -ся 1; 2. ■ в СССР в 1985-1991 гг.: начало коренного изменения в политике и экономике, направленного на установление рыночных отношений, на развитие демократии и гласности, на окончание холодной войны

⁹ Данная чешская лексема соответствует русской лексеме по трем значениям, но русская лексема также имеет четвертое значение, которое чешская лексема не фиксирует.

чеш. perestrojka r ■ *publ. pokus o polit. a ekon. reformy (v býv. SSSR za M. S. Gorbačova)*

- 9) **русск. I. причастие** ■ *в грамматике: форма глагола, обладающая наряду с категориями глагола (время, залог, вид) категориями прилагательного (род, падеж)*

II. причастие I. *то же, что причащение; 2. символизирующее кровь и тело Иисуса Христа вино в чаше с кусочками просвиры, принимаемые верующими во время церковного обряда причащения*

чеш. přičestí ■ *gram. adjektivní tvar slovesný užívaný obvykle ve složených tvarech slovesných (např. kuroval, kurován)*¹⁰

- 10) **русск. разведчик** 1. *специалист по разведке недр, полезных ископаемых* 2. *военнослужащий разведки (в 3 знач.); тот, кто идёт в разведку (во 2 знач.); 3. ■ сотрудник, работник разведки (в 4 знач.); 4. самолёт или корабль, ведущий разведку (в 1 и 2 знач.)*

чеш. rozvědčík r ■ *člen rozvědky, průzkumník*

- 11) **русск. сарафан** 1. ■ *в старое время: женская крестьянская одежда, род платья без рукавов, надеваемая поверх рубашки с длинными рукавами; 2. род женского платья с большим вырезом, без рукавов.*

чеш. sarafan r<per ■ *tradiční rus. ženský šat venkovský, zprav. bez rukávů*

- 12) **русск. скоморох** 1. ■ *в Древней Руси: певец-музыкант, бродячий комедиант, остролов и акробат; 2. перен. несерьёзный человек, потешающий других своими шутовскими выходками (разг. неодобр.).*

чеш. skomoroch r *hist., div. ■ ruský kočovný herec (zvl. v 15.-17. stol.) vystupující též v úloze zpěváka, akrobata, tanečníka aj.*

- 13) **русск. сотня** 1. *сто каких-н. единиц, предметов; 2. ■ войсковое подразделение, состоявшее первонач. из ста человек; 3. сто рублей (прост.).*

чеш. sotňa r (v rus. prostředí) 1. ■ *kozácká setnina* 2. *hist. černá s. procarská polit. organizace (na počátku 20. stol.) proslulá násilnostmi a pogromy*

- 14) **русск. спутник** 1. *тот, кто совершает путь вместе с кем-н.; 2. перен. то, что сопутствует чему-н., появляется вместе с чем-н.; 3. ■ небесное тело, обращающееся вокруг планеты; 4. космический аппарат, запускаемый на околопланетную, окололунную или гелиоцентрическую орбиту с помощью ракетных устройств.*

чеш. sputnik r ■ (v 60. letech) *sov. umělá družice Země*

- 15) **русск. ствол** 1. ■ *основная часть дерева или кустарника от корней до вершины, несущая на себе ветви; 2. в огнестрельном оружии: основная часть в виде трубы, через к-рую проходит, получая направление полёта, пуля, снаряд (спец.); 3. то же, что шахта (в 1 знач.) (спец.); 4. название различных предметов или органов, имеющих форму трубы, стержня (спец.)*

чеш. stvol ■ *část rostliny vyrůstající ze země a nesoucí listy a květy, stonek*¹¹

¹⁰ Значение приведено по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

16) русск. царь 1. ■ *единовластный государь, монарх, а также официальный титул монарха; лицо, носящее этот титул.* 2. *перен., чего. тот, кто безраздельно обладает чем-н., властитель (устар. и книжн.);* 3. *перен., кого (чего). о том, кто (что) является первым, лучшим среди кого-чего-н.* 4. *в сочетании с другим существительным характеризует кого-что-н. как нечто выдающееся среди других подобных (устар. и разг.)*

чеш. car r<l ■ *císař (u východních a jižních Slovanů); ruský, bulharský car*

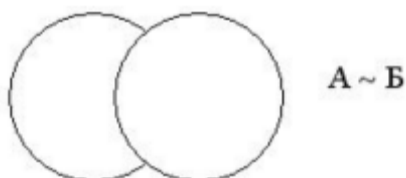
17) русск. штурмовик 1. ■ *боевой самолёт для атаки наземных целей с небольшой высоты;* 2. *лётчик такого самолёта;* 3. *в Германии в годы фашизма: член немецкой нацистской военизированной организации (первонач. член национал-социалистской партии).*

чеш. šturmovík r<n ■ *voj. (za 2. svět. války) sovětský bitevní letoun k podpoře útočících jednotek*

18) русск. эшелон (*франц. echelon*) 1. *при построении боевого порядка - подразделение, расположенное в глубину или по фронту (воен.);* 2. ■ *ж.-д. поезд для перевозки войск, а также для иных массовых перевозок*¹²

чеш. ešelon ■ (*legion.*) *ruský vojenský vlak*¹³

Данный тип лексем можно рассматривать как отношения переключения т.е. частичного (неполного) совпадения, неполной эквивалентности. Наблюдаются в тех случаях, когда значения сопоставляемых слов, как бы, накладываются одно на другое (то есть в них имеются совпадающие элементы), но при этом у каждого из сопоставляемых слов остается несовпадающая семантическая часть (Хуцишвили 2006). Схематически этот вид отношений изображается в виде пересекающихся окружностей:

Ср.: русск. мужик 1. ■ *крестьянин (в противопоставлении горожанину) (устар.);* 2. *то же, что мужчина (прост.)* 3. *то же, что муж (в 1 знач.) (прост.);* 4. *невоспитанный, грубый человек (устар.).*

чеш. mužik ■ *ruský sedlák*

¹¹ Значение приведено по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

¹² В *Толковом словаре русского языка под ред. С. И. Ожегова, Н. Ю. Шведовой* данное слово отсутствует, поэтому значение приведено по словарю Д. Н. Ушакова *Большой толковый словарь современного русского языка*.

¹³ Значение приведено по словарю *Příruční slovník jazyka českého (1935-1957)*.

Вывод

В статье проанализировано 37 русизмов (имены-существительные) в чешском языке на основе отобранных русизмов из этимологического словаря чешского языка (8 русизмов) и словаря иностранных слов чешского языка (29 русизмов). 37 русизмов из отобранных 240 в ходе исторического развития чешского языка развили новые /модифицировали/ полностью изменили значения. Как показало исследование, русизмы в чешском языке могут рассматриваться как один из факторов возникновения межъязыковых чешско-русских омонимов.

Заимствованное слово в результате адаптации может изменить/видоизменить свою семантику или развить дополнительные значения, что приводит к возникновению чешско-русской межъязыковой омонимии. Так, рассмотренные русизмы в чешском языке позволили установить несколько типов усвоения:

- 1) приобретение дополнительных переносных значений в языке-адресате в результате метонимии и /или метафоры (**чеш.** *mozol, mamut*)
- 2) изменение исходного значения в языке-адресате
 - специализация значения (**чеш.** *čertěz, chorovod*)
 - расширение значения (**чеш.** *říza, chalát*)
 - полное изменение значения (**чеш.** *naturščík, lopta*)
- 3) заимствование одного из значений (**чеш.** *jolka, gudok, ataman*).

На основе логической схемы возможных формально-смысловых соответствий между знаками в статье также приводится классификация, которая подробно рассматривает семантические отношения в сфере славянской межъязыковой омонимии, выделяя отношения исключения (дизъюнкции), отношения включения и отношения переключения. Удалось установить, что:

-при трансформации (специализация/расширение) исходного значения русизма в чешском языке, образовавшиеся межъязыковые омонимы вступают в отношения включения, ср.: **русск.** *сумка* >**чеш.** *sumka*; **русск.** *бабочка* >**чеш.** *babočka*;

-при полном изменении исходного значения русизма образовавшиеся межъязыковые омонимы вступают в отношения дизъюнкции, ср.: **русск.** *казак* – **чеш.** *kazak*. Однако, такие примеры как : **русск.** *азбука* – **чеш.** *azbuka*, **русск.** *пирог* – **чеш.** *piroh* могут рассматриваться как отношения переключения, т.к. в них имеются совпадающие элементы, но при этом у каждого из сопоставляемых слов остается несовпадающая семантическая часть;

-при заимствовании одного из значений образовавшиеся межъязыковые омонимы вступают в отношения переключения, ср.: **русск.** *мужик* – **чеш.** *mužik*, **русск.** *штурмовик* – **чеш.** *šturmovik*.

RUSSIANISMS IN THE CZECH LANGUAGE – AS ONE OF THE WAYS OF EMERGENCE OF THE CZECH-RUSSIAN INTERLINGUAL HOMONYMS

Summary

In my research I have discovered the phenomenon of Russianisms in the Czech language – as an important factor of ways of emergence of Czech-Russian Interlingual homonyms. In the process of borrowing Russianisms could total change their meanings; modified their meanings: specialization/ expansion; acquired secondary meanings as a result of metonymy and metaphors. Based on the logic of possible formal semantic correspondences between characteristics in the article also provides a classification, which examines in detail the semantic relations in the field of Slavic Interlingual homonyms, highlighting the relations of exception (disjunction), the relations of inclusion and switching.

Библиография

Научная литература

1. DOKULIL, M., HORÁLEK, K. *Mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1986.
2. IVAŠINA, N., RUDENKA, A., JANOVEC, L. *Falešní přátelé překladatele v češtině a běloruštině*. Praha: Univerzita Karlova, 2006.
3. KARLÍK, P. et al. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002.
4. ŽAŽA, S. *Ruština a čeština v porovnávacím pohledu*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
5. АЙДУКОВИЧ, Й. Основные понятия лексической контактологии (на материале русизмов в славянских языках). In *Тезисы и доклады, II Международный конгресс исследователей русского языка "Русский язык: исторические судьбы и современность"*. Москва, 2004. Dostupné z: <http://archive.today/pp0Xy>
6. БАЛАЛЫКИНА, Э. А. *Метаморфозы русского слова*. Москва: Флинта, 1992.

7. ВИНОГРАДОВ, В. В. *История слов (посмертная публикация разрозненных материалов)*. Москва, 1994. Dostupné z: <http://wordhist.narod.ru/pred.html>
8. ДУБИЧИНСКИЙ, В. В. Лексические параллели в лексикографической практике. In: *Современные проблемы лексикографии*. Харьков, 1992. с. 25-29.
9. КОДУХОВ, В. И. *Общее языкознание*. Москва: Просвещение, 1977.
10. КОЧЕРГАН, М. П. *Словник російсько-українських міжмовних омонімів. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов*. Киев, 1997.
11. СМОЛЬСКАЯ, А. К. *К истории одной общеславянской словообразовательной модели в русском языке*. Праці. Одеський державний університет. Серія філологічні науки. Т. 152, вип. 15. Одеса, 1962. с. 212-221.
12. ХУЦИШВИЛИ, С. Межъязыковые соответствия омонимичного характера в славянских языках. In *Болгарская русистика*. Выпуск 1-2. София, 2010. с. 53-69.
13. ХУЦИШВИЛИ, С. Понятие межъязыковой омонимии в контрастивной лексикологии. In *Славистика в Грузии*. Тбилисский государственный университет им. Ив. Джавахишвили. Выпуск 9. Тбилиси, 2008. с. 166-173.

Источники

1. DVOŘÁČEK, P. Et al. *Nový Akademický slovník cizích slov*. Praha, Akademia, 2009.
2. HOLUB, J., LYER S. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1967.

Словари и справочники

1. HUJER, O., SMETÁNKA, E. (ed.) *Příruční slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství, 1935-1957. [online] Dostupné z: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>
2. КОРЕСЬКÝ, V., FILIPEC, J., LEŠKA, O. *Česko-ruský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976.
3. МАСНЕК, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Lidové noviny, 1997.
4. ЕФРЕМОВА, Т. Ф. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Москва: Русский язык, 2000. [online]. Dostupné z: <http://efremova-online.ru/>
5. ЖЕРЕБИЛЮ, Т. В. *Словарь лингвистических терминов*. Назрань: Пилигрим, 2010. [online]. Dostupné z: http://lingvistics_dictionary.academic.ru/

6. ОЖЕГОВ, С. И., ШВЕДОВА, Н. Ю. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Советская энциклопедия, 1975. [online]. Dostupné z: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ozhegov-term-37688.htm>
7. ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь*. Т. 1.-4. Москва: Прогресс, 1986-1987. [online]. Dostupné z: <http://vasmer.slovaronline.com/>

**STRUKTURA TEKSTU A JEGO KSZTAŁT TYPOGRAFICZNY
(NA PRZYKŁADZIE SUMARIUSZY TEATRALNYCH WYDANYCH W LUBLINIE
W XVII WIEKU)¹**

Anna SAWA

*The Structure of the Text as Compared to its Typographical Shape
(on the Example of Theatrical Summaries Published in Lublin in the 17th Century)*

Abstract: *The article presents the text structure in the theatrical books of summaries and elements of this structure, according to their typographical characteristics. The material basis for the article are the theatrical books of summaries issued in Lublin in the 17th century.*

Keywords: *theatrical books of summaries, text structure, delimitation of the text*

Contact: *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; annasawa@poczta.onet.pl*

Pierwsza polska drukarnia funkcjonowała w Lublinie w latach 1630-1667. Została założona przez Pawła Konrada (Juda 2000b: 405-406; Dziok-Strelnik 1997: 19). Wśród druków wydanych w lubelskiej oficynie w ciągu trzydziestu siedmiu lat jej działalności znalazły się m.in. książki związane z miejscowym kolegium jezuickim, które nie posiadało wówczas własnej drukarni (Juda 2000a: 272-273). Należały do nich m.in. sumariusze przedstawień teatralnych, wystawianych na scenie kolegium.

Sumariusze² są kilku- lub kilkunastostronicowymi drukami, napisanymi w języku polskim, zawierającymi skrócony opis akcji wystawianej po łacinie sztuki³. Przygotowywano je z myślą o odbiorcach słabo znających łacinę i drukowano przed wystawieniem spektaklu tak, aby przed nim lub podczas jego trwania publiczność mogła zapoznać się z treścią utworu. Świadczy o tym list dedykacyjny dołączony do jednego z wydanych w Lublinie tekstów:

Co tedy niewiá- l domym języká Lácińjkiego iáko pod zářtoná niejáká/ l ná tey řcienie pokazař/ to ia po Polřku krotko opijá- l wszy á iáko zářtonę zdiáwřzy/ pod zacnym imieniem l Wniř. Mego M.P. ná řwiát wydaię. (KOA, k. A2 v)⁴

Podstawa materialowa i przedmiot badań

Bibliografia starych druków lubelskich odnotowuje pięć sumariuszy teatralnych wydanych w Lublinie w latach 1630-1667 (Dziok-Strelnik 1997: 94-95, 254-255, 506-507,

514, 538). Podstawą materiałową artykułu są cztery z nich, ponieważ jeden, choć odnotowywany w *Bibliografii polskiej* (Estreicher 1905: 122), najprawdopodobniej zaginął. Analizowane sumariusze nie są jednorodne – dwa (AKZ, WOK) są czterostronicowymi drukami, nieposiadającymi osobnej karty tytułowej (tekst główny zaczyna się na pierwszej stronie druku). Trzeci sumariusz (TZ) jest nieco obszerniejszy, ma odrębną kartę tytułową i zawiera oprócz streszczenia sztuki „akt po akcie i [...] scena po scenie” (Okoń 2006: 220), także informacje historyczne dotyczące Władysława Warneńczyka, będącego głównym bohaterem spektaklu. Największym objętościowo drukiem jest *Krotkie opisanie akciey...* Sumariusz ten składa się z karty tytułowej, listu dedykacyjnego, spisu bohaterów dramatu, „argumentu sceny” czyli skrótowej zapowiedzi wydarzeń przedstawionych w dramacie (ESJP XVII-XVIII) oraz streszczeń poszczególnych aktów i scen.

Przedmiotem moich badań jest zależność strony typograficznej starodruku od struktury tekstu. Pod pojęciem *struktura tekstu* rozumiem model kompozycyjny tekstu, a więc „ramę tekstową, podział na segmenty, relacje między segmentami, czyli różne zjawiska z zakresu typowych dla gatunku układów poziomych, a także architektoniki tekstu” (Wojtak, 2004: 13). Za Kingą Tutak przyjmuję założenie, że sposób organizacji treści na stronie miał istotny wpływ na kształtowanie przekazu (Tutak 2013: 125-126), a „każda zmiana czcionki jest znacząca” (Tutak 2013: 70). Analizę ograniczam do segmentów tekstu występujących we wszystkich sumariuszach, wyłączam z niej np. listy dedykacyjne, które nie zawsze się w nich pojawiały.

Rodzaje pisma drukowanego użyte do składu sumariuszy

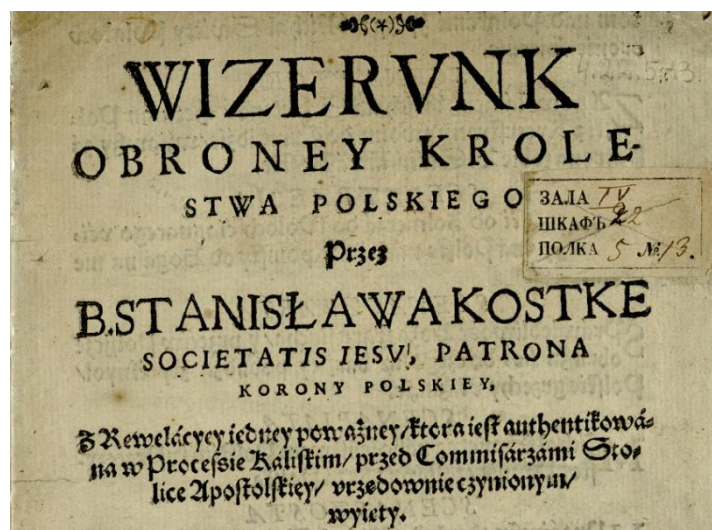
Do składu lubelskich sumariuszy teatralnych użyto trzech rodzajów pisma drukowanego: antykwy, kursywy i szwabachy⁵. Każdy z wymienionych rodzajów pisma pełnił w XVI i XVII wieku w polskim drukarstwie funkcję pisma tekstowego, nagłówkowego i komentarzowego. Antykwa była pismem służącym w tym czasie przede wszystkim do druku tekstów w języku łacińskim, stosowano ją również do składu komentarzy umieszczanych na marginesach oraz zapisu nagłówków (Juda 2001: 154). Kursywy używano w tekstach polskojęzycznych do druku przede wszystkim przedmów, listów dedykacyjnych, errat i nagłówków (Juda 2001: 220). Szwabacha była wykorzystywana głównie do składu tekstów w języku polskim (Juda 2001: 143). W wielu książkach łączono antykwę i szwabachę – do składu fragmentów w języku polskim używano szwabachy, zaś do części łacińskojęzycznej antykwy (Juda 2001: 217-218).

Istotny wpływ na wygląd strony starodruku miał nie tylko rodzaj pisma użytego do składu, ale również jego zmiany (użycie różnych rodzajów pisma), różnicowanie wielkości czcionek, operowanie przestrzenią niezadrukowaną itp.

Tytuł

Nie każdy sumariusz posiada odrębną kartę tytułową, jednak zawsze jest on opatrzony tytułem. Tytuły bywają mniej lub bardziej rozbudowane – od „**AKCIEY KRO- | TKO ZEBRANY | WYKLAD**” (AKW) do np. „**WIZERVNK | OBRONEY KROLE- | STWA POLSKIEGO | Przez | B.STANISŁAWA KOSTKE | SOCIETATIS IESV, PATRONA | KORONY POLSKIEY, | Z rewelącyey iedney poważney/ która iest authentikowá- | na w Procefsie Kálifkim/ przed Commisárzami Sto- | lice Apostolfskiej/ urzędownie czynionym/ wyięty.**”⁶ (WOK).

Ukształtowanie graficzne podkreśla zróżnicowanie treściowe informacji zawartych w tytule:

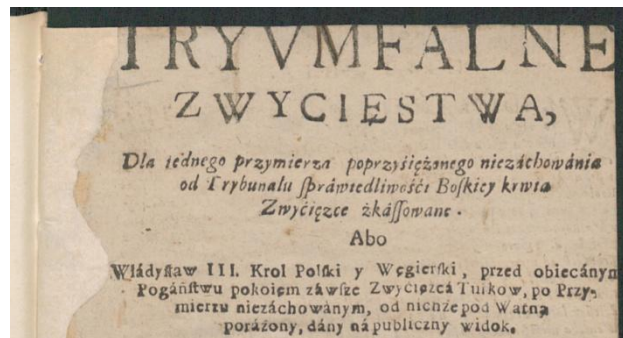
Ilustracja 1. Inicjalna część sumariusza *Wizerunek obrony Królestwa Polskiego*. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd. 713.953.

Ilustracja 2. Inicjalna część sumariusza *Akciey krotko zebrany wyklad*. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, sygn. Dm. 4457.

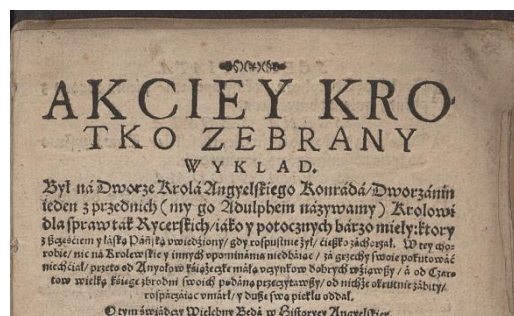

Ilustracja 3. Fragment karty tytułowej sumariusza *Krotkie oisanie aktiey...* Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd. 713.924.

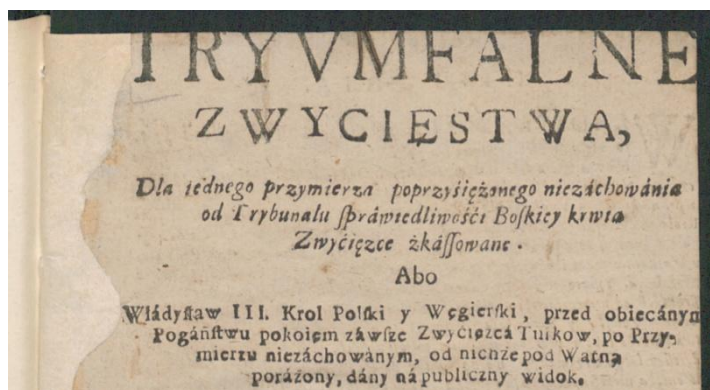
Ilustracja 4. Fragment karty tytułowej sumariusza *Tryumfalne zwycięstwa...* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII-5736.

Najkrótszy tytuł „**AKCIEY KRO- I TKO ZEBRANY I WYKLAD**” (AKW – ilustracja 2.) jest złożony wyłącznie majuskulnymi czcionkami antykwowymi, z zastosowaniem różnej wielkości pisma oraz wyśrodkowany. Dzięki temu drukarzowi udało się wyeksponować na pierwszej stronie sumariusza tytuł oraz odróżnić go od następującego po nim kilkudzaniowego streszczenia całej sztuki (czyli argumentu):

Ilustracja 5. Inicjalna część sumariusza *Akciey krotko zebrany wyklad*. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, sygn. Dm. 4457.

Dłuższe tytuły były dzięki środkom typograficznym segmentowane tak, aby wyeksponować różnorodność występujących w nich treści, np.:

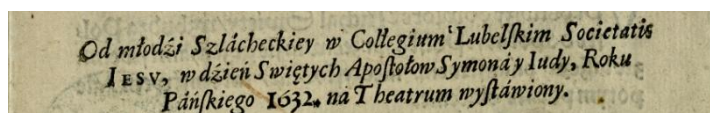

Ilustracja 6. Fragment karty tytułowej sumariusza *Tryumfalne zwycięstwa...* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII-5736.

W powyższym sumariuszu tytuł został podzielony na kilka części. Najważniejsza z nich („TRYUMFALNE I ZWYCIĘSTWA”) jest zapisana wielkimi literami antykwą, wyśrodkowana i umieszczona w górnej części strony (Zbierski 1978: 50-51). Poniżej znajdują się złożone kursywą określenia odnoszące się do inicjalnego fragmentu tytułu. Kolejną część stanowi objaśnienie dwóch pierwszych, metaforycznych segmentów tytułu –zapisane antykwą i wyśrodkowane.

Informacja o widzach, miejscu i czasie wystawienia spektaklu

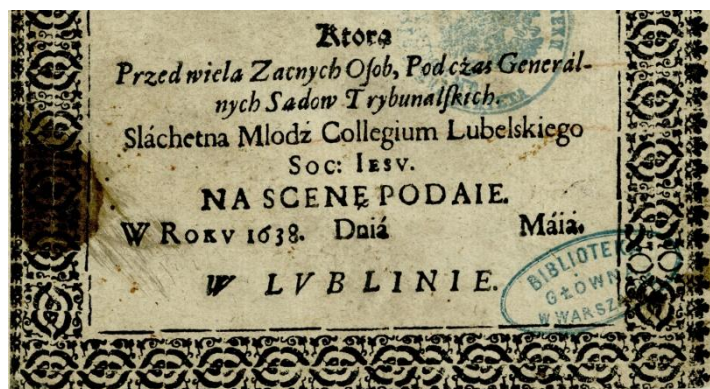
Wszystkie analizowane sumariusze zawierają informacje o widzach, miejscu i czasie wystawienia przedstawienia⁷, w jednym przypadku również o celu spektaklu. Z reguły podawano dokładną datę planowanego przedstawienia, w jednym przypadku zostawiono na karcie tytułowej wolne miejsce tak, aby można było ją dopisać później (ilustracja 9):

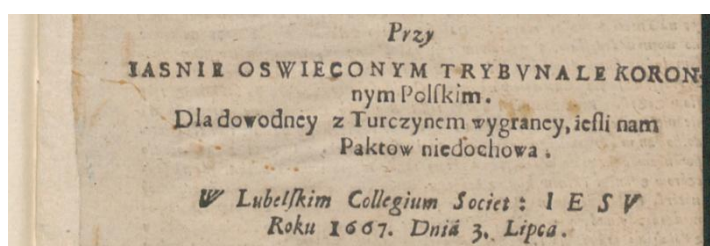
Ilustracja 7. Fragment inicjalnej części sumariusza *Wizerunek obrony Królestwa Polskiego*. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd. 713.953.

Ilustracja 8. Finalna część sumariusza *Akciey krotko zebrany wyklad*. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, sygn. Dm. 4457.

Ilustracja 9. Fragment karty tytułowej sumariusza *Krotkie oisanie aktiey...* Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd. 713.924.

Ilustracja 10. Fragment karty tytułowej sumariusza *Tryumfalne zwycięstwa...* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII-5736.

Najczęściej fragmenty te znajdują się na początku sumariusza i składniowo łączą się z tytułem:

- „**WIZERVNK** | **OBRONEY KROLE-** | **STWA POLSKIEGO** | *Od młodzi Szlácheckiey w Collegium ' Lubelskim Societatis / IESV, w dzień Świętych Apostołów Symoná Iudy, Roku / Pán'skiego 1632. na Teatrum wyftáwiony.*” [podkr. A. S.] (WOK);
- **KROTKIE OPISANIE** | **AKTIEY:** | (...) **Ktora** | *Przed wielą Zacznych Osob, Pod czas Generál- / nych Sądow Trybunalskich. Sláchetna Młodź Collegium Lubelskiego | SOC: IESV. | NA SCENĘ PODAIE. | W Rokv 1638. Dniá Máia. | W LVBLINIE.*” (podkr. A. S.) (KOA)⁸;
- „**TRYUMFALNE** | **ZWYCIĘSTWA** | (...) **Przy** | **IASNIE OSWIECONYM TRYBVNALE KORON** | **nym Polskim.** | **Dla dowodney z Turczynem wygraney, iefli nam | Paktow niedochowa.** | *W Lubelskim Collegium societ: IESV / Roku 1667. Dnia 3. Lipca.*” (podkr. A. S.) (TZ).

Powyższe zapisy były umieszczane zazwyczaj na karcie tytułowej. Tylko w jednym sumariuszu (AKZ) informacja o miejscu i czasie wystawienia przedstawienia znajduje się na końcu, po streszczeniach aktów i scen.

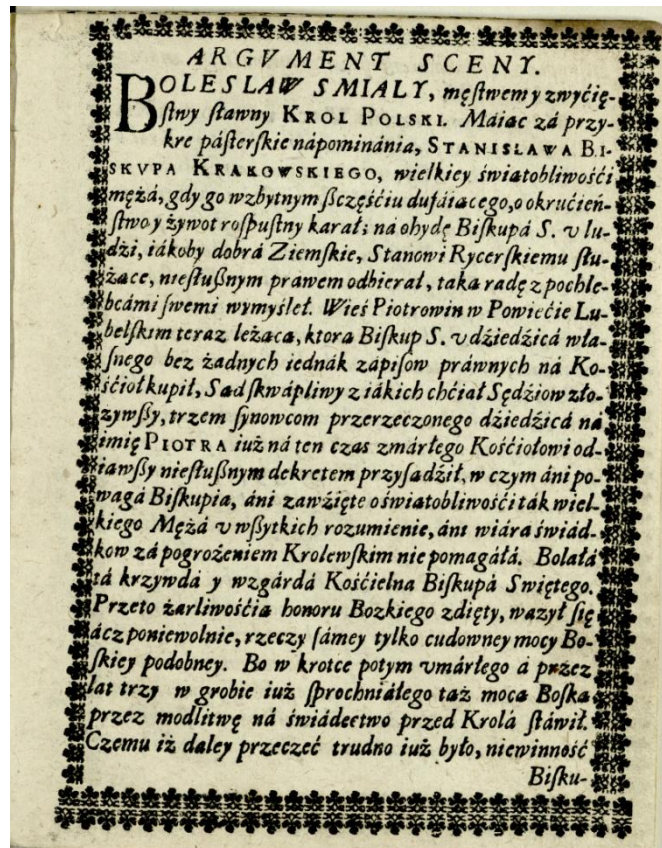
Środki typograficzne użyte do składu segmentu tekstu informującego o widzach, czasie, miejscu i okolicznościach wystawienia spektaklu miały odróżnić go od pozostałych części, czasem też podzielić go i pokazać różnorodność poruszanych treści. Np. w sumariuszu *Wizerunek obrony królestwa polskiego...* informacje dotyczące aktorów występujących w spektaklu („*Od młodzi Szlacheckiej*”), miejsca, w którym odbędzie się przedstawienie („*w Collegium ' Lubeljskim Societatis / IESV*”) i daty („*w dzień Świętych Apostołów Symoná Iudy, Roku / Pánjkiego 1632. na Teatrum wyftáwiony*”) zostały zapisane kursywą, zaś otaczające je segmenty tekstu były złożone szwabachą i antykwą. Zmiana rodzaju pisma drukowanego oraz ukształtowanie tekstu na stronie (wyśrodkowanie w taki sposób, aby tekst układał się w zwężający się ku dołowi trójkąt) ułatwiają odróżnienie tej części od pozostałych zapisów znajdujących się na pierwszej stronie sumariusza.

W sumariuszach *Krotkie opisanie akciey...* i *Tryumfalne zwycięstwa...* informacje o kontekście wystawienia sztuki są złożone różnymi rodzajami pisma. Np. w *Krótkim opisanu aktiey...* użyto do zapisu szwabachy („*Ktorá*”), kursywy („*Przed wielá Zacnych Ojob, Pod czas Generál- / nych Sądow Trybunalskich*”; „*W LVBLINIE*”) i antyki („**Sláchetna Młodz Collegium Lubelskiego | SOC: IESV. | NA SCENĘ PODAIE. | W Rokv 1638. Dniá Máia.**”). Dzięki zastosowaniu różnych rodzajów pisma treść została posegmentowana – szwabachą zapisano zaimek względny wprowadzający zdanie podrzędne, kursywą informacje o publiczności, okolicznościach i miejscu wystawienia spektaklu, a antykwą fragmenty dotyczące aktorów i czasu odegrania spektaklu.

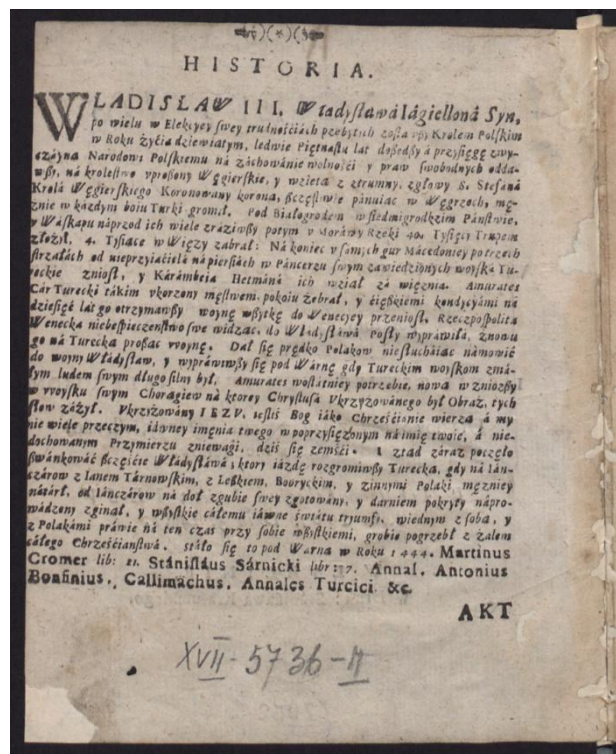
Argument

Leksem *argument* jest definiowany jako ‘streszczenie rozdziału utworu literackiego; zapowiedź, o czym będzie mowa’ (ESJP XVII-XVIII). W dwóch analizowanych sumariuszach ta część tekstu jest opatrzona nagłówkami „*ARGUMENT SCENY*” (KOA, k. A4) i „**HISTORIA**” (TZ, k. Av). W pozostałych dwóch sumariuszach brakuje nagłówka z określeniem gatunkowym.

W analizowanych sumariuszach argument może mieć różne rodzaje realizacji tekstowej i odmienne umiejscowienie w strukturze tekstu. Jeśli sumariusz jest bardziej obszerny i posiada kartę tytułową, argument rozpoczyna się na nowej stronie:

Ilustracja 11. Początek argumentu w sumariuszu *Krotkie oisanie aktiey...* Biblioteka Uniwersytetu
 Warszawskiego, sygn. Sd. 713.924.

Ilustracja 12. Początek argumentu w sumariuszu *Tryumfalne zwycięstwa...* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII-5736.

Dzięki umiejscowieniu tekstu na oddzielnej stronie i użyciu do składu kursywy (służącej bardzo często do zapisu elementów stanowiących ramę wydawniczą, takich jak np. przedmowy) akcentowano wstępny charakter tej części składowej sumariusza. Delimitacji służyło oprócz tego umieszczenie na początku argumentu inicjału, złożenie pierwszego wersu czcionkami większego stopnia i opatrzenie tekstu nagłówkiem.

Jeśli sumariusz nie ma osobnej strony tytułowej argument znajduje się tuż pod tytułem:

Ilustracja 13. Argument na karcie tytułowej sumariusza *Akciey krotko zebrany wyklad*. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, sygn. Dm. 4457.

Ukształtowanie graficzne podkreśla segmentację tekstu, ponieważ argument jest złożony innym rodzajem pisma niż tytuł (w powyższym przykładzie argument zapisano szwabachą, a tytuł antykwą), został też wyjustowany i dopiero końcowe wersy były wyśrodkowane (podczas gdy tytuł jest w całości wyśrodkowany).

Argumenty są zróżnicowane pod względem przedstawianej w nich treści. Mogą bowiem:

- streszczać akcję dramatu i przywołać źródła historyczne, którymi była inspirowana fabuła (AKZ, TZ);
- streszczać akcję spektaklu, ale nie odwoływać się do źródeł (KOA).

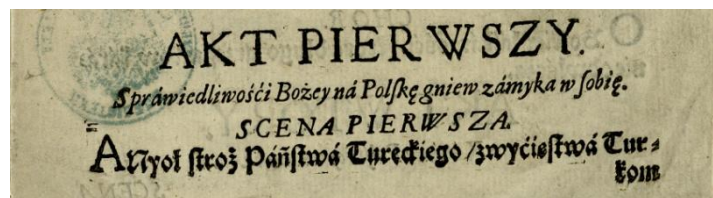
W jednym z sumariuszy (WOK) znajduje się fragment przywołujący źródła dokumentacyjne, ale nieopisujący akcji: „Z Rewelacyey iedney poważney/ która iest authentikowá- l na w Procefsie Káliskim/ przed Commifárzami Sto- lice l Apoftolskiey/ urzędownie czynionym/ l wyięty.” (WOK, s. 1 nlb.)⁹. Można go traktować jako argument lub jako część tytułu, z którym jest składniowo związany.

W niektórych argumentach zwraca uwagę zmiana rodzaju pisma użytego do zapisu wybranych leksemów realizowanych w tekście. W sumariuszu *Tryumfalne zwycięstwa...* argument zawiera odwołania do źródeł historycznych. Antroponimy ich autorów nie były przetłumaczone na język polski, więc zapisano je antykwą (służącą bardzo często do składu fragmentów w języku łacińskim). Akcentowało to jednocześnie rozczłonowanie pionowe tekstu – tekst główny był złożony innym rodzajem pisma niż odniesienia do innych dzieł.

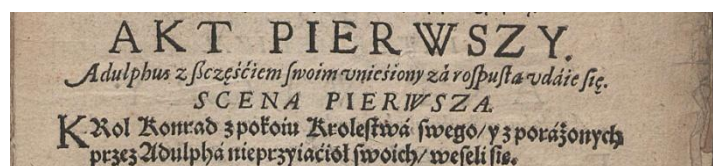
Streszczenia poszczególnych aktów i scen

Najważniejszą częścią każdego z omawianych sumariuszy jest streszczenie sztuki z podziałem na akty i sceny (por. Bartmiński 1992). Ukształtowanie graficzne tej części nie jest w każdym z analizowanych tekstów identyczne, jednak widać dążenie do jak najbardziej przejrzystego zaprezentowania czytelnikom (a zarazem widzom) przebiegu akcji.

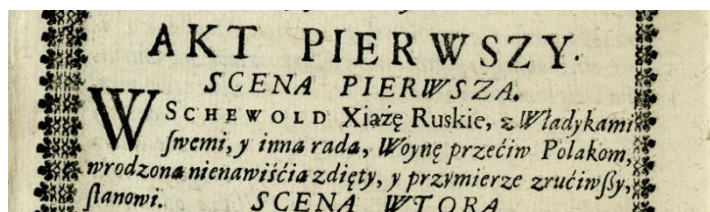
W każdym z analizowanych sumariuszy wyróżnia się typograficznie numery aktów, które są zapisane majuskułami antykiwy dużego stopnia i wyśrodkowane. Pod numerem aktu umieszcza się jednozdaniowe streszczenie akcji, która rozgrywa się w tymże akcie (takiego streszczenia brakuje tylko w *Krotkim opisanu aktiey...*). Poniżej znajdują się streszczenia poszczególnych scen danego aktu¹⁰. Numer sceny jest umieszczony w środku nowego wersu¹¹ i złożony wersalikami kursywy. W sumariuszu *Tryumfalne zwycięstwa...* numer sceny umieszczono w lewej części strony, na wysokości streszczenia. Streszczenia scen zapisywano zarówno szwabachą, jak też kursywą i antykwą. Nie wyśrodkowywano ich, ale często rozpoczynano je antykwowym inicjałem. Wszystkie zastosowane sposoby pozwalały na odróżnienie streszczenia od numeracji pozwalającej orientować się w tekście. Dzięki zmianom rodzaju pisma, wyśrodkowaniu, stosowaniu małych lub wielkich liter oraz gospodarowaniu przestrzenią na stronie ułatwiano czytelnikowi orientację w tekście:

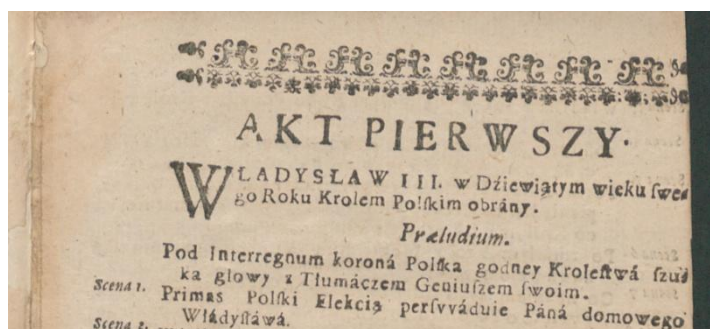
Ilustracja 14. Początek aktu pierwszego sumariusza *Wizerunk obrony Królestwa Polskiego*. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd. 713.953.

Ilustracja 15. Początek aktu pierwszego sumariusza *Akciej krotko zebrany wyklad*. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, sygn. Dm. 4457.

Ilustracja 16. Początek aktu pierwszego sumariusza *Krotkie oisanie aktiej...* Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Sd. 713.924.

Ilustracja 17. Początek aktu pierwszego sumariusza *Tryumfalne zwycięstwa...* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII-5736.

We wszystkich analizowanych sumariuszach ukształtowanie typograficzne tekstu jest relewantne. Dzięki zastosowaniu do składu trzech rodzajów pisma, zmianom rodzaju pisma i jego wielkości oraz operowaniu przestrzenią na stronie (wyśrodkowywaniu lub justowaniu tekstu) drukarz delimitował tekst i eksponował jego złożoną strukturę.

Środki typograficzne podkreślają istnienie obligatoryjnych elementów każdego sumariusza:

- tytułu,
- informacji o widzach, czasie i miejscu wystawienia spektaklu,
- argumentu,
- streszczeń poszczególnych aktów i scen dramatu.

Jeżeli któryś z tych elementów ma złożoną strukturę, był przez drukarza segmentowany dzięki pozawerbalnym środkom wyrazu (por. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 107).

Zastosowanie różnorodnych rozwiązań graficznych ułatwiało czytelnikom korzystanie z publikacji. Dowodzi też ono, że drukarz miał świadomość zróżnicowania strukturalnego

tekstu, który otrzymywał od autora. Starał się zatem kształtować zapis tak, aby podkreślić segmentację tekstu, korzystając z dostępnej techniki typograficznej.

**THE STRUCTURE OF THE TEXT AS COMPARED TO ITS TYPOGRAPHICAL
SHAPE
(ON THE EXAMPLE OF THEATRICAL SUMMARIES PUBLISHED IN LUBLIN IN
THE 17th CENTURY)**

Summary

Old-Polish theatrical books of summaries are not very broad texts that contain description of a performed play. The theatrical books of summaries issued in Lublin in the 17th century obligatorily consisted of the title, information about the viewers, time and place where of the performed play, an argument and summaries of the particular drama acts and scenes. The printer delimited the text by using three types of print, changing the font and its size, using the initials and using the space on the page. Nonverbal means of communication were very important means of presenting the content of the performance in the theatrical books of summaries. The analysis of them allows to assume that the printer was aware of the text's structural complexity and presented such a complexity by typographical means.

Przypisy

¹ Druk publikacji został sfinansowany przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w ramach grantu Wydziału Humanistycznego.

² W literaturze przedmiotu używa się w odniesieniu do nich także terminu *programy teatralne* (Korotaj 1967: 81-109). Bardziej trafny wydaje się jednak termin *sumariusz* – T. Bieńkowski używa go jako określenia podrzędnego wobec terminu *program teatralny* (Bieńkowski 1967: 112-113). J. Okoń stosuje leksem *sumariusze* (Okoń 2006: 220).

³ Zdaniem W. Korotaja zdarzało się, że sumariusze teatralne były drukowane również wtedy, gdy publiczność dobrze znała język, w którym był wystawiany spektakl (Korotaj 1967: 85).

⁴ Wszystkie cytaty podaję w transliteracji, zgodnie z zasadami zaproponowanymi przez K. Górskiego dla wydawnictw typu A (Górski 1955: 48-63). Ponieważ *Zasady* w niewystarczającym dla mnie stopniu uwzględniają sposoby oddawania poszczególnych rodzajów pisma drukowanego, wzoruję się podczas sporządzania transliteracji na pracy K. Tutak. Fragmenty złożone w starodruku szwabachą zapisują antykwą, kursywą – pismem pochylonym, antykwą – pismem pogrubionym (Tutak 2013: 27). Znak | oznacza koniec wersu. Wykaz skrótów cytowanych źródeł znajduje się poniżej.

⁵ Przyjmuję typologię rodzajów pisma i terminologię za M. Judą (2001).

⁶ W odniesieniu do tego typu tytułów można przyjąć dwa sposoby analizy: wziąć pod uwagę ukształtowanie graficzne i podzielić zapisy na tytuł, informacje dodatkowe (czasem też adres wydawniczy) lub uwzględnić wyłącznie strukturę składniową i uznać wszystkie zapisy za elementy bardzo rozbudowanego tytułu (Uździcka 2007: 70-77).

⁷ Ich obecność jest wynikiem dekontekstualizacji będącej jedną z cech tekstu pisanego (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 107-108).

⁸ Wątpliwości może budzić uznanie fragmentu „*W LVBLINIE*” za część informacji o miejscu wystawienia przedstawienia, a nie za adres wydawniczy. Jest to kwestia trudna do rozstrzygnięcia, przyjmuję więc decyzje bibliografów i bibliotekarzy katalogujących starodruki, którzy nie zaliczają tego fragmentu do adresu wydawniczego (Dziok-Strelnik 1997: 94-95).

⁹ Można go traktować dwojako: uznać za część tytułu biorąc pod uwagę ukształtowanie składniowe: „**WIZERUNK | OBRONEY KROLE- | STWA POLSKIEGO | (...)** *Z Rewelacyey iedney poważney/* która iest authentikowá- | na w Procefsie Káliskim/ przed Commiřárzami Sto- lice | Apostolskiej/ urzędownie czynionym/ | więty. (podkr. A. S)” lub uznać jego odrębność biorąc pod uwagę zróżnicowanie treściowe i odmienne ukształtowanie graficzne.

¹⁰ W jednym sumariuszu pojawia się też preludium (TZ). Leksem *preludium* zapisano podobnie jak numery scen minuskułami kursywy. W odróżnieniu od numerów scen znajduje się on w środku wersu, a nie po lewej części strony, na wysokości tekstu zasadniczego.

¹¹ Sporadycznie numer sceny jest zapisany w tym samym wersie, w którym kończy się streszczenie poprzedniej sceny. Wybór tego rozwiązania graficznego jest uwarunkowany czysto technicznie – brakiem odpowiedniej ilości wolnego miejsca na stronie.

Wykaz skrótów cytowanych źródeł

AKZ – *Akciey krotko zebrany wyklad*], (B.m., dr., Lublin, Druk. Pawła Konrada, przed 30 I 1633).

KOA – Brodowski Ignacy, *Krotkie opisanie aktiey z dzieiow kościelnych y kronik polskich wybraney o chwalebny męczeństwie s. Stanisława, biskupa krakowskiego, wielkiego poatrona Korony Polskiej, którą przed wielą zacnych osob podczas generalnych sądów trybunalskich slachetna młodz Collegium Lubelskiego Soc. Jesu na scenę podaie w roku 1638 dnia – maia w Lublinie*, (B.m., dr., Lublin, Druk. Wd. Anny Konradowej, przed 31 V 1638). Dostępny w Internecie: <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=147527>.

TZ – *Tryumfalne zwycięstwa dla iednego przymierza poprzysiężonego niezachowania od trybunału sprawiedliwości boskiey krwią zwycięzce zkassowane abo Władysław III król polski y węgierski, przed obiecany pogaństwem pokojem zawsze zwycięzca Turków, po przymierzu niezachowany od nichże pod Warną pogrążony, dany na publiczny widok przy ... Trybunale Koronnym Polskim dla dowolney z Turczyнем wygraney, ieśli nam paktów niedochowa, w lublelskim Collegium Societ. Jesu roku 1667, dnia 3 lipca*, Lublin, w Druk. Stanisława Krasuńskiego, (po 3 VII 1667).

WOK – *Wizerunek obrony Krolestwa Polskiego przez b. Stanisława Kostkę Societatis Iesu, patrona Korony Polskiej z rewelacyey iedney poważney... wyięty, od młodzi szlacheckiey w Collegium Lubelskim Societatis Jesu w dzień świętych apostołow Symona y Iudy roku pańskiego 1632 na theatrum wystawiony*, (B.m., dr., Lublin, Druk. Pawła Konrada, przed 28 X 1632). Dostępny w Internecie:

<http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=147645&from=FBC>.

Bibliografia

Słowniki i bibliografie

1. ESJP XVII-XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, pod red. W. Gruszczyńskiego, dostępny w Internecie: <http://sxvii.pl/> [ostatni dostęp: 27.05.2015].
2. DZIOK-STRELNİK, I. *Bibliografia starych druków lubelskich 1630-1800*, Lublin, 1997.
3. ESTREICHER, K. *Bibliografia polska*. Tom 20. Kraków, 1905.

Opracowania

1. BARTMIŃSKI, J., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. *Tekstologia*. Warszawa, 2012.
2. BARTMIŃSKI, J. Streszczenie w aspekcie typologii tekstów. [w:] *Typy tekstów. Zbiór studiów*. Warszawa 1992. s. 7-17 (przedruk w: *Współczesna polszczyzna. Wybór opracowań*, t. 5 *Tekstologia*, cz. 2. Red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin, 2004. s. 224-233).
3. BIEŃKOWSKI, T. Na marginesie lektury staropolskich programów teatralnych. [w:] *Wrocławskie spotkanie teatralne*. Pod red. W. Roszkowskiej, Wrocław, 1967. s. 112-113.
4. GÓRSKI, K. i in. *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*. Wrocław, 1955.
5. JUDA, M. a, *Jezuici*. [hasło w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Red. J. Pirożyński, t. 1 *Małopolska*, cz. 1 *Wiek XVII-XVIII*, vol. 1 A-K. Kraków, 2000. s. 272-273.
6. JUDA, M. b, *Lublin*. [hasło w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Red. J. Pirożyński, t. 1 *Małopolska*, cz. 1 *Wiek XVII-XVIII*, vol. 2 L-Ż, Kraków, 2000. s. 405-406.

7. JUDA, M. *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*. Lublin, 2001.
8. KOROTAJ, W. Z problematyki staropolskich programów teatralnych. [w:] *Wrocławskie spotkanie teatralne*. Pod red. W. Roszkowskiej. Wrocław, 1967. s. 81-109.
9. OKOŃ, J. *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*. Warszawa, 2006.
10. TUTAK, K. *O dedykacjach w drukach polskich XVII i XVIII w. (grafia i interpunkcja)*. Kraków, 2013.
11. UŹDZICKA, M. *Tytuł utworu literackiego. Studium lingwistyczne*. Zielona Góra, 2007.
12. WOJTAK, M. *Gatunki prasowe*. Lublin, 2004.

POLSKÝ TURPISMUS U VYBRANÝCH SOUČASNÝCH ČESKÝCH BÁSNÍKŮ

Michael ALEXA

věnováno Jakubu Řehákovi

Contemporary Czech Poetry and Polish Turpism

Abstract: *This work sets on term “turpism” which has been established in Polish literary criticism in 1950s and uses it as key to literary style of Bohdan Chlíbec and Milan Děžinský, two awarded and read Czech contemporary poets. This work aims to show, that term of “turpism” could be meaningfully and prolifically used to describe even that aspect of literary work, which is not bind with Polish culture of 1950s.*

Keywords: *Milan Děžinský, Bohdan Chlíbec, turpism, Polish poetry, Czech poetry*

Contact: *Masarykova univerzita; 362454@mail.muni.cz*

1.

V polské literární vědě se v padesátých letech dvacátého století začal používat termín „turpismus“. Díky své etymologii (z latinského *turpis*, tj. ohavný, ohyzdný, ošklivý) měl potenci označit významný aspekt v tvorbě básníků, kteří byli v té době považováni za čelné představitele vůdčí básnické generace. Někdy se klade rovnítko mezi generaci Současnosti (Generacja Współczesności), generaci 56 (Generacja 56), skupinu básníků okolo Stanisława Grochowiaka a turpisty. Má sice určité oprávnění (polští literární historikové považují Grochowiaka za příslušníka generace Současnosti neboli generace 56 a zároveň za nejtypičtějšího turpistu v podstatě jednotně), tato čtyřstupňová rovnice však vyhovuje de facto pouze případu Stanisława Grochowiaka – turpismu blízký Ireneusz Iredyński či „prokletý básník“ a solitér Andrzej Bursa se do ostatních kategorií příliš nehodí (srov. Kowalczyk a Poslední 2008: 228).

V každém případě vznikla okolo tohoto pojmu velmi plodná diskuse, jejímž hlavním aktérem – a mimochodem i autorem pojmu „turpismus“ – se stal Julian Przyboś; v listopadu 1962 publikoval v *Kulturním přehledu* (Przegląd kulturalny) slavnou *Ódu na turpisty* (Oda do turpistów), která započala plamennou poetologickou diskusi a která vynesla literární historii významnou kapitolu polské poválečné poezie. Její první strofa zní takto:

Julian Przyboś

Óda na turpisty

(Turpis, turpe /lat./ – ošklivý, ošklivá, ošklivé)

Bez srdcí, bez ledvin, bez masa na pozadí,

ty nejvýstižnější statute člověka,

ty pohřební, trvanlivý, siný

skelete,

klenote portrétní sochařiny!

Podej mi hnát!

Necht' na bělostné flétně té,

obrané do čista,

zahvívám

s radostně ponurým trnutím v lýtku

Ódu na – o sto let zestárlé – mládí

hustých brad,

chmurné jak cholera,

Vaše, vy ponížení vyžírači zbytků

úděsně velkolepé Mršiny

Charlese Baudelaira! (Pilař 1990: 286)

Rozsáhlá Przybošova *Óda* měla být posměšnou, ironickou poznámkou o turpistické poetice, již autor cizeloval v dalších podnětných textech, které již měly charakter seriózních, vážných esejí s vědeckou platností (především eseje *Radość sporu* a *Rozmowa toczy się dalej*, které byly přetištěny ve druhém svazku výboru z Przybošových esejí *Sens poetycki*). Grochowiakův hlas v této diskusi byl nejpřesvědčivěji artikulován v eseji *Turpismus – Realismus – Mysticismus*, v beletristické rovině pak velkou částí svého díla, a to především sbírkami z druhé půle padesátých a z šedesátých let. Za nejznámější, nejvýznamnější a nejtypičtější báseň turpismu bývá považována Grochowiakova báseň *Hořící žirafa* ze sbírky *Menuet s pohrabáčem* z roku 1958:

Stanisław Grochowiak

Hořící žirafa

Tak

to je něco

Ubohá konstrukce strachu člověka

Žirafa pozvolna se opéká

Tak

to je něco

Něco z aspirinu něco z potu je tu

čumák podobný troskám kulometu

Tak

to je něco

(...)

Protože život

znamená:

Kupovat maso Rozčtvrtit maso

Zabíjet maso Velebit maso

Oplodnit maso Proklínat maso

Vyučít maso i pohřbívat maso

A dělat z masa A myslet s masem

Ve jménu masa Navzdory masu

Pro zítřek masa K záhubě masa

Zájmena zejména k obraně masa

A ONO SE PÁLÍ

(...)

(Grochowiak 1990: 48)

Z esejí i básní Juliana Przyboše i Stanisława Grochowiaka vyplývají následující rysy turpistické poetiky: a) baudelairovská antiestetičnost, b) důraz na bezprostřednost a detail, c) motivický rejstřík čerpající z biologie a d) patologie, e) důraz na grotesku a s ní související odosobněnost těla a f) trapnost a naivita, g) hnus odrážející se v reflexi i ve smyslovém vnímání, h) posedlost smrtí a jejími ikonami, i) důraz na hnus sám o sobě a rezignace na etický přesah a konečně j) důraz na tradiční ikony hnusu, jako je stáří, chudoba atd.

V literární vědě, kulturní antropologii či estetice jsou mnohem rozšířenější pojmy, které však při srovnání s turpismem trpí svým ukotvením v konkrétní epoše (barokní estetika, expresionismus) nebo jsou příliš zabarveny mimoliterárními faktory (prokletí básníci, underground) či konotují konkrétní literární strategie (dekadence). Pro turpismus je zatím charakteristická soustředěnost na výše zmíněné tematické okruhy, které souvisejí s univerzální lidskou skutečností. Turpismus se v tomto ohledu jeví jako mezikulturní a nadčasový jev, jehož obsažnost by z něj mohla učinit slibná nástroj, a to zejména pro literární komparatistiku.

2.

Bohdan Chlíbaec (nar. 1963) s Milanem Děžinským (nar. 1974) patří mezi nejvýraznější současné české básníky. Aktivně publikují knižně (Chlíbaec publikoval tři samostatné oficiální básnické sbírky, Děžinský pět), časopisecky i v prestižních almanaších (Chlíbaec je kupříkladu zastoupen v ceněné ročence *Nejlepší české básně* 2009 a 2013, Děžinský v ročnících 2009, 2011, 2012, 2013 a 2014), jsou zmíněni v dosud nepřekonaných literárněhistorických příručkách, které se týkají poezie (*V souřadnicích volnosti*, *V souřadnicích mnohosti*, *Na tvrdém loži z psího vína* aj.), pravidelně je recenzuje Jan Štolba, jeden z nejvýraznějších kritiků současné české poezie atd.

Během let se styl obou autorů přiblížil k poetice, která má velmi výrazný turpistický charakter. Označujeme-li Bohdana Chlíbaeca a Milana Děžinského za čelné české turpisty – těžko bychom mezi jejich vrstevníky našli výraznějšího zástupce –, rezignujeme přitom na genetickou přesnost, jakkoliv je možné, že jeden autor četl či čte autora druhého, že jsou obeznámeni s českými překlady básní Stanisława Grochowiaka, s poezií „otce turpismu“ Charlese Baudelaira anebo s klasiky české poezie, kteří se turpismu rovněž přibližují (některé básně Františka Halase či Karla Šiktance).

Turpistické motivy u Chlíbaeca a Děžinského jsou nepřehlédnutelné. Můžeme je rozdělit do několika okruhů, přičemž prvním z nich je evokace ohyzdného motivu jakožto prvku světa

kolem nás. Uvedení takového motivu se jev jako náhodné, bezděčné: „A teď zpět / popelnice v rohu / Velkopřevorského náměstí“ (Chlíbec 1992: 9), „vítr posouvá uschlým listem / mezi rozšlapanými jeřabinami“ (Chlíbec 1992: 25), „vítr se vrací odkud přišel, / zima tuhne, / psi umrzají, / něco se zadrhlo o ostrev“ (Chlíbec 1992: 38), „Sama to nevydáví, strkal jí / do krku prsty“ (Děžinský 1997: 19), „Z kůže vysvlečená stará panna / s řídkými šedivými vlasy, / svázanými do drdolu někde na kopci“ (Děžinský 1997: 30), „Hrby a výdutě pod kůží / hýbou se pojednou zhoustlou krví“ (Děžinský 1997: 41), „Vždy se nejdříve pohladí / poddajná střídka krčku / a hlava se zvrátí v červených bublinkách“ (Děžinský 1997: 43), „Vzduch tu smrdí žízalami. / Stahují se sem komáři“ (Děžinský 2007: 13), „vychrchlávání ve tmě / je měsíční modlitba“ (Děžinský 2007: 21), „pletivový vesmír lýkožrouta“ (Děžinský 2007: 42), „plody a hlízy se hroutí dovnitř / a žloutnou, hnědnou, černají“ (Děžinský 2007: 45), „Dnes padaly meruňky, / hnily už při pádu“ (Děžinský 2007: 58), „kila měkké tkáně“ (Děžinský 2012: 39), „choroš práší jarním vlhkem / jak zapařená mouka“ (Děžinský 2012: 47), „těsně před polednem / radlice vykloubí z hlíny krysí lebku“ (Děžinský 2012: 47), „dřevo slastí vlhne, / svá chapadla ztuhle roluje kapradí“ (Děžinský 2012: 48), „Bez povšimnutí v lese hnije strom. / Lišejníkem obroubená kůra / Halasný smrad.“ (Děžinský 2012: 52), „Jeden se vynoří: / dýše z posledních sil, chomáč vlasů mu požívá dlaň, / páčí kolenem.“ (Děžinský 2012: 68).

Jiný okruh pronikání turpismu do díla dvou českých básníků probíhá prostřednictvím turpistické hyperboly nebo metafory, tedy za pomoci takových tropů, která využívá motivů hnusu ke zpřesnění obrazu: „míjení staré ženy. (...) Je oblečena do špinavé vody“ (Chlíbec 1992: 17), „holé větve – mlze vystupují žíly“ (Chlíbec 1992: 20), „Nesou vás. / Na pitvu, nebo k soudu. / Na pitvu, čili k soudu“ (Chlíbec 1992: 23), „Na ulicích svítí moč v lucernách“ (Chlíbec 1992: 32), „Ze zavřených oken / visí pohled lišek, / vyplazený jazyk prozírají moli.“ (Chlíbec 1998: 10), „Rudé strany ryb / listování jejich těly / Hlubiny útrov, teď již beze dna“ (Chlíbec 1998: 12), „Obraz její tváře padal každodenně / do kalu mužské ješitnosti“ (Chlíbec 1998: 21), „Příkládání posmrtných masek na kostnaté obličej / se v chodbách rozléhá až k znechucení“ (Chlíbec 1998: 24), „V hotelu, kde už na chodbě před pokojem / zmažete se krví, co sem zavlekli ve zvířatech, / nějaký chlap / stahuje dívku z nevinosti“ (Chlíbec 1998: 31), „Pravdivě čist štěstí, / jako harmonogram rozkladu / nad již rozevřenou tkání“ (Chlíbec 1998: 33), „Oči staré ženy: / ještě nenahnílá voda / obklopená bledými vnitřnostmi mladých ryb“ (Chlíbec 1998: 36), „Muž – nedovařené maso / v šedém obleku“ (Chlíbec 1998: 42), „Společnost u stolu: (...) / Jeden dovlekl čerstvou jelení hlavu, / druhý se raduje

z namodralých střev, / další si vedle příboru / vypjal šlachy svojí mrchy.“ (Chlíbec 2012: 11), „Mapy na hrudníku vykouzloval hlenem / z obou nosních děr, / mozek okysličoval dle plánu“ (Chlíbec 2012: 20), „Večer krmí svého psa tím, že před něj zvrací, / ještě tak zlevní vlastní oběd“ (Chlíbec 2012: 22), „Nedužívá ženský myš s čelní pleší / (uvnitř: tenká lební kost a podlidský vzdor).“ (Chlíbec 2012: 34), „Kůlna umaštěná deštěm“ (Děžinský 1997: 15), „Okraj města; / výlevka chlévského tepla / do tlustých střev polí (Děžinský 1997: 34) „Proležené dny. / V krvavých kapénkách chlístaný smích“ (Děžinský 1997: 35), „Kostnice sklepa v lebkách jablek; / ta dlouhoruká smrt na jisto šla“ (Děžinský 1997: 63), Z postranního okna / někdo vystrčil pahýl ruky, / ohromnou bliznu nebo plod, / co se brzy vysemení“ (Děžinský 2007: 17) „žebry špulíš / tu tmou uvnitř hlízy srdce“ (Děžinský 2007: 18), „jazyk v bludišti narazil / na odchlípnutou tkáň“ (Děžinský 2007: 19), „zármutek je křeč mouchy na okenní římsce, / která stále ještě kmitá blanitými křídly“ (Děžinský 2007: 22), „hmyz skuhrající shnilým krovem“ (Děžinský 2007: 27), „roztoč, co v šustivé houšti vláken / okusuje šupinu kůže“ (Děžinský 2007: 28), „ježek utíká, na hřbetě spečený strup / bodlin“ (Děžinský 2012: 54).

Třetí okruh se podobá druhému; hnus vystupuje v rámci přirovnání či hyperboly, které působí až absurdně; přirovnání zde může hraničit až s perifrází: „Jako by tlačili panenskou líc / k pyskům masožravého koně“ (Chlíbec 2012: 16), „jako by ti trhali bradavici, / něco odporně tvého“ (Děžinský 2012: 15), „jako by se klubal mikrob, / který má ve svém pukajícím jádru / kromě moci hubit i přitažlivý hlen“ (Děžinský 2012: 32).

Autoři v některých případech evokují za pomoci turpistických motivů hnusu obraz, který nelze převést na komentář či prvek reality; jsou to spíše lyrické, imaginativní obrazy s méně zřetelnou autorskou motivací: „Kosti se druží s modrým světlem, / svaly podobny ptákům / prolétají hustým lesem. / Žíly skrývají tajemství, / ke kterému tíhne král, / nebo Vanutí větru (Chlíbec 1992: 35), „Vločky padají na hřbety zvíře / i do krásné pěny na kostech – / na tvář člověka“ (Chlíbec 1998: 11), „Chlapec si navlékl přes obličej / tlusté střevo“ (Chlíbec 1998: 45), „Co chceš! Ránu holí do zrudlého chřtánu / místo modlitby“? (Chlíbec 2013: 7), „Napříště proto nebudiž nositelem jedu svůdná kurva, / ale fyzický mrzák.“ (Chlíbec 2013: 27), „okraj světa je nepřenositelný / mezi provlhlé stěny řeči (...) / vyplivuje krvavý chomáč jazyka / odkrývající a zakrývající zuby, / bělobu dne, milost soumraku.“ (Děžinský 2003: 14), „hrdost, jakou má vítr / v duté kuřecí kosti“ (Děžinský 2003: 20), „Vítr zmizel v průdušnici / ještěřčím virblem tenounkých kostí.“ (Děžinský 2003: 28), „pralesní hodiny jejich růstu, / v nichž skřípající ozvěna / brousí kostní hrot, jenž chladem protne / blánu srdce,

žilkovanou krustu.“ (Děžinský 2003: 53), „Jsem najednou mrtev; / déšť hoří v pouliční lampě, / můj prst je kost / se zřetelnými články“ (Děžinský 2003: 59).

Rovněž kvůli smyslu pro detail, a tedy v rámci synekdochy, se objevují motivy z klinického (patologického, laboratorního) prostředí: „Potíže s hleny při nočním dýchání“ (Chlíbec 1998: 13), „Ano, obvykle žlázy pozdvihují radost / jen k pouhému štěstí“ (Chlíbec 1998: 18), „iluze / která saje z kořenů žláz až po dna cév“ (Chlíbec 1998: 31), „Závěť / Svitek svých cév a žil / odkazují nalezinci v Schönau, / pruhu kůže z kotníků odnese dívčímu ústavu tamtéž“ (Chlíbec 2012: 30), „Nažloutlá pleť se jí už nehodí k paruce, / ale choroba ji našťestí dozdobuje: / ladí s drapériemi povislé kůže na krku“ (Chlíbec 2012: 35), „nechat si jako mlok / vrůst radost do těla, / tkáň ke tkáni, radostné zřetězení buněk.“ (Děžinský 2012: 20).

3.

Vyjmenovali jsme několik tematicko-motivických okruhů z básní Bohdana Chlíbce a Milana Děžinského, které jsou příbuzné výše charakterizované turpistické poetice, z čehož – jak doufáme – vyplývá, že obsažnost a zároveň univerzálnost pojmu „turpismus“ má šanci poukázat na určité aspekty v díle autorů, kteří s původním kontextem pojmu souvisejí jen vzdáleně. U každého z autorů jsou různé okruhy zastoupeny s různou intenzitou, přičemž tento výskyt rovněž souvisí s postupným vnitřním vývojem obou autorů. Tento fakt spolu s okolnostmi Chlíbcova skutečného debutu – publikoval v samizdatu, část jeho básní je tudíž veřejnosti dosud neznámá – podněcuje k dalšímu bádání.

CONTEMPORARY CZECH POETRY AND POLISH TURPISM

Summary

This work applies Polish literary criticism's term of „turpism“ on work of two chosen contemporary Czech poets Milan Děžinský and Bohdan Chlíbec. Discussion of turpism (mainly among poets Julian Przyboś and Stanisław Grochowiak) in 1950s made term of turpism very well-known, meaningful and prolific. It helped to describe five different types of use of turpistic style: evocation of ugliness as part of our world, turpistic hyperbole, extreme turpistic hyperbole, imaginative images with use of ugliness and laboratory, pathological and clinical motifs.

Bibliografie

1. DĚŽINSKÝ, M. *Kašel mé milenky*. Brno: Host, 1997. ISBN 80-86055-26-4.
2. DĚŽINSKÝ, M. *Přízraky*. Brno: Host, 2007. ISBN 978-80-7294-236-7.
3. DĚŽINSKÝ, M. *Slovník noci*. Brno: Host, 2003. ISBN 80-7294-090-2.
4. DĚŽINSKÝ, M. *Tajný život*. Brno: Host, 2012. ISBN 978-80-7294-734-8.
5. FIALOVÁ, A. (ed.) *V souřadnicích mnohosti*. Praha: Academia, 2014. ISBN 978-80-200-2410-7.
6. FIALOVÁ, A. (ed.) *V souřadnicích volnosti*. Praha: Academia, 2008. ISBN 978-80-200-1630-0.
7. GROCHOWIAK, S. *Lov na tetřevy*. Praha: Československý spisovatel, 1990. ISBN 80-202-0202-1. Přeložil Jan Pilař.
8. HRUŠKA, P., STEHLÍKOVÁ, O. (eds.) *Nejlepší české básně 2014*. Brno: Host, 2014. ISBN 978-80-7294-973-1.
9. CHLÍBEC, B. *Temná komora*. Brno: Host, 1998. 80-86055-51-5.
10. CHLÍBEC, B. *Zasněžený popel*. Praha: Vokno, 1992. ISBN 80-85239-12-4.
11. CHLÍBEC, B. *Zimní dvůr*. Brno: Druhé město, 2013. ISBN 978-80-7227-336-2.
12. KOWALCZYK, M., POSLEDNÍ, P. *Jakobův žebřík. Polská literatura v letech 1945–1969*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2008. ISBN 978-80-86818-8-1.
13. KOŽMÍN, Z., TRÁVNÍČEK, J. *Na tvrdém loži z psiho vína*. Brno: Jota, 1998. ISBN 80-7242-001-1.
14. KRÁL, P., ŠTOLBA, J. (eds.) *Nejlepší české básně 2011*. Brno: Host, 2011. ISBN 978-80-7294-557-3.
15. MARTÍNKOVÁ-RACKOVÁ, S. (ed.) *Sto nejlepších českých básní 2012*. Brno: Host, 2012. ISBN 978-80-7294-701-0.
16. PILAŘ, J. *Generační diskuse*. V: Grochowiak, S. *Lov na tetřevy*. Praha: Československý spisovatel, 1990. ISBN 80-202-0202-1.
17. PRZYBOŚ, J. *Sens poetycki 2*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1967. ISBN neuveden.
18. ŠIKTANC, K., PIORECKÝ, K. (eds.) *Nejlepší české básně 2009*. Brno: Host, 2009. ISBN 978-80-7294-335-7.
19. ŠTOLBA, J. *Lomcování slovy*. Praha: Cherm, 2011. ISBN 978-80-86370-45-3.
20. ŠTOLBA, J. *Nedopadající džbán*. Praha: Torst, 2006. ISBN 80-7215-294-7.

21. WERNISCH, I., HEINRICOVÁ, W. (eds.) *Nejlepší české básně 2013*. Brno: Host, 2013. ISBN 978-80-7294-973-1.

KOLONIALIZM NA NOWO. PRZYKŁADY POLSKICH I CZESKICH UTOPII NEGATYWNYCH

Aleksandra PALUCH

The new colonialism. Examples of Polish and Czech dystopia

Abstract: *The topic of my article is colonialism expressed in two categories. At first, colonialism in a relation to the category of space and its realization – a territory. Secondly, it is also shown in its relation to space as an abstract idea – a net of relations between a human and the world.*

Keywords: *anti-utopia, dystopia, space, totalitarianism, capitalism, a stranger*

Contact: *Uniwersytet Opolski; aleksandra.paluch88@gmail.com*

Pisząc o kolonializmie w odniesieniu to powieściowych utopii negatywnych, chciałabym omówić to zagadnienie dwutorowo. Po pierwsze w stosunku to przestrzeni i jej konkretyzacji – terytorium, po drugie do przestrzeni jako pojęcia abstrakcyjnego – sieci relacji między człowiekiem a światem.

Jak pisał Jan Kieniewicz „Geneza kolonializmu tkwi w zderzeniu odmiennych cywilizacji w przestrzeni konfrontacji. (...) mechanizm nowej transformacji był wewnętrzny” (Kieniewicz 2008: 111). Co ważne wspólna przestrzeń konfrontacji odmiennych systemów nie była przestrzenią spotkania, ale przestrzenią niezrozumienia, i co istotniejsze – przemocy (Kieniewicz 2008: 104). Zaś samo „europejskie doświadczenie z kolonializmem dawało impulsy wszelkim ideologiom: imperializmowi, komunizmowi, tercermundyzmowi i dependentyzmowi” (Kieniewicz 2008: 112), co między innymi znalazło swój wyraz w utopiach negatywnych.

Inwazja jaszczurów Karela Čapka to przykład ukazania zmniejszającej się przestrzeni życiowej, która prowadzi do wykluczenia. Wydana w 1936 roku powieść Čapka jest obrazem zagłady świata ludzi. Powodem tego zdają się być jaszczury – płazy, które początkowo wykorzystywane do niewolniczej pracy przez ludzi, buntują się, wypowiadając wojnę, wysadzają kolejne łądy. Jak pisze Jacek Baluch:

los [jaszczurów] obrazuje w karykaturalnym skrócie historię cywilizacji przemysłowej i jej terażniejszość. Nie brak tu aluzji do epoki kolonializmu, handlu niewolnikami, różnych sposobów wyzysku taniej siły roboczej, (...) atakuje autor negatywne zjawiska współczesnej kultury: degradacja

jednostki, zubożenie życia duchowego, presja światopoglądowej standaryzacji, polityczna demagogia (Baluch 1975: 288).

Należy również pamiętać, że Čapek w swojej powieści zawarł antycypację nazizmu. Powieściowa fabuła stała się historią ludzkości – totalitaryzmem i związanym z nim terrorem, strachem, zniszczeniem. Jaszczurami i ich rewolucją dowodzi Chief-Salamander (upatruje się w nim literacką reprezentację samego Adolfa Hitlera), a zatem człowiek, który ze względu na własne obsesje, skazuje ludzi na śmierć i zagładę.

Dystopia ta jest ukazaniem konsekwencji, jakie wynikają z bezrefleksyjnej i pozbawionej jakiegokolwiek nadzoru polityki budowania potęgi. Kolejne nacje po rozszerzeniu swojego terytorium poprzez proces tworzenia kolonii zamorskich, pragną nadal je powiększać. Swoimi działaniami, a więc sztucznym tworzeniem nowych lądów, występują przeciwko naturze, a zatem jaszczurom. Obierając im przestrzeń życiową, jednocześnie próbując je włączyć w swe działania – od pracy fizycznej, po szeroko rozumianą kulturę i naukę – ludzkość wyznacza koniec swojego świata.

Największym paradoksem jest jednak to, że to właśnie ludzie wskazali rewolucyjną drogę jaszczurom. Jak pisał Kieniewicz społeczności podległe wielkim imperiom w wyniku procesu kolonizacji zgadzały się na własną niższość. I tak na przykład wytwory i idee pochodzące z metropolii przyjmowano jako wyższe. Zniewolenie pomagało kontrolować myślenie na każdym poziomie, do tego stopnia, że nawet bunt rodził się z importowanych ideologii (Kieniewicz 2008: 106). Jaszczury w niewyobrażalnym tempie dla wszelkich znanych cywilizacji rozwijają się do tego stopnia, że stają się potęgą. Na wzór ludzi tworzą podwodne budowle, będące próbą odtworzenia świata, który odtąd ma znajdować się poniżej linii lądu. Pokonują ludzkość ich własną bronią, pod wodzą człowieka.

Europa jako niegdysiejsze centrum kultury chrześcijańskiej, ale również kolonizator hamujący wszelki rozwój zajmowanego terytorium jest tematem powieści z gatunku *political fiction* Jana Dobraczyńskiego *Wyczerpać morze* z 1961 roku. Autor w dystopii tej zawarł wizję postapokaliptycznego kresu starego kontynentu. W bliżej nieokreślonej przyszłości w wyniku działań państw europejskich polegających na badaniach nad nowoczesną bronią jądrową i demonstracją siły, dochodzi do wybuchu broni atomowej. Niemalże całe terytorium Europy zostaje zniszczone. Przeżywają tylko ci, którzy w czasie wybuchu znajdowali się pod ziemią. Tworzone zostają tymczasowe obozy, aby ocaleli mogli przeżyć. Organizacją tych miejsc zajmują się przybyli do zniszczonej Europy Afrykanie. Badania nad bronią odbywały się właśnie w Afryce, co było powodem licznych protestów jej mieszkańców, bowiem

z powodu nieudanych prób jądrowych zniszczone zostały afrykańskie wioski. Europejczycy chociaż już nie posiadali takich wpływów w Afryce, jak za czasów tzw. Wścigu o Afrykę, to nadal wykorzystywali jej terytorium oraz mieszkańców.

Fabula powieści opisuje między innymi historię mieszkańców początkowo niewielkiej wsi Santa Maria in Sasso, która:

Przeżyła przed czternastu laty wielką chwilę, gdy nagle okazało się, że okoliczne grunta pod cienką warstwą uprawnej ziemi kryją niebywale bogactwa. Jałowe, kamieniste tereny nabrały nagle wartości i szybko przechodziły z rąk oszołomionych chłopów w ręce rzutkich przedsiębiorców, natychmiast sprzedających je dalej (...). Na sprzedanych gruntach zaczęły wyrastać fabryki, kopalnie, garaże; wspaniała nowoczesna autostrada przecięła wieś.

(...) Do wsi – która awansowała do roli miasteczka – napłynęli obcy robotnicy. (...) Jedni przyjeżdżali z ubogiego południa, inni spoza kraju, jak na przykład ci czarni z państw afrykańskich, co to ulegli propagandzie radiowej, zapewniającej ich, że tylko w Europie ocaleją od głodu, znajdą pracę, a przede wszystkim zachowają wolność. (...) Umieszczono ich w barakach zbudowanych w kraterze nieczynnego wulkanu Solfatara pod Neapolem. (...) Urzędy spychały na siebie wzajemnie sprawę opieki nad uciekinierami. W końcu nikt nie wiedział, co należy z nimi uczynić. W samą porę nadarzyła się praca w kopalniach w Santa Maria in Sasso (Dobraczyński 1987: 35-36).

Przestrzeń obozu dla afrykańskich robotników po wybuchu stała się schronieniem dla ocalałych Europejczyków. Zajmują oni baraki, a organizujący życie obozu wojskowi z Afryki, sprawiają wrażenie kogoś, kto o nich się troszczy. Miejsce to w miarę możliwości zostaje dostosowane do potrzeb ludzi, którzy przeżyli katastrofę. Funkcjonuje tu szpital, odprawiane są msze, odbywają się dancingi, ma nawet powstać teatr. Jednak przestrzeń ta pozbawiona jest przyszłości. Obóz pełni funkcję nie tyle tymczasowego schronienia, co miejsca śmierci. Poza nim nie ma życia, ale on sam nie gwarantuje przeżycia.

Afrykanie opiekują się ocalałymi – dostarczają im środki niezbędne do życia – pokarm, opiekę medyczną. Jednak nie dążą do odtworzenia i utrzymania ciągłości istnienia cywilizacji europejskiej. Europejczycy mogą korzystać z oferowanej pomocy, bowiem poza obozem życie nie istnieje, ale nie otrzymają oni nic więcej. Afrykanie nie podejmują się odbudowy Europy, czy stworzenia warunków do życia ocalałym, przetransportowania ich na swoje terytorium. Są z Europejczykami dopóki oni jeszcze żyją, bowiem w wyniku wybuchu wszyscy cierpią na chorobę popromienną, im dłużej będą żyć, tym ich śmierć będzie cięższa.

Dla samych Afrykanów pomoc nie jest bezinteresowna – prowadzą oni badania, chcą dowiedzieć się jak najwięcej o skutkach wybuchu, by w przyszłości, jeżeli nastąpi taka ewentualność, móc pomóc mieszkańcom Afryki, zapewnić im przeżycie.

Utwór Dobraczyńskiego odnosi się jednak przede wszystkim do wartości chrześcijańskich: co stanie się z religią, gdy przestanie istnieć cywilizacja europejska wywodząca swoje wartości właśnie z chrześcijaństwa? Cywilizację można uznać za formę określania przynależności ludzi ponad dzielącymi ich kulturami. Ludzie mogą budować swoją tożsamość za pomocą zasad i wzorów, które dzielą z ludźmi innej kultury lub państwowości. Cywilizacja bowiem nie stwarza odrębnej tożsamości, ale pozwala na świadomość przynależności czy na nową identyfikację (Kieniewicz 2008: 128). Taką właśnie odpowiedź odnajdujemy w powieści: poprzez kolonizację do Afryki został przeniesiony system wartości chrześcijańskiej Europy. I chociaż Afryka rozwija się już niezależnie, to nadal należy do wspólnoty szerszej niż własna kultura i to stanowi możliwość przetrwania jakiegokolwiek elementu dawnego europejskiego świata.

W swoich powieściach *science fiction* Janusz Andrzej Zajdel zajmował się między innymi tematyką podboju Ziemi przez obce cywilizacje. Jak pisał Marek Oramus:

Część autorów SF trudni się opiewaniem wojen i okupacji kosmicznych, nie zważając nic a nic, czy prawdopodobieństwo takich zająć jest na tyle wysokie, by ich wizja kiedykolwiek się zmaterializowała. Mierzą oni bowiem w zupełnie odmienny cel artystyczny. (...) Od czasów Wellsa pisarze zyskali świadomość, iż temat bliskich spotkań ludzi z przedstawicielami obcych planet w znacznej mierze wyjałowiał, gdyż trudno wzbogacić tradycyjny model przy wstrzymanym ciągle dopływie naukowych danych o kontakcie. Zajmowanie się nim pozostaje natomiast płodne, gdy skoncentrować się na samych ludziach, ich przywarach i obciążeniach (...). Człowiek, stawiany ciągle w nowych sytuacjach, ujawnia szlachetne bądź naganne sposoby reagowania, na nowo odkrywa prawdę o sobie – niekiedy miłą. W tym sensie fantastyka – jak cała literatura – pełni rolę laboratorium (Oramus 1990: 189-190).

Powieść *Wyjście z cienia* Zajdla można wpisać w dyskurs odnoszący teorie kolonialne i postkolonialne do polskich realiów. Jak pisała Ewa Thompson „Kolonializm zaczyna się od gwałtu, od pobicia, od przegranej wojny, od przymusu, od eliminacji kolonizowanej społeczności, od niszczenia ksiązek, a więc pamięci narodowej. Taka sytuacja istniała w Polsce” (Thompson 2011: 295).

Wyjście z cienia to próba ukazania zależności, podległości, braku refleksji i odpowiedzialności za swoje czyny. Zajdel zarysował obraz ludzkości na „wszelki wypadek” wierzącej w kosmiczną cywilizację, która rzekomo ocaliła Ziemiaków przed atakiem wrogiej kosmicznej armii i dla zachowania porządku i dalszej obrony wprowadziła na Ziemi nowe zasady, w skład których wchodzi między innymi cenzura. Ludzie „wyrzekli się podstawowych atrybutów społeczeństwa, do których należą brak zgody na rzeczywistość, chęć kształtowania jej według własnego uznania, wiara, że każdy problem da się rozwiązać –

jeśli nie tak – to inaczej, wytrwałe dążenie do celu, zamiast rezygnacji i rozpacz” (Oramus 1990: 191).

Powieściowi Ziemianie żyją według zasad narzuconych im przez Proksów (ma tu miejsce model procesu kolonialnego polegający na uznaniu wyższości kolonizatora połączony z akomodacją i imitacją (Gosk 2009: 126) – nieznanych mieszkańców odległej planety, którzy pokonali Eglomajów – ostrzeliwujących pociskami Ziemię. Prawda jednak jest taka, że przybysze z kosmosu sami zaatakowali planetę ziemską – spreparowanymi pociskami, jako obrońcy narzucili zasady – w celu utrzymania porządku (np. nowy podział przestrzenny na oznakowane kwadraty, nowe przepisy celne, zakaz spożywania niektórych produktów, obowiązek cenzury). Koniec powieści ukazuje rozwiązanie przedziwnego wydarzenia i szeregu zagadkowych paradoksów – jak np. zaprzeczenie istnienia mrówek. Okazuje się, że Proksowie to grupa kosmitów, którzy aby pozyskiwać luksusowe w swoim odczuciu towary (np. miód, grzyby, których nie ma na ich planecie), stworzyli iluzję wojny międzyplanetarnej, samych siebie kreując jako sojuszników, a wręcz wybawicieli. Wprowadzając nowy porządek społeczny, gospodarczy, przemysłowy, uczynili urzędnikami i osobami sprawującymi władzę tych ludzi, którzy umacniali w innych przekonanie o zasadności takiego postępowania, sami czerpiąc z tego korzyści. W ten sposób Ziemianie nie potrafią odkryć prawdy. Udaje im się powrócić do dawnej rzeczywistości i nieuległości tylko dlatego, że Rada ds. Kontaktów Międzyplanetarnych z planety Epsi odkryła karygodną ingerencję grupy Ewiromów rzekomo zajmującej się handlem w politykę Ziemi i pogwałcenie „ideałów wolnościowych, tak wysoko cenionych przez (...) etycznie dojrzałą cywilizację planety Epsi” (Zadel 1990: 177-178), czego skutkiem była ewakuacja kosmicznych oszustów i osądzenie ich przez organy wymiaru sprawiedliwości Epsi.

„Kolonializm to zespół czynników, które powodują, że społeczeństwo podporządkowane nie tylko zatracą zdolność do autonomicznego rozwoju, ale przejmuje wizję świata wykreowaną przez obcy system dominujący” (Kieniewicz 2008: 119). Taki obraz można odnaleźć w powieści *Wyjście z cienia*. „Ludzie więzili się właściwie sami w ramach narzuconego im systemu, którego dolegliwe przejawy brali za niezmienny element codzienności” (Oramus 1990: 191).

W oparciu o założenia Henriego Lefebvre'a, Anna Winkler pisała, że współczesny kolonializm nie podbija już nowych terytoriów, lecz koncentruje się na podboju sfer życia pozostających poza swoją kontrolą. Przykładem takiej kolonizacji jest działanie produktów przeznaczonych do „ułatwiania” życia codziennego. Wywłaszczają człowieka z jego

własnego ciała, równocześnie rekompensując mu ten ubytek. Ponadto uczestniczą w procesie zmiany autentycznych pragnień w sztuczne, subiektywne potrzeby (Winkler 2013: 352-353). Taki proces ukazują te utopie negatywne, które nie odnoszą się już tylko do przestrzeni odczuwanej poprzez zamieszkiwanie czy zakorzenienie, ale do przestrzeni różnych aspektów życia.

Taka kolonizacja życia codziennego została przedstawiona w antyutopii Włodzimierza Kowalewskiego *Bóg zapłac!* z 2000 roku. Czytelnik wkracza bowiem do świata nowoczesnego, w którym rewolucja techniczna wypiera przeszłość pod każdym względem. Główny bohater powieści to Irek – schorowany człowiek, niepasujący do świata, w którym musi jeszcze żyć.

Irek przebywa na oddziale zwanym O-L, czyli *over-leading*. Miejsce to nie przypomina innych szpitalnych oddziałów. Sale chorych mają stwarzać iluzję przestrzeni zbliżonej do tej domowej, nie szpitalnej. Sypialnie z przyciemnionymi okiennymi szybami, zasłonami i firankami, tapetami, reprodukcjami dzieł sztuki, klimatyzacją i sztucznym zapachem lasu to komfort przeznaczony dla nieuleczalnie chorych pacjentów. O-L to miejsce stworzone po to, by pomóc pacjentom w odejściu. W specjalnie przygotowanym pokoju dokonuje się eutanazji. Gdy Irek ulega namowom lekarza, udaje się do pokoju, w którym zajść mają wszystkie niezbędne procedury i decyduje się na przyjęcie substancji mającej doprowadzić do śmierci, sprzęt przestaje działać. Okazuje się, że cała ideologia – przejścia w inny wymiar życia, zakończenia bólu – nowoczesnej śmierci, jest jedynie mrzonką.

Przestrzeń w powieści Kowalewskiego to przestrzeń całkowicie podległa ideologii. Nie sposób odnaleźć w niej śladu przeszłości, bo ta została wyparta, a wszystkie jej przejawy muszą zostać zapomniane. Blokowiska – wstydlivy relikty minionych czasów, muszą zostać wyburzone, bo nie współtworzą nowoczesnego krajobrazu miejskiego. Ponadto są swoistym przejawem minionego światopoglądu, dla którego nie ma już miejsca i akceptacji.

W nowym świecie nie istnieje stałość czy szeroko rozumiana tradycja, które uważane są za niezrozumiały wytwór przeszłości. Religia stała się instytucją – międzynarodowe konsorcjum – uniwersaliści – zajmują się obsługą życia duchowego – wykupują bądź dzierżawią kościoły, świadczą usługi religijne w każdym obrzędzie. Nie liczy się dla nich światopogląd lecz profesjonalizm. Ludzie nie potrafiąc i nie chcąc zrozumieć przeszłości, odcinają się od niej. Rozwój techniczny ma tak bardzo ułatwić życie, że sama wartość życia i człowieka uległa zatraceniu i sploteniu.

Kolonializm czy też postkolonializm jest zagadnieniem tak obszernym, że w literaturoznawstwie odkrywany jest wciąż na nowo, czego wyrazem może być nadal sporna kwestia mówienia o kolonializmie w odniesieniu do Europy, czy też istnienie teorii o wykraczaniu kolonializmu poza ramy terytorialne, ale nie przestrzenne. Istotne jest to, że teorie wysuwane przez reprezentantów różnych dziedzin nauki można odnieść do interpretacji utopii negatywnych, dla których ważne są takie pojęcia, jak kontakt, dialog, opozycja, inny/obcy, obecne istotne dla teorii kolonialnych i postkolonialnych.

THE NEW COLONIALISM. EXAMPLES OF POLISH AND CZECH DYSTOPIA

Summary

The topic of my article is colonialism expressed in two categories. The issue is analyzed taking into account examples of a negative utopia in Polish and Czech literature. Essential for colonial theories or postcolonial ideas such as: contact, dialogue, different/a stranger. They are crucial in a process of interpreting anti-utopian and dystopian novels.

Bibliografia

1. BALUCH, J. Posłowie. [w:] K.Čapek, *Inwazja jaszczurów*. Tłum. J. Bułakowska. Kraków, 1975.
2. ČAPEK, K. *Inwazja jaszczurów*. Tłum. J. Bułakowska. Kraków, 1975.
3. DOBRACZYŃSKI, J. *Wyczerpać morze*. Warszawa, 1987.
4. GOSK, H. *Od europejskiej ekspansji i kolonializmu po doświadczenia polskie*. „Teksty Drugie”, 2009, nr 3. s. 121-128.
5. KIENIEWICZ, J. *Ekspansja. Kolonializm. Cywilizacja*. Warszawa, 2008.
6. KOWALEWSKI, W. *Bóg zapłac!* Warszawa, 2000.
7. ORAMUS, M. Posłowie. [w:] J.A. Zajdel, *Wyjście z cienia*. Kraków, 1990.
8. THOMPSON, E. *A jednak kolonializm. Uwagi epistemologiczne*. „Teksty Drugie”, 2011, nr 6. s. 289-302.
9. WINKLER, A. *Życie codzienne i rewolucja według Henriego Lefebvre'a*. „Politeja”, 2013, nr 1 (23). s. 347-374.
10. ZAJDEL, J. A. *Wyjście z cienia*. Kraków, 1990.

MIŁOŚĆ WE WCZESNEJ TWÓRCZOŚCI WŁADIMIRA MAJAKOWSKIEGO

Klaudia WYGLĄDACZ

Love in Vladimir Mayakovsky's early poems

Abstract: *The article is an attempt to present an original concept of Vladimir Mayakovsky's love, based on his repeated romantic frustrations and unusual relationship with Lilya Brik. Although Mayakovsky's poetry was saturated with politics, his need of loving and being loved had a strong influence on his poetry.*

Keywords: *Vladimir Mayakovsky, Lilya Brik, love, futurism*

Contact: *Uniwersytet Wrocławskii; klaudiawygładacz@gmail.com*

Włodzimierz Majakowski od momentu debiutu na arenie literackiej budził wiele kontrowersji, zarówno za sprawą nowatorskiej poezji, jak i skomplikowanej osobowości. Niemal od początku kariery skupiał uwagę innych poetów, krytyków literackich oraz czytelników. Niesłabnące do dziś zainteresowanie Majakowskim zaowocowało licznymi publikacjami na jego temat, a mimo to stan badań nad jego życiem i twórczością wydaje się niezadowolający. Szczególnie w zakresie liryki miłosnej, której w opracowaniach nie poświęcano zbyt wiele uwagi lub w zupełności ją pomijano.

Już u progu działalności twórczej do Majakowskiego przyłgnęła opinia poety-urbanisty, bowiem tematyka miejska dominowała w jego wczesnej twórczości. Jednak od początku widoczny był także osobisty charakter poezji, emocjonalne napięcie i uczuciowość, ukazane na tle krytycznie ocenianego przez poetę społeczeństwa burżuazyjnego (Tyczyński 1997: 128). Na przykład już w pierwszym cyklu lirycznym zatytułowanym *Ja (Я, 1913)* pojawia się motyw pogłębiającej się samotności, a w pierwszym poemacie *Obłok w spodniach (Облоко в штанах, 1915)* temat tragicznej miłości poety.

W tym samym roku rozpoczął się nowy etap literackiego i prywatnego życia Majakowskiego. Wówczas poznał on wybrankę serca i największą muzę – Lili Brik oraz jej męża – Osipa (Jangfeldt 2010: 9). Za sprawą tego wydarzenia nazwanego przez samego poetę „prawdziwie radosną datą” (ibidem) doszło do nasilenia się wątków miłości i samotności. To właśnie w tym okresie powstały takie dzieła jak *Flet kregosłupa (Флейта-позвоночник, 1915)*, *Do wszystkich (Ко всему, 1916)*, *Lileczko! To zamiast listu (Лилечка! Вместо*

*письма, 1916) Tania wyprzedaż (Дешёвая распродажа, 1916) czy Sobie ukochanemu wiersze te poświęca autor (Себе, любимому, посвящает эти строки автор, 1916). Wymienione utwory, podobnie jak napisany wcześniej *Obłok w spodniach*, poruszają temat uczucia pełnego bólu, a jednocześnie tak bardzo pożądanego przez poetę.*

Od tamtej pory niemal każde dzieło Majakowskiego było poświęcone jego muzeum, która po samobójczej śmierci poety w 1930 roku stanęła na straży jego artystycznego dorobku i dołożyła starań, aby Majakowski nie odszedł w zapomnienie. W liście do Stalina wyraziła ubolewanie z powodu braku jakichkolwiek działań ze strony władz w celu ochrony spuścizny Majakowskiego, podkreślając jednocześnie jego zasługi jako największego poety rewolucji. Interwencja okazała się niebywale skuteczna. Niespełna miesiąc po wystosowaniu listu plac Triumfalny w Moskwie przemianowano na plac Majakowskiego. Jego dzieła zaczęto wydawać w masowych nakładach, a poszczególne utwory wprowadzano do kanonu lektur szkolnych. Niestety, był to jedynie proces kreowania sztucznego wizerunku poety, który Pasternak określił mianem „drugiej śmierci” Majakowskiego (Jangfeldt 2010: 534). Jego biografię usilnie dopasowywano do realiów socjalizmu, rezygnując z wątków tworzących dysonans z wizerunkiem piewcy rewolucji. Pomijano wczesną twórczość futurystyczną, w tym także wiersze miłosne.

Sytuacja zaczęła się zaś powoli zmieniać po śmierci Stalina. Do druku dopuszczono wtedy kolejne dzieła, jeszcze do niedawna uznawane za zakazane. Miłośnicy Majakowskiego mogli zapoznać się z utworami, w których nie tylko wyraża uczucia do rewolucji i do kraju, ale także do wybranek jego serca, które ze względu na silny autobiografizm poezji, nazwane zostały z imienia. W dalszym ciągu tuszowano fakty niepasujące do obrazu idealnego socjalisty oraz konsekwentnie pomijano przedrewolucyjną twórczość poety. W zamian za to obszernie analizowano entuzjastyczne podejście Majakowskiego do rewolucji. Warto podkreślić, że niewygodnym politycznie okazał się między innymi jego związek z małżeństwem Brików, ze względu na ich żydowskie korzenie.

Dopiero w 1991 wydano zbiór korespondencji Lili Brik i Majakowskiego. Odsloną prywatnej strony życia poety zajął się szwedzki sławista Bengt Jangfeldt, który już we wstępie podkreślił ogromny wpływ wydarzeń osobistych i uczuć poety na jego twórczość. Po latach sam Jangfeldt przyznał, że doszło wówczas do radykalnych zmian. Zainteresowano się stroną biograficzną Majakowskiego oraz jego licznymi związkami z kobietami, mającymi wpływ na jego życie wewnętrzne i twórczość (Jangfeldt 2010: 549).

Dlatego też przedstawienie rangi uczuć w przedrewolucyjnej twórczości Majakowskiego stanowi przedmiot mojej pracy. Problematykę omówię na podstawie wybranych wierszy: *Obłok w spodniach*, *Flet kręgosłupa*, *Do wszystkich* i *Liliczko! To zamiast listu*.

Miłość Majakowskiego nieodzownie łączy się z samotnością, pustką i poczuciem bólu. Jednocześnie, mimo ogromnego napięcia emocjonalnego i głębokiej wrażliwości, niemal nigdy nie stanowi jedyne go tematu utworu. Twórca potrafi ukazać obok przeżyć osobistych także inne pasje, przedstawiając tym samym złożoność swojej osobowości.

Przykładem może być poemat *Obłok w spodniach*, w którym Majakowski wyraża swój bunt w czterech hasłach: „precz z waszą miłością”, „precz z waszą sztuką”, „precz z waszym ustrojem” i „precz z waszą religią” (Mucha 2002: 399). Ze względu na silny autobiografizm będący niemal częścią składową całej twórczości Majakowskiego, poeta decyduje się na przybliżenie miejsca poznania, a nawet imienia ukochanej:

„Вы думаете, это бредит малярия?

Это было,

было в Одессе.

"Приду в четыре",- сказала Мария."

(<http://lib.ru/POEZIQ/MAYAKOWSKIJ/oblako.txt>)

Oczekując w hotelowym pokoju, poeta zastanawia się nad miłością. Nadchodzącemu spotkaniu towarzyszy nerwowa atmosfera, a nawet obłąd. Maria ostatecznie się zjawia, lecz tylko po to, by oznajmić, że wychodzi za mąż za innego. Poeta uważa to za kradzież ukochanej. I choć tu oczekujemy kulminacji emocji, konwulsji poety lub kary dla tych, którzy odebrali mu Marię, to w pierwszej chwili jedyne, co następuje to spokój. Gniew jest tak potężny, że aż rodzący przeraźliwą ciszę. Uczucia i bunt przejawiają się w języku – nie tylko w napastliwych słowach, ale także w intonacji, która zmienia się nagle od krzyku do szeptu, od śmiechu do płaczu.

W dalszej części monologu poeta ujawnia odbiorców swoich słów, stawiając w opozycji „złoczyńców”, przedstawicieli burżuazji, odpowiedzialnych za kradzież Marii oraz powierników dramatu poety, w tym najbliższą rodzinę:

„Алло!

Кто говорит? Мама?

Мама!

Ваш сын прекрасно болен! Мама!

У него пожар сердца.

Скажите сестрам, Люде и Оле,- ему уже некуда деться.” (ibidem)

Metafora „pożar serca” zostaje tak rozbudowana, że staje się niemal prawdziwym pożarem, wymagającym interwencji strażaków i wywołującym zapach spalenizny. Poeta posługując się słowem, podąża za obrazem poetyckim, aby poprzez pozorny chaos i narastającą dynamikę, ukazać impresje bohatera lirycznego, natłok jego myśli i emocji.

E. Balcerzan uważa, że we wczesnej twórczości Majakowskiego panowała „dyktatura oka” (Balcerzan 1984: 23). To właśnie za wzrokiem szedł poeta w budowaniu obrazu. Oko stanowiło podmiot i przedmiot poznania. W ten sposób twórca łączył malarstwo z poezją zarówno w semantycznej warstwie wypowiedzi, jak i w sposobie wersyfikacji. W *Obłoku w spodniach* poeta zastosował nową „schodkową” budowę stroficzną, dzieląc wersy tak, aby tworzyły określony ciąg dźwiękowy i znaczeniowy (Mucha 2002: 399).

W dalszej części monologu poeta coraz częściej i coraz żarliwiej zwraca się bezpośrednio do ukochanej. Buduje napięcie poprzez wykrzyknienia, pytania i turpistyczne metafory. Jednocześnie w stosunku do kobiety jest czuły i delikatny:

„а я -

весь из мяса, человек весь -

тело твое просто прошу, как просят христиане

(...) Тело твое

я буду беречь и любить, как солдат”

(<http://lib.ru/POEZIQ/MAYAKOWSKIJ/oblako.txt>)

Prosi Marię, by zbliżyła się do niego i nie bała się jego miłości, jednak spotyka się z odmową. Przygnębiony poeta nie obwinia ukochanej, nie ma do niej pretensji. Swoją złość kieruje do tych, którzy zabrali mu Marię i są odpowiedzialni za jego samotność. Do przedstawicieli burżuazji.

Łącząc osobiste przeżycia z problemami społecznymi, poeta ukazuje dwa światy: swój świat wewnętrzny i otaczającą go rzeczywistość, które zazwyczaj pozostają w kontraście.

Choć Majakowski porusza w utworze najbardziej intymne tematy, to wszystkie namiętności, które nim targają, są eksponowane na zewnątrz. Przedstawia wprost swoje stany emocjonalne, jak gdyby nie miał nic dla siebie do ukrycia. Ta tendencja utrzyma się także po zawarciu jego znajomości z Lili Brik, największą muzą poety, której zadedykował *Obłok w spodniach*.

Pierwsze lata znajomości z Lili i jej mężem Osipem stanowiły dla poety okres wzmożonej pracy twórczej w zakresie liryki miłosnej. Były to także lata ewolucji poetyckiej Majakowskiego, za sprawą licznych kontaktów i spotkań towarzyskich z artystami, będącymi częstymi gośćmi w domu Brików (Jangfeldt 1991: 16).

Jednym z pierwszych efektów wspólnej działalności Majakowskiego i Brików był poemat *Flet kręgosłupa*, w którym poeta uzewnętrznia swój stan emocjonalny i pogłębiającą się samotność. Miłość wydaje się karą, ponieważ obiekt jego namiętności nie odwzajemnia w pełni jego uczuć, choć pozostaje tak bliską osobą w jego życiu. Bunt przechodzi w rezygnację. Poeta już nie ma siły walczyć z uczuciem, jest ofiarą nieodwzajemnionego zaangażowania:

„Делай что хочешь.
Хочешь, четвертуй.
Я сам тебе, праведный, руки вымою.
Только -
слышишь! -
убери проклятую ту,
которую сделал моей любимой!”

(<http://www.stihi-rus.ru/1/Mayakovskiy/53.htm>)

Poeta ponownie jest pozbawiony miłości, poniżony i odtrącony. Tym razem nie woła ukochanej po imieniu, nie ujawnia bezpośrednio realiów biograficznych. Przedstawia siebie, osobę zakochaną bez wzajemności, jako człowieka, który umarł za życia. Przez skomplikowaną sytuację uczuciową jest przybity i załamany. Targa nim gniew, lecz nie jest w stanie podjąć żadnych działań, żadnych drastycznych kroków, ponieważ nie ma nic do zaoferowania, oprócz uczucia:

„Сердце обокравшая, всего его лишив,
вымучившая душу в бреде мою, прими мой дар, дорогая,
больше я, может быть, ничего не придумаю.”

(ibidem)

Flet kregoslupa nie jest już monologiem zaangażowanego społecznie buntownika, a mężczyzny, który zostaje wyniszczony przez drzemiące w nim uczucie. Uczucie tak silne, że aż powoduje ból i tęsknotę za miłością. Poeta nie koncentruje się na tych, którzy są winni jego nieszczęściu, a na sobie. Kocha coraz mocniej, więc coraz mocniej chce być kochanym.

Miłość powoduje duchową śmierć również w wierszu *Do wszystkich*. Choć uczucie jest bezpośrednią przyczyną złego stanu emocjonalnego poety, to jednak nie obwinia on ukochanej o swoje przygnębienie. Poeta nie decyduje się na nazwanie ukochanej z imienia, lecz i tak nie ma wątpliwości, że chodzi właśnie o Lili Brik. Podobnie jak w *Obłoku*, Majakowski wplata wątki autobiograficzne, nie pomijając szczegółów.

W jednej z historii Lili Brik opowiedziała poecie, że przed nocą poślubną jej matka pozostawiła w pokoju nowego mieszkania owoce i szampan dla nowożeńców (Jangfeldt 1991: 20). Ten fakt nie umknął Majakowskiemu, który postanowił przytoczyć detal w utworze:

„В мягкой постели он,
фрукты,
вино на ладони ночного столика”

(<http://feb-web.ru/feb/mayakovsky/texts/ms0/ms1/ms1-103-.htm>)

Miłość powoduje dysharmonię. Poeta przyznaje się do ogromnego cierpienia i nieustającego bólu spowodowanego uczuciem, ale próbuje także zmniejszyć rangę uczucia, nazywając

miłość „głupią komedią”, (a siebie „największym Don Kichotem”). Mimo wewnętrznych rozterek głód uczucia cały czas się kumuluje, aby wreszcie w utworze *Liliczko! To zamiast listu* wyznać:

„Кроме любви твоей, мне
нету солнца“
(<http://www.stihi-rus.ru/love/158-1.htm>)

Tym samym daje jednoznaczną odpowiedź, czym jest dla niego miłość i jak bardzo pragnie jej doznać. Będąc zakochanym, angażuje się całym sobą i dlatego nie widzi świata poza swoją muzą. Wspomina z utęsknieniem dobre chwile i początki znajomości. Targany emocjami i namiętnościami, chwilami zdaje się oscylować na granicy obłędu. Wyznaje, że nic i nikt poza Lili, nie ma nad nim takiej władzy:

„Надо мною,

кроме твоего взгляда,

не властно лезвие ни одного ножа“
(ibidem)

Majakowski stawia swoją muzę na piedestale i jest jej w pełni oddany, choć nie widzi szans na spełnienie swoich pragnień. Jego miłość jest tym silniejsza, im dłużej nieodwzajemniana. Bunt stopniowo ustępuje miejsca tęsknocie i poczuciu bezsensu istnienia. Związek staje się dosyć toksyczny – twórca obwinia się o to, że stanowi dla kobiety ciężar, a ona jest zmęczona jego gwałtowną miłością i żądzą uczucia. Poeta niczego nie kryje w sobie – posługując się licznymi hiperbolami i metaforami, niezwykle ekspresyjnie pokazuje potęgę swoich uczuć oraz pogarszający się stan emocjonalny, będący jedną z przyczyn odsunięcia na jakiś czas tematyki miłosnej w twórczości.

Miłość Majakowskiego jest dalece odległa od uczucia utożsamianego ze szczęściem, spełnieniem i harmonią, a zdecydowanie częściej łączy się z cierpieniem. W poezji miłosnej pod wulgaryzmami, językiem potocznym i ogromną ekspresją, kryje się chorobliwie wrażliwy poeta, który jest zwykle poniżony i odtrącony. Nigdy jednak nie mówi źle o kobietach, przez które przeżywa miłosny zawód. Wrogiem miłości jest wg niego pieniądź.

Pieniądz, który odbiera mu Marię w *Obłoku w spodniach* i niszczy jego uczucie we *Flecie kregosłupa*.

Liryka miłosna Majakowskiego ma większe znaczenie na tle całej jego twórczości, niż mogłoby to wynikać z dostępnych opracowań i analiz. Miłość, choć trudna i burzliwa, odgrywała znaczącą rolę, czego potwierdzeniem jest nie tylko twórczość poety. Dowodami są również jego życie i śmierć. Decydując się odebrać sobie życie, wybrał przecież strzał w serce, a w liście pożegnalnym zawarł przejmującą prośbę: „Lila – Kochaj mnie” (Jangfeldt 2010: 503).

LOVE IN VLADIMIR MAYAKOVSKY'S EARLY POEMS

Summary

Vladimir Mayakovsky is best known as the Singer of the Revolution. However there was another side to him – he was a very sensitive poet and lover. This article was an attempt to show this underestimated and lesser – known side of his work. In the first part this piece has presented a process of creating Mayakovsky's image as the propagandist and supporter of the Russian Revolution. It has also briefly introduced the history of his meeting with an eternal love and muse – Lilya Brik. In the second part focus was laid on examples to illustrate his love poetry, which were always connected with his personal feelings.

Bibliografia

Źródła

1. МАЯКОВСКИЙ, В. *Облоко в штанах*,
<http://lib.ru/POEZIQ/MAYAKOWSKIJ/oblako.txt> [dostęp 20.05.2015].
2. МАЯКОВСКИЙ, В. *Флейта-позвоночник*,
<http://www.stihi-rus.ru/1/Mayakovskiy/53.htm> [dostęp 20.05.2015].
3. МАЯКОВСКИЙ, В. *Ко всему*,
<http://feb-web.ru/feb/mayakovsky/texts/ms0/ms1/ms1-103-.htm> [dostęp 20.05.2015].
4. МАЯКОВСКИЙ, В. *Лиличка! Вместо письма*
<http://www.stihi-rus.ru/love/158-1.htm> [dostęp 20.05.2015].

Literatura pomocnicza

5. МАСЛИН, Н. *Маяковский. Очерки творчества*. Москва, 1956.
6. ПЕРЦОВ, В. *Маяковский. Жизнь и творчество (до великой октябрьской социалистической революции)*. Москва, 1951.
7. ЧЕРЕМИН, Г. С. *В. В. Маяковский в литературной критике 1917-1925*. Ленинград, 1985.
8. ЧЕРЕМИН, Г. С. *Ранний Маяковский*, Москва- Ленинград, 1962.
9. ЯНГФЕЛЬДТ, Б. *Любовь это сердце всего. В. В. Маяковский и Л. Ю. Брик. Переписка 1915-1930*. Москва, 1991.
10. BALCERZAN, E. *Włodzimierz Majakowski*. Warszawa, 1984.
11. FEDOROWSKI, V. *Miłosny trójkąt po rosyjsku. Życie uczuciowe Katarzyny II, A. Puszkina, W. Lenina, W. Majakowskiego, B. Pasternaka*. Łódź, 2003.
12. JAKÓBIEC, M. (red.) *Historia Literatury Rosyjskiej. Tom II*. Warszawa, 1976.
13. JANGFELDT, B. *Majakowski: Stawką było życie*. Warszawa, 2010.
14. KLIMOWICZ, T. *Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach*. Wrocław, 2005.
15. MUCHA, B. *Historia literatura rosyjskiej*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 2002.
16. NIEUWAŻNY, F. *Słownik Pisarzy Rosyjskich*. Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1994.
17. SEMCZUK, A., BARAŃSKI, Z. *Literatura rosyjska w zarysie*. Warszawa, 1976.
18. TYCZYŃSKI, T. *Futuryzm*. [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku* pod red. A. Drawicza. Warszawa, 1997.
19. WAKSBERG, A. *Uwodzicielka. Życie Lili Brik*. Warszawa, 2007
20. WOROSZYLSKI, W. *Życie Majakowskiego*. Warszawa, 1965.

PODOBY AUTOREFLEXE V LITERÁRNÍ TVORBĚ RUSKÝCH KONCEPTUALISTŮ

Kateřina KOLÁŘOVÁ

Forms of Self-reflection in the Literature of Russian Conceptualism

Abstract: *Moscow conceptualism is based on a self-reflected view on the language and the role of literature. The author of Moscow conceptualism is more a theoretician and a philosopher rather than an authentic participant of the world. Literary (self-)reflection differs from literary theory: the first one can become part of a writing practice. The emergence of a literary text is always associated with the need for self-knowledge and knowledge of its own working methods. The 20th century is characterized by a genuine explosion of the self-interpretation tendencies manifested in various forms and methods.*

Keywords: *Russian conceptualism, self-reflection, self-referentiality*

Contact: *Univerzita Karlova; kolarovatasta@gmail.com*

Ruský literární konceptualismus, směr řadící se do proudu postmoderny, který vznikl a formoval se v 60. a v 70. letech v Moskvě, bývá často charakterizován jako způsob neosobní autorské tvorby. Dochází v něm ke smazání, mizení autorského já. Moskevský konceptualismus, tradičně označovaný jako „romantický“, odmítl hledat původní neopakovatelný styl a rezignoval na jednoznačnou původnost tak, jak ji chápaly předcházející generace autorů. Autorské já ruského literárního konceptualismu je mnohonásobné, hledané v citacích a jejich kombinacích z klasické i současné literatury, útržcích oficiálních projevů a dominantních ideologií, žargonu novin, hesel i ulice. Moskevský konceptualismus cestuje volně v prostoru kultury a společnosti a osvojuje si různé kulturní kódy, znaky, jazyky.

V základu moskevského konceptualismu tak stojí ve srovnání s tradiční představou o tvorbě reflektovaný pohled, autor je myslitelem spíše než spoluprožívatelem světa. To však nevylučuje možnost tematické hry, hry se čtenářem a hry pro vlastní radost z tvorby ani „poučeného“ návratu k citové autentičnosti, pojmenované v rámci moskevského konceptualismu jako nová sentimentalita. Pro čtenáře může moskevský konceptualismus vystupovat jako směr málo srozumitelný, schválně stojící mimo hlavní proudy, zakódovaný. I když vlivem zákonitého kulturního pohybu došlo v 80. a 90. letech k jeho oficializaci.

Autoři ruského literárního konceptualismu jsou většinou vzdělání, teoreticky vybavení, zabývají se kulturologií, filozofií a dalšími společenskými vědami. Svoji erudici využívají k umělecké reflexi světa. Přes nedostatečnou přítomnost autenticky sebereflektivního „lyrického já“ úzce propojeného s autorem jako reálným člověkem se spisovatelé a básníci moskevského konceptualismu vyznačují silnou mírou autoreflexivnosti „nové generace“. Autoreflexe, kterou chápeme ve smyslu zrcadlení postavení autora vůči společenským jevům, normám, totalitě a jazykům, které jsou jejich nositeli. Metatext a metatextové struktury představují formy autoreflexe dominující ve 20. století.

V posledních desetiletích se při zkoumání a interpretaci literatury snižuje význam tradičních přístupů (analýza žánru, stylu) a narůstá význam nadsystémových kategorií umožňujících interpretovat poetiku jednotlivých děl v jejich celistvosti a v souvislostech. Vedle metatextuality a metasystemovosti se jedná zejména autoreflexivitu (self-reflection, self-reflexivity). Pokračuje tak vliv linie vedoucí od žáků a následovníků Edmunda Husserla a Martina Heideggera, kteří vtělili fenomenologické principy do literární vědy např. Romana Ingardena, Jeana-Paula Sartra, Maurice Merleau-Pontyho, školy receptivní estetiky a dalších. Zájem o autoreflexivnost jako imanentní vlastnost uměleckého textu také souvisí s nástupem sémiotické a strukturalistické koncepce a se vznikem metarománu (metaprózy).

Literární (auto)reflexe se od literární teorie odlišuje tím, že může být součástí spisovatelské praxe. Vznik uměleckého literárního textu je odjakživa spojen s potřebou sebepoznání a s poznáním vlastních tvůrčích metod. Literární reflexe představuje nezbytnou součást umělecké praxe. Podle ruského lingvisty a kulturologa A. V. Michajlova by se v oceánu literárních jevů nebylo možné vyznat, „pokud by teorie měla co do činění s masou od ní odcizených a neuspořádaných do organického pořádku objektů ... pokud by teorie nezačínala přímo již v samotných konkrétních literárních jevech, nekořenila v hloubce jich samotných, pokud by literární díla nebyla již teorií, záznamem svého výkladu, koncentrací smyslu, reflektujícího sebe sama, historickými akty výkladu smyslu.“ (Michajlov 1997: 26)

V ruském kontextu v době rozkvětu literatury první třetiny 19. století autoři tvořili záměrně tak, aby díla byla zároveň názornou či praktickou ukázkou literární teorie. A. S. Puškin věnoval ve svých dílech značnou pozornost objasnění dobové literární situace a zpodobnění procesu vzniku díla v díle samém. Ve 20. století pak ruská literatura musela bojovat o přežití pod tlakem vnějších okolností a totalitním dohledem. Literární autoreflexe tehdy často fungovala jako způsob zachování vlastní identity. Ruský lingvista strukturalistického zaměření D. M. Segal, který se věnoval i tématu autoreflexivnosti, v roce

1979 napsal o ruské literatuře a jejím vývoji: „V našich textech sebezpoznání literatury je procesem nikoli „vnitroliterárním“, nýbrž „vnitrotextovým“, nevztahuje se k literárnímu procesu (životu, faktu), ale ke světu, který literatura vytváří a stává se tímto způsobem paradigmatem tvorby světa v rámci textu.“ (Segal 1979: 13)

Celé 20. století se vyznačuje skutečnou explozí sebeinterpretačních tendencí projevujících se v nejrůznějších formách a metodách. Badatelé V. I. Āupa a D. P. Bak konstatovali na přelomu 80. a 90. let 20. století, že k zesilování reflektivnosti literárního vývoje dochází paralelně s vyhasínáním tradičnosti. Literární reflexi dělí na „tradiční“ neboli „rétorickou“, kterou nacházíme v literatuře 19. století a na „antitradicionalistickou“ neboli „tvůrčí“ odpovídající více literatuře 19. a 20. století. Pojem autoreflexe se v literární vědě, kunsthistorii a kulturologii prosadil zejména v 2. polovině 20. století. Přes jeho rozšíření však není příliš často objektem teoreticko-metodologické analýzy, představuje dosud především nástroj výzkumu a sama do značné míry nepodléhá reflexi. Výklad literárnosti v současnosti neprobíhá tolik z vědeckého prostředí, nýbrž se stává hlavním vektorem literární praxe, prostupuje uměleckou tkáň textu a určuje metodu práce se slovem spisovatele či básníka.

V případech literární autoreflexe lze konstatovat, že dochází k tomu, že prostředí popisuje samo sebe svými vlastními termíny, nikoli s pomocí vnějšího pojmového aparátu. J. M. Lotman hovoří v této souvislosti o dvou rozdílných metajazycích: „popis vnějším pozorovatelem v kategoriích jiného systému“ a „sebepopis (popis z vnitřního úhlu pohledu a v pojmech vytvořených v procesu seberozvoje dané semiosféry)“. (Lotman 1992: 16). Důležitost spojení obou těchto typů metajazyka při studiu kultury je nesporná. Studium kultury té či oné historické etapy zahrnuje nejen popis její struktury z pozice historika, ale i „překlad do jazyka tohoto popisu jejího vlastního sebepopisu a jí vytvořený popis toho historického vývoje, za jehož vyústění sama sebe považovala.“ (Lotman 1992: 96)

Přímo v literárním textu je možné autoreflexi sledovat v široké škále projevů. Základním projevem je text s biografickými prvky odvozenými bezprostředně od reálné autorovy osobnosti, což bývá vděčným předmětem zkoumání zaměřeného na životopisný pohled a výklad díla. Na biografii může navazovat popisu tvůrčího procesu a podrobností vzniku díla zaznamenávaných uvnitř textu. Dále může jít o autorskou reflexi společenského, kulturního a literárního dění a jevů a zejména sebezařazování do literárního a kulturního kontextu, hledání své role v něm více či méně mimoliterárními až vědeckými prostředky. Tady téma autoreflexe sousedí s tématem vtahování literární teorie do samotného procesu

tvorby. Autoři ji vtahují buď přímo do těla textu, což souvisí s využitím odborné slovní zásoby, nebo teorií texty obklopují, v podobě předmluv, doslovů, vysvětlujícího aparátu, poznámek pod čarou apod. Autoři se také někdy věnují reflexi literatury zcela samostatně např. v recenzích, člancích, studiích apod., které jen velmi volně souvisejí s jejich vlastní tvorbou.

Samostatnou kapitolou je reflexivnost textu na úrovni jazyka, kdy autor využívá takový jazyk, který zrcadlí ustálená jazyková schémata a tím se vlastně ze svého svébytného úhlu vyjadřuje k realitě reflektované právě jazykem. Tento posledně jmenovaný postup je charakteristický pro moskevský literární konceptualismus, kde byla a je patrná značná snaha dekonstruovat dominantní diskurzy společnosti a jejich promítnutí do či otisk v jazyce. Všechny tyto jevy – a výčet na tomto místě není jistě úplný – je možné zahrnout pod autoreflexi a autoreferenci.

Ruský konceptualismus jako obecný postmoderní umělecký směr vyšel z prostředí výtvarného umění v prostředí neoficiální ruské kultury. „Počínaje momentem svého vzniku po dvě desetiletí byl ruský postmodernismus projevem katakombní kultury a o jeho existenci až na vzácné výjimky nikdo ani netušil. Za ty roky vznikla významná vrstva postmodernistických děl. O ruský postmodernismus byl zájem v zahraničí, kde publikovali někteří jeho představitelé, které v rodné zemi i nadále nikdo neznal.“ (Skoropanova 2001: 72) Vzhledem k tomu, že ruští konceptualisté působili téměř výhradně v hlavním městě, bývá tento směr často označován jako moskevský konceptualismus. Mezi jeho zakladatele patří výtvarníci Erik Bulatov, Oleg Vasiljev, Ilja Kabakov, Boris Orlov, Dmitrij Alexandrovič Prigov a další. Posledně jmenovaný autor, nejvýraznější postava moskevského konceptualismu, ve své tvorbě spojil výtvarný a literární konceptualismus. Vedle něj patří k hlavním představitelům Lev Rubinštejn, Timur Kibirov a Vladimir Sorokin. Zejména Timur Kibirov pak je zástupcem výše zmiňovaného nového sentimentalismu, který se vytvořil v rámci moskevského konceptualismu jako „postmodernou poučený“ návrat k bezprostřední autorské výpovědi.

Jeden z prvních teoretiků ruského konceptualismu Boris Grojs v roce 1979 zveřejnil v pařížském časopise „A-Ja“ článek o „moskevském romantickém konceptualismu“. Ten podle něj nepředstavuje soubor jednotlivých děl či artefaktů, nýbrž uměleckou analýzu společenského a kulturního kontextu, díky němuž může libovolný objekt získat estetický

status. V tom je paralelní s konceptualismem, který vzniká o něco dříve ve Spojených státech a západní Evropě. Přesto o ruském konceptualismu nelze uvažovat jako o nápodobě či uměleckém směru druhého řádu. Vykazuje totiž některé specifické znaky (zejména jde o zpracování dominantní komunistické ideologie) a důležitou okolnost také představuje to, že velká část konceptualistů v Rusku vzhledem ke kulturní izolaci v dané době díla svých zahraničních současníků znala pouze útržkovitě a z náhodných zdrojů. (Skoropanova 2001: 71)

Specifičnost konceptualismu vznikajícího v prostředí Sovětského svazu spočívá samozřejmě ve zcela odlišném sociálním kontextu. Ruští konceptualisté se věnují z velké části zpracování všudypřítomné komunistické ideologie a socialistického realismu, kterou pojmají jako jazyk masové kultury. Přičemž k oficiální propagandě nepřistupují z odmítavých ideologických pozic, nezabývají se jejich kritikou, nýbrž odhalováním vnitřních principů jejich fungování.

Nové estetické principy práce s materiálem oficiální kultury ruští konceptualisté začali používat jak ve výtvarném umění, tak v literární tvorbě. Sovětská masová kultura v jejich dílech vyvstala jako totální znakový systém, jehož kulturní mocenské postavení lze v dílech analyzovat a tím i neutralizovat (nikoli potlačovat). Jazyk sovětské kultury podrobili dekonstrukci a jeho elementy skládali do nového celku, který často nesl parodicko-absurdní charakter.

Přestože paradigma socialistického realismu a všudypřítomné ideologie byly pro moskevské konceptualisty nejvýznamnějším materiálem, zpracovávali i další myšlenkové stereotypy a kulturní mýty. V díle D. A. Prigova vidíme na jedné straně zpracování mýtu vysoké kultury 19. století a na druhé straně mýtu národa. Ty se u Prigova projevíly autorskou stylizací do archetypu Básníka a „malého člověka“. Archetyp „malého člověka“ se v čisté podobě objevil v básních jako Килограмм салата рыбного (Kilo rybího salátu), Я с домашней борюсь энтропией (S domácí bojuji entropií), Вот я курицу зажарю (Tak si ureču kuře), За тортом шел я как-то утром (Jdu takhle po ránu pro dort), Банальное рассуждение на тему свободы (Banální úvaha na téma svobody), kde se s neoprimitivistickou estetikou odcizeně popisují nejvšednější činnosti a ty se mísí s filozofickými pojmy a terminologií: Я с домашней борюсь энтропией / Как источник энергии божественной / Незаметные силы слепые / Побеждаю в борьбе неторжественной / В день посуду помою я трижды / Пол помою-протру повсеместно / Мира смысл и структуру я зижду / На пустом вот казалось бы месте. (S domácí bojuju

entropií / Jako zdroj božské síly / Nad nenápadnými slepými silami / Vítězím v neokázalém boji / Za den umyju třikrát nádoby / Zároveň přetřu hadrem podlahu / Světa smysl a strukturu sleduju / Na prázdném zdálo by se místě.) (Prigov 1997: 16) Na druhé straně archetyp Básníka, to je u Prigova hra se zažitým společensko-kulturním modelem velikého autora ukazujícího směr masám; Prigov se stylizuje do „Puškina dneška“: „Когда я размышляю о поэзии, как ей дальше быть / То понимаю, что мои современники / должны меня больше, чем Пушкина любить.“ (Když přemýšlím o poezii, co s ní dál / Uvědomuji si, že moji současníci / mne více než Puškina musejí milovat.) (Prigov 1997: 112)

Stejně tak podléhaly v moskevském konceptualismu zpracování a dekonstrukci jazyk a klišé všední konverzace a životní reality, který v podobě útržků rozhovorů, novinových nadpisů, nápisů z veřejného prostoru vstupuje např. do tvorby L. Rubinštejna Ten nahrazuje originalitu autorského vyjadřování koláží řečových ready-made napsaných na knihovnických kartičkách, které sloužily pro prezentaci básní, pro jejich čtení a posílání mezi účastníky na polosoukromých setkáních v prostředí neoficiální kultury. Různé hlasy se v Rubinštejnových básních mísí přes sebe, až se překřikují, reprezentující světy dětství, učebnic sovětského období, filozofických myšlenek a také úvah na téma, co je to vlastně text, jaká je jeho povaha. Poezie Rubinštejna se buduje na sémantice těchto různých světů, jak vyplývá z jeho básně-manifestu s názvem Появление героя (Hrdina přichází), kde objevujícím se hrdinou díla je právě jazyk samotný, jeho neúprosná idiomatika ovládající nejobyčejnější každodenní situace. Autor tak reflektuje nově nahlížený vztah jazyka ke skutečnosti a stává se tím komentátorem postmodernosti: „Ну что я вам могу сказать? / - Он что-то знает, но молчит. / - Не знаю, может, ты и прав. / - Он и полезней и вкусней. / - У первого вагона в семь. / - Там дальше про ученика.“ (No co vám na to mám říct? / - Něco ví, ale neřekne to. / - Nevím, možná že máš i pravdu. / - Je zdravější a chutnější. / - U prvního vagónu v sedm.“)

Přístup k reflexi a autoreflexi se u významných ruských konceptualistů Dmitrije Alexandroviče Prigova, Lva Rubinštejna, Timura Kibirova a Vladimira Sorokina výrazně liší. Používají různé přístupy a typy autoreflexivní nástrojů a odlišuje se i funkce autoreflexe v rámci díla daného autora.

Výchozí druhové rozlišení autoreflexe představuje autoreflexe intratextová, tvořící nedílnou součást samotného literárního díla, paratextová, která se projevuje v podobě textů bezprostředně obklopujících základní dílo jako např. autorské předmluvy a doslovy a mimotextová, což mohou být samostatné literárně-kritické a teoretické práce autora, epistolární tvorba a v dnešní době samozřejmě také internetové komentáře a blogy.

U intratextové autoreflexe lze od sebe odlišit autorský případ, kdy funguje jako jeden z motivů díla (např. poznámky o okolnostech vzniku díla) od případu, kdy je imanentní, systémovou vlastností textu (texty od začátku vystavěné na motivu svého vzniku – „román o psaní románu“). Může být svázána s transtextualitou rukopisu (pojem Gérarda Genetta), kdy o evoluci díla ve vědomí autora vypovídá několik za sebou následujících redakcí textu či autorské inscenace románů a povídek. Zvláštním případem je také autoparodie.

V rámci tradice ruské literární vědy je pro téma autoreflexe důležitý termín Romana Jakobsona „literárnost“ či „literaturocentričnost“, které definoval jako navazování na již existující kulturní formy a typy, znovuosvojování si již známých postupů, námětů a literárních schémat, což je doprovázeno nadměrným odhalováním literárních postupů a zdůrazňováním nezávislosti a soběstačnosti umělecké skutečnosti.

Konceptualismus v Rusku, jak již bylo uvedeno, vznikal v neoficiálním prostředí, v paralelní kulturní sféře uzavřené vůči svému okolí. Tato okolnost měla za následek absenci širšího okruhu diváků a čtenářů – diváky a čtenáři byli převážně opět sami konceptualisté a jejich nejbližší. Stejně tak to byl svět, ve kterém nebyla myslitelná kritická odezva v běžném slova smyslu, protože díla se nezveřejňovala a nemohly na ně vznikat ohlasy z laické ani odborné veřejnosti. Konceptualisté tak byli sami sobě diváky, kritiky i teoretiky, interpretovali sami svá díla, obklopovali je výklady a dokonce vysvětlujícím aparátém typu slovník konceptualistických termínů. Konceptualismus v sobě většinou již zahrnoval recepci díla, díla měla často sama o sobě „vědecký“ ráz.

Literaturocentričnost se dostala v moskevském konceptualismu na nový stupeň vývoje. Autonomie hrála u moskevských konceptualistů významnou roli, ale jejich tvorba se již neuzavírala do sebe jako v modernismu jen z důvodu ochrany sebe sama a autorovy svébytnosti, nýbrž se navíc snažila vypovídat o literární tvorbě jako takové za použití nejrůznějších strategií. Vedle vtahování vědeckého a kritického pohledu do pole díla, to mohou být různorodé konkrétní literární postupy např. zapojování odborných termínů přímo do tkáně textu.

Tat'ána Pacharevová ve svém příspěvku na konferenci Cherson-2001 pod názvem Развитие форм автометаописания в современной русской поэзии (Rozvoj forem autometapopisu v současné ruské poezii) konstatovala, že poslední čtvrtina 20. století vykazuje silné oživení procesu sblížení literatury a filologie. Vzájemnost tohoto prolínání nachází odraz jak ve filologických výzkumech, tak v umělecké tvorbě, což svědčí o přijetí

této tendence oběma stranami. Filolog, který zároveň píše poezii (např. L. Losev, O. Sedakovová), a básník, jehož tvorba obsahuje profesionální filologickou reflexi, nejsou dnes ojedinělým jevem, ale zjevnou tendencí. Tato tendence znamená rozpinání vědeckého kontextu, ale způsobu myšlení do oblasti tvorby.

S odbornými literárně-vědnými i filozofickými pojmy se setkáváme např. v básních Timura Kibirova, kde vytvářejí kontrast s intimní „neosentimentalistickou“ tóninou nesenou zjevnou inspirací ruskou klasickou poezií, A. S. Puškinem, M. J. Lermontovem, ale dokonce i staršími autory např. G. R. Děržavinem, stejně jako obdivem ke generaci akméistů. V jeho cyklu z roku 1995 *Двадцать сонетов Саше Запоевой*, jehož samotný název intertextuálně odkazuje ke známé sbírce Josifa Brodského *Двадцать сонетов к Марии Стюарт* čteme: „Я лиру посвятил сюсюканью. Оно / мне кажется единственно возможной / и адекватной (хоть безумно сложной) / методом творческой. Пусть Хайям вино, // пускай Сорокин сперму и говно / поют себе усердно и истошно, я буду петь в гордыне безнадежной / лишь слезы умиления все равно.“ (Lyru jsem zasvětil šišlání / Zdá se mi jedinou možnou / a adekvátní (i když šíleně složitou) / tvůrčí metodou. Ať si Chajjám víno / ať si Sorokin sperma a sračky / opěvují usilovně a do ochraptění, já budu opěvovat s beznadějnou hrdostí / stejně pouze slzy dojetí.“) (Kibirov 2005: 313). První verš z této ukázky si pohrává se známým citátem z básně N. A. Někrasova *Элегия* (1874), která je podobně jako verš Kibirova autorovým básnickým vyznáním: „Я лиру посвятил народу своему...“. Ve druhém až čtvrtém verši čteme větu jakoby vytrženou z akademického prostředí, která zároveň představuje mnohokrát omletý větný vzorec vědeckého pojednání. Prostřednictvím této ironie filologický metajazyk proniká do textů Timura Kibirova. Terčem ostrého kritického je tu konceptualista stejné generace Vladimir Sorokin.

Introspekce v dílech moskevských konceptualistů často sousedí s tematikou popisu psychických stavů, zejména zvláštních psychických zkušeností až poruch. Vyhroceně novátorský duch přerůstá v některých případech až k tradiční jurodivosti. U Vladimira Sorokina čteme obsedantní opakování sexuálních a jinak tabuizovaných motivů, jehož motivací je zjevně snaha očistit společenské vědomí jakoby psaní a čtení bylo kolektivním psychoanalytickým sezením. „Sorokinovy citace prakticky vždy vyvolávají pocit něčeho velmi známého, ale zapomenutého. Nejsou nikterak parodií, citování je „zcela vážné“. Ale když je vytvořena určitá iluze socrealistické textové reality, spisovatel se ji snaží ozvláštnit příkrou, nemotivovanou změnou stylového kódu na zcela kontrastní. Prezентuje ničím neprovázané fragmenty textu jako jeden absurdní celek.“ (Skoropanova 2001: 261)

Ve většině Sorokinových textů se opakuje podobné schéma: vyprávění se nese v duchu některého ze zavedených literárních diskurzů (např. líčení lovecké výpravy, schůze komsomolu, příběhu rodinné ságy 19. století), který je náhle dramaticky přerušen drastickým vstupem, což lze interpretovat jako průnik skutečnosti do papírového příběhu. Sorokinova poetika tak tematizuje vztah běžné vrstvy vědomí s podvědomím a podle některých interpretací i kontrast principu slasti a principu reality. Psychoanalýza ať už jako námět nebo jako metoda transplantovaná z odborného psychologického prostředí představují další z forem autoreference přítomných v ruském literárním konceptualismu.

V praxi moskevského konceptualismu nabyla velký význam schizoanalýza poststrukturalistů Gillesa Deleuze a Félix Guattariho, jejíž pojmy si konceptualisté přivlastnili a vložili do nich poněkud posunutý význam. Sorokinův román Трилогия (Trilogie) z roku 2006 např. po svém využívá a přetváří pojem stroje, když postavy románu, které nepatří k sektě vyvolených mimozemského původu „hovořících srdcem“, nesou pojmenování „stroje z masa“. Sorokinovy stroje z masa jsou obyčejní lidé, masa lidí, kteří jsou neschopní vyšších citů a cílů, neustále baží po rozmnožování, jídle, penězích. Představují svérázné literární přivlastnění pojmu „stroj přání“ Deleuze a Guattariho Sorokinem. „Je-li nevědomí továrna vyrábějící přání, je „produkce přání“ souborem strojů přání.“ (Skoropanova 2001: 36)

Z hlediska poetické funkce jazykového a uměleckého znaku je v ruském literárním konceptualismu pozornost upřena na samotné sdělení a na sebeuvědomění. Kořeny tohoto sebeuvědomění začínají obecně již v moderně: „Sémiotika je přijímána i strukturalismem i fenomenologií, ale tak, že znakovost uměleckého textu obsahuje i autoreferenci, tj. pronikavé zvýraznění znaku, jeho autonomii, nakonec sebeoznačení. ... Nevnímáme už krajinu průzorem obrazu, krajinomalby, ale vnímáme sám obraz; ‚Nemaluji ženu,‘ řekl kdysi Picasso, ‚maluji obraz.‘“ (Fedrová 2005: 259)

Objektem konceptuální tvorby není předmětný svět, nemíří ke skutečnosti (ať už je tento pojem jakkoli diskutabilní). Konceptualisté pracují se světem slov, hlavním hrdinou jejich děl je sám jazyk. Již tím jsou namířena sama na sebe, představují jazykovou výpověď o jazyce. Je to literární jazyk vědomý si sám sebe, introspektivní, reflektující svoje fungování.

FORMS OF SELF-REFLECTION IN THE LITERATURE OF RUSSIAN CONCEPTUALISM

Summary

Categories of self-reflection and self-reflexivity in recent decades are increasingly being applied in the interpretation of literature. They can be classified as „umbrella“ system categories, which are applied in literary theory in addition to traditional approaches, but the very concept of self-reflection is not often the object of theoretical and methodological analysis. Conceptualism in Russia originated in an informal environment of the reclusive „parallel culture“. This fact has resulted in the absence of a wider circle of readers and viewers - viewers and readers were mostly conceptualists themselves and their family members and close friends. Conceptualists were themselves spectators, critics and theorists. They have interpreted their works themselves and surrounded them by the interpretations and even explanatory apparatus. In this context, the texts of Moscow conceptualism have developed self-referential elements that deserve an individual examination. Within the works of authors such as Vladimir Sorokin, Timur Kibirov, D. A. Prigov and Lev Rubinstein can be determined the forms of self-reflective tools and their functions and also the similarities and differences in access to use of self-reflection for each individual author.

Bibliografie

Prameny

1. KIBIROV, T. *Albom-portret*. Moskva: Cikady, 1993.
2. KIBIROV, T. *Izbrannyje poemy*. Sankt-Petěrburg: Komanda A, Lenizdat, 2013.
3. KIBIROV, T. *Kalendar*. Vladikavkaz: Ir, 1991.
4. KIBIROV, T. *Kara-Baras: Stichi*. Moskva: Vremja, 2006.
5. KIBIROV, T. *Kogda byl Lenin maleńkim*. Sankt-Petěrburg: Izdatělstvo Ivana Limbacha, 1995.
6. KIBIROV, T. *Lada, ili Radost' Chronika vernoj i ščastlivoj ljubvi*. Moskva: Vremja, 2014.
7. KIBIROV, T. *Na poljach „A Shropshine lad“*. Moskva: Vremja, 2007.
8. KIBIROV, T. *Obščije města*. Moskva: Molodaja Gvardija, 1990.
9. KIBIROV, T. *Santimenty: Vosem knig*. Belgorod: Risk, 1994.

10. KIBIROV, T. *Stichi*. Moskva: Vremja, 2005.
11. KIBIROV, T. *Tri poemy 2006-2007*. Moskva: Vremja, 2008.
12. KIBIROV, T. *Vneklassnoje čtěníje*. Sankt-Petěrburg: Puškinskij fond, 2010.
13. PRIGOV, D. *Něložnyje motivy*. Moskva: Argo-Risk, 2002.
14. PRIGOV, D. *Isčislenija i ustanovlenija. Stratifikacionnyje i konvertacionnyje těksty*. Moskva: NLO, 2001.
15. PRIGOV, D. *Jevgenij Oněgin*. Sankt-Petěrburg: Krasnyj matros, 1998.
16. PRIGOV, D. *Katja kitajskaja (čužoje povestvovanije)*. Moskva: NLO, 2007.
17. PRIGOV, D. *Kniga knig. Izbrannyje*. Moskva: Eksmo, 2002.
18. PRIGOV, D. *Napisannoje s 1975 po 1989*. Moskva: NLO, 1997.
19. PRIGOV, D. *Napisannoje s 1990 po 1994*. Moskva: NLO, 1998.
20. PRIGOV, D. *Raznoobrazije vsego*. Moskva: OGI, 2007.
21. PRIGOV, D. *Renat i Drakon (romantičeskoje sobranije otdělnych prozaičeskich otryvkov)*. Moskva: NLO, 2005.
22. PRIGOV, D. *Sobranije sočiněnij v pjati tomach. Tom I. Monady*. Moskva: NLO, 2013.
23. PRIGOV, D. *Stichogrammy*. Paříž: A-Ja, 1985.
24. PRIGOV, D. *Tolko moja Japonija*. Moskva: NLO, 2001.
25. PRIGOV, D. *Tri grammatiki*. Moskva: Logos-Altera, 2003.
26. PRIGOV, D. *Živite v Moskve. Rukopis na pravach romana*. Moskva: NLO, 2000.
27. RUBINŠTEJN, L. *Četyre těksta iz Bolšoj kartotěki*. Moskva: Vremja, 2011.
28. RUBINŠTEJN, L. *Domašněje muzicirovanije*. Moskva: NLO, 2000.
29. RUBINŠTEJN, L. *Družeskije obraščeniija*. Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj muzej V. Sidura, 1997.
30. RUBINŠTEJN, L. *Duchi vremeni*. Moskva: KoLibri, 2007.
31. RUBINŠTEJN, L. *Maleňkaja nočnaja serenada. Mama myla ramu. Pojavlenije geroja*. Moskva: Renaissance, 1992.
32. RUBINŠTEJN, L. *Pogoňa za šljapoj i drugije těksty*. Moskva: NLO, 2004.
33. RUBINŠTEJN, L. *Reguljarnoje pismo*. Sankt-Petěrburg: Izdatělstvo Ivana Limbacha, 1996.
34. RUBINŠTEJN, L. *Skoreje vsego*. Moskva: Corpus, 2013.
35. RUBINŠTEJN, L. *Slovarnyj zapas*. Moskva: Novoje izdatělstvo, 2008.

36. RUBINŠTEJN, L. *Slučai iz jazyka*. Sankt-Petěrburg: Izdatělstvo Ivana Limbacha, 1998.
37. RUBINŠTEJN, L. *Sonět 66*. Moskva: Laurus, 2013.
38. RUBINŠTEJN, L. *Voprosy litěratyry*. Moskva: Argo-Risk, 1996.
39. RUBINŠTEJN, L. *Vsjo dalše i dalše. Iz „bolšoj kartoteki“*. Moskva: Obscuri Viri, 1995.
40. RUBINŠTEJN, L. *Znaki vnimanija*. Moskva: Corpus, 2012.
41. SOROKIN, V. *Četyre*. Moskva: Zacharov, 2005.
42. SOROKIN, V. *Děň opričnika*. Moskva: Zacharov, 2006.
43. SOROKIN, V. *Goluboje salo*. Moskva: Ad Marginem, 2000.
44. SOROKIN, V. *Kapital: Sobranije pjes*. Moskva: Zacharov, 2007.
45. SOROKIN, V. *Lošadinyj sup*. Moskva: Zacharov, 2007.
46. SOROKIN, V. *Metěl*. Moskva: AST, 2010.
47. SOROKIN, V. *Monoklon*. Moskva: Astrel, 2010.
48. SOROKIN, V. *Norma*. Moskva: Obscuri viri, 1994.
49. SOROKIN, V. *Očered'*. Paříž: Sintaksis, 1985.
50. SOROKIN, V. *Pervyj subbotnik*. Moskva: Russlit, 1992.
51. SOROKIN, V. *Pir*. Moskva: Ad Marginem, 1999.
52. SOROKIN, V. *Puť Bro; Ljod; 23 000: Trilogija*. Moskva: Zacharov, 2006.
53. SOROKIN, V. *Roman*. Moskva: Obscuri viri, 1994.
54. SOROKIN, V. *Sacharnyj Kreml*. Moskva: Astrel, 2008.
55. SOROKIN, V. *Serdca četyrjoch*. In. *Koněc Veka*. Moskva: Intěrbuk, 1994.
56. SOROKIN, V. *Sobranije sočiněnij v dvuch tomach*. Moskva: Ad Marginem, 1998.
57. SOROKIN, V. *Těllurija*. Moskva: Corpus, 2013.
58. SOROKIN, V. *Zaplyv*. Moskva: AST, 2008.

Odborná literatura

1. ATKINS, K. (ed.) *Self and Subjectivity*. Oxford: Blackwell Pub., 2005.
2. BAK, V. I. *Istorija i teorija litěrturnogo samosoznanija: tvorčeskaja refleksija v litěrturnom proizveděnij*. Kemerovo: KemGU, 1992.
3. BARTHES, R. *Essais critiques*. Paříž: Seuil, 1991.
4. BARTHES, R. *Kritika a pravda*. Praha: Dauphin, 1997.

5. BARTHES, R. *La Chambre claire: Note sur la photographie*. Paříž: Gallimard / Seuil, 1980.
6. BARTHES, R. *Le Plaisir du texte*. Paříž: Seuil, 1973.
7. BARTHES, R. *Mythologies*. Paříž: Seuil, 1957.
8. BARTLETT, S. J. (ed.) *Reflexivity: A Source-Book in Self-Reference*. Amsterdam: North-Holland / Elsevier Science Publishers, 1992.
9. BARTLETT, S. J., SUBER, P. (eds.) *Self-reference: Reflections on Reflexivity*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1987.
10. BOGDANOVA, O. *Postmodernizem v kontexte sovremennoj literatury (60-90-e gody XX veka – načalo XXI veka)*. Sankt-Petěrburg: Filologičeskij fakultět Sankt-Petěrburgskogo gosudarstvennogo universitěta, 2004.
11. CULLER, J. *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1982.
12. DELEUZE, G., GUATTARI, F. *Capitalisme et schizophrénie 1: L'Anti-Œdipe*. Paříž: Minuit, 1972.
13. DELEUZE, G., GUATTARI, F. *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille Plateaux*. Paříž: Minuit, 1980.
14. DERRIDA, J. *De la grammatologie*. Paříž: Minuit, 1967.
15. DERRIDA, J. *La Carte Postale de Socrate à Freud et au-dela*. Paříž: Flammarion, 1980.
16. DERRIDA, J. *L'Écriture et la différence*. Paříž: Seuil, 1967.
17. EPŠTEJN, M. *Ot modernizma k postmodernizmu: Dialektika „giper“ v kul'ture XX veka*. Novoje litěraturnoje obozrenije, 1995, č. 16.
18. EPŠTEJN, M. *The Philosophical implications of Russian conceptualism*. Journal of Eurasian Studies 1, 2010, č. 1.
19. FEDROVÁ, S. (ed.) *Otázky českého kánonu: Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Hodnoty a hranice. Svět v české literatuře, česká literatura ve světě, Praha 28.6.-3.7.2005. Svazek 1*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2006.
20. FEDROVÁ, S. (ed.) *Otázky českého kánonu: Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky Hodnoty a hranice. Svět v české literatuře, česká literatura ve světě, Praha 28. 6. - 3. 7. 2005. Svazek 1*, Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2006. s. 259

21. FOUCAULT, M. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda, 1994.
22. FOUCAULT, M. *Les Mots et les Choses (Une archéologie des sciences humaines)*. Paříž: Gallimard, 1966.
23. FOUCAULT, M. *Psychologie a duševní nemoc*. Praha: Horizont, 1971.
24. FOUCAULT, M. *L'origine de l'herméneutique de soi. Conférences prononcées à Dartmouth College, 1980*. Paris: Vrin, 2013.
25. GREBER, E. *Text als 'texture'. Textbegriff und Autoreflexivität in Jakobsons literaturwissenschaftlichem und poetischem Œuvre*. In. *Roman Jakobsons Gedichtanalysen. Eine Herausforderung an die Philologen*. Göttingen: Wallstein, 2003.
26. GROJS, B. *Ekzistencialnyje predposylki konceptualnogo iskusstva*. Mašinopisnyj žurnal „37“, 1977, č. 12.
27. GROJS, B. *Iskusstvo utopii: Gesamtkunstwerk Stalin. Stat'ji*. Moskva: Chdožestvennyj žurnal, 2003.
28. GROJS, B. *Moskovskij romantičeskij konceptualizm*. A-Ja, 1979, č. 1.
29. JAKOBSON, R. *Poetická funkce*. Jinočany: H&H, 1995.
30. JAKOBSON, R. *Lingvistická poetika (výber z diela)*. Bratislava: Tatran, 1991.
31. JAKOBSON, R., GLANC, T. (ed.) *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská: Brno 1935*. Praha: Academia, 2005.
32. LIVINGSTON, I. *Between Science and Literature: An Introduction to Autopoetics*. Urbana: University of Illinois Press, 2006.
33. LOTMAN, J. *Kultura a exploze*. Brno: Host, 2013.
34. LOTMAN, J. *O semiosfere*. In. Týž. *Izbrannyje stat'ji: V 3 t*. Tallin: Aleksandrija, 1992.
35. LOTMAN, J. *Stat'ji po semiotike kultury i iskusstva*. Moskva: Akademičeskij projekt, 2000.
36. LOTMAN, J. *Stat'ji po tipologii kultury. Matěrijaly k kursu teorii literatury. Vyp. 1*. Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitět, 1970.
37. LOTMAN, J. *Stat'ji po tipologii kultury. Matěrijaly k kursu teorii literatury. Vyp. 2*. Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitět, 1973.
38. LOTMAN, J. *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava: Tatran, 1990.
39. MATHAUSER, Z. *Jakobsonovo ČSR a autoreflexe básnického znaku*. In Týž. *Básnivé nápovědi Husserlovvy fenomenologie*. Praha: Filosofia, 2006.

40. MATHAUSER, Z. *Teoretičtí dvojníci životopisného autora*. In Týž. *Estetika racionálního zření*. Praha: Karolinum, 1999.
41. MICHAJLOV, A. V. *Jazyki kultury*. Moskva, 1997.
42. MILLER, E. R. *Is Literature Self-Referential?* *Philosophy and Literature* 20, 1996, č. 2.
43. MONASTYRSKIJ, A. *Slovar terminov moskovskoj konceptualnoj školy*. Moskva: Ad Marginem, 1999.
44. PACHAREVA, T. *Razvitije form avtometaopisanija v sovremennoj russkoj poezii*. Cherson: Ajlant, 2001.
45. RYBALČENKO, T. L. (ed.) *Russkaja litěratūra v XX. veke: imena, problemy, kulturnyj dialog. Vyp. 6: Formy samorefleksii litěratūry XX. veka: metatěkst i metatěkstovyje struktury*. Tomsk, 2006.
46. SEGAL D. M. *Litěratūra kak vtoričnaja modělirujuščaja sistěma*. Slavica Hierosolymitana. Hebrew Univ. Press, 1979.
47. SCHEUTZ, M. *Ist das der Titel eines Buchs? Selbstreferenz neu analysiert*. Vídeň: WUV-Univ.-Verlag, 1995.
48. SKOROPANOVA, I. S. *Russkaja postmoděrnistskaja litěratūra*. Moskva: Flinta/Nauka, 2001.
49. ŤUPA, V. I., BAK, D. P. *Evoljucija chudožestvennoj refleksii kak problema istoričeskoj poetiki*. Kemerovo: KemGU, 1988.

MOSKWA, MICKIEWICZ I MIŁOŚĆ DO CZECH – JAK POWSTAWAŁY *OBRAZY Z RUS* KARLA HAVLÍČKA BOROVSKEGO

Joanna BRODNIEWICZ

*Moscow, Mickiewicz and the love of The Czech – how *Obrazy z Rus* (Pictures from Russia) by Karel Havlíček Borovský came to be*

Abstract: *Karel Havlíček Borovský visited Russia as one of the few Czechs in the nineteenth century. From the journey to Prague he sent texts describing his Russian experiences for publication in the press. These articles, printed in the Czech journals between 1843-1846, later on made up *Obrazy z Rus* (Pictures from Russia). This piece of work is a part of a set of accounts from a journey across the area at the junction of Europe and Asia. He prepared for the process of creating the work in the manner characteristic of people writing travel accounts at that time. Havlíček planned his drafts on a grand scale. Plans of specific articles can be reconstructed thanks to the preserved notes from journeys and correspondence. Unfortunately, he did not realize his ideas and only a part of the planned series was created. The collection consists of both the journalistic essays and fiction. Their subsequent editions differ in content, depending on the decision of the editor of a given collection. These texts are considered to be physiological sketches, i.e. portraits, images or characters. They can be read not only in the context of Russian reality. You can also discover their hidden depths. They tell a lot about the human condition, character, ability to adapt to all conditions and ability to influence the fate of their own and others.*

Keywords: *Karel Havlíček Borovský, Russia in the 19th century, Russian–Czech relations, *Obrazy z Rus* (Pictures from Russia)*

Contact: *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza; jbrodniewicz@gmail.com*

Karel Havlíček Borovský w podróż do Rosji wybrał się 22 października 1842 roku. Jechał do Moskwy przez Galicję, gdzie zatrzymał się u rodziny Zapów i do miasta przybył 5 lutego 1843 roku. Ze swych perygrynacji wysyłał do Pragi listy do przyjaciół oraz teksty przeznaczone do publikacji w prasie, opisujące rosyjskie doświadczenia. Artykuły te, drukowane w czeskich czasopismach w latach 1843-1846 (Chalupný 1929: 46; Bělič 1947: 113-115), złożyły się później na *Obrazy z Rus*, zwane także *Cesta na Rus* (Podróż do Rosji).

Jaromír Bělič wskazuje, że Havlíček nosił się z zamiarem napisania większego dzieła (Bělič 1947: 117). Borovský planował swe szkice z dużym rozmachem. Początkowo *Obrazy* miały dotyczyć podróży po całej Słowiańszczyźnie i w stylistyce popularnonaukowej opisywać kolejne odwiedzane przez Havlíčka ziemie. Chciał w prześmiewczy sposób podjąć kwestię „rozlicznych stereotypowych figur Słowiaństwa”, dać rady przydatne w podróży i pośrednio ukazać nienawiść jednego słowiańskiego narodu do drugiego (Řepková korzysta z rękopisów i niepublikowanej korespondencji Havlíčka znajdujących się w Archiwum Literackim Památníku národního písemnictví) (Řepková 1971: 64). Pragnął opisać swoją drogę do Rosji, pobyt w Moskwie i podróże po tym kraju, które miał odbyć z Osipem Bod’anskim i powrót. Pozostawił spis tytułów zaplanowanego cyklu:

- *Služby boží. Kněžstvo* (Boża służba. Duchowieństwo)
- *Jízda na perekladné. Pošty* (Podróż wozem pocztowym. Poczty)
- *Vojsko ruské* (Wojsko rosyjskie)
- *Krešćenije. Jordan* (Chrzest. Jordan)
- *Vzkříšení* (Wskrzeszenie)
- *Systém obroku* (System danin)
- *Hlavní charakteristika Moskwy – Varšavy – Lvova – Krakova* (Główna charakterystyka Moskwy, Warszawy, Lwowa, Krakowa)
- *Ježdění Rusů* (Podróże Rosjan)
- *Polské dřevěné město* (Polskie drewniane miasto)
- *Roznošník ruský* (Rosyjski roznosiciel)
- *Gorod a lavky. Kupečestvo* (Miasto i mostki. Kupiectwo)
- *Vjezd do Rus* (Wjazd do Rosji)
- *Židovstvo polské* (Polskie żydostwo)
- *Cizizemci v Rusích* (Obcokrajowcy w Rosji)
- *Vychování v vyšších domech* (Wychowanie w dobrych domach)
- *Klasifikace všech čepic* (Klasyfikacja wszelkiego rodzaju nakryć głowy) (Bělič 1947: 116-117). Spis ten podaje także Marie Řepková, ale powołuje się na Běliča (por. Řepková 1965: 24; 1971: 64-65). Powtarza po nim również inne informacje dotyczące cyklu.

Plan ten powstał po napisaniu pierwszych trzech tekstów: *První zkoušky z Československého jazyka v Moskvě*, *Svátku pravoslavnosti* i *Gulaňji*. Marie Řepková podaje,

że Havlíček utworzył „Spis rzeczy, które rozważę” między końcem lata 1844 roku a jesienią 1845 roku podczas pobytu w Německim Brodzie. Materiał do tekstów zebrał podczas pobytu w Rosji i powrotu przez Warszawę. Uważnie obserwował to, co działo się dookoła. Zwracał uwagę zarówno na rzeczy zewnętrzne, takie jak wygląd, ubiór czy otaczająca przestrzeń, jak i na zachowania ludzi, ich charaktery. Przedstawiał sytuacje, wydarzenia. W swoim notatniku pisał: „Każdego tygodnia zdobywam kilka komicznych obrazków zdrowych i świeżych, które od razu w domu zapisuję” (Zelený 1872: 27, za: Bělič 1947).

Havlíček przygotowywał się do procesu tworzenia dzieła w sposób charakterystyczny dla osób piszących w podobnym czasie relacje z podróży. Czytał literaturę historyczną, opisy wypraw osób odwiedzających dane miejsce przed nim oraz robił notatki na podstawie swych obserwacji. Dzięki zachowanym zapiskom z podróży i korespondencji (znajdują się w Archiwum Literackim Muzeum Narodowego w Pradze, patrz też Havlíček Borovský 1903: 1986) można zrekonstruować plan poszczególnych artykułów. W liście do Karla Zapa z 1 maja 1843 roku Borovský pisał, że zebrał już bardzo dużo materiałów, które opracowuje, a następnie będzie je układał w całość (Havlíček Borovský 1986: 145). Niestety swoich koncepcji nie zrealizował, powstała zaledwie część planowanego cyklu. Stało się tak prawdopodobnie dlatego, że Havlíčka pochłonęła działalność dziennikarska. Dzięki Františkowi Palackiemu podjął przecież pracę w „Pražských novinach”. Również aktywnie uczestniczył w dziele odrodzenia narodowego. Po powrocie do Czech powstały tylko teksty: *Kupéčestvo*, *Cizizemci v Rusích*, *Klasifikace všech čepic* oraz fragmenty: *Perekladnaja i Izvoštík*. Nie zachował się do naszych czasów tekst *Klasifikací všech čepic*. Stanowił on napisane z humorem studium socjologiczne. Havlíček na podstawie nakrycia głowy określał klasową przynależność, majątek oraz charakter właściciela. Tekst powstał jeszcze w Moskwie. Dowiadujemy się o nim z korespondencji do Karla Zapa z 16 stycznia 1844 roku, w którym Havlíček pisał: „z czapki przebija każdego charakter, stan” (Havlíček Borovský 1903: 120).

Cykl składa się zarówno ze szkiców publicystycznych, jak i beletrystycznych. Ich kolejne wydania różnią się między sobą zawartością, w zależności od decyzji redaktora danego zbioru. Najczęściej zaliczamy do *Obrazów z Rus* następujące teksty:

- *První zkouška z Československého jazyka v Moskvě* (Pierwszy egzamin z języka czechosłowackiego w Moskwie)
- *Svátek pravoslavnosti* (Święto prawosławne)
- *Gulaňje* (Festyn ludowy)

- *Kupéčestvo* (Kupiectwo)
- *Cizozemci v Rusích* (Cudzoziemcy w Rosji).

Włączane do zbioru bywają również artykuły: *Rusové* (Rosjanie), *Neobyčejný katechismus pro Poláky* (Niezwyczajny katechizm dla Polaków), a także fragmenty niedokończonych szkiców: *Perekładnaja* (Wóz pocztowy) oraz *Izvoštík* (Fiakier).

Zofia Tarajło-Lipowska uważa, że do *Obrazów z Rus* powinien być dołączony przekład Mickiewiczowskiego *Przeгляdu wojska* dokonany przez Havlíčka – *Smotr Petrohradský*. Tarajło-Lipowska pisze, że dzięki temu przekładowi Borovský jest uznawany za pierwszego czeskiego tłumacza *Dziadów*, przed Vrchlickim i Halasem. Autorka podkreśla, że pod względem objętości jest to drugie, po *Chrzcie św. Władymira*, poetyckie dzieło Borovskiego (Tarajło-Lipowska 2000: 185, 187).

Zauważa, że „*Obrazy z Rus* i *Smotr Petrohradský* zawierają podobne twierdzenia, wyrażone jednak w zupełnie inny sposób”. Lipowska pisze:

„Niewielkie zainteresowanie bardzo licznych wydawców i komentatorów dzieł Havlíčka właśnie *Przeглядem wojska* wydaje się dość znamienne, nie tylko ze względów cenzuralnych, ale również dlatego, że zajęcie się tym utworem nie przystaje do »legendy« poety. W licznych utworach Havlíčka, które przyjęło się w czeskiej literaturze nazywać *Cesta na Rus* (*Podróże do Rosji*) lub *Obrazy z Rus* (*Obrazy z Rosji*), nie umieszcza się nigdy *Przeгляdu wojska*, choć często dla uwzględnienia całości spojrzenia pisarza obejmuje się nimi np. przekłady z Gogoła czy urywki prywatnych listów” (Tarajło-Lipowska 2000: 123).

Badaczka twierdzi, że „przez sam fakt przekładu poeta podpisał się pod poglądami Mickiewicza” (Tarajło-Lipowska 2000: 123). „*Przeгляд wojska* stanowi kontrpunkt w stosunku do falującej oceny Rosji przez samego Havlíčka: słowianofilska idealizacja – rozczarowanie – powrót do idealizacji, choć względnej i warunkowej” (Tarajło-Lipowska 2000: 125).

Borovský przełożył fragment *Ustępu III części Dziadów* podczas pobytu w Brixen. Opublikował go Jan Neruda w czasopiśmie „*Rodinná kronika*” (1863/1864, t. 4, s. 166) pod tytułem *Smotr Petrohradský*. Dzieło zostało ocenzurowane, wykreślono 136 wierszy z 334, dotyczyły one szczególnie fragmentów krytykujących carską Rosję. Pełne tłumaczenie ukazało się między 4 a 11 marca w 1923 roku w „*Tribunie*”, a następnie w zbiorze *Kniha veršů* opracowanym przez Miloslava Novotnego w 1934 roku. Nie wiadomo, czy redaktor brał pod uwagę umieszczenie tekstu przy wydawaniu *Obrazów z Rus* trzynastcie lat później.

Kardyni-Pelikánová zastanawia się nad powodem zainteresowania się Borowskiego polskim wieszczem. Pyta, czy próbował znaleźć w jego twórczości coś „co współdziewcząc

z jego ówczesnymi przeżyciami i przemyśleniami, pomagało mu jednocześnie w opanowaniu nowych terenów literackich” (Havlíček Borovský 1986 (1): 40). I stwierdza: „Tłumaczenie utworów Mickiewicza było świadomym wglądem jednego twórcy w warsztat pisarski drugiego. (...) Jego twórczość z tego okresu zdaje się wykazywać wielorakie i wielopłaszczyznowe powiązania z tłumaczonymi utworami Mickiewicza” (Havlíček Borovský 1986 (1): 40). Autorka zgadza się z tezą Mariana Szyjkowskiego (1947: 195), że jedną z przyczyn tłumaczenia polskiego poety było pragnienie uporania się z towarzyszącym Havlíčkowi cierpieniem. Przypomina, że Borovskiego i Mickiewicza łączyła zbieżność doświadczeń: znaleźli się w podobnej sytuacji politycznej, zesłano ich za przeciwdziałanie zaborcy (w przypadku Mickiewicza – Rosji, w przypadku Havlíčka – państwa Habsburgów), ich utwory: *Ustęp III części Dziadów* Mickiewicza i *Tyrolskie elegie* Borovskiego, mają podobną tematykę – opisują drogę na zesłanie, przeciwstawiają się przemocy obcego państwa i władzy absolutystycznej. Havlíček kończy utwór porównaniem swojego miejsca zesłania do Sybiru (Kardyni-Pelikánová 1986: 41). Pelikánová wymienia trzy najważniejsze przyczyny tłumaczenia *Ustępu III części Dziadów* przez Borovskiego: poczucie, że jego sytuacja osobista jest analogiczna do sytuacji Mickiewicza, jego obserwacje dotyczące Rosji pokrywały się z okolicznościami opisanymi w *Ustępie* – potwierdza to także w swoim dziele poświęconym Havlíčkowi Emanuel Chalupný (1929: 260 nn.) – wnioski takie można wysnuć na podstawie analizy życia obu poetów oraz ich dzieł dotyczących Rosji. Trzecia przyczyna, jak pisze Pelikánová, „pozostaje całkowicie w kręgu problematyki artystycznej Mickiewiczowskiego utworu, reprezentującego specyficzny typ narracji”, gdyż jest on „syntezą ironii i gniewu, w której pogarda dla systemu absolutystycznego, jego mocodawców i wykonawców, miesza się z patosem i współczuciem”. Dla Havlíčka owa ironia była siłą, która pozwalała zadać celny cios pewnemu sobie wrogowi, oddzielała to, co stanowiło fasadę, od rzeczywistości.

Emanuel Chalupný komentuje decyzję Borovskiego w następujący sposób:

„Mickiewicz i Havlíček tak samo są pod wrażeniem potęgi Rosji, tak samo kochają lud rosyjski (choć jego rdzenia, rolników, dokładnie nie poznał żaden z nich), a nienawidzą carskiego despotyzmu; tak samo niechętnie patrzą na Piotra Wielkiego i jego przewrotne dążenia, by przebrać Rosję w kostium zachodniej cywilizacji; tak samo się czują w Rosji opuszczeni, a każde wspomnienie ojczyzny powoduje wzruszenie. Opisują podobne rzeczy i wydarzenia, tyle że z podstawową różnicą: Mickiewicz obserwuje północny, zeuropeizowany carski Petersburg, Havlíček położną bardziej na południu staroruską Moskwę; Mickiewicz przychodzi do Rosji jako więzień i męczennik, Havlíček jako pełen entuzjazmu Słowianin, podróżujący w poszukiwaniu tymczasowego zatrudnienia. (...) Droga do

Rosji Mickiewiczowi jawi się jako obłąkańczy pęd ku dzikiemu białemu morzu północnych pustkowi, Havlíčkowi jako lot między bryzgającymi grudkami błota. Dla Mickiewicza Petersburg jest metropolią zbudowaną przy pomocy diabelskiej siły, Havlíček w Moskwie i rosyjskich miastach widzi »prawdziwy raj«. Najbardziej szczegółowy obraz rosyjskiego życia Mickiewicz zawarł w opisie przerażającego manewru (*Przeгляд wojska*), Havlíček opisuje zabawy podczas świąt narodowych (*Gulańje*), Mickiewicz wieszczu carstwu zgubę »kaskady tyraństwa« (*Pomnik Piotra Wielkiego*) i chmurnie zapowiada zemstę przyszłości (*Oleszkiewicz*), Havlíček radośnie wzruszony »Świętem prawosławia« tłumaczy błogosławieństwo dla »prawosławnego narodu rosyjskiego« i »prawych wiernych Czechów: sto lat, mnogája léta!« (Chalupný 1929: 260-261).

Należy dodać, że przebywając w Moskwie, Havlíček kontaktował się z osobami, które poznały Mickiewicza podczas jego pobytu na zesłaniu. Sprawily one, że Borovský jeszcze bardziej docenił wielkość polskiego wieszca. Krystyna Kardyni-Pelikánová wręcz uważa, że Havlíček fascynował się Mickiewiczem przez całe życie. Pelikánová wskazuje, że w *Przeглядzie wojska* mamy do czynienia z animalizacją człowieka, która pozwala narratorowi na wyrażenie stosunku emocjonalnego do nieludzkich rządów cara (Kardyni-Pelikánová 1986: 47-48). Uważa ona, że dla Havlíčka mógł być interesujący „wariacyjny tok opowiadania, wyraźnie ciężący ku realizmowi, pozwalający jednak mimo »przezroczyści« narracji na cieniowanie autorskiego i czytelniczego stosunku do rzeczywistości dzięki zmianom perspektywy, dzięki możliwości zastosowania różnych odmian komizmu w utworze” (Kardyni-Pelikánová 1986: 48).

Należy docenić Borovskiego za umiejętność dobrania słownictwa tak, że wręcz powiększa ironię zawartą w tekście oryginalnym. Lipowska uważa, że Havlíček przetłumaczył tekst dość wiernie, choć dodaje opinię Karla Olivy, iż przekład jest bardziej statyczny niż oryginał (Tarajło-Lipowska 2001: 186. Por. też: Tarajło-Lipowska 2000: 123). Oliva twierdzi jednak, że „język przekładu jest tak samo ekspresywny i ironiczny jak język własnej twórczości Havlíčka”, a także, że tłumacz „stara się zachować rosyjski charakter tekstu, kiedy na przykład przekłada »przeгляд wojska« poprzez rusycyzm *smotr*” (Oliva 1954: 527-546; Tarajło-Lipowska, *Karel Havlíček Borovský jako Mickiewiczův příznivec a odpůrce*, 186). Natomiast niezależnie od dość dobrej oceny umiejętności translatorskich Borovskiego krytykuje go jednak za błędy w przekładzie (Oliva 1954: 527-546, szczególnie patrz s. 538).

Redaktorzy niektórych wydań dołączali do *Obrazów* korespondencję z pobytu autora we Lwowie i w Moskwie, a także tłumaczenia tekstów Nikołaja Gogola, które przygotował Havlíček podczas wyprawy do Rosji. Podobnie jak szkice przesyłał je do czasopism praskich,

w których były drukowane. Dwa pierwsze artykuły powstały jeszcze podczas pobytu w Moskwie, reszta po powrocie autora do Czech. Co ciekawe, zbiór ten nigdy nie ukazał się w Rosji.

Jak wspominałam, zbiór nosił także nazwę *Cesta na Rus*. Krytykował ten wybór Jaromír Bělič w tekście *Na okraj tří výborů z Havlíčka* (1951). Uważał, że jest on mylący, gdyż niedoświadczony czytelnik może pomyśleć, że Havlíček napisał dzieło pod tym tytułem. Można to również odczytać jako brak szacunku wobec autora lub nieprecyzyjność redaktora. Trudno się w tym wypadku zgodzić z Běličem, gdyż tytuł *Obrazy z Rus* nie jest nadany przez autora, ale również przez redaktora – Františka Šimáčka.

Szkic fizjologiczny

Jak pisze Józef Magnuszewski, artykuły składające się na *Obrazy z Rus* „jest to proza z pogranicza publicystyki i beletrystyki, odznaczająca się realistycznymi walorami w charakterystykach postaci i środowiska, przeniknięta tendencją demokratyczną i krytycyzmem” (Magnuszewski 1973: 140). Teksty te są uważane za szkice fizjologiczne, czyli portrety, wizerunki czy charaktery (O szkicu fizjologicznym więcej: Bachórz 1994: 291-293; Bachórz 1974: 124-127; Bachórz 1972; Guze 2003; Inglot 1962; Jatzak 1987; Rejter 2000; Rejter 1999: 317-324; Rejter 2001: 262; Sławiński 1988: 511; Skruna 1988). Szkic fizjologiczny to:

„Gatunek prozy narracyjnej rozpowszechniony w XIX wieku, obejmujący niewielkie utwory o charakterze opisowym, pozbawione zasadniczo elementów fabularnych, prezentujące jakieś osobliwości społeczno-obyczajowe, środowiska zawodowe, miejscowości, zabytki, scenki z życia codziennego, portrety osób, często nasycone pierwiastkami komiczno-satyrycznymi lub dydaktycznymi” (Sławiński 1988: 511).

Podobnie definiuje szkic fizjologiczny Józef Bachórz:

„Utwór literacki pisany prozą, którego tematem było monograficznie potraktowane zjawisko społeczno-obyczajowe (zwyczaj towarzyski, moda, upodobanie środowiskowe, instytucja), grupa społeczna (klasa, warstwa, zbiorowość profesjonalna lub obyczajowa), miejscowość (miasto, dzielnica, wieś)” (Bachórz 1974: 124-127).

Narrator pełnił funkcję badacza, a tekst miał mieć quasi-naukową formę (w rzeczywistości była ona żartobliwa, dzięki czemu narrator-badacz dystansował się od opisu). Jak pisze Krystyna Kardyni-Pelikánová: „Pisarze starają się w nim (szkicu fizjologicznym) uchwycić skład i strukturę szybko zmieniającego się społeczeństwa,

zatrzymać na kartach swych utworów niepowtarzalne i odchodzące w przeszłość cechy typów i grup społecznych, obyczajów, zjawisk życia gospodarczego, wyglądu miast i miasteczek” (Kardyni-Pelikánová 1986: 34).

Karel Krejčí dowiódł, że w polskiej literaturze forma ta pojawiła się dzięki wpływowi literatury zachodniej, szczególnie francuskiej i angielskiej. Za twórców szkicu fizjologicznego uważani byli Jean Anthelme Brillat-Savarin i Honoré de Balzac, a w Polsce pierwszy po tę formę sięgnął Gerard Maurycy Witkowski. Jego szkice *Pustelnik z Krakowskiego Przedmieścia, czyli charaktery ludzi i obyczajów* ukazały się w „Gazecie Warszawskiej” w 1816 roku, a zostały wydane w formie książkowej dwa lata później. Badania Krejčiego nie potwierdziły, że szkic fizjologiczny trafił do Polski poprzez rosyjską szkołę naturalną, jak uznawali inni badacze (por. Krejčí 1978: 109-125; 1979: 59-73).

Do literatury czeskiej za pośrednictwem literatury polskiej gatunek ten, jak również dumę i gawędę, wprowadzili Karel Vladislav Zap, Ludvík Ritter i Václav Dunder (Dowiółł tego w swojej pracy doktorskiej Jiří Horák w 1915 roku. Przedruk [w:] Horák 1948, za: Kardyni-Pelikánová, 2011: 30-31). Karel Havlíček Borovský zapoznał się ze szkicem fizjologicznym prawdopodobnie dzięki Karlowi Zapowi, który tłumaczył między innymi dzieła Józefa Ignacego Kraszewskiego, Józefa Korzeniowskiego czy Henryka Rzewuskiego i sam tworzył dzieła utrzymane w podobnej stylistyce. Podczas pobytu Havlíčka we Lwowie Zap dał mu przetłumaczone przez siebie dzieła oraz własną twórczość do lektury.

Kontakt z literaturą polską umożliwił także Borovskiemu poznanie stylu gawędowej narracji. Pisarz pogłębił swoją wiedzę zarówno w tym aspekcie, jak i na temat szkiców fizjologicznych podczas pobytu w Moskwie. To literackie doświadczenie wykorzystywał, często nadając swoim szkicom humorystyczny charakter (Řepková 1971: 61-65). Za pomocą satyry obnażał „różne formy zła społecznego, które spotykał, gdziekolwiek się znalazł” (Řepková 1971: 62). Opisywał wszystko, co wydało mu się nowe, ciekawe, co go zainteresowało.

Pelikánová pisze:

„Szkic fizjologiczny Havlíčka, choć wychwytuje strony komiczne i egzotyczne życia rosyjskiego, wyraźnie skłania się ku narracji realistycznej z właściwym jej komentarzem o zamierzeniu dydaktycznym. Dzieje się tak i w miejscach, gdzie w swą opowieść wplata fabułę, właściwie krótką anegdotę. (...) Lektura gawęd, a także gogolowska narracja typu *skazu*, dały o sobie znać: przyniosły wyraźne »ośmielenie narracyjne« w kierunku stylizacji na wypowiedź ustną, kolokwialną” (Kardyni-Pelikánová 1986: 39).

Miało to wpływ także na dalszą twórczość Borovskiego:

„Dopiero jednak transpozycja owego »ośmielenia narracyjnego« na typowo czeską sytuację wypowiedawczą, stylizacja opowiadacza na wykonawcę pieśni jarmarcznej czy też uczestnika rozmów prowadzonych w gospodzie, a więc na człowieka z ludu pochodzącego i do ludu przemawiającego jego własnym językiem, posługującego się zakodowanymi w ludowej kulturze wyobrażeniami dały świetne efekty artystyczne *Chrztu*” (Kardyni-Pelikánová 1986: 40. Mowa o *Chrzcie św. Władymira*).

Były to pierwsze w literaturze czeskiej szkice fizjologiczne. Uznaje się je za utwory będące na pograniczu publicystyki i beletrystyki. Szczególną wartość literacką mają trzy z nich: *Svátek pravoslavnosti*, *Gulańje* oraz *Kupéčestvo*.

Havlíček chciał pokazać osobliwości Rosji, jej specyfikę i opisać charakter narodowy Rosjan. Autor przyglądał się rosyjskiemu społeczeństwu, państwu i Cerkwi. Opisywał wzajemne relacje ludzi, świat wokół nich. Ukazał grupy społeczne funkcjonujące w ówczesnej Rosji, zaprezentował ich najbardziej charakterystyczne cechy, wzajemne zależności oraz panujące między nimi stosunki. Chciał również przedstawić obraz człowieka funkcjonującego w organizmie społeczności. Ukazywał na przykład kupców w relacjach z jednej strony z rzemieślnikami, wieśniakami, żebrakami, a z drugiej ze szlachtą czy urzędnikami administracji carskiej. Podobnie przedstawiał szlachtę i jej stosunki z innymi grupami społecznymi.

Wydaje się, że cenną umiejętnością Havlíčka była zdolność opisywania zbiorowości, a jednocześnie zachowania indywidualnych cech osób należących do danego stanu – zrećnie radził sobie z uchwyceniem detali, potrafił niczym sprawny malarz oddać emocje, gesty, cechy charakteru. Opisy te są bardzo plastyczne, autor świetnie operował dowcipem i ironią. Teksty zyskują dzięki umiejętnemu łączeniu scen z codziennego życia z charakterystyką przedstawianych osób, doświadczeniami i emocjami autora oraz uwagami na marginesie. Havlíček na każdą sytuację próbował spojrzeć z różnych punktów widzenia tak, by uzyskać pełen ogląd poruszanego problemu. Przedstawiał daną sytuację, a następnie ją komentował. Te umiejętności w perfekcyjny sposób wykorzystał w swojej późniejszej działalności publicystycznej. Havlíčka interesował przede wszystkim człowiek, to jemu poświęcał uwagę – obserwował go w jego relacjach, zachowaniach, poprzez przywołanie reakcji, sytuacji, prowadzonych dialogów starał się wniknąć w jego stan emocjonalny, charakteryzował środowisko, w którym przebywał. Był wszędzie, gdzie to było możliwe: rejestrował to, co działo się na ulicy, zwiedzał miasto, bywał w gościńcach, na festynach, w sadach, odwiedzał cerkwie.

Marie Řepková zwraca uwagę na to, że Havlíček odnajdywał typizujące szczegóły, dzięki którym wyrażał „zarówno socjalny charakter ludzi, jak i stosunki między nimi czy przeciwieństwa” (Řepková 1971: 75). Wymienia kozaka z knutem czy drewnianą balustradę oddzielającą świat szlachty od ludu i będącą symbolem tego podziału. Kozak z nieodłącznym knutem jest z jednej strony barwną postacią, charakterystyczną częścią ówczesnego świata, dookreślającą specyfikę środowiska, z drugiej zaś jest również groźnym symbolem władzy.

Havlíček z humorem opisywał narodowe wady Rosjan i ich nawyki, choć często jest to gorzki humor – można się zastanowić, czy przywołana scena wywołuje śmiech, czy raczej przerażenie. Im dłużej autor przebywał w Rosji, tym coraz większym zdziwieniem i niesmakiem napawało go współistnienie narodu, państwa i Cerkwi, które początkowo go zachwyciło. W tekstach ujawniło się to poprzez zmianę tonu z pobłażliwego na krytyczny, poprzez ironię i kąśliwe uwagi oraz coraz silniej wyrażane rozczarowanie. Pragnął o swoich doświadczeniach poinformować nie tylko przyjaciół, ale i wszystkich Czechów (Novotný 1948: 154). Chciał ich uświadomić, by nie dali się zwieść pozorom.

Teksty te można odczytywać nie tylko w kontekście rzeczywistości rosyjskiej. Można też odkryć ich drugie dno. *Obrazy z Rus* są wyrazem miłości autora do swojej Ojczyzny. Mówią także wiele o kondycji człowieka, jego charakterze, możliwości przystosowania się do każdego warunków i umiejętności wpływania na losy swoje i innych.

**MOSCOW, MICKIEWICZ AND THE LOVE OF THE CZECH – HOW *OBRAZY Z
RUS (PICTURES FROM RUSSIA)*
BY KAREL HAVLÍČEK BOROVSÝ CAME TO BE**

Summary

Karel Havlíček Borovský travelled to Russia in the years 1842-1844. From his peregrinations he sent to Prague letters and texts for publication in the press, which described his Russian experiences. These articles, printed partly in the Czech journals between 1843-1846, later on made up *Obrazy z Rus (Pictures from Russia)*. He wanted to show Russia through *komické brýle* (glasses). He prepared for the process of creating the work in the manner characteristic of people writing travel accounts at that time. Unfortunately, he did not realize his ideas and only a part of the planned series was created. The collection consists of both the journalistic essays and fiction. Their subsequent editions differ in content,

depending on the decision of the editor of a given collection. Zofia Tarajło-Lipowska believes that *Obrazy z Rus (Pictures from Russia)* should be accompanied by translation of Mickiewicz's *Army Review* made by Havlíček - *Smotr Pertohradský*.

Obrazy z Rus (Pictures from Russia) are considered to be physiological sketches, i.e. portraits, images or characters. The narrator held the function of an investigator, and the text was to have a quasi-scientific form. They are considered to be the works that are on the border between journalism and fiction. In the Czech literature Havlíček was the first to introduce them. A valuable skill of the author was the ability to describe the community, while preserving the individual characteristics of people belonging to a particular state. Havlíček tried to look at every situation from different points of view in order to obtain a complete overview of the discussed problem. He was able to perfectly implement this ability into his later journalistic activities. These texts can be read not only in the context of Russian reality. You can also discover their hidden depths. *Obrazy z Rus (Pictures from Russia)* are an expression of the author's love for his homeland. They also say a lot about the human condition, character, ability to adapt to all conditions and ability to influence the fate of their own and others.

Bibliografia

1. BACHÓRZ, J. Fizjologia (szkic fizjologiczny). [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Red. Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa. Wrocław, 1994. s. 291-293.
2. BACHÓRZ, J. *Szkic fizjologiczny*. „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, 1974, z. 1. s. 124-127.
3. BACHÓRZ, J. O szkicach fizjologicznych w literaturze polskiej okresu międzypowstaniowego 1831-1863. „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace historycznoliterackie” 1969, nr 2. [w:] *Poszukiwanie realizmu. Studium o polskich obrazkach prozą w okresie międzypowstaniowym 1831–1863*. Gdańsk, 1972.
4. BĚLIČ, J. *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo*. Praha, 1947.
5. BĚLIČ, J. *Na okraj tří výborů z Havlíčka* (ref.: *Cesta na Rus*, Praha 1947; *Plamenem veselým*, Praha 1950; *Výbor z poezie*, Praha 1951). „Naše řeč”, 1951, roč. 35. s. 23-28.
6. BOROVSÝ HAVLÍČEK, K. *Obrazy z Rus*. Red. F. Šimáček. Praha, 1886.
7. BOROVSÝ HAVLÍČEK, K. *Korespondence*. Praha, 1903.

8. BOROVSÝ HAVLÍČEK, K. *Obrazy z Rus (Dílo Karla Havlíčka Borovského; sv. 2)*. Poř. Miloslav Novotný, Jiří Chojka, Havlíčkův Brod, 1948.
9. BOROVSÝ HAVLÍČEK, K. *Dílo. (Sv. 1), Obrazy z Rus, Epigramy a aforismy, Satiry, Kritiky a polemiky, Politické písně, Brixenské skladby, Smíšené básně, Korespondence*. Praha, 1986.
10. CHALUPNÝ, E. *Karel Havlíček Borovský – Prostředí, osobnost a dílo*. Praha, 1929.
11. ČERNÝ, A. *Karol Hawliczek 31 X 1821-29 VII 1856*. „Przełąd Współczesny” nr 7-8, 1922. s. 219-237.
12. DERNAŁOWICZ, M. *Słowianofilstwo przed 1840 rokiem*. [w:] *Adam Mickiewicz. Tęty a kontęty*. Red. J. Fiala, M. Sobotková. Olomouc, 1999. s. 11-15.
13. DOLEŽAL, B. *Slovan a Čech. Karel Havlíček: portrét novináře*. Praha, 2013.
14. GUZE, J. *Wstęp*. [w:] Anthelme Brillat-Savarin, *Fizjologia smaku albo Medytacje o gastronomii doskonałej*. Warszawa, 2003. s. 1-3.
15. HORÁK, J. *Z dějin literatur slovanských – stati a rozpravy*. J. R. Vilímek, Praha 1948. Za: Krystyna Kardyni-Pelikánová, *Osobliwości środkowoeuropejskiej przestrzeni literackiej: ironiczni moraliści i ludyczni myśliciele*. „Porównania. Czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatystyki literackiej oraz studiom interdyscyplinarnym”, 2011, nr 8. s. 30-31.
16. INGLOT, M. *Poglądy literackie koterii petersburskiej w latach 1841-43*. Warszawa, 1962.
17. JATCZAK, G. *Szkic fizjologiczny w polskiej i rosyjskiej literaturze lat trzydziestych-czterdziestych XIX wieku*. Poznań, 1987.
18. KARDYNI-PELIKÁNOVÁ, K. *Karel Havlíček Borovský w kręgu literatury polskiej*. *Studia*. Wrocław, 1986.
19. KARDYNI-PELIKÁNOVÁ, K. *Osobliwości środkowoeuropejskiej przestrzeni literackiej: ironiczni moraliści i ludyczni myśliciele*. „Porównania. Czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatystyki literackiej oraz studiom interdyscyplinarnym”, č. 8, 2011. s. 17-32.
20. KREJČÍ, K. „Sjuzet” i „szkic fizjologiczny” w twórczości Żeromskiego i Reymonta. [w:] *Żeromski i Reymont*, red. J. Detko. Warszawa, 1978. s. 109-125.
21. KREJČÍ, K. *Fyziologická črta v české literatuře*. In *Spisy. Univerzita J. E. Purkyně, Slovanské studie*. Brno, 1979. s. 59-73.
22. MAGNUSZEWSKI, J. *Historia literatury cęskiej*. Wrocław, 1973. s. 140.

23. NOVOTNÝ, M. Doslovem. In Karel Havlíček Borovský, *Obrazy z Rus (Dílo Karla Havlíčka Borovského; sv. 2)*. Havlíčkův Brod, 1948.
24. OLIVA, K. *České překlady Mickiewiczových Dziadů*. „Slavia”, 1954, nr 23. s. 527-546.
25. REJTER, A. *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*. Katowice, 2000.
26. REJTER, A. *Szkic fizjologiczny jako gatunek mowy*. „Napis”, seria V/1999. s. 317-324.
27. REJTER, A. Wyznaczniki opisu typów społecznych (na materiale XIX-wiecznych szkiców fizjologicznych). [w:] *Język w komunikacji*. Red. Grażyna Habrajska, tom 2. Łódź, 2001. s. 262.
28. ŘEPKOVÁ, M. Havlíčkovy Obrazy z Rus. In *Realismus a modernost. Proměny v české próze 19. století*, red. Vladimír Forst, Praha, 1965. s. 23-48.
29. ŘEPKOVÁ, M. *Satira Karla Havlíčka*. Praha, 1971.
30. SŁAWIŃSKI, J. *Szkic fizjologiczny*. [w:] Michał Głowiński, Teresa Kostkiewiczowa, Aleksandra Okopień-Sławińska, Janusz Sławiński, *Słownik terminów literackich*. Wrocław, 1988. s. 511.
31. SKRUNDA, W. *Z dziejów opisowości literackiej. Rosyjski szkic fizjologiczny lat czterdziestych XIX wieku. Narodziny kanonu*. Warszawa, 1988.
32. SZYJKOWSKI, M. *Polski romantyzm w czeskim życiu duchowym*. Poznań, 1947.
33. TARAJO-LIPOWSKA, Z. *Karel Havlíček Borovský jako Mickiewiczův příznivec a odpůrce*. In *Česká literatura na konci tisícletí. Příspěvky z 2. kongresu světové literární bohemistiky*. Tom I, red. T. Vojtěch. Praha, 2001. s. 183-189.
34. TARAJO-LIPOWSKA, Z. *Męczennik českéj pravdy Karel Havlíček Borovský*. Wrocław, 2000.
35. ZELENÝ, V. *Ze života Karla Havlíčka*. „Osvěta”, 1872.

O RZECZACH W DRACHU SZCZEPANA TWARDOCHA

Krzysztof BABICKI

Things in Drach by Szczepan Twardoch

Abstract: *Usually things are ignored in the academic discourse. We can notice that in many different sciences, and one of them are literary studies. Things are subject of reflection only as symbols; their immanent characteristic is discounted. However, some of scientists are requiring a “come back to things” – in the opinion of this academics, things should be a subject of analysis as a very important factor, influencing on human life (because people can't live without things). Drach is the newest novel by popular young polish writer, Szczepan Twardoch. This book presents fortunes of some Silesian families over the years. This novel can be interesting field of studies about things and the way of describing them in literature, because some things in this book can be named as the “silent heroes” of narration.*

Keywords: *things, culture, photos, people, war*

Contact: *Univeristy of Bielsko-Biala; krzysztof.babicki1991@wp.pl*

Jak twierdzi Bjørnar Olsen w swej książce *W obronie rzeczy*, choć przedmioty zazwyczaj nie są obiektem refleksji czy dyskusji, to jednak wszędzie można odczuć ich obecność (Olsen 2013: 8). Norweski archeolog określił nawet rzeczy mianem pokornych służących, którzy wykonują lwią część pracy, jednak nigdy się ich tak nie przedstawia. Badacz zauważa, że choć w ciągu ostatnich lat można było zaobserwować swego rodzaju nowe zainteresowanie materialnością i rzeczami (i to w różnych dziedzinach), to jednak nadal dominuje pojmowanie kultury materialnej jako obszaru inskrypcji, pewnych metaforycznych zamienników, które są jedynie symbolem czegoś innego (Olsen 2013: 9-10). Nie wolno jednak zapominać, że przedmioty mają „konkretne własności oddziałujące i kształtujące zarówno naszą ich percepcję, jak i nasze z nimi współzamieszkiwanie” (Olsen 2013: 11).

Olsen, jako rzecznik „zwrotu ku rzeczom” we współczesnych naukach humanistycznych, postuluje, by w badaniach nad kulturą i społeczeństwem nie zapominać o przedmiotach, ponieważ „nawet powierzchowna refleksja nad naszą obecną egzystencją (...) pokazuje nam, jak nierozdzielnie jest owa egzystencja związana z rzeczami

i przedmiotami, od zawsze połączonymi ze sobą i włączonymi w nasze codzienne poczynania” (Olsen 2013: 22).

Szczepan Twardoch podsuwa swemu czytelnikowi smutną myśl – jedyne, co pozostaje po człowieku, to przedmioty. Bagnisko, znajdujące się pomiędzy miejscowościami opisanymi w *Drachu*, pełne jest takich materialnych dowodów obecności ludzi: garnków i monet, niegdyś należących do bogacza Radzima, o którym (wiele wieków po jego śmierci) wszyscy zapomnieli – wszyscy, oprócz narratora powieści, czyli Ziemi.

Podobnie było w przypadku pewnej kobiety, o której istnieniu świadczyły jedynie przedmioty:

Nikt już nie ma pojęcia, że istniał ktoś taki jak Anna-Marie Ochmann. Pamiętają o niej księgi spoczywające w katowickich i gliwickich archiwach, ale nikt nie czyta jej nazwiska w tych księgach. A kiedy ktoś czyta, bo czasem ktoś czyta, chociaż nikt nie czyta, to wtedy jest po prostu tylko nazwiskiem, nic nie łączy nazwiska z ciałem, które kiedyś pod tym nazwiskiem występowało (Twardoch 2013: 47).

Korzystanie z przedmiotów jest jedną z tych umiejętności, które odróżniają człowieka od zwierząt. Ludzie usiłują się maskować: „dezodorant pod pachami ma stłumić naturalny zapach ludzkich zwierząt” (Twardoch 2013: 50). W powieści Twardocha przedmiot może przyczynić się do przypiecztowania losu; przykładowo, opisywana w początkowej scenie utworu świnia zostaje przywiązana do kłapy zbiornika na nieczystości, który ma uniemożliwić jej ucieczkę (zwierzęciu udaje się co prawda wyrwać tę klapę, jednak i tak nie jest w stanie uniknąć śmierci z rąk masarza, między innymi dlatego, że ciągnięta na sznurku kłapa uniemożliwia szybki bieg; ostatecznie do złapania stworzenia przyczynia się inny przedmiot: sznur, za który chwyciła jedna z kobiet). Świnia, choć jest zwierzęciem genetycznie blisko spokrewnionym z ludźmi, zostanie pożywieniem człowieka, a w jej istnieniu ścierają się dwie przeciwstawne siły: chęć życia oraz śmierć, zadana narzędziem, wytworem ludzkich rąk; świnia „rozumie prawdę bijącego serca i prawdę topora” (Twardoch 2013: 11). Wytwory ludzkich dłoni, takie jak nóż, miska, łyżka i koryto umożliwiają jednej żywej istocie (człowiekowi) dokonanie zagłady innej żywej istoty (świni) i sprawną obróbkę ciała tej drugiej, będącego już właściwie pozbawioną życia rzeczą. Znaczący jest tu również fakt, że zwierzę, które za życia posilało się pożywieniem umieszczonym na dnie drewnianego koryta, ostatecznie samo w takim korycie skończyło (czytamy bowiem, że mężczyźni „pakuja świńskie ciało do wielkiego drewnianego koryta” (Twardoch 2013: 13), w którym wcześniej znajdowały się inne rzeczy, a mianowicie prana bielizna). Ostatecznie przeznaczeniem świni

jest żeliwny gar, czego świadomy jest nawet mały chłopiec: „Zeflik zaś, jedząc wuszty i zymloki i popijając wusztzupą, myśli o świni, która umarła i zniknęła zupełnie jej świńska postać, zamieniając się w jedzenie” (Twardoch 2013: 14).

Przedmioty mogą także być przyczyną tragedii, nawet bez bezpośredniej ingerencji człowieka. Sytuacja taka miała miejsce choćby w przypadku pożaru w konie, którego ofiarą padło 76 dzieci. Wszystkiemu winna była kotara, która zajęła się ogniem od gorącej żarówki (Twardoch 2013: 62). U Twardocha nawet „śmierć, tyfus i kamieniołom” (Twardoch 2013: 9) posiadają swoją markę, która jednak nie została precyzyjnie określona. Także obóz koncentracyjny ma coś na kształt znaku towarowego, co rzekomo mogłoby uspokoić więźniów tej, nomen omen, fabryki śmierci; jak pisze autor *Dracha*, „marka Mauthausen w tej branży zalicza się do najlepszych. Mauthausen-Gusen to bentley wśród obozów koncentracyjnych” (Twardoch 2013: 10).

Niekiedy to dzięki przedstawionym w tekście przedmiotom jesteśmy w stanie umiejscowić dane wydarzenia w czasie; sytuacja taka miała miejsce podczas pierwszego fragmentu, w którym pojawia się Nikodem Gemander. Czytelnik nie ma pewności, w którym roku dzieje się akcja, dopóki nie przeczyta, że mężczyzna korzysta z iPada (Twardoch 2013: 46), co pozwala zidentyfikować czas wydarzeń jako współczesne nam.

Nie zaskakuje fakt, że w powieści Twardocha rzeczy materialne świadczą o statusie ich właścicieli. Wdowa po pewnym żołnierzu odrzuciła zaloty inwalidy wojennego Kloski nie ze względu na jego kalectwo, a właśnie przez jego ubóstwo; dowiadujemy się, że posiada on jedynie „paskudny charakter, rentę inwalidzką, cuchnący oddech, nałóg alkoholowy, nałóg eterowy oraz pół ceglanego domu po rodzicach (...). Inwalida wojenny Kloska pozbawiony jest zaś rodziców, większej części lewej nogi, wdzięku i majątku” (Twardoch 2013: 24-25). Można zaryzykować przypuszczenie, że autor nieprzypadkowo użył tu słowa „posiadać”, które zazwyczaj kojarzy się z własnością czegoś o określonej wartości.

Przedmioty mogą być obiektami pożądania: prostytutka, z której usług chciał skorzystać ojciec Caroline (co mu się jednak nie udało ze względu na upojenie alkoholowe), okradła mężczyznę, opróżniając jego portfel (zawiodła się jednak jego zawartością) (Twardoch 2013: 111). Sytuacja ta była powodem do wstydu dla mężczyzny, ponieważ, okradziony z pieniędzy, musiał się upokorzyć przed przedstawicielami firmy, by ci sfinansowali mu bilet powrotny do domu (Twardoch 2013: 114).

Gdy Nikodem zostaje porzucony przez kochankę, uświadamia sobie, że „w mieszkaniu nie zostały żadne rzeczy po dziewczynie, która mu się wymknęła” (Twardoch

2013: 143). Wywołana tym pustka jest tym głębsza, że mężczyzna uświadamia sobie, iż otaczają go przedmioty należące do niego, a które w niedalekiej przyszłości miały być wspólne dla obojga: lodówka, telewizor. Nikodem rozumie, że kobieta chce go opuścić wtedy, gdy ta zaczyna się pakować (Twardoch 2013: 161); zabranie rzeczy z mieszkania i opuszczenie go jest równoznaczne z opuszczeniem życia dotychczasowego partnera. Kobieta nie pierwszy raz w taki sposób żegna się z kochankiem: „Dziewczyna dopycha kolanem wieko małej walizki, takiej, którą można zabrać jako bagaż podręczny do samolotu. Taka zawsze jej wystarcza” (Twardoch 2013: 161).

Gdy Josef kompletuje grupę powstańców, by zemścić się za śmierć Lomani, opisuje wydarzenia, które miały miejsce w jego domu. O śmierci towarzysza wspomina jednak dopiero na końcu; wcześniej wspomina o tym, że Niemcy uszkodzili mu drzwi i ukradli pieniądze (Twardoch 2013: 164).

Zapewnić bliskim niezbędne rzeczy jest o wiele łatwiej, niż otoczyć ich uczuciem. Doświadcza tego Nikodem, który w krępującej rozmowie ze swoją żoną najpierw pyta o to, czy kobieta nie potrzebuje czegoś ze sklepu (Twardoch 2013: 298).

Autor powieści niekiedy za pomocą opisów przedmiotów przedstawia stan bohaterów; przykładem może być tu lekcja rysunku Caroline – rysunek jest tu probierzem zmian zachodzących w ciele Caroline pod wpływem pieszczot nauczyciela (dziewczyna nie może rysować prostych linii, musi więc zająć się innym fragmentem dzieła) (Twardoch 2013: 44).

Rzeczy, używane przez ludzi, mogą dostarczać pewnych informacji o właścicielach, jak to miało miejsce w przypadku pewnej Francuzki, która mieszkała w tym samym hotelu, w którym znajdowali się Nikodem i jego kochanka. Kobieta w wolnej chwili czytała „błyszczący magazyn” (Twardoch 2013: 46), prawdopodobnie tzw. *lifestylowy*. Być może chciała ona orientować się w obowiązujących trendach lub najświeższych plotkach, by móc modnie się ubierać i odnajdywać w towarzystwie z wyższych sfer. Możliwe również, że nie mogąc sobie pozwolić na życie rodem z kolorowego czasopisma, chciała zrekompensować sobie te braki obserwowaniem życia sławnych ludzi.

Także o kochance Nikodema możemy dowiedzieć się nieco dzięki opisowi jej stosunku do niektórych rzeczy:

(...) praca jej nie interesuje, ani gazety o modzie, które leniwie czytuje, ani mądre książki, które czytuje tak samo leniwie i bezpretensjonalnie jak gazety o modzie, nie interesują jej drogie torebki, którymi się pozornie ekscytuje, ani drogie ubrania, które niedbale nosi, a które kupowali jej kolejni mężczyźni — nimi też się zresztą niezbyt interesowała (Twardoch 2013: 49).

Ślązacy, będący głównymi (a może należałoby rzec: jedynymi) bohaterami *Dracha*, opisani zostali przez narratora między innymi poprzez ich stosunek do przedmiotów:

Może gdyby wychowywał się (Stanisław – przyp. K.B.) pod wpływem śląskiego ojca, jak inni, to przesiąkłby tą mialką śląską rzetelnością, która ceni tylko konkret, wymierność, pracę fizyczną, posłuszeństwo, pokorę, asekurantwo w tym, co spontaniczne, połączone z tęą odwagą skupioną na obowiązku. Wyrastają z tego mężczyźni zacięci, pracowici (...). Ludzie porządku. Pozbawieni aspiracji i niezwykłych przygód. Idealne jednostki sterujące maszynami, precyzyjni tokarze i frezerzy, kowale młotów parowych, operatorzy podziemnych kombajnów marki Alpine model AM-50 – głowica urabiająca kombajnu jest jak przedłużenie ręki operatora, węgiel zsypujący się do ładowarki łapowej jak zagarniany butem, kiedy kombajn przesuwają się na gaśnicowym podwoziu, niewiele, dziesięć centymetrów, i podawarką łańcuchową wyrzuca urobiony węgiel do tyłu, na taśmę, jakby tym węglem srał, i operator kombajnu jak jego mózg, zjeżdżający w moje ciało (Twardoch 2013: 234-235).

Przedmioty mogą być bardzo ważne dla ludzi, wręcz łączyć się z nimi, o czym świadczy choćby następujący fragment:

Szczególnie mężczyźni upodobali sobie skorupy samochodów, które zrastają się z ich ciałami jak druga, potężniejsza skóra, jak pancierz, i jak pancierz ich wzmacniają, chronią przed światem – dzięki czterem kołom mężczyźni stają się z powrotem jakby czworonożni, są niczym dalecy przodkowie, myślą o swoich ciałach nie w kategoriach wertrykalnych, lecz horyzontalnie, tak jak swoje ciało odczuwa odyniec albo buhaj (Twardoch 2013: 49).

Narrator powieści jest przekonany, że czynnikiem decydującym o powodzeniu mężczyzn jest ich status, jak bowiem zauważa, odpowiednikiem tego, czym dla dziewczyn jest uroda, są dla mężczyzn właśnie symbole statusu (Twardoch 2013: 304). Pewne przedmioty mogą znacząco zwiększyć szanse mężczyzny na powodzenie u kobiet: „jak gość stoi na tej scenie z gitarą, stoi z tą gitarą, jakby z fiutem w ręce stał, to jest po prostu (...) wodzem całego stadionu i każda (...) na tym stadionie chciałaby ogrzać łożę wodza” (Twardoch 2013: 304).

Jedną z kluczowych w *Drachu* kategorii przedmiotów są wizerunki osób, zazwyczaj przybierające postać fotografii. Portret, nawet nieistniejący w rzeczywistości, a jedynie potencjalnie możliwy, jest w stanie bodaj najpełniej opisać wygląd człowieka. W jednym z rozdziałów kochanka Nikodema przedstawiona zostaje właśnie jako uwieczniona przez artystów:

Ma chude ciało, którego nie umie nosić, niewielkie piersi, jakie mógłby namalować Cranach, gdyby pozowała nago Cranachowi, a nie współczesnym jej fotografom, ma długie kończyny, jakby namalował ją El Greco, gdyby pozowała jemu, a nie współczesnym jej fotografom, jednak bardziej niż z białym

ciałem Chrystusa ze *Zmartwychwstania* kojarzą się Nikodemowi te długie białe chude ramiona i nogi z kończynami źrebięcia (Twardoch 2013: 45).

Fotografie są kolejnym sposobem na zachowanie pamięci o ludziach; oczywiście przywilej zostania utrwalonym na zdjęciu dotyczy jedynie tych, którzy mieli szczęście żyć w czasach, w których dysponowano odpowiednią techniką. Postaci „wypalają się” na kliszy (Twardoch 2013: 73), tak jak wypala się znak – świadczy to o trwałości wizerunku osób przedstawionych na fotografiach. Gdy fotograf naciśnie spust migawki, „Josef i Valeska wypalają się na kliszy i tak już pozostaną. Nie na wieki wieków, ale na długo” (Twardoch 2013: 77).

Valeska, która nie miała okazji długo cieszyć się obecnością męża, będzie musiała zadowolić się oglądaniem ślubnej fotografii (Twardoch 2013: 77). Zdjęcie będzie towarzyszyło kobiecie do samego końca, będzie je bowiem trzymała w dłoniach w dniu swojej śmierci (Twardoch 2013: 78). Utrwalony na kliszy wizerunek umożliwi kobiecie cofnięcie się do szczęśliwej chwili: „trzyma kartonik z fotografią, na której jest ona właśnie, Valeska Magnor, w wieku lat dwudziestu jeden” (Twardoch 2013: 79). Nieprzypadkowo autor użył tu konstrukcji czasu teraźniejszego do opisu wydarzeń dziejących się w przeszłości.

Fotografie mogą skrywać pewne tajemnice. Gdy Nikodem przegląda zdjęcia, z albumu wypada wizerunek dwudziestoletniej dziewczyny, wykonany prawdopodobnie około lat 70. XX wieku. Mężczyzna nie rozpoznaje jej, natomiast wujek Pyjter (który sam wykonał tę fotografię) nie chce powiedzieć Nikodemowi kim jest ta kobieta (mówiący na co dzień po polsku mężczyzna na widok fotografii zaczyna na moment posługiwać się śląską gwarą). Pyjter poleca architektowi, by ten zapytał swego ojca o dane dziewczyny ze zdjęcia (Twardoch 2013: 135). Gdy Stanisław spogląda na odbitkę staje się coś dziwnego: „znika nagle ostatnich czterdzieści lat” (Twardoch 2013: 137). Fotografia po raz kolejny umożliwia oglądającej ją osobie przenieść się w czasie do zamierzchłej przeszłości (podobnie było z Valeską, wpatrującą się w zdjęcie ze swego ślubu). Dziewczyna, Justyna Zielińska, była dawną miłością ojca Nikodema. Widok jej twarzy (czy raczej jej wizerunku) obudził w starszym już człowieku wspomnienia, skłonił go także do refleksji nad przemijającym czasem i utraconą miłością (Twardoch 2013: 138). Po kilku chwilach Nikodem wyrывa ojca z transu i pyta o to, kim jest dziewczyna ze zdjęcia. Gdy starszy Gemander odpowiada „nikt”, jego syn rozumie go i postanawia nie drażnić tematu (Twardoch 2013: 139).

Mogłoby się wydawać, że ludzie są biegunowo oddaleni od przedmiotów; inaczej jednak twierdzi jeden z bohaterów powieści autora *Morfiny*, Pindur, który z uporem maniaka powtarza, że drzewo, człowiek, sarna i kamień są tym samym. Ten pogląd zdaje się potwierdzać również narrator: „Wagon ma ściany z desek i z desek ma drzwi. Deski kiedyś były drzewem. Drzewo kiedyś było ziemią. Ziemia kiedyś była ludźmi. Drzewo i człowiek, i deski – to samo” (Twardoch 2013: 20).

Jak utrzymuje powieściowy narrator, „wszystko z ziemi pochodzi i wszystko do ziemi wraca” (Twardoch, 2013, s. 19); ludzie nie stanowią tu wyjątku. Pojawia się zatem pytanie o status człowieka – czy posiada on duszę, czy jest jedynie zlepkiem atomów i cząsteczek, które ostatecznie rozpadną się i wrócą do ziemi?. Zabici na froncie żołnierze stają się ostatecznie błotem (Twardoch 2013: 42-43). Ludzkie pułki zostały nawet w jednym miejscu porównane do sarnich odchodów (Twardoch 2013: 20). Powieściowy narrator przyznaje, że istnieją istoty żywe, dodaje jednak, że „wszystko, co żyje, jest tylko pulsowaniem ziemi” (Twardoch 2013: 34).

Ludzie widziani oczami narratora nie różnią się od siebie, zlewają się w jedną masę; są identyczni. Gdy dwie sarny otrzymują „imiona” dowiadujemy się, że „to takie małe oszustwo, takie samo jak te, które stosujecie, aby przekonać samych siebie, że różnicie się czymkolwiek od swoich bliźnich. Że jesteście osobni” (Twardoch 2013: 24). Niektóre osoby występujące w powieści pozostają anonimowe, mimo iż mają „imię i nazwisko, ale nie są one istotne” (Twardoch 2013: 24). Ostatecznie bowiem wszystkie imiona i noszące je osoby zostaną zapomniane, jak to się stało z Radzimem.

Ciało potrafi żyć własnym życiem: „Caroline teoretycznie poznała romantyczną konceptualizację miłości, ponieważ czytywała romanse, ale ciało Caroline w nią nie uwierzyło. Ciało Caroline potrzebuje mężczyzny częściej, niż może być w nim Josef. Ciało Caroline ciekawe jest mężczyzn, a nie tylko jednego mężczyzny” (Twardoch 2013: 198).

Czternastoletnia Caroline jest postrzegana przez nauczyciela rysunku jako „bezwartościowe ludzkie zwierzę” (Twardoch 2013: 36). Podczas jednej z lekcji mężczyzna „stoi za nią, kładzie jej dłoń na karku i ściska, niezbyt mocno, ale ściska i trzyma. **Jakby trzymał rzecz** [podkr. K. B.]” (Twardoch 2013: 36).

Caroline, niestroniąca od kontaktów fizycznych z mężczyznami, traktuje swoje ciało jak rzecz; zastanawia się, „czym jest jej ciało, i (...) co z jej ciałem działo się pod wpływem poruszającego się w nim przyrodzenia Heinricha Lamli” (Twardoch 2013: 64).

Caroline pociąga mężczyzn. Narrator jednak zaznacza, że mężczyźni pożądają jej ciała, nie zaś osobowości. Lamla nie tęskni za dziewczyną, a jedynie za jej cielesną powłoką; czuje, że „stracił coś niezwykle cennego” (Twardoch 2013: 184).

Wiele czynności jest wykonywanych przez ludzi mechanicznie; siostry Josefa zachowują się niemal jak automaty: „jedna gotuje obiad na jutro, druga karmi dziecko, kołyszając jednocześnie stopą kołyskę z innym dzieckiem, trzecia z rezygnacją spółkuje z mężem w antryju, oparta o framugę drzwi” (Twardoch 2013: 41).

Białe trumny, kontrastujące z czarnymi strojami żałobników, mieszczą w sobie ciała, które „należały przed pożarem do dzieci” (Twardoch 2013: 63). Cielesna powłoka jest tu więc jakby własnością człowieka, a jednocześnie tym, co pozostaje po ludziach po ich odejściu. W innym miejscu narrator zastanawia się: „Czy to August Lomania stygnie, czy raczej stygnie to, co było jego ciałem? Jeśli to nie August, a tylko jego martwe ciało, to gdzie jest August? Czy go wcale nie ma? Czy jest w niebie, czy w piekle? Czy nigdzie?” (Twardoch 2013: 159).

Sugestia o rozdzielności ciała i osoby pojawia się w opisie śmierci jednego z kochanków Caroline: „gdzie jest kapitan piechoty rodem z Nadrenii, kiedy jego ciało spada w moją stronę?” (Twardoch 2013: 203); nieco dalej czytamy: „Kapitan piechoty rodem z Nadrenii nazywał się Helmut Rahn. A jak się nazywa jego ciało teraz, kiedy leży na rabacie pomiędzy niebiesko-żółtymi bratkami?” (Twardoch 2013: 203).

Ciała, niegdyś należące do ludzi, stają się zwykłymi rzeczami:

Josef Magnor zajadłe wgrzyza się w rude błoto za pomocą saperki, trafia na stare ciało, jeszcze z walk w 1914 roku, przegryza się saperką przez ciało, ale równie dobrze mógłby próbować łyżką wykopać dziurę w gęstej zupie. Kości stawiają opór, uderza więc mocniej, pękają martwe żebra i kręgosłup, rękami Josef rozdziera zbutwiały mundur, pas, roztrąca, co zostało, i kopie dalej, głębiej, byle głębiej (Twardoch 2013: 214).

Walczący o przetrwanie Josef nie myśli o okazaniu należnego szacunku zwłokom innego żołnierza; są one przeszkodą w wykopaniu okopu, przeszkodą, którą należy zniszczyć.

Niewesoły (i niejasny) jest los ludzi po śmierci:

gdzie jest teraz muszkieter Niesporek, poza tym, że jego część jest w ustach Josefa Magnora, i gdzie jest muszkieter Kaczmarek? Usprawiedliwiają ich małe ciała gnilnych bakterii. Matka Josefa odpowiedziałaby, że są w niebie, ale przecież Josef widział ich ręce i nogi, i głowy oderwane od reszty, a nigdy nie widział duszy, która miałaby być w tym niebie, więc gdzie są? (Twardoch 2013: 215).

Narrator kontynuuje rozważania na temat pośmiertnych losów człowieka:

wydaje mu się, że ona dalej tam leży, a ona wcale już tam nie leży i nigdzie nie leży, bo jej nie ma. Co się z wami dzieje, kiedy was nie ma? Kiedy znikacie, co się z wami dzieje? Ja jestem. Ja jestem, a wy stajecie się mną. I nie tylko wasze ciała wracają do mojego ciała. Coś jeszcze wraca, kiedy znikacie (Twardoch 2013: 309).

Refleksja na temat statusu człowieka pojawia się również we fragmencie dotyczącym śmierci Caroline; warto przytoczyć tę, stosunkowo obszerną, część powieści w całości:

Caroline Ebersbach nie ma w sypialni Caroline Ebersbach, bo Caroline Ebersbach w ogóle już nie ma. Na łóżku leży ciało, które kiedyś było Caroline Ebersbach, a teraz czym jest ciało, które kiedyś było ciałem Caroline Ebersbach? I gdzie jest Caroline Ebersbach, skoro tu jej nie ma, a była? Reinhold Ebersbach stoi w swojej kamizelce z kamgaru i gabardynowych spodniach, stoi i patrzy. Vacheron Constantin tyka w kieszeni kamgarowej kamizelki. Dolores Ebersbach stoi w swojej koszuli nocnej i w podomce, i z rozpuszczonymi włosami. Patrzą. Widzą ciało Caroline Ebersbach na plecach w zmiętej pościeli (Twardoch 2013: 256).

Nieco dalej możemy przeczytać:

Wszyscy, którzy idą za białą trumną, a nie jest ich wielu, sądzą, że uczestniczą w pogrzebie Caroline Ebersbach, a przecież to nie Caroline Ebersbach zostanie pochowana na cmentarzu przy Coselstraße, tylko ciało, które kiedyś było Caroline Ebersbach, a teraz jest tylko ciałem, które już nie jest Caroline Ebersbach, a gdzie jest Caroline Ebersbach, kiedy jej ciało zamknięte w białej trumnie chowają na cmentarzu przy Coselstraße, na cmentarzu wielowyznaniowym, gdzie jest Caroline Ebersbach, gdzieś czy nigdzie? (Twardoch 2013: 285).

Nieco dalej narrator stwierdza: „przecież w ziemi zakopane jest tylko ciało dziewczyny, ciało, które nie należy już do nikogo, tak jak do nikogo nie należą kamienie albo stonogi, ale Wojciech Czoik myśli o tym ciebie, jakby było ciałem zabitej dziewczyny” (Twardoch 2013: 288-289).

Ludzie mogą być własnością innych ludzi; sytuacja taka miała miejsce w przypadku przodków Mokhtara el Gourda, Marokańczyka walczącego w armii francuskiej. Antenaci Mokhtara byli niewolnikami (Twardoch 2013: 221). Jednym z ludzi, którzy zostali potraktowani jak rzecz, a nawet śmieć, było dziecko Melissy Drexler, które przyszło na świat podczas balu maturalnego. Nikt nie wiedział, że dziewczyna jest w ciąży. Jej potomek, odarty z wszelkiej godności, trafia najpierw do muszli klozetowej, a następnie zostaje umieszczony przez matkę w workach na śmieci i wyrzucony do śmietnika (Twardoch 2013: 265).

Podsumowując rozważania na temat sposobu ukazania przedmiotów w omawianej powieści Szczepana Twardocha, należy stwierdzić, iż pełnią one niepoślednią rolę. Choć, co prawda, nie wysuwają się na pierwszy plan, pozostają jakby w tle narracji, to jednak

niejednokrotnie są przedstawione w sposób wyjątkowo wyrazisty, niekiedy pełnią również znaczącą funkcję w przebiegu akcji lub opisach sytuacji. Nie ulega wątpliwości, że ograniczenie fragmentów poświęconych rzeczom skutkowałoby dosyć znacznym uszczerbkiem dla powieści.

Szczepan Twardoch daje w swej książce przyczynek do refleksji nad znaczeniem przedmiotów. Wyróżnić można w *Drachu* kilka kategorii rzeczy, które przewijają się niemal przez całą powieść. Wymienić tu należy: broń, ubrania, mebla, fotografie i ludzie (z zastrzeżeniem umowności potraktowania ludzi jako przedmiotów, opartego tylko na analizie dzieła Twardocha); ze względu na ograniczoną objętość artykułu bliżej przedstawiono tu jedynie dwie ostatnie kategorie.

Przedmioty w *Drachu* pełnią istotną rolę; nie tylko są ważne dla ludzi – ich właścicieli, ale także niejednokrotnie potrafią „zdecydować” o ich losie lub w znaczący sposób nań wpłynąć. Niekiedy są nawet ważniejsze od ludzi, co jest swoistym odwróceniem ogólnie przyjętej hierarchii. Opisane przez Twardocha rzeczy można określić mianem cichych bohaterów powieści; kwestią do interpretacji pozostaje to, czy są to bohaterowie jedynie drugoplanowi, czy też równorzędni pierwszoplanowym.

THINGS IN *DRACH* BY SZCZEPAN TWARDOCH

Summary

According to Bjørnar Olsen, things are not subjects of reflexion, especially in academic discourse, although they are very important in human life (because they are pervasive and people can't live without things). *Drach* by Szczepan Twardoch is a novel which brings contribution to a consideration about things and their role in human life and literature. Twardoch's book contains a lot of description of different things, but the most important are some classes of things. In the article are presented two of this main types of things. First of them are photos, which can help people to save memories about ancestors or past time. Second class of things, described by Twardoch, can be surprising, because contains people – sometimes characters are presented as fading or even mechanical creatures.

Bibliografia

1. OLSEN, B. *W obronie rzeczy*. Tłum. B. Shallcross, Warszawa, 2013.
2. TWARDOCH, S. *Drach*. Kraków, 2014.

ZTRACENI VE SVĚTOVÉ REPUBLICE LITERATURY: MALA CHORVATSKÁ LITERATURA A VELKÝ SVĚT IDEOLOGIE

Dajana VASILJEVIČOVÁ

Lost in the World Republic of Letters: small Croatian literature and vast world of ideology

Abstract: *The article aims to be a short introduction to the Croatian literary tradition of 19th century and its tendency to balance between two models; the geopolitically-oriented national philology and authority of global western-centred literary canon. The interpretation is based on deconstructive concept of Pascale Casanova's „The World Republic of Letters“.*

Keywords: *croatian literature, Pascale Casanova, ideology in literature, discourse strategies, the Illyrian movement*

Contact: *Univerzita Karlova; Dajana.Vasiljevicova@ff.cuni.cz*

Mnohá historická¹ a často i současná hodnocení chorvatské literatury (srov. Nemeč 1994; Šicel 2005 a Jelčić 1995) dlouhého devatenáctého století hovoří o jejím okrajovém postavení v literárním univerzu "kánonu západního kulturního okruhu", přičemž jejich východiskem je eurocentrické komparativní pojetí, které se pokouší o vzájemné usouvztažnění a typologické sjednocení ne zcela kompatibilních typů kulturní tradice. Při porovnávání okrajové „národní“ a centrální „světové“ tradice v rámci takového pojetí literárního vývoje pak nutně dochází ke vpisování dobových interpretací. Příkladem může být analýza komplikovaného fenoménu zpoždování, charakteristického pro „malé“ slovanské literatury, jehož zkoumání obvykle spočívá v konstatování absence určitých charakteristik a žánrů, případně v komparaci vzájemných vztahů mezi literaturami samotnými a eurocentrickým kulturním kánonem.

S metodologickými charakteristikami tradičně pojatých literárněhistorických a komparativních textových analýz polemizuje ve studii *Světová republika literatury* Pascale Casanova, když v návaznosti na socio-teorie P. Bourdieu o globálním literárním poli systematizuje ideologickou matici literárního kánonu; texty a hierarchii vyplývající z kontextu mocenských vztahů. Kánon generuje zosřtenou centrálně-periferní polarizaci na

¹ Např. dobové kritiky Eugena Kumičiče, A. G. Matoše či Dragutina Prohasky reagují na zpomalený chorvatský literární vývoj ve srovnání s velkými evropskými literaturami, byť často operují s nespravedlností historického vývoje, kdy Chorvatsko doplatilo na svou pozici *antemurale christianitatis*, záštitu před osmanskou expanzí, kdy byla kulturní tradice obětována zachování vyššího morálního cíle, totiž křesťanství.

základě konstruované tradice a vědomí vzájemných symbolických hranic. Nemá homogenní charakter definovaný nadosobní estetickou hodnotou, ale dle Casanovy je konstruován se záměrem rozšířit dosah vlastního vlivu a zanechat trvalou stopu.

Hodnocení literárního díla tak probíhá s ohledem na společensko-historický status reprezentující kulturní, sociální i mocenské aspekty až téměř ekonomickým pragmatismem. Vědomí kulturního kapitálu literatury v obecné rovině ekonomických modelů produkuje potřebu usměrňujícího organizovaného diskurzu v podobě institucí, v nichž dochází k cirkulaci hodnot. V praxi se tak ke slovu dostává selektivní filtr globální struktury „republiky literatury“, kdy textová analýza podléhá legitimizaci skrze zhodnocení „centrální“ institucionální kritikou. Casanova jako příklad dominance mocenských vztahů uvádí proces legitimizace prostřednictvím udělení prestižního ocenění typu Nobelovy ceny za literaturu (Casanova 2012: 160-161 a 191), kdy komise z pozice centra udělí ocenění za příspěvek ke kanonizaci nových specifík (Ibid: 323-328, 389-397 a 374-380). Avšak sama praxe udělování ocenění zdůrazňuje postkoloniální paradox, v němž je sice ceněn transkulturní charakter inovace, který se v praxi projevuje multikulturalitou a regionalismem laureátů, ale de facto nedochází k implikovanému mizení struktur dominance jako takových. Vědomí globálních hranic a hierarchie zůstává zachováno a centrum na okrajové literatury nadále pohlíží diskriminační optikou.

Použijeme-li toto pojetí na analýzu chorvatské literatury devatenáctého století, umožní nám to pochopit jeho neuralgické charakteristiky; balancování mezi dvěma modely, mezi geopoliticky orientovanou národní filologií charakteristickou pro národně emancipační procesy a mezi stále intenzivnějšími snahami o vztažení se ke „světovému“ komparativnímu modelu na konci století. V souvislosti s nastíněnou problematikou je třeba zdůraznit, že samotný proces národní emancipace „malých“ slovanských literatur v rámci habsburské monarchie je od počátku 19. století nesen mýtem o obnoveném národu, a byť je tato vize obrozenci vzletně nazývána jako „křísení“ či „probouzení“ národa, jedná se o pragmatický proces vymezení se vůči konkurenční tradici. Nemůžeme tvrdit, že by byl chorvatský literární vývoj unikátní, naopak jedná se o analogický proces, který má řadu společných rysů s vývojem v německém i českém prostředí, kdy zásadním ideovým východiskem jsou Herderovy filozofické koncepce. Dle Kristiana Novaka především filologická orientace obrozeneckých procesů, tedy zdůraznění národního jazyka jako nositele kultury a podstaty národní identity, ustavuje jazyk jako výlučně objektivní jev kolektivní identifikace (Novak 2012). Jazyk má u obrozeneckých procesů mocenskou pozici, protože v rámci konstrukce

národní identity tvoří podstatu sebeidentifikace. Je to právě jazyk, jenž skrze vize svojí rekonstrukce umožňuje vztahování se ke starší literárněhistorické tradici. Proto jakákoliv inkorporace staršího materiálu (např. nesmírně bohatého dubrovnického literárního korpusu) implikuje v duchu dobového pojetí historické právo na seberealizaci, které dodává punc autenticity a legitimitu požadavkům obrozenců.

Signifikantním jevem národně emancipační fáze chorvatské literatury je posun od univerzalistického směrem k exkluzivně národnímu. Volání po zachování kulturní identity je de facto její (re)konstrukcí. Bez ohledu na převládající romantické představy je ilyrský program ryze pragmatický. Vzniká pod tlakem hrozící maďarizace, a ačkoliv je v rámci monarchie minimalistický, usiluje skrze kodifikaci jazyka o rozvoj národní filologie a následné požadavky o zavedení jazyka do institucí (školství a administrativy) naznačují rysy maximalistické jihoslovanské koncepce. V našem případě je konstruujiícím prvkem národní identity jazyk a jak bylo zdůrazněno, jazyk v iniciační fázi emancipačního procesu slouží jako základ politického zdůvodnění národa. Analogicky je tento prostor vymezení se vůči „těm druhým“ důvodem, proč jazyková otázka zůstává v chorvatské společnosti silným politikem hluboko do dvacátého století (viz Goldstein 2008 a Vlašić 2012). Klíčová osobnost chorvatského obrození Ljudevit Gaj a jeho spolupracovníci se pod vlivem myšlenek o slovanské vzájemnosti s ohledem na „vyšší národní zájem“, ale prakticky kvůli většímu dosahu, přiklonili k širšímu pojetí národní identity na jazykovém základě². Hnutí, ač ideově pankroatické, bylo pojmenováno jako ilyrské³ a jeho cílem byl namísto vytváření moderního chorvatského národa pokus konstruovat moderní jihoslovanský národ. Ačkoliv v politické rovině byla jihoslovanská myšlenka vedoucí k autonomii pro habsburskou monarchii nepřijatelná, ilyrský koncept šíření společného jihoslovanského jazyka a kulturní jednoty Chorvatů a Srbů byl podporován, protože umožňoval šíření vlivu monarchie v regionu za jejími faktickými hranicemi.

Během aktivizace národních hnutí dochází k vytváření institucí; vznikají spolky a matice, které ustavují publikační politiku, probíhá šíření skrze veřejná čtení, klíčové je však vydávání periodik v národním jazyce, která de facto suplují knižní médium (Brešan 2005). V neposlední řadě je kulturní elitou institucionalizován hierarchizovaný literární kánon, jenž,

² Přičemž tento příspěvek záměrně pomíjí aspekt vnitřní disproporce jazyka, resp. mocenskou problematiku spjatou se standardizací společné jazykové normy, a volbu novoštokavštiny jako nářeční báze, které vedly k pozdějším jazykovědným sporům.

³ Termín dobovou západoevropskou tradicí užívaný jako zastřešující pojem pro oblast západního Balkánu obývanou slovanským etnikem, ale i pro chorvatské latinsky psané historické prameny, mj. spisy Ravla Rittera Vitezoviće.

jak upozorňuje Marina Protrka, rozkročením mezi kategoriemi konkrétními, tj. národními, a univerzálními ve smyslu obecných, světových tendencí osciluje mezi národně zaměřeným „vymezením se“ a touhou po legitimitě v rámci nadnárodně pojatého literárního prostoru (Protrka Štítec 2009: 90-91). Estetická hodnota díla vyplývá z proměnlivosti dobového, historického a kulturního vědomí, kdy je autorovi kulturní elitou přidána hodnota na základě kolektivního požadavku. Jako příklad může sloužit dobový kulturní úzus upozadění romantického individualismu na úkor kolektivního vlasteneckého úsilí. Agitační náboj je v ilyrské fázi ceněn více než umělecká hodnota, o čemž svědčí střety v koncepci *Ilyrských novin*, včetně jejich literární přílohy *Danice* (1835-49) Ljudevita Gaje, a literárně orientovaného časopisu *Kolo* (1842) Stanja Vraze, nemluvě o tom, že pologramotné čtenářské publikum preferuje harmonické emancipační básnictví založené na binárních opozicích více než disonantní individuální poetiku. Zůstává otázkou, nakolik je takové opomíjení umělecké hodnoty textu na úkor emancipační myšlenky způsobené absencí odborné veřejnosti a nakolik můžeme takovou recepční disproporcí vnímat jako záměrnou exkluzi.

Sledujeme-li vývoj chorvatské literatury kontinuálně skrze kritické texty, je jednou z nejvýraznějších charakteristik jihoslovanské kulturní relace vymezování se vůči konkurenčním tradicím, které sdílejí teritoriální a jazykovou příslušnost. Proto, jak zdůrazňuje Tihomir Brajović, je paradigmatickým momentem vzájemný vztah chorvatské a srbské literatury (Brajović 2012: 62-78). Zásadním problémem, na který narazilo šíření ilyrské myšlenky, byly již delší dobu trvající konkurenční hnutí; slovinské a srbské⁴, které nemají zájem o přijímání jiné identity. Svědčí o tom dobové polemické texty, kdy se integrační jihoslovanská idea usilující o homogenizaci střetává s tendencemi jednotlivých, na kulturologickém, náboženském či etnickém principu zformovaných národních hnutí, vnímaných do té doby jako homogenní jihoslovanský celek. Vztah vzájemné konkurence a potřeba exkluze jsou zesíleny konstruováním společné tradice. Od Vídeňských jazykových dohod z roku 1850 přes společný vývoj během královské a socialistické Jugoslávie exponenciálně vzrůstá antagonie, která vzájemný vztah redukuje do té míry, že se ve vzájemném hodnocení dostává ke slovu Bloomův „selektivní filtr“ (Bloom 2000), metodologický redukcionismus se projevuje především partikulárním hodnocením konkurenční literatury.

⁴ S nesporně výraznější individuální poetikou ve slovinském prostředí působí France Prešeren či akademik Jernej Kopitar a v srbském Vuk Stefanović Karadžić, kteří byli po odborné i umělecké stránce nepochybně nadanější než Gaj, jenž byl nejvíce ze všeho schopným agitátorem.

První generace obrozenců (Ljudevit Gaj a Ivan Mažuranić), ale i pozdějších kritiků (Eugen Kumičić, A. G. Matoš) se vyrovnávají s „polem světovosti“, dědictvím „velké“ západoevropské literatury, na jejímž základě je třeba valorizovat domácí literaturu, ovšem výhradně s ohledem na národovectví a politizovaná národní specifika. Zatímco v prvních dekádách emancipačního procesu v chorvatské literatuře je pod vlivem myšlenek všeslovanské vzájemnosti dominantní ideologií jihoslovanská ilyrská integrace, pozdější nacionální směřování začíná integrační postoj přehodnocovat a přiklání se k teoriím chorvatské národní exkluzivity, od šedesátých let dvacátého století především pod vlivem působení pravašského hnutí⁵, které jako určující koncept chápe patriarchální zemské selství, stojící v opozici k urbánní světovosti.

Proces europeizace literatury naráží na pravašský politický program, který klade důraz na mytologické koncepty národa. V rámci chorvatské literatury binárně hierarchický model znemožňuje jakékoliv sžívání „domácího“ a „světového“ modelu proto, že vnější vliv je vnímán jako cizí. Národní emancipace je v exkluzivně národním pojetí aktivním procesem směřování k sebeidentifikaci, pro který je klíčové vytváření souvislostí s historickými fakty. Sklon k podléhání reduktivním politizovaným schémátům, myšlenková uzavřenost a fixace na těžkopádné idyly, jsou zřejmé jak v historické próze, tak ve společenských románech (Jelčić 1995). Idea národa zápasícího o samostatnost vede v praxi k přežívání akademismu a těžkopádného historismu.

Byť individuální subjektivita a estetická funkce pronikají od epochy moderny do uměleckých textů stále výrazněji (Nemec 1994), reduktivní a účelový koncept, jež chápe literaturu jako hlas nesoucí ideologii, je platný hluboko do první poloviny 20. století přes recidivy v postmoderní epoše, a dokonce během postsocialistické tranzitivní éry let devadesátých.

Jestliže jsme na začátku příspěvku proklamovali vpisování dobových interpretací do hodnocení chorvatské literatury, můžeme nakonec konstatovat, že nám přihlédnutí k teoriím Pascale Casanovy v návaznosti na teorie fúze umožnilo sledovat linii politických a ekonomických příčin spjatých s vývojem chorvatské literatury. Neuralgickými body chorvatského literárního vývoje v 19. století, které nám z takového pojetí vyplynuly, jsou: zaprvé tvrzení, že chorvatská literatura podléhá systematizaci evropského modelu, i když jej odmítá; zadruhé teze, že eurocentrismus je uplatňován především ve vztahu ke konkurenční

⁵ Ideolog hnutí Ante Starčević chápe identitu jako exkluzivní chorvatství, ale založené na etnické, náboženské a politické orientaci, která je antogonistická vůči konkurenčním jihoslovanským tradicím.

(srbské) tradici; a konečně konstatace, že literární praxe je podřizována národním, resp. politickým, instancím, a literatura je tudíž vnímána jako hlásná trouba ideologie.

LOST IN THE WORLD REPUBLIC OF LETTERS: SMALL CROATIAN LITERATURE AND VAST WORLD OF IDEOLOGY

Summary

The article analyses selected topics of the Croatian literature in the 19th century, especially discursive strategies related to literary tradition. Within the broader socio-political context it focuses on the political aspect and cultural identity in the Illyrian revival. Unifying ideology of the Croatian national revival that concentrates effort on affirmation of “the South-Slav national idea” and later effort for exclusive national identity. It also discusses one’s strategies within contemporary European literary canon, its eurocentrism as well as topics of cultural unification and mutual competitiveness within particular South-slav movements.

Bibliografie

1. BLOOM, H. *Kánon západní literatury*. Praha, 2000.
2. BRAJOVIĆ, T. *Komparativni identiteti*. Beograd, 2012.
3. BREŠAN, V. *Čitanje časopisa*. Zagreb, 2005.
4. CASANOVA, P. *Světová republika literatury*. Praha, 2012.
5. FLAKER, A. *Stilske formacije*. Zagreb, 1986.
6. FRANGEŠ, I. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb, 1987.
7. GOLDSTEIN, I. *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb, 2008.
8. JELČIĆ, D. *Nove teme i mete*. Zagreb, 1995.
9. NEMEC, K. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb, 1994.
10. NOVAK, K. *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca*. Zagreb, 2012.
11. PROTRKA ŠTIMEC, M. *Stvaranje književne nacije*. Zagreb, 2009.
12. ŠICEL, M. *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga II, Realizam*. Zagreb, 2000.
13. VLAŠIĆ, M. *Tradicija purizma u hrvatskom jezikoslovlju*. Praha, 2012.

EWOLUCJA LITERATURY CHORWACKIEJ MNIEJSZOŚCI NARODOWEJ NA WĘGRZECH. PRÓBA SYNTEZY

Antonina KURTOK

The Evolution of the Croatian National Minority Literature in Hungary. An Attempt at Synthesis

Abstract: *The main aim of this article is to present a specific nature of the Croatian national minority literature in Hungary. The paper demonstrates the evolution of the Croatian national minority literature in Hungary and especially focuses on the role of the (minority) writers in building and strengthening ethnic identity and their contribution to the social life of Croatian national minority. In this article there are also shown changes in poetics, themes and understanding literature written by the minority authors.*

Keywords: *Croats in Hungary, Croatian literature, national minority, national minority writers*

Contact: *Uniwersytet Śląski w Katowicach; antonina.kurtok@us.edu.pl*

Chorwacka mniejszość narodowa na Węgrzech¹ należy do jednej z najliczniejszych mniejszości zamieszkujących to państwo, choć według oficjalnych danych liczy ona zaledwie niecałe 27 tysięcy osób, szacuje się jednak, że grupa ta jest co najmniej kilka razy większa – wiele chorwackich instytucji i organizacji społeczno-kulturalnych działających na Węgrzech, a także Urząd ds. Chorwatów poza granicami Republiki Chorwacji (*Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske*) podają liczby wahające się od 50 do nawet 100 tysięcy osób. Węgiersey Chorwaci, począwszy od połowy piętnastego wieku, poprzez szczytowy okres – czyli wiek XVI – aż po koniec wieku XVIII, osiedlali się masowo (przede wszystkim ze względu na nasilającą się ekspansję Imperium Osmańskiego na ziemiach południowej Słowiańszczyzny) na terenach obejmujących dzisiejszy styk granic węgierskiej, austriackiej i słowackiej, wzdłuż granicy węgierskiej z Austrią i Chorwacją, a także na południu kraju, aż do Baczki. Późniejsze wędrówki ludności chorwackiej na północ nie miały już tak powszechnego charakteru. Chorwaci zamieszkujący terytorium Węgier stanowią starą, tradycyjną, osiadłą grupę narodowościową, dlatego też określani są mianem mniejszości historycznej czy też autochtonicznej. Według różnych badaczy tworzy ją obecnie od

7 (większych) do 12 (mniejszych) grup (sub)etnicznych². Ze względu na rozmieszczenie zbiorowości – to jest jej duże rozproszenie – chorwacka mniejszość ma charakter heterogeniczny przejawiający się w znacznym zróżnicowaniu lokalnym – językowym (dialektalnym) oraz kulturowym, obejmującym między innymi tradycje, obyczaje, folklor. Niezwykle trudno tym samym mówić o istnieniu jednego, wspólnego kodu narodowego/chorwackiego. Co za tym idzie, fundamentalnym wyzwaniem stojącym przed węgierskimi Chorwatami stało się rozwijanie, wzmacnianie, a ostatecznie zachowanie języka ojczystego, tożsamości oraz świadomości narodowej. W procesie tym niezwykle istotną rolę odgrywają szeroko rozumiani twórcy kultury narodowej, którzy organizującą oraz koordynującą działalność mniejszościowej społeczności oraz jej podmiotów instytucjonalnych i samorządowych. Jeden z elementarnych czynników, mających na celu konsolidację członków zbiorowości, stanowi literatura. W tym przypadku jest ona nośnikiem idei narodowych zawartych, czy to w warstwie strukturalnej, czy też tematyczno-ideologicznej. Rola, odpowiedzialność i kompetencje pisarzy reprezentujących mniejszość narodową dalece bowiem wykraczają poza działalność pisarską, artystyczną, a ich teksty nie spełniają wyłącznie funkcji poetyckiej/estetycznej. Literaci stają się swoistymi *przywódcami duchowymi* mniejszościowej społeczności, a wytwory ich pisarstwa bliskie są w swym założeniu koncepcjom oświeceniowym (por. Blažetin 1996: 251-252).

Niepośledni wpływ na kształt omawianej twórczości miał przede wszystkim moment historyczny i immanentnie z nim związane okoliczności społeczno-polityczne. Okres migracji ludności chorwackiej na obszary węgierskie aż po drugą połowę dziewiętnastego wieku znamionowała głównie działalność duchownych (franciszkanów), którzy zgromadzeni przede wszystkim w ośrodkach miejskich, istotnie przyczynili się do rozwoju chorwackiego szkolnictwa. Do wyróżniających się postaci tego czasu należeli między innymi Mihovil Radnić – autor tekstu *Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje*, Lovro Bračuljević czy Stjepan Vilov – twórca rozprawy *Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom*, w której to podkreślał konieczność używania własnego języka: *Zato potribno jest po svaki put i način, da mi drukčije sastavljamo slova nego Madžari i Talijani* (Jelčić 2004: 568). Za najważniejszego osiemnastowiecznego intelektualistę uważany był natomiast Emerik Pavić. Artyści piszący w wieku dziewiętnastym – Ivan Antunović, Ambroz Šarčević oraz Nikola Kujundžić – śledzili zaś rozwój chorwackiego odrodzenia narodowego, tworząc teksty w duchu odrodzeniowo-romantycznym.

Swoistą rewolucję na chorwackiej mapie literackiej przyniosły zmiany na europejskiej mapie geopolitycznej, do których doszło po pierwszej wojnie światowej – zgodnie nazywane przez badaczy (Dinko Šokćević, Đuro Vidmarović, Dubravko Jelčić) *tragedią Chorwatów na Węgrzech i pierwszym szokiem historycznym*. Jak słusznie zauważa w artykule *Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj* Đuro Vidmarović: *Mađarsko državno razgraničenje s Austrijom i Čehoslovačkom razbilo je u tri skupine zapadnougarske Hrvate, razgraničenje s Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavijom) te s Kraljeviniom Rumunjskom razbilo je Bunjevce i Šokce na mađarski i rumunjski ogranak. Hrvati iz Međimurja, oni iz dijela Baranje koji je pripao Hrvatskoj (Jugoslaviji) te dio Hrvata u Bačkoj koji se našao unutar Srbije, odnosno Jugoslavije (u kojoj se našao i cijeli hrvatski narod), našli su se nakon razgraničenja u većem ili manjem stupnju jedinstva s matičnim narodom, čime je ojačan matični narod, ali je oslabljen korpus hrvatske manjine u novoj mađarskoj državi. (...) Hrvatski kulturni prostor bio je razbijen* (Vidmarović 2008: 295-296). Należy ponadto zwrócić uwagę na fakt, iż o literaturze chorwackiej mniejszości na Węgrzech można mówić dopiero po 1918 roku, a *sensu stricto* od roku 1921, kiedy to Chorwaci na mocy traktatu z Trianon uzyskali status mniejszości; wcześniej bowiem, mimo iż zamieszkiwali tereny Korony św. Stefana, formalnie wchodzili z Chorwatami – od zawartej w 1102 roku unii personalnej – w skład jednego organizmu państwowego. Sytuacja ta dla Chorwatów pozostających w części węgierskiej skutkowałą wieloletnim okresem agonii i wegetacji artystycznej (por. Jelčić 2004: 572); potwierdzają to między innymi słowa wybitnego badacza, zarazem członka chorwackiej mniejszości narodowej na Węgrzech, Stjepana Blažetina: *U posttrianskoj Mađarskoj Hrvati će se naći u izrazito nepovoljnim političkim i kulturnim prilikama pa će između dva svjetska rata biti jako teško organizirati hrvatski kulturni i javni život* (Blažetin 2005: 57-58). Pierwsze próby przerwania stagnacji literackiej wśród węgierskich Chorwatów nastąpiły po drugiej wojnie światowej, jednakże niezmiennie były one uzależnione od aktualnych wydarzeń politycznych. Uwidocznilo się to chociażby w fakcie, iż tuż po zakończeniu wojny warunki egzystencji społeczności mniejszościowej można określić jako nie najgorsze. Powstały między innymi dwa periodyki – wydawane przez Demokratyczny Związek Słowian Południowych na Węgrzech (*Demokratski savez Južnih Slavena u Mađarskoj*) – tygodnik „Naše novine“ (później „Narodne novine“) oraz rocznik „Naš“ (później „Narodni kalendar“), w których to mieli możliwość publikowania swych tekstów pierwsi autorzy reprezentujący mniejszość. Rezolucja Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych i zerwanie w 1948 roku przez Josipa Broza Tito stosunków

politycznych ze Stalinem spowodowało dramatyczne pogorszenie położenia chorwackiej zbiorowości. Produkcja literacka wówczas praktycznie przestała istnieć, a działalność pisarska koncentrowała się niemal wyłącznie na (szkicach) poezji. W latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku na scenie artystycznej pojawiło się pokolenie twórców urodzonych w latach trzydziestych. Kilku przedstawicieli tejże generacji zajęło z czasem znaczącą pozycję w historii literatury chorwackiej (mniejszości); do najbardziej znanych należeli Marko Dekić, Mate Šinković, Stipan Blažetin, Josip Gujaš Džuretin oraz Roza Vidaković. Teksty, które wówczas powstawały nie przedstawiały jednak wysokiej wartości estetycznej, ograniczały się w swej tematyce przede wszystkim do spraw społecznych i narodowych, a niejednokrotnie traktowane były w sposób okazjonalny i publikowano je z okazji świąt czy uroczystości państwowych, opisywano w nich cykliczne zjawiska przyrody (związane na przykład ze zmianami pór roku) poruszano kwestie dotyczące życia szkolnego czy rzeczywistości socjalistycznej; z czasem literaci zaczęli sięgać po motywy bardziej osobiste – zwracali się ku korzeniom – swe poetyckie wprawki poświęcali małym ojczyznom, stronom rodzinnym oraz sytuacji, w której przyszło im egzystować. Wyjątek stanowił dopiero schyłek tego okresu przynoszący zmianę zarówno w tematyce, jak i formie utworów – zaczęły pojawiać się teksty miłosne, kolektywny podmiot liryczny zastępowany był indywidualnym, subiektywnym. Odświeżenie przyniosła ponadto dojrzała twórczość Josipa Gujaša Džuretina, który wprowadził do poezji chorwackiej mniejszości narodowej wiersz wolny (por. *Rasuto biserje...*, 2002: 231-232), zaadaptował na swoje potrzeby poetykę i stylistykę modernistyczną.

Największym problemem, z jakim zmagali się twórcy tamtego okresu, były ograniczenia techniczne, w tym niemalże całkowity brak możliwości wydawania książek. Uznawano powszechnie, że o ile o czytelnikach i literatach można wówczas mówić, o tyle o literaturze jako takiej nie – nie istniały bowiem ani warunki, ani atmosfera konieczne do powstawania wytworów działalności pisarskiej. Pierwsza publikacja książkowa po ustaleniu nowych granic – tj. po drugiej wojnie światowej – ukazała się dopiero w 1969 roku. Była to antologia poezji *U kolo*, w której pojawiły się teksty dziesięciu literatów (z których dziewięciu było Chorwatami, jeden Serbem), takich jak: Stipan Blažetin, Marko Dekić, Branko Filaković, Josip Gujaš Džuretin, Katica Kovač, Mate Šinković, Angela Šokac, Katica Varga, Marija Vargaj (por. Blažetin 1998a: 39-40). Mimo iż opublikowanie tejże antologii znamionowało nieznaczną choć poprawę sytuacji węgierskich Chorwatów, to jednocześnie podkreślało ich paradoksalne w nowej *ojczyźnie* położenie. Petar Milošević w tekście

Posleratna književnost Hrvata i Srba u Mađarskoj pisał: *Pesnici u drugačijim književnim prilikama do knjige izabranih pesama dolaze, obično, tek posle niza pojedinačnih zbirki, u zenitu svog stvaralaštva i afirmacije. U antologije, napokon, ulaze tek kada su već nedvosmisleno dokazali svoj značaj. Naši pesnici sa samostalnim zbirkama prošli su put u suprotnom pravcu (...)* (Milošević 1991: 167). Rzeczywisty rozwój działalności pisarskiej chorwackiej mniejszości na Węgrzech dostrzegalny był w istocie dopiero w momencie instytucjonalizacji tamtejszego życia literackiego. Jednym z pierwszych kroków stało się zobowiązanie w 1976 roku przez władze węgierskie budapeszteńskiego przedsiębiorstwa (wydawnictwa) publikującego podręczniki – Tankönyvkiadó Vállalat (Poduzeće za izdavanje udžbenika) do wydawania dzieł literackich tworzonych przez grupy narodowościowe (por. Blažetin 1998b: 336). Skutkowało to między innymi opublikowaniem już w rok później zbioru poezji *Povratak u Podravinu* Josipa Gujaša Džuretina, wydaniem w 1979 roku tomiku Marko Dekicia *Duga nad zavičajem*, w kolejnych latach ukazaniem się zbioru poezji dziecięcej autorstwa Stipana Blažetina, Ljubinko Galicia i Marko Dekicia *Sunčana polja*, a także tomów poetyckich Stipana Blažetina *Srce na dlanu* i Mate Šinkovicia *Na maloj Gori* (por. *Rasuto biserje...*, 2002: 233). Na początku lat osiemdziesiątych jako dodatek do periodyku „Narodne novine“ powstało również czasopismo „Neven“ poświęcone kulturze, literaturze i sztuce. Tym samym twórcy zyskali nową przestrzeń do prezentacji swoich prac. Co więcej, w 1984 roku wydano drugą już antologię poezji – *Gdje nestaje glas?* – w której pojawiły się prace młodszej generacji poetów (urodzonych w latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku); wśród nich znaleźli się między innymi Anka Bunjevac, Ladislav Gujaš, Jolanka Tišler, Đuso Šimara Pužarov. Działania pisarzy w tamtym okresie miały charakter ambiwalentny – z jednej bowiem strony starali się kształtować i wzmacniać (samo)świadomość narodową, działać na rzecz zachowania języka ojczystego, z drugiej zaś pragnęli wyjść poza utrwaloną tradycyjną koncepcję literatury – przepełnioną dydaktyzmem, tendencyjnością i myślą oświeceniową. Wspomnieć należy, iż część badaczy literatury chorwackiej mniejszości na Węgrzech zwróciła uwagę na fakt, iż jednym z największych ograniczeń w eksperymentach z tworzywem artystycznym, jakim jest słowo, byli jego adresaci – czytelnicy: *Činjenica da se postojeća čitateljska publika hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj formirala pretežno na romantičarskim, tradicionalnim, nacionalno angažiranim i utilitaro usmjerenim književnim djelima, hrvatskoj književnosti u Mađarskoj ne dozvoljava pjesničku slobodu kakvu nalazimo u okvirima nacionalnih književnosti* (*Rasuto*

biserje..., 2002: 236). Należy ponadto dodać, iż ze względu na warunki i okoliczności, w jakich przyszło funkcjonować literatom, liryka stała się gatunkiem dominującym.

O twórczości prozatorskiej i dramatycznej, szczególnie w pierwszych latach działalności pisarskiej, trudno bowiem w ogóle mówić. Petar Milošević przyczyny tej sytuacji opisywał, w przytaczanym już tekście *Posleratna književnost Hrvata i Srba u Mađarskoj*, następująco: *Prozno i dramsko stvaralaštvo u našoj suvremenoj književnosti mnogo je oskudnije nego pesništvo. U pitanju su svakako i spomenute tehničke, prostorne okolnosti i stege, ali radi se, verovatno, i o dubljim, jezičkim, estetskim i stvaralačkim pitanjima. Ne posedujemo još, valjda, onu distancu prema sebi, prema sopstvenom položaju koja je potrebna za prozno i dramsko oblikovanje* (Milošević 1991: 172). W latach siedemdziesiątych publikowano w periodykach jedynie krótkie teksty prozatorskie – pierwszą powieść wydano zaś dopiero w 1986 roku; była to książka autorstwa Stipana Blažetina *Bodoljaši* napisana dla dzieci³. Za najważniejszego twórcę prozatorskiego uznaje się natomiast Mijo Karagicia – autora przede wszystkim opowiadań, zgromadzonych między innymi w zbiorze *Slobodni putovi* (1987). Podobnie jak w przypadku poezji, także proza miała charakter tradycyjny – dominował model realistyczny z wyraźnie zaznaczoną funkcją dydaktyczną (por. Milošević 1991: 173). Teksty dramatyczne do lat osiemdziesiątych dwudziestego wieku właściwie nie powstawały – wynikało to w znacznej mierze z niedostatków infrastruktury teatralnej, a tym samym braku możliwości przedstawienia utworu literackiego na scenie. Sytuacja ta uległa znacznej poprawie dopiero w 1992 roku po założeniu z inicjatywy Antuna Vidakovicia – choreografa, tancerza, aktora, reżysera, pisarza – Teatru Chorwackiego w Peczcu – jedyne do dziś profesjonalnego teatru chorwackiego działającego poza granicami kraju. Na jego deskach wystawiane są obecnie sztuki (nie tylko chorwackich autorów) zarówno w języku chorwackim, jak i węgierskim. Instytucja ta prowadzi także współpracę z teatrami węgierskimi oraz z wieloma aktorami i scenami chorwackimi.

Nadmienić trzeba również, iż zarówno w historii literatury, jak i w krytyce pewne ożywienie dostrzegalne jest właściwie dopiero w ostatnich dwóch dekadach. Stosunkowo niedawno podjęto bowiem próby krytycznej analizy twórczości tamtejszych literatów, zaczęły ukazywać się teksty polemiczne, omówienia czy opracowania, starano się także zebrać i usystematyzować dostępny materiał źródłowy. Czołowi badacze literatury chorwackiej mniejszości narodowej na Węgrzech – Stjepan Blažetin i Đuro Vidmarović – podjęli próbę jej periodyzacji. Blažetin swój podział oparł w głównej mierze na wydarzeniach literackich:

1. *Od kraja Prvog svjetskog rata, odnosno, potpisivanja mirovnog ugovora u Trianonu i povlačenja srpske vojske iz Mađarske do kraja Drugog svjetskog rata (1918.-1945.); 2. Od kraja II. svjetskog rata do objavljivanja antologije U kolo (1945.-1969.); 3. Od objavljivanja antologije U kolo pa do antologije mladih pjesnika Gde nestaje glas? (1969.-1984.); 4. Od objavljivanja antologije mladih pjesnika Gde nestaje glas? (1984.) do danas (Blažetin 1998a: 24); Vidmarović skoncentrował się natomiast na okolicznościach politycznych, które warunkowały egzystencję chorwackiej społeczności: *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata – 1. Etapa vegetiranja (1918.-1944./45.); 2. Etapa poleta (1944./45.-1948.); 3. Etapa nazatka (1948.-1957.); 4. Etapa oporavka (1957.-1969.); 5. Etapa novih strujanja (1969.-1977.); 6. Etapa traženja suvremenih pjesničkih zraza (1977.-); Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj – 1. Od 1944./45. – 1948. (Razdjelnica: Rezolucija IB-a); 2. Od 1948. – 1957. (Razdjelnica: dolazak J. Kadara na čelo KP); 3. Od 1957. – 1969. (Razdjelnica: antologija U kolo); 4. Od 1969. – 1977. (Razdjelnica: zbirka stihova Josipa Gujaša Džuretina Povratak u Podravinu); Od 1997. (Treba ustanoviti mogu li se demokratske promjene držati novom razdjelnicom) (Vidmarović 2008: 308).**

Istotny rozdział w historii literatury chorwackiej mniejszości na Węgrzech stanowi również jej (dotychczas wyraźnie niezdefiniowana) przynależność do kanonu. Niemożliwym bowiem jest jednoznaczne określenie czy twórczość węgierskich Chorwatów stanowi część dziedzictwa literatury chorwackiej, węgierskiej czy też jest *bytem* autonomicznym⁴. Pisarze oraz krytycy wywodzący się z mniejszościowej społeczności postulują włączenie ich (pełnego, kompletnego) dorobku artystycznego w chorwacki proces historycznoliteracki – aktualnie ich frekwencja w pracach naukowych i popularnonaukowych jest niezwykle niska, nie wspominając o ich obecności w świadomości ojczystego narodu, w której to niemalże nie istnieją. Nieliczne wzmianki dotyczące działalności literackiej twórców chorwackiej mniejszości pojawiające się w chorwackich opracowaniach historyczno- i krytycznoliterackich, leksykonach czy słownikach tematycznych są najczęściej wybiórcze, ubogie, nie wolne od błędów i nieścisłości. Ćuro Vidmarović z nieskrywanym rozgoryczeniem wskazuje na brak zrozumienia ze strony rodzimych badaczy względem twórczości diaspory i niesłuszne jej zepchnięcie na margines: *Ne razumjeti svu složenost nastanka tog pjesništva, te njegovu sudbinsku povezanost uz materinski jezik, a preko njega uz opstanak manjine, znači svesti ga na razinu provincijalizma i periferije. U toj pogrešci krije se opasnost da se matični narod liši jedne specifične književnosti da se ne uvidi njezino mjesto u cjelokupnom razvoju duhovne nadgradnje hrvatskog naroda (Vidmarović 1991: 34).*

Wydaje się jednak, że nie jest to jedyny powód tejże sytuacji, a jej przyczyny niewątpliwie mają charakter dalece złożony i obejmują nie tylko sferę artystyczną czy kulturalną, ale także społeczną, (geo)polityczną i historyczną.

THE EVOLUTION OF THE CROATIAN NATIONAL MINORITY LITERATURE IN HUNGARY. AN ATTEMPT AT SYNTHESIS

Summary

Croatian national minority is one of the most numerous Croatian minority in Europe. The immigration of the Croatian people to Hungary was a longstanding process. Mostly from 16th to 18th century they settled the borderline between today's Hungary and Croatia, as well as, areas in the western and southern part of Hungary where they formed their – so-called – archipelagos. This situation made the integration of Croatian people really difficult. In this context the biggest challenge for them was to build and to deepen Croatian identity. Apart from the language, literature became one of the fundamental factors of ethnic identity which is – in the same time – the immanent part of organized common life of a community. Croatian writers, members of the Croatian national minority in Hungary, have been actively engaged in creating an ethnic ideology. In the article the author analyzes the development of the minority literature and a role of the minority writers in the social life of the Croatian national minority in Hungary.

Przypisy

¹ W badania przeprowadzonych przez Jadrankę Grbić 44% badanych określiło się mianem *Mađarski Hrvat*, blisko 22% – *i Hrvat i Mađar iz Mađarske*, nieco ponad 21% – *Hrvat iz Mađarske*, zaś 6% wskazało odpowiedź *Mađar iz Mađarske* (por. Grbić 1994).

W literaturze podmiotu traktującej o problemie pojawiają się (najczęściej stosowane synonimicznie) określenia: *mađarski Hrvati* (węgierscy Chorwaci), *Hrvati iz Mađarske* (Chorwaci z Węgier) – termin sugerowany przez prawodawstwo międzynarodowe – *hrvatska etnička/narodna manjina u Mađarskoj* (chorwacka mniejszość etniczna/narodowa na Węgrzech), *hrvatska manjina u Mađarskoj* (chorwacka mniejszość na Węgrzech) – określenie stosowane w porozumieniu zawartym między Republiką Chorwacji i Republiką Węgier 5 kwietnia 1995 roku w Osijeku regulującym kwestie wzajemnej ochrony mniejszości narodowych (*Sporazum između Republike Hrvatske i Republike Mađarske o zaštiti mađarske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Republici Mađarskoj*).

² Wyróżniają oni takie grupy jak: Dinko Šokčević – *gradišćanski Hrvati, pomurski Hrvati, podravski Hrvati, Bošnjaci, Šokci, Bunjevci* i *podunavski Hrvati*; Jadranka Grbić – (!) *Gradišćanski, pomurski, bunjevački i baranjski Hrvati, a unutar ovih posljednjih razlikuju se još i Šokci, Bošnjaci, podravski Hrvati*; Ernest Barić – *gradišćanski Hrvati, podravski Hrvati, pomurski Hrvati, Šokci, Bošnjaci, Bunjevci, Raci*; Ruža Begovac – *gradišćanski Hrvati, zaladski Hrvati, podravski Hrvati, bačko-šokački Hrvati, podravsko-šokački Hrvati, seosko-šokački Hrvati, mohačko-šokački Hrvati, bunjevački Hrvati, racki Hrvati, bošnjački Hrvati*; Mijo Karagić – *bunjevački Hrvati, bošnjački Hrvati, dalmatinski Hrvati, gradišćanski Hrvati, podravski Hrvati, pomurski Hrvati, racki Hrvati, šokački Hrvati*; Đuro Vidmarović – *zapadno-ugarski Hrvati – gradišćanskii Hrvati (mađarski ogranak), Bunjevci (mađarski ogranak), Šokci (mađarski ogranak), Bošnjaci, Katolički Raci, Iliri (koji su nazivali i Bunjevcima), Dalmatini (koje su također često nazivali Bunjevcima), Toti, Hrvati uz Muru (pomurski Hrvati) bez lokaliziranog etnonima, Hrvati uz Dravu (podravinski Hrvati) bez lokaliziranog etnonima.* (zob. Šokčević 2015; Grbić Jakopović 2002: 196; Barić 1996: 248; Vidmarović, 2008: 287-288).

³ S. Blažetin w artykule *Suvremena proza Hrvata u Mađarskoj* podaje, iż pierwszym opublikowanym w formie książkowej utworem prozatorskim była powieść dla dzieci *Svet oko mene*, autorstwa Margi Šarac, wydana w 1984 roku. Informacja ta nie znajduje jednak potwierdzenia w innych źródłach, co więcej, w większości wskazuje się na właśnie na książkę Stipana Blažetina (por. Blažetin 1998b: 337; zob. także: Blažetin 1998a: 53).

⁴ Đuro Vidmarović sygnalizuje, iż swoisty *autyzm* i brak obecności w jednym bądź drugim kanonie, wynika z samej specyfiki położenia pisarza reprezentującego mniejszość narodową i wyborów, jakich musi dokonywać: (...) *manjinski pisac suočen je sa sljedećim mogućnostima: a) da djeluje kao čuvar materinske riječi, a time i kao buditelj historijske svijesti svojih sunarodnjaka; b) da se posveti traženju vlastite estetike, odvajajući se od funkcije buditelja; c) da se uključi u stvaralaštvo na jeziku većinskog naroda i ostvari mogućnosti afirmacije u prostoru državne zajednice toga naroda; d) da se veže u književne tijekove matičnog naroda i ostvari afirmaciju unutar njegovih duhovnih prostora* (Vidmarović 1996: 148).

Bibliografia

1. BARIĆ, E. Hrvatski književni jezik i govori Hrvata u Mađarskoj. W: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994.* Red. I. Lukežić, Rijeka, 1996. s. 247-250.
2. BLAŽETIN, S. Nacionalna svijest i djela hrvatskih književnika u Mađarskoj od 1945 do danas. W: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994.* Ur. I. Lukežić, Rijeka, 1996. s. 251-259.
3. BLAŽETIN, S. *Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas.* Osijek, 1998a.
4. BLAŽETIN, S. *Suvremena proza Hrvata u Mađarskoj.* W: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog*

- u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996.* Red. D. Babić, M. Kovačević, I. Lukežić et.al., Rijeka, 1998b. s. 335-340.
5. BLAŽETIN, S. Komunikacijski sustav hrvatske književnosti u Mađarskoj. W: *Iz hrvatske baštine u Mađarskoj*. Pečuh, 2005. s. 57-63.
 6. GRBIĆ, J. *Identitet, jezik i razvoj: istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb, 1994.
 7. GRBIĆ, JAKOPOVIĆ J. Hrvati u Mađarskoj. Pogled na međuetničku komunikacij u svjetlu etnoloških i etnolongvističkih istraživanja. W: *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza (A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából)*. Ur. M. Jauk-Pinhak, Cs. Gy. Kiss, I. Nyomárkay, Zagreb, 2002. s. 195-206.
 8. JELČIĆ, D. Hrvatski književnici u susjednim zemljama. W: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Drugo, znatno prošireno izdanje, Zagreb, 2004. s. 568-577.
 9. MILOŠEVIĆ, P. Posleratna književnost Hrvata i Srba u Mađarskoj. U: *Ogledi i kritike. O suvremenoj književnosti Hrvata i Srba u mađarskoj*. Budapest, 1991. s. 166-174.
 10. *Rasuto biserje: antologija hrvatske poezije u Mađarskoj: 1945-2000*. Ur. S. Blažetin. Pečuh, 2002.
 11. ŠOKČEVIĆ, D. *Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*. 2015, [on-line]. [s.a.] [dostup: 2015-01-15]. Dostupny w World Wide Web: <http://www.croatica.hu/index.php?id=31&lang=1>.
 12. VIDMAROVIĆ, Đ. *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*. Zagreb, 1991.
 13. VIDMAROVIĆ, Đ. Književnost Hrvata u Mađarskoj u funkciji čuvanja etničkog identiteta. In *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom. Teorija i praksa nastave slavenskih jezika. Pečuh, 28-29. travnja 1994. Međunarodni slavistički skup*. Pečuh, 1996. s. 145-151.
 14. VIDMAROVIĆ, Đ. Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj. In *Teme o Hrvatima u Mađarskoj: studije, članci, prikazi, osvrti, pisma*. Split, 2008. s. 247-373.

**POSZUKIWANIE TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ W POWIEŚCI RADKI
DENEMARCKOVEJ *PENÍZE OD HITLERA. LETNÍ MOZAIKA***

Dorota Julia NOWAK

Searching for national identity in Radka Denemarková's novel Money from Hitler

Abstract: *The term “amphibians” is sometimes used to describe the experience of the Jews from the First Czechoslovak Republic. This term relates to a specific situation of the Jews in the Czechoslovak society of that period. This society was created by two main milieus which constantly clashed with each other two nationalities: Czech and German. The specificity of the Jewish situation had to do with the fact that they could identify with Jewishness, Germanness or Czechness; they could freely choose in which identity they felt the most “comfortable”. Sometimes their identity was flexible and depended on the circumstances they had found themselves in. Radka Denemarková in her Novel “Money from Hitler” reverses this situation and shows how this right to self-identification in turns of their national/ethnic belonging was taken away from them in the war and the post-reality.*

Keywords: *Radka Denemarková, Peníze od Hitlera, identity, Czech, German, Jewish*

Contact: *Palacký University in Olomouc; dorota.julia.nowak@gmail.com*

„ (...) ***já nechci být odškodněna jako Němka. Já chci být odškodněna jako člověk, kterému se stalo bezpráví. Jako člověk, jako občan, který byl postižen neprávem. Chci, aby se řeklo, že tady byl páchan zločin. – No co na mě tak vejráte?***“

(Denemarková 2006: 222)

Mimo że proklamowana jako państwo Czechów i Słowaków, niepodległa Czechosłowacja w latach 1918-1938 była etnicznie bardzo zróżnicowana. Mniejszości narodowe stanowiły do 31% ogółu społeczeństwa Pierwszej Republiki (Šamanová 2005: 5), a tradycja wyniesiona z Monarchii Austro-Węgierskiej była do tego stopnia silna, że dla niektórych obywateli nowego państwa czechosłowackiego pojęcie narodowości czy sztywnej tożsamości narodowej było absolutnie obce. Dlatego też zmiana publicznie deklarowanej przynależności narodowej była w nowym czechosłowackim społeczeństwie – we wszystkich regionach kraju, na Podkarpaczej Rusi i w Sudetach zaś szczególnie – powszechnym

zjawiskiem. Trudności z identyfikacją narodową dotyczyły wielu, a skala zjawiska była tak szeroka, że historyk Chad Carl Bryant w swojej książce poświęconej okupacji hitlerowskiej na ziemiach czeskich nazwał Czechosłowaków *beznadziejnie przemieszanym społeczeństwem* (Bryant 2007: 28). Szczególne jednak położenie w tej sytuacji miała, jak twierdzą historycy, mniejszość żydowska (por. Čapková 2005; Bryant 2007; Zahra 2008). Odzwierciedleniem czego jest ich specjalny status w spisach powszechnych z lat 1921 i 1930, w których to język codziennej komunikacji (cz: obcovací řeč) decydował o tym, jakiej narodowości jest dany respondent. Żydzi mogli zadeklarować narodowość zgodnie z językiem, którym na co dzień się posługiwali. Jako jedyna czechosłowacka mniejszość etniczna mogli również zadeklarować narodowość żydowską nawet jeżeli nie posługiwali się hebrajskim czy jidysz (Čapková 2005: 36).

František Friedmann w wydanej w 1927 roku publikacji zatytułowanej *Mravnost či oportunita?: Několik poznámek k anketě akad. spolku „Kapper“ v Brně* wyraził opinię, iż Czechosłowaccy Żydzi dzielili się na Czechów, Niemców i tzw. „amfobie“ (Friedmann 1927: 36). Jak wyjaśnia Bryant termin „amfobie“ *był używany przez XIX-wiecznych patriotów oraz najbardziej wpływowego antropologa kulturowego w odniesieniu do ludzi, którzy mogli publicznie przyznawać się do różnych narodowości lub do tych, których narodowość/przynależność narodowościowa była niejasna* (Bryant 2007: 3).

Według Kateřiny Čapkovéj specyfika czesko-żydowskiego i czeskiego syjonistycznego ruchu umożliwiała Żydom przejście od jednej tożsamości narodowej do drugiej bez jakiegokolwiek wpływu na codzienne życie. Żydzi mogli także wcale nie określać swojej tożsamości lub przyznawać się do kilku narodowości jednocześnie (Čapková 2005: 12).

Radka Denemarková w swojej prozie z 2006 roku zatytułowanej *Peníze od Hiltera. Letní mozaika* pokazuje jak wojenna i powojenna rzeczywistość pozbawiła ludność żydowską tego prawa, oraz jak wraz z końcem wojny zmieniła się mozaika etniczna Czechosłowacji. *Peníze od Hiltera* to tragiczna historia o poszukiwaniu tożsamości. Denemarková obnaża w niej absurdalność polityki kolektywnej winy i oskarża swoich rodaków o nierozliczenie się z bolesną przeszłością. *Peníze od Hiltera* to tekst, traktujący o gwałcie na tożsamości jakiego dokonał nacjonalizm. Marry Bucholtz i Kira Hall w artykule rozważającym powiązania języka i tożsamości dowodzą, że *kiedy jednostki decydują się zorganizować się w grupę, nie są wiedzione jakąś istniejącą wcześniej i rozpoznaną identycznością*, kluczowa w tym

procesie jest siła (Bucholtz, Hall 2004: 371). W swoim artykule chcę ukazać, że o tym właśnie opowiada proza Denemarkovej.

Mozaika etniczna

Denemarková w swojej powieści *Peníze od Hitlera* przedstawiła portret „mozaikowej,” etnicznie nieokreślonej rodziny. Rodziny „amfibi”. Gita Lauschmann, główna bohaterka prozy, to bowiem Żydówka urodzona w zsekularyzowanej niemiecko-czeskiej rodzinie w sudeckiej miejscowości Puklice, znajdującej się na terenie Czechosłowacji. Dom rodzinny Lauschmannów śmiało można nazwać mozaiką kultur i języków. Matka Gity, Urlike Lauschmann była Czeszką z pochodzenia, lecz we wspomnieniach Gity jawi się jako kosmopolitka, wielbicielka Matisse i Cézana. Tak Gita pamięta matkę: *Já jsem Gita Lauschmannová! Dcera vzdělané a velkoměstsky vychované maminky, ovoněné oděrem evropských kaváren* (Denemarková 2006: 26). Natomiast, ojciec Gity Rudolf Lauschman z pochodzenia Niemiec, był odnoszącym sukcesy przedsiębiorcą; w swojej firmie zatrudniał większość z mieszkańców Puklic. Był człowiekiem postępowym, szedł z duchem czasu.

W domu rodzinnym Lauschmannów komunikacja przebiegała zarówno po czesku, jak i po niemiecku. Gita wspomina to w następujący sposób: *Jazyky se ve mně přelévají a rozvalují jako dvouhlová saň. Prorůstají mnou od narození. Chodila jsem do českých škol, doma česky s maminkou, německy s tátou; se sebou se dohaduju česky a německy. Sama se ta slova vyvrhují, sama se z množství slabik vydělí a provrtají do mozku. Nebo sklouznou po jazyku a rozptýlí do prostoru. Sama nabízejí své služby* (ibidem: 58).

Kiedy wybuchła II wojna światowa, Gita ma kilkanaście lat i prawdopodobnie nigdy wcześniej nie musiała zastanawiać się nad tym, jaka jest jej tożsamość narodowa. Kim jest? Czeszką, Niemką, czy może Żydówką? Świat sprzed wojny przedstawiony przez Denemarková to wielokulturowa idylla. Na taką właśnie recepcję tego okresu wpływają dwa czynniki. Po pierwsze, świat przedwojenny poznajemy we wspomnieniach Gity, w których jawi się on jako utracona kraina szczęśliwości i dziecięctwa. Jest to, rzecz jasna, subiektywny obraz, na ukształtowanie którego wpływ miały wojenna trauma i krzywdy doznane przez Gite po wojnie. Po drugie, Denemarková stosuje tu mikroperspektywę i synekdochę zarazem. Nie mamy tu bowiem do czynienia z panoramą Pierwszej Republiki, widzimy ją raczej jako pars pro toto. Czechosłowacja w okresie międzywojennym to *dom*, dom rodzinny Gity Lauschmann. Autorka kontrastuje ten przejaskrawiony obraz ze światem Protektoratu. To dwa różne kosmosy – jeden rządzi się zasadą wolności osobistej, drugi zasadą przemocy.

Denemarková świadomie w swojej książce decyduje się na hiperbolę – próbuje za jej pomocą obudzić czytelników z letargu, z obojętności, chce potrząsnąć sumieniem swojego narodu.

Wraz z nastaniem nazistowskiej okupacji, wątpliwości co do przynależności narodowej czy też rasowej Gity zostają rozwiane. Otoczenie w brutalny sposób narzuca jej tożsamość zupełnie dla niej obcą. Dla nazistów bowiem kwestia jest jednoznaczna. Zgodnie z ustawami norymberskimi Gita to Żydówka i bez znaczenia jest fakt, że jej rodzina nie była religijna i że w domu Lauschmannów nie utrzymywano żadnych żydowskich tradycji. Nieistotne jest nawet to, że Gita nie wiedziała o swoim żydowskim pochodzeniu. Z etykietą „żydówki“ Gita zostaje wysłana najpierw do Terezína, później do Auschwitz. Dla rodziców Gity i jej siostry Rozalii ta „etykieta“ będzie oznaczać śmierć.

Pro nás seš Němka a šlus (ibidem: 49)

Gita, która cudem ocalała od Zagłady w obozie koncentracyjnym, wraca po wojnie do swojej rodzinnej miejscowości. Dziewczyna wie, że ani jej rodzice ani siostra Rozalie nie przeżyli Auschwitz, nie wie jednak, że jej brat Adin parę dni wcześniej wrócił do Puklic i został tam brutalnie zamordowany. Gita wraca do domu rodzinnego i marzy o tym, żeby schronić się w jego murach. Niestety wraz z końcem wojny i opuszczeniem obozu horror Gity się nie kończy. Kiedy dziewczyna zastaje w swoim domu obcych ludzi jedzących zupę z jej rodzinnej porcelany, jest zupełnie zdezorientowana. Obcy wmawiają jej, że puklicka willa nie jest już jej domem. Gita zostaje uwięziona w szopie obok domu rodzinnego, gdzie jest torturowana i niemal zagłodzona na śmierć przez tych, którzy wcześniej zabili jej brata. Czwórkę z pięciorga oprawców Gita zna sprzed wojny – wszyscy pracowali dla jej ojca. Główne skrzypce w torturowaniu dziewczyny odgrywają fryzjer Klein oraz Láďínek Stolař, który pracował jako pomocnik w kuźni Lauschmannów. To właśnie podczas tego przesłuchania po raz pierwszy w powieści pojawia się opozycja *czeskie – niemieckie*. Oprawcy to Czesi, mimo, że ich mowa to czesko-niemiecka mieszanka. Gita, natomiast – ta która wcześniej z całą swoją rodziną została powołana do transportu do obozu koncentracyjnego – teraz dowiaduje się, że jest Niemką. Od napastników – swoich sąsiadów sprzed wojny – słyszy: „*Ty spratku jeden, tak vy si nedáte pokoj, tři měsíce po válce a vy skopčáci zrůdný, zas vylejzáte ze svejch děr, náckové prohnili.*“ (ibidem: 31).

O tym, że rodzina Gity kolaborowała z nazistami ma według sąsiadów świadczyć nazwisko dziewczyny:

„Táák? Gita Lauschmannová? A jestlipak je todle český jméno? Je tvůj fotr Čech? [...]“

„Můj tatínek zemřel. Můj tatínek zemřel, protože byl Žid“

„*Německej Žid*“ (ibidem: 32).

Argumentem o jeszcze wyższej wadze jest to, że przed wojną mówiło się u Lauschmannów po niemiecku: „*Tady už nejní žádný tvoje doma. Žádněj haus už nejní tvůj. (...) Válku jste prohráli. (...) Vina tvý famílije je nezvratná. Podstatná byla a je vobcovací řeč. A ausgerechnet u vás se za zavřenýma dveřma šprechtilo vostošest*“ (ibidem: 34). Oskarzenie to brzmi tym bardziej absurdalnie, że wypowiadający je Stolař sam wplata do swoich wypowiedzi niemieckie wyrażenia.

Groteskowo jednak w mniemaniu Stolařa kwestię rozstrzyga a zatem zamyka dyskusję fakt, że brat Gity miał na imię Adolf: „*Vypařil se, nácek jeden mizernej. (...) Už jen to, že jste mu dali jméno **Adolf**, mluví za všechno.*“ (ibidem: 34).

Gita jest całkowicie zagubiona, nie rozumie, jak to możliwe, że czescy sąsiedzi, utożsamiają ją z ludźmi, którzy zamordowali jej rodzinę. Zaczyna tłumaczyć, nie wiadomo do końca, czy swoim przedwojennym sąsiadom czy raczej sobie samej: „*Odvezli mě do koncentračního tábora. Nacisti. Zabíli tatínka, mamínku, zabíli Rozálku. Nacisti (...)*“ (ibidem: 49). Próbuje zwerbalizować swoje myśli w nadziei, że być może to, co wydaje się teraz zupełnie irracjonalne, wypowiedziane na głos stanie się dla niej zrozumiałe. Gita jest przecież ofiarą przemocy nazistów, nie jedną z nich. Niestety stwierdzenie sąsiadów *Pro nás seš Němka a šlus* (ibidem: 49) nie jest tylko niewinną, niczego ze sobą nie niosącą konstatacją przynależności narodowej. Sąsiedzi w istocie mówią: jesteś po stronie morderców, katów, tacy jak ty ciemiężyli nasz naród przez cały okres okupacji, teraz należy wam się kara. Denamarková pokazuje tu jak absurdalne i zgubne w skutkach może być stosowanie polityki kolektywnej winy. Owo skarzenie pukliczan ma też inny wymiar. Jest próbą usprawiedliwienia się. Być może pukliczanom wygodniej jest uznać Gitę za Niemkę, zagarnęli przecież jej rodzinny majątek. A skoro rodzina Lauschmannów kolaborowała z okupantem to wcale nie jest to kradzież, a jedynie wyrównanie niesprawiedliwości czy zadośćuczynienie za doznane od nazistów krzywdy, a sposób w jaki pozbyli się Adina wcale nie jest zbrodnią i nie należy z tego powodu mieć wyrzutów sumienia.

Powojenny powrót Gity do Puklic kończy się ucieczką czy może raczej wygnaniem, do którego zmusza ją ciężarna kobieta, żona jednego z oprawców, mieszkająca teraz w domu Lauschmannów, nazywana w powieści Żeną. Najpierw na siłę karmi wycieńczoną Gitę, pozostawioną przez mężczyzn, aby umarła z głodu. Później daje dziewczynie torbę

z dokumentami, kanapkę na drogę i wysyła ją do obozu przejściowego dla Niemców. I mimo, że Žena ma w sobie na tyle empatii i odwagi, że ocala dziewczynie życie, to wcale nie postrzega jej inaczej niż pozostali:

„*Seš Němka.*“ (...)

„*Nejsem. Mám československé občanství. Jsem...*“

„*To je němlich to samý. Češka, ale Němka.*“ (ibidem: 48-49).

Gita zaczyna orientować się w nowo obowiązujących zasadach. Nie jest już tym, za kogo się uważa, tym kim się czuje, ale tym, za kogo mają ją inni. Tożsamość, która w normalnych warunkach buduje się w dialogu między jednostką a jej otoczeniem, teraz jest narzucana odgórnie, wbrew woli jednostki. Gita nie chce się na to zgodzić i mimo, że jest wyczerpana, znajduje w sobie siłę i ironicznie, ciętym językiem odpowiada Ženie:

„*Heleďte, vrátila jsem se **odtamtud**, kde do mě zas hustili, že jsem Židovka. A že jsem Židovka, to jsem nevěděla, doma mi to nikdo neřekl, až před tím, než nás odvezli... A s čím na mě přijдете zítra? Třeba jsem ještě něco, o čem vůbec netuším. Co se dozvím příště, jakou nálepkou budu muset nosit? Já mám čelo široké, rozlehlé jak přistávací letištní plocha, tam se může nalepit cokoliv, vypalit jakékoliv znamení.*“ (ibidem: 48-49).

Bunt Gity na niewiele się zdaje. Denemarková, przedstawiając sceny bezmocy Gity, pokazuje, że agresja nazistów na zawsze zmieniła świat. Nie ma już powrotu do Pierwszej Republiki.

A proč jste raději nezůstala v koncentračním táborě pro židovské rodiny? (ibidem: 68)

W obozie przejściowym Gita zaczyna rozumieć reguły tej okrutnej gry, w której wbrew własnej woli bierze udział. Pierwszą myślą, która pojawia się w jej głowie, kiedy dociera do obozu jest to, że język, którym przemówi, ją określi: *Jazykem, kterým promluvím, se zařadím. Slovy, která z úst vykulatím, se postavím čelem ke zdi, nebo do šiku mocných. Věty promísené s mými slinami mě z příjezdové rampy, z obrovského holého péronu nasměrují buď doleva k plynovým pecím, nebo doprava k naději na přežití* (ibidem: 58). Denemarková, która sama jako pisarka precyzyjnie dobiera każde słowo, dla której pisanie to laboratorium (patrz Denemarková 2013) wskazuje tu na niebywałą siłę języka. Przed wojną Gita nie musiała wybierać. Teraz wie, że aby mieć chociaż cień szansy na to, że nie zostanie deportowana, musi mówić po czesku. Język, z jednej strony, służy uwierzytelnieniu tożsamości. Z drugiej zaś, stygmatyzuje. Wie o tym również Niemka, towarzysza Gity z obozu przejściowego, która posługuje się łamaną czeszczyzną: *Řeknu, ať šeptá německy. Přestane se vrtět. Ale*

i slova své mateřštiny propouští opatrně, s palčivou nechutí. Ať už je obsah jakýkoliv, má na paměti, že zvuk tohoto jazyka je trestán. Pro mě slova vyslovená v jakémkoliv jazyce neznamenají nic (ibidem: 64). Podobnie jak w rozmowie z Żeną także w obozie rodzi się w Gicie sprzeciw wobec tego szaleństwa, któremu ulegli najpierw Niemcy, a później Czesi. Gita chce sama określać swoją tożsamość. Jednak dla Niemki pozostaje Żydówką: *Pohrdá mnou, protože jsem opovrhla výsadou spokojeného života v baráku na východě. Pohrdá mnou, protože jsem nevděčná, nenávistná Židovka. Pohrdá mnou. Aniž by to přiznala* (ibidem: 68). Denemarková po raz kolejny stawia swoją bohaterkę w groteskowej sytuacji, Niemka bowiem pyta Gitę: *A proč jste raději nezůstala v koncentračním táboře pro židovské rodiny?* (ibidem: 68). Pytanie to jest tak absurdalne, że aż śmieszne. Humor rodem z Gogola, *и смешно и грустно*, w powieści Denemarkovej nie ma rozbawić, to śmiech przez łzy, to sól sypana na jęczącą się ranę.

Aby wydostać się z obozu dla Niemców Gita po raz kolejny musi tłumaczyć się ze swojego pochodzenia w rozmowie z naczelnikiem:

„Podívej se, děvkeno, to není tak jednoduchý. Jsou věci, kterým ve tvém věku rozumět nemůžeš. Pro nás Čechy je tvůj otec německý konfident. Provinil se proti české národní cti. Proto mu národní obor zabral – právem – veškerý majetek.“ (...)

„Ale jak to, že pro hajláky, co ho v Osvětimi zabili, byl táta židák, jenom židák. Já chodila do českých škol, jsem židovské národnosti, občanství mám československé, mrkněte do těch papírů (...).“ (ibidem: 71).

Gita przyobleka teraz skórę „żydówki“. Jest czujną obserwatorką, uczy się od otoczenia, wie, że wybór odpowiedniej „etykiety“ to kwestia życia lub śmierci.

Mimo to Gita to jednak tylko kilkunastoletnia dziewczyna, która próbuje odnaleźć się w świecie, który nagle zaczął rządzić się absurdalnymi regułami i szafować pojęciami narodu, rasy oraz kolektywnej winy. Denemarková w subtelny sposób pokazuje niepewność Gity, jej dezorientowanie. Gita już sama nie wie, kto jest kim. Wątpi, czy ciocia, którą zawsze uważała za Czeszkę, dalej nią jest.

„(...) A taký se pokusím urychleně kontaktovat tu tvoji tetu. Je Češka?“

„Je.“ (...) „Teda... podle mě.“ (ibidem: 72).

Konfrontacja z przeszłością

W 60 lat po wojnie Gita postanawia skonfrontować się z demonami przeszłości i odwiedzić rodzinną miejscowość. Kiedy w 2005 roku jej rodzice zostają zrehabilitowani,

decyduje zamiast zwrotu majątku zażądać od mieszkańców Puklic, aby wystawili pomnik jej ojcu. Mentalność mieszkańców rodzinnej miejscowości jednak nie zmienia się ani na jotę. Następują tylko powierzchowne zmiany, które Denemarková z właściwym sobie czarnym humorem i groteską symbolicznie obrazuje za pomocą zmiany nazwiska jednego z bohaterów – Klein, syn fryzjera, który torturował Gite, kiedy ta wróciła z obozu, teraz nazywa się Malý, jest przecież stuprocentowym Czechem: „*Já se jmenuju Malý, paninko, Vlastimil Malý. Rodilý Čech. Dycinky rodilý Čech.*“ (ibidem: 136).

Natomiast, mimo upływu lat i zmiany pokoleniowej, retoryka mieszkańców Puklic pozostaje taka sama. Gita to dla nich *stará Němčourka* (ibidem: 142) albo *Němkyně* (ibidem: 177), jej brat Adin to *(m)rtvej židovskej sudeťák, kterýho nešlo nikam vodsunout* (ibidem: 169), a cała rodzina Lauschmannów to naziści i kolaboranci: „*To je sice všecho moc pěkný, co nám tu vo paní Lauschmannový vykládáte, pane doktore, ale my máme zasejč svý informace. A ty sou teda dost vodlišný. Její foťřík byl potrestanej jako nacista.*“ (ibidem: 95).

Po stronie Gity staje jedynie dręczona wyrzutami sumienia Žena i jej syn Denis, który jako dziecko wykopał w sadzie jabłoniowym mieszczącym się za domem czaszkę Adolfa Lauschmanna.

Współczesne powroty Gity do Puklic, łącznie jest ich sześć, można interpretować jako oskarżenie autorki w stosunku do Czechów. Pukliczanie po upływie 60 lat od wojny nadal patrzą na siebie i wydarzenia z przeszłości bez samokrzytyki, wybielają się, próbują usprawiedliwiać. Swoimi powrotami Gita po raz kolejny ukazuje nedorzecznosc narracji, w której jednostka karana jest za „winy narodu“. Oskarża Czechów, że historia niczego ich nie nauczyła. Mówi do Denisa, który próbuje bronić swoich rodaków: „*(...)Vím, kam míříte. Že všichni Němci byli Hitlerova pátá kolona. Já to vím. Že zblbli (...).*“ „*Úplně stejně zblbli Češi v roce čtyřicet pět. Jenomže Češi měli, být bystřejší, Denisi. Prožitých šest let je mohlo varovat. Měli dalším zrudnostem zabránit. A především, a to si, Denisi, jednou na vždy zapamatujte: já nechci být odškodněna jako Němka. Já chci být odškodněna jako člověk, kterému se stalo bezpráví.*“ (ibidem: 222).

Owo ostatnie zdanie jest podsumowaniem rozważań o tożsamości toczących się na kartach powieści *Peníze od Hitlera*. Denemarková pokazuje do czego może prowadzić bezmyślne, bezwzględne posługiwanie się kategoriami narodu, narodowości, i przynależności narodowej. Gita chce, aby widziano w niej nie Niemkę, Czeszkę czy Żydówkę, ale człowieka. Wyrazem tego jest wielokrotnie powtarzane przez Gite, niczym mantra, zdanie: *Já jsem Gita Lauschmannová*.

Podsumowanie

W 1993 roku Václav Maidał na łamach czasopisma *Tvar* opublikował artykuł „Zobraznění německý mluvících postav v české literatuře psané po roce 1945,“ w którym rozważał wpływ beletrystyki na postrzeganie Niemców, w tym także Niemców sudeckich przez czeskie społeczeństwo. Maidał, zastanawiając się nad nieobecnością tego tematu w czeskiej literaturze powojennej, zadał pytanie o przyczyny tej sytuacji: *Nabízí se otázka, zda absence této tematiky byla vyvolána uměle (zásahem cenzury), aby se nejitřila sotva zhojená rána, či zda autoři považovali tento problém za vyřešený, a tedy náležející minulosti, popř. za problém s natolik jasnými a vyznačenými znaménky polarizace (zlý Němec – dobrý Čech), že nebylo třeba se jím zabývat* (Maidał 1993: 5).

Denemarková w swojej powieści odważnie rozdrapuje ranę, o której pisał Maidał. I z pełną świadomością dokonuje rachunku sumienia w imieniu swojego narodu. Odważnie porusza przez niektórych zapomniany, dla wielu niewygodny, a przede wszystkim bolesny temat wysiedlenia Niemców z Czechosłowacji po drugiej wojnie światowej. Maidał pisał o etykietach zły Niemiec – dobry Czech. Denemarková w swej powieści ani nie zachowuje ani nie odwraca tych ról. Świat, który przedstawia, nie jest czarno-biały. Walka Gity o odzyskanie tożsamości człowieka jest jedną z osi powieści i ukazuje dramat, który dokonuje się, kiedy jednostce odbiera się prawo do samookreślenia.

SEARCHING FOR NATIONAL IDENTITY IN RADKA DENEMARKOVÁ'S NOVEL *MONEY FROM HITLER*

Summary

This article deals with the theme of identity which is one of the axes of Radka Denemarková's novel *Money from Hitler* (2006). The plot of the novel is build around post war returns home of Gita Lauschmann and her struggle to regain the identity of a human. In Gita's story Denemarková managed to capture the drama and the harm that is being done to an individual when they are deprived of the right to self-identification. Using hyperbolized images Denemarková contrasted idyllic view of the pre war world of the First Republic form Gita's childhood memories with the horror of the Protectorate, war atrocities, the tragedy of the Holocaust and its aftermath. This contrasts is created by Denemarková in order to emphasize the madness and injustice of forcing collective labels upon individuals.

The novel shows that a language which serves as a way of expressing one's identity, in the war and post war reality was also used a tool of violence and could be stigmatized. The novel is a strong critique of the notion of collective guilt. It is a call to Czech society to deal with forgotten past and clear national conscience.

Bibliografie

1. BRYANT, Ch. C. *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*. Cambridge, 2007.
2. BUCHOLTZ, M., HALL, K. "Language and Identity", [w:] *A Companion to Linguistic Anthropology*. Red. Duranti, A., Oxford, 2004.
3. ČAPKOVÁ, K. *Češi, Němci, Židé?: Národní identita Židů v Čechách 1918-1938*. Praha, Litomyšl, 2005.
4. DENEMARKOVÁ, R. „Mám ráda vlaštovky“. Rozmowę przeprowadził Lojín, J., [w:] *Vaše literatura*, 2013 <<http://www.vaseliteratura.cz/rozhovory/47-clanky/2922-rozhovor-s-radkou-denemarkovou.html>>, [data dostępu: 30.03.2015].
5. DENEMARKOVÁ, R. *Peníze od Hitlera. Letní mozaika*. Brno, 2009.
6. FRIEDMANN, F. *Mravnost či oportunita?: několik poznámek k anketě akad. spolku "Kapper" v Brně*. Praha, 1927.
7. MAIDL, V. „Zobraznění německých mluvících postav v české literatuře psané po roce 1945,“ [w:] *Tvar*, 1993, roč. 4, č. 9, <<http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=Tvar/4.1993/9/4.png>>, [data dostępu: 25.03.2015].
8. ŠAMANOVÁ, G. „Národnost ve sčítání lidu v českých zemích“. In *Naše společnost* Praha, 2005.
9. ZAHRA, T. *Kidnapped souls: National indifference and the battle for children in the Bohemian lands, 1900–1948*. Ithaca, 2008.

„SŁAWOMIRA MROŹKA *MIŁOŚĆ NA KRYMIE* W INSCENIZACJI JERZEGO JAROCKIEGO”

Małgorzata ANDRZEJAK-NOWARA

Sławomir Mrożek's „Love in the Crimea” in the staging of Jerzy Jarocki

Abstract: *The topic of my article is a spectacle from The National Theatre in Warsaw, directed by an artist of the Polish theatre, who died in 2012 – Jerzy Jarocki. This excellent performer belonged to such a type of artists having an ability to connect, in a coherent way, literature with historiosophy of writers who inspired his works. He was fascinated with Russian history and it started when he studied directing on Russian Academy of Theatre Arts. Jarocki, as one of the first artists from Poland, presented works of Sławomir Mrożek whose one of the last plays was “Love in the Crimea”. It can be interpreted as an historiosophical allegory presenting history of Russian culture from the end of the Tsarist era, through Stalinism, to capitalism. It can be claimed that “Love in the Crimea” was the work of two great artists almost at the same age – Mrożek and Jarocki, who were connected by a common fascination with Russia and a revolution.*

Keywords: *Russia, revolution, capitalism, history, politics, love, fiction*

Contact: *Uniwersytet Opolski; m.andrzejak-nowara@wp.pl*

Jerzy Jarocki – wybitny polski reżyser teatralny, zmarły w październiku 2012 roku, był jednym z tych nielicznych artystów, którzy w swoich inscenizacjach potrafili połączyć w spójną całość zainteresowania formą literacką z historiozofią zawartą w twórczości pisarzy, których utwory realizowali na scenie. Zainteresowanie Jarockiego rosyjską literaturą i sztuką rozpoczęło się już podczas jego krakowskich studiów aktorskich, gdzie po raz pierwszy zetknął się z dwiema wyrazistymi wizjami teatru: Konstantego Stanisławskiego oraz jego ucznia Wsiewołoda Meyerholda, którego nowoczesne techniki gry aktorskiej potraktował jako „pierwsze samodzielne odkrycie” (Guczalska 1999: 19).

Naturalną konsekwencją owej fascynacji były kolejne studia, tym razem na wydziale reżyserii w moskiewskim GITIS-ie (w Rosyjskiej Akademii Sztuki Teatralnej, znanej także jako Moskiewska Akademia Teatralna, która działa w Moskwie od 1878, pozostając jedną z największych szkół teatralnych na świecie), gdzie w latach 1952-1956 Jarocki studiował

teatr rosyjski, traktując go jako źródło autentycznej, żywej prawdy o teatrze (Guczalska 1999: 19-20). Jadąc do Moskwy młody adept sztuki reżyserskiej nie zdawał sobie sprawy z tego, na jakich zasadach funkcjonuje radzieckie imperium. Wiedza, czym jest komunizm, jego represyjne działania i skutki, przyszła później – właśnie podczas pobytu w Moskwie (Guczalska 1999: 19-20). Oto w jaki sposób Jarocki wspomina tamten okres:

W Rosji otworzyły mi się oczy, zrozumiałem dwoistość rzeczy: pojąłem półprawdy, udawania. Rzeczywistość okazała się podwójna moralnie. Tam objawiało się to na każdym kroku. (...) Zanim zrozumiałem mechanizmy systemu, uderzyły mnie obrazy z życia, zadające kłam obowiązującej fasadzie (Guczalska 1999: 21).

Rozdźwięk między górnolotnymi hasłami i ideologią powszechnej szczęśliwości zaszokował Jarockiego, który stopniowo dowiadywał się o losie rosyjskich artystów i intelektualistów. Wielkie wrażenie wywoływały na nim osobiste dramaty ludzi – przede wszystkim strach profesorów, wewnętrznie złamanych, zmuszanych do kompromisów, głoszenia półprawd i lawirowania. Obserwacja rzeczywistości, nabyta w owym czasie wiedza polityczna i historyczna stały się dla Jarockiego prawdziwą szkołą życia i teatru. Właśnie z doświadczeń rosyjskich wywodzi się jego zainteresowanie miejscami styku i sztuki, prawdy i udania (Guczalska 1999: 21).

Najważniejsze artystyczne inspiracje czerpał Jarocki z utworów polskich pisarzy współczesnych: Witkacego, Gombrowicza, Różewicza i Mrożka. Twórczość tych autorów ukształtowała wrażliwość i język teatru Jarockiego, który wielokrotnie wystawiał dramaty swoich ulubionych autorów. Jako jeden z pierwszych inscenizatorów w Polsce reżyserował teksty Sławomira Mrożka, który także uległ fascynacji historią Rosji. Mroźek pisząc *Miłość na Krymie* w 1992 roku na konkurs w Paryżu, który sztuka wygrała (Baniewicz 2012: 160), był świadkiem rozpadu komunizmu. Pod każdą szerokością geograficzną proces ten budził entuzjazm, pomieszany z niepokojem. Autor absurdalnych, satyrycznych, wreszcie prześmiewczych, groteskowych utworów nie stworzył jednak pastiszu literatury rosyjskiej, choć i tak można jego sztukę interpretować. Jak sugeruje Michał Paweł Markowski, *Miłość na Krymie* nie jest zwykłą alegorią historiozoficzną, przedstawiającą dzieje kultury rosyjskiej od schyłku epoki carskiej, przez stalinizm, po kapitalizm, choć i taka wykładnia znajduje wielu zwolenników.

Miłość na Krymie (dramat napisany w roku 1993 od samego początku cieszył się wielkim zainteresowaniem reżyserów, do dziś jest wystawiany w teatrach całego świata, cieszy się niezmiennym powodzeniem u publiczności. Przedstawia burzliwą historię Rosji

w różnych epokach – od przedrewolucyjnej, poprzez imperium radzieckie, aż po jego rozpad. Ta sama grupa bohaterów (poeta Zachedryński, romantyczna Tatiana, aktorka Lily, inżynier Wolf) przemierza kolejne epoki od 1910 do 1990 roku. Po wyjściu z dziewiętnastowiecznego saloniku w akcie pierwszym, poprzez drugi, w którym po drodze zatrzymują się w rewolucyjnym ZSRR z lat trzydziestych. Panują tutaj – co prawda – urzędnicy rodem z *Mistrza i Małgorzaty*, ale zostało jeszcze trochę miejsca na metafizykę. W trzecim akcie, po upadku Związku Radzieckiego, nie pozostało już nic.

Mrożek określił swój utwór mianem „komedii tragicznej w trzech aktach”. Każda z części odsłania inną twarz Rosji – carską, sowiecką i współczesną. Pierwsza przedstawia miłość niemożliwą, druga – farsowa – przestrzega przed prostytuowaniem się artysty, trzecia traktuje o szaleństwie współczesności. Mrożek zachowując jedność miejsca (Krym i Morze Czarne), „sponiewierał jedność czasu” (Koenig 2007: 3), a jedność akcji rozbił na dwie sekwencje: miłości i historii. „Sekwencja historii biegnie kapryśnie, tak jak szła historia Rosji w dwudziestym wieku: od nadziei, poprzez nieszczęście, do zapaści. Sekwencja miłości rozwija się od czechowowskiej groteski (akt I), poprzez trywialność bułhakowowską, kontrapunktowaną parodią Szekspira (akt II), po czarny kabaret w akcie III, na końcu którego wracamy znowu do Antona Czechowa, do apoteozy niegdysiejszej miłości. I do śmierci” (Koenig 2007: 3).

Autor nie tylko odwołuje się do literatury, ale też manipuluje stereotypowymi wyobrażeniami na temat Sowietów i Postsowietów. Używa skrótów myślowych i wywołujących skojarzenia rekwizytów. W pierwszym akcie stylizowanym na czechowski dramat pojawiają się stałe motywy i postaci: siostry Prozorow wyjeżdżają do Moskwy, Raniewska sprzedaje Wiśniowy Sad, Tatiana jak echo Sonii z *Wujaszka Wani* powtarza, że „trzeba żyć dla ludzi... Pomagać ludziom... Być użytecznym. (...) budować, leczyć, oświecać” (Mrożek 1994: 48). W postaci aktorki Lily Karłownej odnajdujemy Lubow Arkadinę z *Mewy*. Na scenie panuje ta sama niepewna, duszna atmosfera z takim samym parującym samowarem, przy którym pije się herbatę z konfiturami i prowadzi filozoficzne dysputy. Strzelba wisząca na ścianie, zgodnie z zaleceniem Czechowa, dotyczącym funkcjonalności dekoracji, w końcu wystrzeliwuje. Można powiedzieć, że Mrożek w bezpośredni sposób „pasożytuje” na Czechowie (Błoński 2002: 235):

Czechow jest tak rosyjski, że bardziej nie można, (...). Jego komedie są studiami samotności i niemocy: mogą więc unaoczniać rozkład więzi międzyludzkich, będący tematem *Miłości na Krymie* (...) Mrożek pisze sztukę, (której) realistyczna lektura byłaby błędem. Przywołując bohaterów Czechowa, Mrożek

podkreśla, że przedstawia zdarzenia już literackie, (...), tym samym zaś nie musi się liczyć z ograniczeniami miejsca i czasu... Bo na to, co chce opowiedzieć, musi z góry uzyskać prawo pobytu w literackiej fikcji! (Błoński 2002: 236).

Mrozek nie tylko nie napisał sztuki realistycznej, ale posługując się Czechowem, „złamał realistyczną konwencję odziedziczoną (właśnie) po Czechowie” (Błoński 2002: 237). Przy czym tak zwanych ludzi Czechowa „cechuje (...) rezygnacja z terażniejszości i wzajemnej łączności, rezygnacja ze szczęścia w rzeczywistym spotkaniu” (Szondi 1976: 29). W taki właśnie sposób Mrozek przedstawił inteligencję rosyjską u schyłku wieku – taką, jaką widział ją Czechow.

W akcie pierwszym piękni i młodzi bohaterowie Mrozka szukają romantycznych miłości, nawiązują romanse. Niestety, ich uczucia kierowane są nie ku tym osobom, które mogłyby je odwzajemnić. W akcie drugim w innej – sowieckiej terażniejszości – uroczy salonik przekształca się w gabinet cenzora przy wysokim urzędzie Komisarzy Ludowych, a „motywacja działań postaci nie słucha już serca, ani obyczaju” (Błoński 2002: 221). Postaci poddają się obsesyjnym namiętnościom, spotęgowanym strachem i wolą mocy. Erotyka sprowadza się tu coraz częściej do polityki, a sprężyną miłości – jak zauważa Błoński – stała się siła” (Błoński 2002: 220-221). Widać stąd jak na dłoni, że to właśnie historia, uwarunkowania polityczne i społeczne, determinują los człowieka.

Tak więc przepełniona ideałami nauczycielka Tatiana Borodina, odtracona przez ukochanego, porzuca marzenia o prawdziwej miłości. Przyjmuje rolę pragmatycznej komunistki, stając się asystentką i kochanką bolszewickiego aparaczyka Iwana Zachedryńskiego. Ten ongiś subtelny inteligent, przypominający Trigorina z *Mewy*, przeobraża się w zgorzkniałego „Zastępcę Naczelnika do Spraw Widowisk, Prasy i Wydawnictw” – korektora rewolucyjnych poetów. Cierpi z zazdrości o swą sekretarkę, która przyprawia mu rogi z proletariackim poetą Iłją Zubatym. Do kompletu nieszczęśliwych kochanków dołączają: porucznik kawalerii Piotr Aleksiejewicz Szejkin i Lily Karłowna – początkująca aktorka. Kawalerzysta – Szejkin przed laty oświadczył się przekornie Lily, zamiast Tatianie, w której się podkochiwał, rujnując życie nie tylko sobie, ale przy okazji obu kobietom. Wreszcie ostatni rozczarowany w tej galerii nieudaczników – niemiecki budowniczy kolei – inżynier Rudolf Rudolfowicz Wolf, zakochany w Lily, niestety, bez wzajemności, ponieważ ona bardziej gustowała w Iwanie Zachedryńskim. Jednak ze strachu przed odrzuceniem i staropanieństwem – oddała rękę Wolfowi. Natomiast Zachedryńskiego

miłość do Tatiany będzie prześladować do końca życia, czyli przez wszystkie trzy akty sztuki, której akcja rozciąga się na przestrzeni 80. lat.

Z tego pobieżnego wyliczenia kreuje się obraz miłości nieszczęśliwej – niespełnionej. Bo tak naprawdę owa miłość, chociaż obecna w całym dramacie, jako uczucie pełne, nie istnieje. Romantycznie brzmi wyłącznie w tytule dramatu. Stąd, być może, przewrotne dookreślenie autora: „tragiczna komedia”. A może komedia omyłek? To usprawiedliwiłoby obecność Szekspira w drugim akcie sztuki, z jego teatrem wielkich namiętności. Niezliczonych aluzji i bezpośrednich odniesień jest w tekście bez liku, o czym przypomina Małgorzata Sugiera (Sugiera 1997: 275), a więc choćby literackie nawiązania do Zoszczenki, Erdmana, Katajewa czy wczesnego Bułhakowa. Paradoksalnie jednak, to wpisana w Mrożka „Szekspiriada” okazuje się kontrapunktem drugiej części dramatu. Trudno doszukać się miłości, do której odwoływał się autor, zapewniając, że „pierwsze miejsce należy się (właśnie) miłości. Pozostaje rozczarowanie i pustka, a tytułowa miłość okazuje się zwyczajną fikcją.

Tak naprawdę iluzyjność zapowiada nam autor już w didaskaliach (Sugiera 1997: 274), wpisując w swój dramat tradycyjną figurę teatru w teatrze („W ścianie na wprost widowni, centralnej znajduje się wyjście na balkon, a raczej taras. To nie tyle drzwi, ile obramowanie małej scenki w głębi sceny. Wrażenie, że to jest scenka w głębi dużej sceny, jest podkreślone obramowaniem jej pluszowymi kotarami, teraz odsuniętymi i podwiazanymi pluszowymi paskami oraz – od góry – lambrekinem”) (Mrożek 1994: 10). Jarocki w swoim spektaklu realizuje, stara się uwzględnić zalecenia dramaturga. Od samego początku wkraczamy w umowny świat dekoracji, ograniczony nieprzekraczalną barierą między sceną a widownią. Teatralność podkreśla sztuczny horyzont, ujęty w obramowaną sceniczną przestrzeń. W oddali, na równie teatralnym morzu, za kolumnadą landszaftowych cyprysów, mający statek – dla niektórych obiekt bez znaczenia, dla innych pretekst do filozoficznych sporów o wyższości metafizyki nad racjonalizmem. Statek pozostaje na horyzoncie przez całą akcję sztuki. Czasami przesłaniają go elementy scenografii, tak jak to dzieje się w istotnej dla akcji sztuki sekwencji drugiego aktu, gdy Szejkin, a ściślej – jego duch – zjawia się w gabinecie Zachedryńskiego. Widmo porucznika teatralnym gestem pociąga za sznur, odsłaniając kurtynkę – kolejny element teatralnej konwencji. Ukazuje się mocno oświetlona scena wewnętrznego teatryku, który łudząco przypomina barokowe scenki dworskie. Kwintesencja teatru w teatrze – zaprojektowana przez Mrożka, w *dell’artowskiej* wizji Jarockiego.

Melodramatyczne postaci, których nie można zmusić do realnej miłości, ozywają w teatrze snów, wywołane inscenizacją złośliwego ducha Szejkina – teraz w roli dyrektora „zaświatowego teatru” (Sugiera 1997: 275). Poległy porucznik powraca jako wyrzut sumienia Zachedryńskiego. A to dlatego, że przed laty obaj panowie pretendowali do ręki Tatiany. Tyle, że Szejkin nie miał pojęcia o tym, że to on, a nie Zachedryński, był obiektem wdychań pięknej nauczycielki. Przeświadczony o wyższości swojego konkurenta, nie tylko nie poślubił wybranki, ale wiedziony zgubnym przeświadczeniem, że nie ma jej nic do zaoferowania, oprócz nudy garnizonowego życia, ostentacyjnie oświadczył się Lily. Nie brał pod uwagę, że kapryśna aktorka przyjmie jego oświadczyny. Ale tak się stało i porucznik musiał salwować się ucieczką aż na front, gdzie wkrótce poległ w straceńczej walce pod dowództwem generała Wrangla¹. Lily natomiast pocieszyła się w ramionach Wolfa. Po latach, gdy Tatiana zdecydowała się zostać kochanką Zachedryńskiego, Szejkin przybywa z zaświatów, inscenizuje dla zniechęconego rywala szekspirowskie epizody, parodiując prawdziwe zdarzenia.

Postaci w kostiumach i maskach z komedii *dell'arte* wcielają się w szekspirowskich bohaterów. W pierwszej odsłonie *Snu nocy letniej* – Tatiana jako Tytania kopuluje z Osłem-Zubatym, proletariackim poetą. W konwencji teatru *dell'arte* miłosne igraszki wypadają groteskowo, ale jednak złośliwa aluzja, w dodatku trywialnie przedstawiona udreńczy naczelnika. W kolejnej szekspirowskiej odsłonie rywalka Tatiany do serca Szejkina, aktorka Lily, wciela się w Desdemonę i wspólnie ze swoim mężem inżynierem Wolfem, pod postacią Otella – wyśpiewuje wyrok śmierci na nieprawomyślnym cenzorze, jako arię operową (Baniewicz 2012: 164). Tak, jak chciał Szekspir, zostaje słusznie uduszona, a niemiecki Otello już z własnej inicjatywy, po żonie zabija także jej eks-kochanka – Zachedryńskiego.

Mrożkowo-szekspirowska sekwencja *Miłości* w drugim akcie, któremu – jak rozpoznaje Elżbieta Baniewicz – patronuje Bułhakow i Majakowski, to już nie tylko płątana intertekstualnych gier, zabawa konwencjami i warstwą metajęzykową, pomiędzy teatrem absurdu rodem z Witkacego a komedią *dell'arte*. To stopniowe degradowanie uczuć, które tak naprawdę nigdy nie miały szans się rozwinąć.

¹ Piotr Nikołajewicz Wrangel – baron, generał porucznik armii Imperium Rosyjskiego, uczestnik wojny z Japonią, I wojny światowej i wojny domowej w Rosji. Uważał, że przyszła Rosja powinna być dobrowolną federacją narodów byłego imperium carów. Uznał prawo do niepodległości Polski i Ukrainy. Skutecznie bronił Krymu przed Armią Czerwoną od kwietnia do listopada 1920 r. wykorzystując jej maksymalne zaangażowanie na frontach wojny polsko-bolszewickiej. Do walki z bolszewikami Piotr Wrangel chciał wykorzystać Armię Powstańczą Nestora Machny. Jednak próby nawiązania sojuszu nie powiodły się. Po rozejmie polsko-bolszewickim (który według niego był zdradą walczących na Krymie białogwardzistów) uległ przeważającym siłom Armii Czerwonej. Położyło to faktyczny kres wojnie domowej białych z czerwonymi.

W akcie trzecim następuje jeszcze większy stopień degradacji już nie tylko miłości, ale świata. Ta część spektaklu eskaluje „mgławicą pustych teatralnych gestów, nieskładających się już w żaden porządek” – jak zauważa Małgorzata Sugiera. „Żywi spotykają umarłych, nie do końca pewnych swego zaświatowego statusu” (Sugiera 1997: 276). W tym akcie nie tylko ludzie, ale także przestrzeń i czas szaleją. Lily Karłowna przemienia się we własną babkę i cofa do jej czasów. Razem z mężem sprawiają wrażenie, jakby pomylili epoki. Zachedryński, wbrew zasadom z poprzednich aktów, zdążył się już zestarzeć, ponieważ Mrożek założył, że jego bohaterowie pomimo upływu czasu, nie starzeją się. Ten chwyt krytycy zwykle odczytywali, jakoby nie starzeli się ci, którzy prawdziwie kochają. Inna teza, weryfikująca poprzednią mówi, że nie starzeją się również tacy, którzy potrafią zaadoptować się do każdych warunków. Z kolei według Sugierę „bohaterowie Mrożka nie mogą się zestarzeć, bo przecież na ich stuletnim bez mała doświadczeniu ludzi dojrzałych i świadomych opiera się siła scenicznego obrazu świata na opak” (Sugiera 1997: 279). A może przyczyna starości Zachedryńskiego jest bardziej prozaiczna? Być może zestarzał się na skutek wielu lat spędzonych w łagrze, gdzie trafił w końcu drugiego aktu, z powodu donosu Zubatego, którego działania „przekładały się na maksimum: zwycięża ten, kto pierwszy donosi” (Baniewicz 2012: 163). A, że towarzysz Iwan (Zachedryński) niezbyt gorliwie wypełniał obowiązki cenzora, i niedostatecznie mocno „brzydził się kapitalizmem” (Mrożek 1994: 38), musiał zostać zesłany.

W paroksyzmie szalejących scenicznych efektów przemaszerowują przez scenę upiory rosyjskiej historii: generalski tułów bez głowy, który uzupełnia paradująca gdzieś na horyzoncie, ale w przeciwnym kierunku, monstrualnej wielkości głowa popa. W stroju koronacyjnym pojawia się caryca Katarzyna i w ekshibicjonistycznym geście odsłania nagie łono. Jakby tego było mało, na proscenium spaceruje wbity we frak wilkołak, z niedźwiedzią głową, popychając przed sobą dziecinny wózek z gęsią w środku. Czy to w nawiązaniu do pierwszego aktu, w którym bohaterowie straszili się nawzajem krążącym po okolicy wampirem, czy może – jak to sugeruje Sugiera i ku czemu ja także się skłaniam – w prześmiewczej parodii arkadyjskiej szczęśliwości (z poprzedniej epoki w pierwszym akcie przedstawienia).

W ostatniej sekwencji w zwiewnym kostiumie z pierwszego aktu, z tą samą białą parasolką, pojawia się młoda Tatiana Borodina. Dokładnie taka, jaką pokochał ją przed osiemdziesięciu laty Iwan Zachedryński. Przy wtórce chorałów cerkiewnych, w niebiańskiej

poświacie nadpływa, prawie dosłownie, w swoim zjawiskowym pięknie. Teatralność jej kroków ujawnia się w nadwyrazistej pantomimie.

Miłość na Krymie, „wywodząca się tyleż z literatury, co z historii, snu, jawy, wyobraźni i wiedzy, nade wszystko została świetnie napisana (Baniewicz 2012: 164). „Tragiczna komedia” Mrożka pod ręką Jarockiego stała się jednym z najlepszych spektakli, jakie w ostatnich latach można było obejrzeć na naszych scenach” (Baniewicz 2012: 164).

Można śmiało zaryzykować stwierdzenie, że po raz kolejny Mroźek okazał się prorokiem. Przewidział, że rosyjscy oligarchowie będą tęsknić do czasów podbojów, mocarstwowej Rosji i do Katarzyny Wielkiej i upomną się o swoje terytorium. Jednak nawet on – mistrz absurdu nie zdołał przewidzieć wszystkiego. I z całą pewnością gdyby żył, uznałby za stosowne dopisać do swojej sztuki stosowny epilog – dalszy ciąg burzliwej historii Rosji.

Jedno nie ulega wątpliwości. Przy scenicznej pracy nad *Miłością na Krymie* w Teatrze Narodowym spotkało się dwóch wielkich twórców, niemal równolatków – Mroźek i Jarocki, których połączyła wspólna fascynacja Rosją i rewolucją.

ŚLAWOMIR MROŹEK’S “LOVE IN THE CRIMEA” IN THE STAGING OF JERZY JAROCKI

Summary

In my article I present a spectacle of a director who, as one of many theatre artists, was able to connect interests of literature with historiosophy included in works worth to present on a stage. It was an excellent performer of the Polish theatre – Jerzy Jarocki – who died in 2012. The artist was fascinated with Russian history which bloomed during his studies on Russian Academy of Theatre Arts – one of the biggest theatre schools in the world. A few years in Moscow made him aware of complicated past of the Russian empire and let to know not only theatre events of this country. Thus, he mentioned this topic in his spectacles. What is essential, Jarocki, as one of the first directors in Poland, presented Mroźek’s works, and the writer was also interested in turbulent Russian history. One of the last plays of Mroźek is “Love in the Crimea”, written in 1992 and winning a contest in Paris. It needs to be emphasized that Mroźek did not create a pastiche of Russian literature, even though it can be interpreted this way. Not only is the play an ordinary historiosophical allegory, but it also

depicts history of Russian culture at the end of the Tsarist era, through Stalinism, to capitalism. Such an idea also finds many supporters. Mrożek described his work as a “tragic comedy in 3 acts” which reveals different faces of Russia – Tsarist, Soviet, Contemporary. It is worth to say that “Love in the Crimea” was the last common work of two magnificent deceased artists – Jerzy Jarocki and Sławomir Mrożek.

Bibliografia

1. BANIEWICZ, E. Pokrzywione drzewo człowieczeństwa. [w:] tejże, *Dziwny_czas. Szkice o teatrze z lat 2000-2012*. Kraków-Warszawa, 2012.
2. BŁOŃSKI, J. *Wszystkie sztuki Sławomira Mrożka*. Kraków, 2002.
3. GUCZALSKA, B. *Jerzy Jarocki artysta teatru*. Kraków, 1999. s. 19.
4. KOENIG, J. *La belle époque*. „Teatr” 2007, nr 4. s. 3-4.
5. MROŻEK, S. *Miłość na Krymie*. Warszawa, 1994.
6. SUGIERA, M. *Dramaturgia Sławomira Mrożka*. Kraków, 1997.
7. SZONDI, P. *Teoria nowoczesnego teatru. 1880-1950*. Tłum. E. Misiołek, Warszawa, 1976.

HETEROGENICZNOŚĆ BOŚNI I HERCEGOWINY OCZAMI IVO ANDRICIA. O NAZWACH WŁASNYCH W PRZEKŁADZIE LITERACKIM

Martyna ECLER-PASKU

The heterogeneity of Bosna and Herzegovina in the eyes of Ivo Andric. Proper names in the literary translation

Abstract: *The article tries to look at the notion of meanings of some proper names in translation of literature, that is, in the process of communication of two linguistic-culture spaces. On the example of several chosen ethnonyms and anthroponyms appearing in the Ivo Andric's novels 'The bridge on the Drina River' and 'Bosnian Chronicle' we will present the problem of borderlands and heterogeneity of the Balkan region. The communication between cultures in the novels by Andric is not the exclusive domain of the translation – the novel is written in the multicultural and multiethnic environments.*

Keywords: *Ivo Andric, heterogeneity of Bosna and Herzegovina, semiosphere, proper names, literary translation*

Contact: *Uniwersytet Opolski; martyna.ecler@gmail.com*

Jednym z zagadnień współczesnych badań przekładoznawczych jest zagadnienie tłumaczenia literatury pięknej, dlatego również onomastyka literacka staje się polem badań teoretyków przekładu. Artykuł ten jest próbą przyjrzenia się funkcjonowaniu nazw własnych w serbskich¹ oryginałach powieści *Most na Drinie (Na Drini ćuprija)* oraz *Konsulowie ich cesarskich mości (Travnička hronika)* znanego południowosłowiańskiego pisarza i noblisty Ivo Andricia oraz w polskich przekładach autorstwa Haliny Kaliny. W oparciu o wybrane etnonimy i antropimimy zostaną przedstawione aspekty semantyczne i kulturowe nazw własnych, które pełnią istotną rolę w interpretacji obu powieści oraz są odbiciem heterogenicznej kultury oryginału.

Proces tłumaczenia zakłada konfrontację nieprzystających do siebie systemów językowo-kulturowych. Przekład jest zatem komunikacją dwóch przestrzeni semiotycznych – semiosfer (Łotman 1999), które kumulują doświadczenia historyczne i społeczne, tradycje

¹ Język dzieł Andricia oraz jego przynależność narodowa są zagadnieniami niezwykle złożonymi i dyskusyjnymi. Przyjmuję więc, że autor pisze po serbsku, jednocześnie uznaję także jego przynależność do innych południowosłowiańskich kultur narodowych i kanonów literackich.

religijne oraz hierarchię wartości określonej grupy narodowej. Źródłem problemów w dialogu międzykulturowym są więc odmienności systemów kulturowych i różnice językowe². W przypadku dzieł Andricia rozbudowany dialog międzykulturowy ma miejsce już w oryginale.

Przeciętny polski czytelnik obu powieści akceptuje w pełni model, który został przedstawiony w przekładzie wraz z właściwymi dla własnej kultury konotacjami. Odbiorca przekładu obcuje więc z przełożoną powieścią jak z samoistnym dziełem literackim (Legeżyńska 2013: 241), dlatego nie zauważa różnic w ekwiwalencji, różnego typu modyfikacji i neutralizacji znaczeń. Czytelnik tekstu rodzimego posiada więc odmienne kompetencje kulturowe niż czytelnik przekładu (zob. Czerwiński 2013: 21).

Nazwa własna jako znak ewokujący istotne treści dla interpretacji kultury narodowej

Przyjęcie koncepcji semiosfery Jurija Łotmana umożliwia usytuowanie nazw własnych – obok innych znaków – w szerokim uniwersum komunikacji i kultury, dlatego możemy je rozpatrywać jako nośniki znaczeń symbolicznych. Nazwy własne kryją w sobie pokłady informacji presuponowanych (zob. Martuszevska 2000: 529) właściwych kulturze, w której funkcjonują. Zatem semioza nazw własnych nie ogranicza się do sfery denotacji (jak przyjmuje logika), lecz ewokuje także złożone treści kulturowe – asocjacje wartościujące, komplementarne odniesienia do sfery światopoglądów czy nawiązania do rozbudowanych relacji, wyznaczających granice między przestrzenią „naszą” i „obcą”. Ponieważ nazwy własne funkcjonują w semiosferze, ich prymarna funkcja desygnacyjna – denotacja traci na znaczeniu w stosunku do funkcji symbolicznej – konotacji, która ma istotniejszy wpływ na interpretację znaku w dziele literackim. Informacje presuponowane ulegają jednak w przekładzie na język obcy w sposób naturalny modyfikacji, oswojeniu i/lub neutralizacji.

Jednym z najistotniejszych problemów przekładu nazw własnych jest uzmysłwienie sobie, że odnoszą się one do podziału przestrzeni na uznawaną za własną i uznawaną za obcą. Nazwy własne *Praga*, *Belgrad* czy *Warszawa* mają odmienne konotacje w kulturze czeskiej, odmienne w polskiej czy serbskiej, gdyż każda kultura narodowa posiada własną aksjologiczną mapę wartości, na której są również usytuowane onimy (zob. Chlebda 2002: 15-25). Nazwy miejsc są oczywiście w pewien sposób drogowskazami dla czytelnika oryginału (Czerwiński 2013: 34), poza fizyczną denotacją geograficzną ewokują różne

² Maciej Czerwiński (Czerwiński 2013: 22-29) zauważa, iż ważnym czynnikiem w procesie translacji jest odmienność modeli kulturowych tj. nieprzystawalność uniwersów kulturowych, dlatego w jednakowym stopniu różnią się od siebie zarówno uniwersa kulturowe, jak i środki językowe – nośniki odmiennych znaczeń.

znaczenia wartościujące. W przekładzie modyfikacji ulegają zazwyczaj konotacje, dlatego toponimy pozostają najczęściej wyłącznie odniesieniami geograficznymi. W języku polskim czy czeskim *Sarajewo*, *Trawniki* czy *Wyszegrad* są nadal nazwami miast, jednak ich znaczenia kulturowe ulegają neutralizacji.

Wpływa na to historyczne uwarunkowanie nazw własnych. W polskiej kulturze złożone treści konotacyjne zgromadzone są w onimach, takich jak *Grunwald*, *Katyń* czy *Wiedeń*. Dla czeskiej kultury jest to np. *Biała Góra* (*Bílá hora*), a dla serbskiej *Kosowo*. Toponimy te przecież nie tylko wskazują jakieś konkretne miejsca, lecz również konotują określoną wiedzę i określone wartościowanie. Stanisław Gajda (Gajda 2004: 21) pisze o tzw. *narodowokulturowym komponencie znaczenia*, który jest zdolnością jednostek językowych do przechowywania wiedzy o rzeczywistości. Zatem nazwy własne gromadzą doświadczenia historyczno-kulturowe wspólnoty językowej (Gajda 2004: 21-25), w której funkcjonują, tym samym mają potencjał mitotwórczy, a nawet mitologiczny (zob. Uspienski 1998: 63-80).

Powieści Ivo Andrića jako odbicie heterogenicznej kultury oryginału

Przynależność narodowa Andrića szczególnie w ostatnim dwudziestolecu jest przedmiotem sporów (Małczak 2011: 119), bowiem prawo do nazywania go własnym wysuwają zarówno Serbowie, Chorwaci jak i Bośniacy (Czerwiński 2013: 27). Często jest klasyfikowany jako pisarz bośniacko-hercegowiński lub bośniacko-serbsko-chorwacki, ponieważ nie można go przypisać wyłącznie do jednego z wymienionych narodów (Małczak 2011: 108).

W powieściach *Most na Drinie* oraz *Konsulowie ich cesarskich mości* zostało przedstawione wieloetniczne pograniczne uniwersum kulturowe Bośni, i w pewnym sensie szerzej – Bałkanów. Problem podziału przestrzeni w powieściach wyraźnie widać na przykładzie etnonimów i antroponimów. Oba miasteczka zamieszkują chrześcijanie – Serbowie i Chorwaci, muzułmanie oraz Żydzi. Akcja *Mostu na Drinie* toczy się od 1516 do 1914 roku w Bośni, która znajduje się w granicach Imperium Osmańskiego, a następnie przechodzi pod panowanie austriackie. W centrum powieści znajduje się słynny most na rzece Drinie w Wyszegradzie ufundowany przez wielkiego wezyra Mehmeda Paszę Sokolovicia. W drugiej powieści Andrića czytelnik zapoznaje się z siedmioma latami z historii Trawnika (1807-1814) pod rządami osmańskich wezyrów, w czasie których swoje interesy na ziemiach bośniackich realizują również Austriacy (konsulowie Josef von Mitterer i von Paulich) i Francuzi (konsul Jean Daville).

Ivo Andrić żył i tworzył na pograniczu narodowo-etnicznym, dlatego przeniósł w sposób naturalny do swoich powieści polifoniczność własnej kultury. Dzieła Andrićia powstawały zatem na styku wielu kultur, czego konsekwencją jest niemożność wyznaczenia jasnej granicy między tym co swoje i obce. Dlatego też binarny obligatoryjny podział na znaki wyłącznie swoje/nasze i obce/ich nie jest możliwy.

Wieloetniczny charakter i pograniczność kultury wyjściowej narzuca przyjęcie modelu skalarnego (zgodnego z teorią prototypu wzorowaną na rodzinnym podobieństwie Ludwiga Wittgensteina) od nazw ewokujących swojskość do tych, które ewokują obcość. Przyjmuję więc umowny podział nazw na ewokujące swojskość, ewokujące obcość oraz ewokujące jednocześnie swojskość i obcość, które nazywam hybrydycznymi.

Polskiemu czytelnikowi obcy jest spór o przynależność narodową autora, jak również obca jest problematyka pogranicznego obszaru Bośni i Hercegowiny, a w ślad za tym – kontrowersje związane z islamizacją ludności chrześcijańskiej i jej konsekwencjami. Sama nazwa miasteczka *Višegrad* (pol. Wyszegrad) może być dla przeciętnego polskiego odbiorcy przekładu myląca, ponieważ zdecydowanie lepiej znany jest węgierski *Visegrád* (pol. Wyszehrad), który niejako automatycznie konotuje dzisiaj Grupę Wyszehradzką (Czerwiński 2013b: 38-55). Tymczasem *Višegrad*, który Andrićowi posłużył za miejsce akcji *Mostu na Drinie*, po zaistnieniu powieści w południowosłowiańskiej semiosferze zyskał dodatkowe treści. Prawdziwy *Višegrad* i powieściowy *Višegrad* zlały się w jedno miasto, niemal niemożliwe wydaje się znalezienie i postawienie granicy między prawdą i fikcją. Zwłaszcza most na rzece Drinie stał się dla Serbów, Chorwatów i Bośniaków ikoną Wyszegradu i obecności kultury islamskiej na Bałkanach.

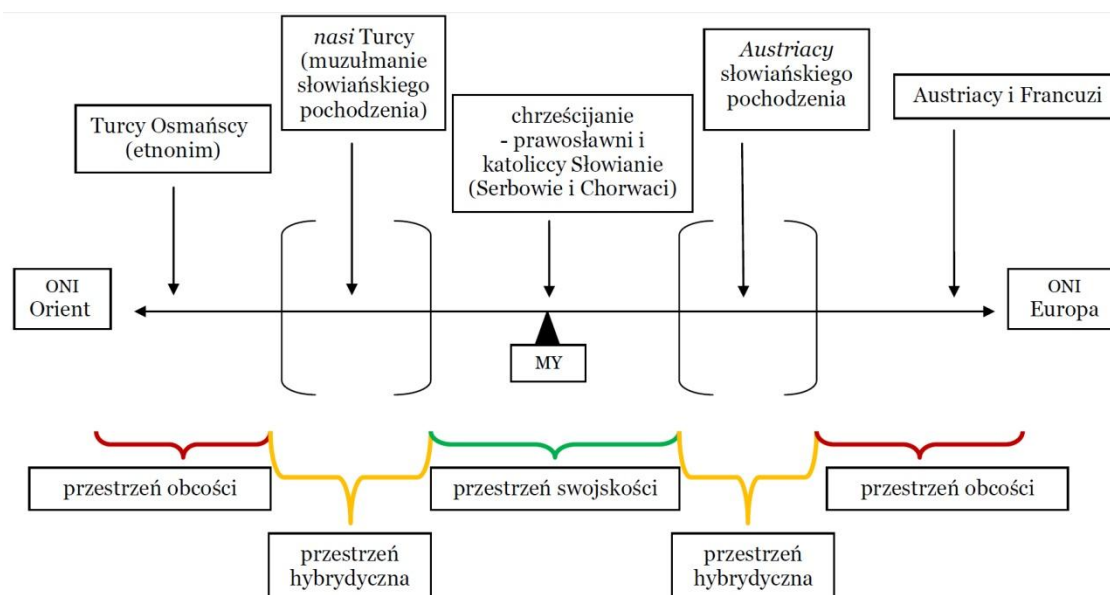
Taka heterogeniczność kultury oryginału, w tym silnie zaakcentowany pierwiastek osmańskiej okupacji oraz wpływów europejskich mocarstw sprawia, że sytuacja przedstawiona w obu powieściach musi znaleźć swoje odbicie w przekładach. Ten orientalny charakter powieści Andrićia narzuca model przekładowy – znaczną egzotyzację polskich tłumaczeń.

Jednak nadmierna egzotyzacja przekładu może powodować efekt całkowitej neutralizacji konotacyjnych cech semantycznych adaptowanych nazw. Tłumacz, chcąc przenieść heterogeniczność Bośni i Hercegowiny zawartą w oryginałach do kultury docelowej, podejmuje określone decyzje, których skutkiem są modyfikacje w obszarze semantyczno-kulturowym, mające pewne konsekwencje dla interpretacji przekładu. Tymczasem przekładowość tekstu – tzn. jego wtórność względem oryginału – ujawnia się

dopiero w określonych kontekstach, w zestawieniu z oryginałem lub/i innym przekładem tego samego dzieła literackiego (Legeżyńska 2013: 241).

Miasteczko bośniackie jako przestrzeń hybrydyczna w powieści. Słowo o etnonimach

W obu powieściach akcja toczy się w miasteczkach bośniackich o orientalnym charakterze – kasabach, w których wzajemne relacje grup etnicznych są bardzo skomplikowane. Oczywiście chrześcijanie (Serbowie i Chorwaci) zajmują przestrzeń swojskości. Tymczasem *nasi* Turcy – czyli muzułmanie słowiańskiego pochodzenia, będący integralną częścią miasteczek, balansują pomiędzy światem naszym i obcym, czyli w przestrzeni hybrydycznej. Sfera swojskości jest więc przestrzenią rdzennych mieszkańców Bośni – chrześcijan, obcą organizują przeciwnicy, którzy przybyli z zewnątrz (Turcy Osmańscy, Austriacy, Francuzi), natomiast hybrydyczną tworzą ci mieszkańcy, którzy stają się pomostem między obiema tymi przestrzeniami – swojskości i obcości (*nasi* Turcy i *nasi* Austriacy). Jednocześnie granice między tymi sferami są bardzo płynne i elastyczne. Zmieniają się również w zależności od kontekstu:

Etonim *Turcy* pod wpływem okoliczności historycznych stał się w kulturze bośniackiej znakiem polisemantycznym – tzn. jednocześnie obsługuje dwie kategorie semantyczne – jest onimem i apelatywem³. Nazwa prymarnie oznacza Turków Osmańskich,

³ Przeniesienie etnonimu *Turcy* do zbioru wyrazów pospolitych polega na rozszerzeniu klasy denotatów. Więcej o procesie apelatywizacji onimów pisze Ewa Masłowska (Masłowska 1991: 29-40).

częściej jednak w obu powieściach odnosi się do *naszych* Turków lub oznacza po prostu wyznawców islamu.

Wydaje się, że nawet tłumaczka nie dostrzegła rozróżnienia na Turków obcych i Turków swojskich w poniższym fragmencie.

Još otkako se **Turci** povukli iz Mađarske, odnosi između **Turaka** i hrišćana bivali su sve teži i složeniji i opšte prilike se pogoršavale. (TH: 11)⁴

Odkąd **Turkom** przyszło opuścić Węgry, stosunki pomiędzy **nimi** a chrześcijanami stawały się coraz przykrzejsze i bardziej skomplikowane, a sytuacja w ogóle się pogarszała. (KCM: 32)

W tłumaczeniu znajdujemy bowiem etnonim oraz zaimek osobowy, podczas gdy w oryginalnym tekście Andricia nazwa własna pojawia się dwukrotnie, najpierw w funkcji etnonimu, następnie zaś w funkcji apelatywu. Tłumaczenie powyższego fragmentu mogłoby więc wyglądać inaczej:

O czasu kiedy **Turcy** wycofali się z Węgier, stosunki między **Turkami** i chrześcijanami bywały coraz bardziej przykre i skomplikowane i sytuacja ogólnie się pogarszała.⁵

Hybrydyczność wzajemnych relacji chrześcijańsko-muzułmańskich w Bośni można zaobserwować na przykładzie wielu wydarzeń przedstawionych w powieściach. W obliczu niedogodności i trudności, które wynikają z działań władzy osmańskiej oraz wobec przybyszów z Europy, słowiańscy muzułmanie tworzą z pozostałymi mieszkańcami miasta, ponad podziałami wyznaniowymi, wspólnotę tymczasową, opartą na opozycji władza ≠ lud. Przybyłych do Trawnika konsulów miejscowa ludność witała zupełną ignorancją. Wszyscy rdzenni mieszkańcy nie podzielali także aspiracji wielkich mocarstw w kwestii rozwoju cywilizacyjnego Bośni:

Turci su se pravili kao da je [povorke francuskog konzula] ne vide, a hrišćani nisu smeli da je upadljivo posmatraju. (TH: 17)

Turcy udawali, że go (orszaku konsula francuskiego) nie widzą, chrześcijanie nie śmieli zbyt się przyglądać. (KCM: 40)

(...) iz različitih pobuda **i Turci i hrišćani podjednako** su protivni otvaranju i održavanju svih saobraćajnih veza. (TH: 71)

(...) z rozmaitych względów **zarówno Turcy, jak i chrześcijanie jednakowo** sprzeciwiają się otwieraniu i utrzymywaniu jakichkolwiek połączeń komunikacyjnych. (KCM: 110)

⁴ Inicjały oznaczają: TH – *Travnička hronika*; KCM – Konsulowie ich cesarskich mości; NDC – *Na Drini Čuprija*; MND – *Most na Drinie*.

⁵ tłum. autorki.

Także budowa mostu na rzece Drinie była znaczną niedogodnością ekonomiczną dla mieszkańców Wyszegradu, dlatego ani chrześcijanie ani muzułmanie nie byli zachwyceni inwestycją wezyra:

Glas da se ćuprija neće moći podići otišao je daleko, širili su ga **i Turci i hrišćani**, i sve je više dobivao oblik ćvrstog verovanja. (NDC: 33)

Daleko rozeszła się wieść, że nie będzie można zbudować mostu; szerzyli ją **zarówno Turcy, jak chrześcijanie**, coraz bardziej miała pozór głębokiej pewności. (MND: 28)

Sakupljeni **višegradski Turci** posmatraju taj **tudi** rad o **tudem** trošku, kome su oni punih pet godina izdevali svakojaka imena i proricali najgoru budućnost. (NDC: 69)

Wyszegradzcy Turcy przyglądali się **cudzej** pracy wykonywanej **cudzym** kosztem, której w ciągu okrągłych pięciu lat nadawali przeróżne nazwy i wróżyli najgorszą przyszłość. (MND: 57-58)

Most dla mieszkańców Wyszegradu oraz przyjazd obcych konsulów dla mieszkańców Trawnika są czymś niechcianym i narzuconym, czymś, co zakłóca ład i harmonię spokojnego życia obydwu miasteczek.

Granice między grupami konfesyjnymi zacierają się lub zaostwiają pod wpływem różnych wydarzeń losowych, np. żywioł powodzi czy głód zbliża Turków i chrześcijan, konflikt zbrojny zaś w sposób naturalny oddala:

Izmešani **Turci, hrišćani i Jevreji**. Snaga stihije i teret zajedničke nesreće približili su ove ljude i premostili bar za večeras onaj jaz koji deli i jednu veru od druge i, naročito, raju od Turaka. (NDC: 84)

Wszyscy są razem: **Turcy, chrześcijanie i Żydzi**. Potęga żywiołu i wspólna dola zbliżyły tych ludzi i przynajmniej na dzisiejszy wieczór wyrównały przepaść dzielącą poszczególne wyznania, osobliwie raje od Turków. (MND: 70)

Złożoność relacji chrześcijańsko-muzułmańskich w powieści podkreślają zawile wzajemne stosunki bohaterów, które zakładają jednak również silną przynależność do jednej ze skonfliktowanych grup. Identyfikacja wyznaniowa oraz względy polityczne są wartością nadrzędną w stosunku do osobistych sympatii:

Mula Ibrahim je bio nešto bleđi nego obično, ali inače miran i priseban. On i pop Nikola bi se pogledali s vremena na vreme kao da se očima sporazumevaju. **Još od mladosti oni su dobri poznanici i prijatelji, koliko se u tadašnjim vremenima moglo govoriti o prijateljstvu između Turčina i Srbina**. (NDC: 151-152)

Muła Ibrahim był nieco bledszy niż zwykle, ale spokojny i opanowany. Od czasu do czasu spoglądali na siebie z popem Nikołą porozumiewawczo. **Z młodzieńczych lat dobrze się znali i przyjaźnili, o ile w owych czasach można było mówić o przyjaźni między Turkiem i Serbem**. (MND: 123)

Apelatyw *Turcy* często pojawia się wraz z atrybutem. Narrator w obu powieściach nazywa tę grupę poza: *višegradski/travnički Turci*, *kasabalijski Turci/varoški Turci*⁶ oraz *bosanski Turci*, akcentując ich przynależność do miasta lub regionu. Bywają jednak i takie, które potwierdzają ich hybrydyczną pozycję w przestrzeni świata przedstawionego: *domaći*, *naši*. Słowo *domaći*, podobnie jak *naš* ewokuje swojskość, w języku polskim podobne wartości semantyczne oddawałyby przymiotniki: *rdzenny*, *rodzimy*, *swojski*, *domowy* i *miejscowy*:

Zatim je izložio koje su prve potrebe i kakvi će biti pripremni radovi i šta se pri tome očekuje od **domaćih Turaka** i traži od raje, hrišćana. (NDC: 25)

Następnie wyłożył, co jest najpilniejsze, jakie będą początkowe prace i czego będzie wymagać od **tutejszych Turków**, a czego od rai, chrześcijan. (MND: 22)

I **domaći Turci**, koji su ranije sa ponosom gledali na vezirovu građevinu, počeli su da prezrivo namiguju i odmahuju rukom. (NDC: 33)

Miejscowi Turcy, dawniej z dumą przyglądający się budowli wezyra, zaczęli lekceważąco mrugać i machać rękami. (MND: 28)

W polskich przekładach tłumaczka zdecydowała się na ograniczenie atrybutu do domeny miejsca zamieszkania (znaczeniowo odległej domenie swojskości bośniackich Turków, ale desygnacyjnie bliskiej), unikając domeny pochodzenia. Wybór przymiotników *rdzenny* lub *rodzimy* mógłby spowodować zupełną modyfikację znaczenia ewokowanego w oryginałach, w polskiej kulturze z całą pewnością konotowałyby wyłącznie Turków Osmańskich. Oczywiście ograniczenie do domeny miejsca może skutkować w przekładzie pewną konsternacją czytelnika, dla którego wyrażenie *miejscowi/tutejsi Turcy* może oznaczać również przyjezdnych i osiadłych Turków Osmańskich (Czerwiński 2013: 31).

Hybrydyczną pozycję etnonimu *Turcy* eksplicytnie podkreśla wypowiedź popa Nikoli z powieści *Most na Drinie*:

»Odavno sam i ja drugu pamet stekao i **naši Turci** otkofrčili«, govorio je pop Nikola u šali. (NDC: 147)

"Od dawna poszedłem po rozum do głowy, a i **nasi Turcy** pofolgowali" - zwykł mawiać pop Nikola żartobliwie. (MND: 119)

Wypowiedź protagonisty wskazuje więc, że istnieją swojscy Turcy – *nasi*, co w kontekście islamizacji Bałkanów u czytelników oryginału ewokuje wartościujące asocjacje – *zdrajcę wiary przodków* oraz *marnotrawnego brata z naszej krwi*, czyli ważny mitologem

⁶ kasba (turcyzm), varoš (hungaryzm) – niewielkie miasto o ścisłej i gęstej zabudowie, które posiada dzielnicę handlową (przyp. autorki).

dla kultury serbskiej. Słowiańscy muzułmanie są pewnego rodzaju mostem między rdzennymi mieszkańcami miasteczka i przybyłymi obcymi przedstawicielami władz osmańskich. W ten sposób tworzy się synkretyczny obszar pogranicza.

Może się to wydać paradoksalne, ale to właśnie napięcie stanowi istotny element w konstrukcji świata przedstawionego w obu powieściach. Skomplikowane wzajemne relacje między bośniackimi chrześcijanami i muzułmanami oraz Turkami Osmańskimi, Austriakami czy też konsulami – francuskim i austrowęgierskim sprawi, że Bośnia ukazuje się w powieściach jako kraj, a zarazem kultura, na styku semiosfer. Dla rodzimych mieszkańców (zarówno chrześcijan, jak i muzułmanów) (...) *Bośnia staje się rozgrodzonym krajem, po którym szwendają się nie tylko Osmanowie, ale i giaurzy z zagranicy* (KCM: 37).

Tureccy najeźdźcy i bośniaccy muzułmanie nazywają pogardliwie Włahami jedynie słowiańskich chrześcijan oraz niepewnych pod względem przekonań poturczeńców, natomiast przybyłych obcych Austriaków czy Francuzów nazywają *giaurami* (serb. *kauri*). Również przybyli do Bośni obcy – Francuzi, Austriacy, Osmanowie czy Lewantyńczycy wypowiadają się o tubylcach (niezależnie od ich wyznania) w sposób nieprzychylny, stawiają wyraźną granicę między ich – cywilizowanymi światami a „dziką Bośnią”:

Divlji narod, prosta svetina; mrze sve što je strano i tako svakog dočekuju. (TH: 24)

Lud dziki, prostacy; nienawidzą wszystkiego, co obce i tak każdego witają. (KCM: 48)

Swój czy obcy? O znaczeniach ewokowanych antroponimów

Czytelnik tekstu rodzimego bezbłędnie odczyta zakodowaną przynależność etniczną bohaterów. Chrześcijańskie imiona i nazwiska są rdzennie słowiańskie, greckie lub łacińskie:

a) prawosławni: ojciec Pahomije, Jelka, metropolita Kalinik, biskup wikariusz (władyka) Joanikije, Petar i Jovan Fufić, Pera Kolajdžić, Tanasije, Marko, Petar Bogdanović, Radisav, Ilinka, Jovan, Kosta Baranac, Jelisije, pop-Mihailo, pop-Nikola, Nikola Glasinčanin, Milan Glasinčanin, Petar Glasinčanin, Jakov Čekrljija, Jelenka; b) katolicy: fra Ivo Janković, fra Julian Pašalić, fra Luka Dafinić, fra Mijo Kovačević, fra Mijat Buković Kolar, fra Martin Dembić-Dembo, Rade Neimar, Antonije. W powieści *Most na Drinie* po wycofaniu się Turków Osmańskich z Bałkanów, przybywają do Wyszegradu żołnierze austriaccy, którzy swoimi nazwiskami również zdradzają słowiańskie pochodzenie, są najprawdopodobniej Chorwatami lub/i Serbami z Pogranicza Wojskowego: generał Filipović, wahtmajster Draženović, Stevan Kalacan.

Pochodzenie etniczne muzułmanów ujawnia się w nazwiskach: a) *nasi* Turcy: Ahmedaga Šeta, Murat Turković, Dauthodža Mutevelić, Suljaga Osmanagić, Mustajbeg Hamzić, Šemsibeg Branković, Sulejmanpaša Skopljak, beg Hafazadić, beg Karahodžić, Mehmed Brko (Wąsacz), Ahmedbeg Cerić, Mustafapaša Sulejmanpašić, Hamdibeg Teskeredžić, Murad Hodžić (Ljulj-hodža), których słowiańskie korzenie zdradzają zazwyczaj nazwiska ze słowiańskim formantem *-ić*; b) Turcy Osmańscy: Abidaga, Tosun-efendija, Arifbeg, Hajdurin, Tahirpaša Stambolija, kapudanpaša Kučuk Husein, vezir Husref Mehmedpaša (Topalpaša), Ibrahim Halimpaša, teftedar Tahirbeg (Bunarefendi, Efendi), Mustafa Barjaktar, muderis Abduselam efendi, Siliktar Alipaša.

Kolejny, istotny element interpretacji, który pozostaje nieczytelny dla przeciętnego czytelnika polskiego przekładu, to ukryte w imionach i nazwiskach tytuły tureckiej wyższej warstwy społecznej, często dziedziczone z ojca na syna. Do tytułów pojawiających się w obu powieściach należą *paša* (generał, wysoki urzędnik), *beg* (tytuł wyższych urzędników tureckich), *aga* (tytuł dowódcy lub urzędnika), *efendi* (pan, dostojnik, władca), *hodža* (oznaczający duchownego, znawcę Koranu), *mula* (tytuł nauczyciela i interpretatora praw religijnych), np. **Ahmedaga**, **Dauthodža**, **Avdaga**, **Osmanagić**, **Šemsibeg**, **Suljaga Osmanagić**, **Mustajbeg**, **Tahirpaša**, **Mehmedpaša**, **Halimpaša**, **Karahodžić**.

Czytelnik polskiego przekładu może nie wychwycić wszystkich różnic konfesyjnych, etnicznych oraz społecznych na podstawie imion i nazwisk bohaterów. Ponieważ dla niego wszystkie imiona i nazwiska w powieściach są jednakowo obce, może on oswajać antroponimy i adaptować do systemu wyobrażeń istniejących w jego rodzimej – polskiej kulturze, co spowoduje modyfikację pewnych znaczeń symbolicznych – np. jeżeli przyjmie, iż wszystkie tureckie tytuły są po prostu oznaczeniem dostojnika państwa osmańskiego, utracony zostanie hierarchiczny podział tytułów oraz rozróżnienie ich na wojskowe i konfesyjne.

Mieszkańcami Trawnika i Wyszegradu są również Żydzi (sefardyjscy i aszkenazyjscy). W powieściach sytuują się w przestrzeni hybrydycznej – są jednocześnie swojscy i obcy – napływowi. Także ich pochodzenie jest rozpoznawalne na podstawie imion i nazwisk: Elias Levi (Hadži Liačo), Santo Papo, Lotika, Josif Baruh, Mazalta, Bencjon, Pardo, Jusa Atijas, Rafa Atijas, Mordo Atijas, lekarz Izzakhakim Atijas, Salomon Atijas.

Interpretacja znaków jako proces selektywnego doboru danych

Znaczenia asocjacyjne i konotacje nazw własnych powstają w skutek uruchomienia procesów interpretacyjnych. W zależności od posiadanych przekonań i systemu wartości odbiorca dzieła literackiego w procesie interpretacji nazw własnych będzie modyfikował pewne aspekty treści symbolicznych, jedne wyolbrzymi, inne zbagatelizuje, ponieważ interpretacja znaków jest z założenia procesem umożliwiającym selektywność doboru treści (por. Ecler 2013: 105). Z drugiej jednak strony interpretacja dzieł literackich (co więcej – interpretacja kultury) jest w dużej mierze ujednolicona, pozwala nam to założyć, że istnieje zbiór znaków, które są niejako „dziedziczone”, a więc kultura oryginału posiada odpowiednie presupozycje potrzebne do odczytania właściwych – to jest zgodnych z założeniem autora – treści symbolicznych.

Ponadto wpływ na interpretację nazwy własnej w przekładzie w kontekście pogranicza i wielokulturowości mają także skomplikowane relacje międzykulturowe w tekście oryginału. Na przykładzie dzieł Ivo Andrića widoczne jest, że podział przestrzeni świata przedstawionego na swojską/obcą i hybrydyczną może być odczytany przez odbiorcę przekładu w sposób wybiórczy i niepełny.

THE HETEROGENITY OF BOSNA AND HERZEGOVINA IN THE EYES OF IVO ANDRIĆ. PROPER NAMES IN THE LITERARY TRANSLATION

Summary

The work is an attempt to discuss the problem of ethnonyms and anthroponyms in complex cultural relations in the original and the Polish translations of the novels 'The bridge on the Drina River' and 'The Bosnian Chronicle' by Ivo Andrić, the South Slavic writer. For discussion about translation from Serbian into Polish the important issue is heterogeneity of Bosnia and Herzegovina.

Since the community of Bosnia and Herzegovina is multicultural, the opposition between familiarity and foreignness cannot be considered only as binary. Some of the proper names in the novel simultaneously evoke the space of familiarity and the space of foreignness. As a result the polyphony – the dialogue of many religions and traditions of native culture is naturally shown in the novel. We will try to explain the basic problems of the transformation

of cultural aspects and important role of oriental culture of Bosnia and Herzegovina in the interpretation of both of the Andric's novels.

Bibliografia

1. NDC: ANDRIĆ, I. *Na Drini ćuprija*. Novi Sad, 2011.
2. MND: ANDRIĆ, I. *Most na Drinie*. Kalita H. (transl.), Warszawa, 1985.
3. TH: ANDRIĆ, I. *Travnička hronika*. Beograd, 2013.
4. KCM: ANDRIĆ, I. *Kosulowie ich cesarskich mości*. Kalita H. (transl.), Łódź, 1978.
5. CHLEBDA, W. *Polak przed mentalną mapą świata*. *Etnolingwistyka*, nr 14, 2002. s. 9-27.
6. CZERWIŃSKI, M. Rola stereotypu w kształtowaniu polifonicznego uniwersum literackiego i kulturowego na przykładzie oryginału i polskiego przekładu Mostu na Drinie Ivo Andricia. In Tokarz, B. (eds.) *Przekłady Literatur Słowiańskich nr 4/1: Stereotypy w przekładzie artystycznym*. Katowice, 2013. s. 19-36.
7. CZERWIŃSKI, M. *Visegrad as a Mataphor / Metafora: Wyszegrad*. *Herito*, nr 10, 2013b. s. 38-55.
8. ECLER, M. *Przekład serbskich dialogów na język polski w powieści Rosyjski konsul Vuka Draškovicia. O problemie tożsamości etnonarodowej w przekładzie*. *Socjolingwistyka*, nr 27, 2013. s. 85-107.
9. GAJDA, S. Narodokulturowy składnik znaczenia nazw własnych w aspekcie edukacyjnym. In Mrózek, R. (eds.) *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*. Katowice, 2004. s. 21-28.
10. LEGEŻYŃSKA, A. Tłumacz jako drugi autor. In Bukowski P. i Heydel M. (eds.) *Polska myśl przekładoznawcza*. Kraków, 2013. s. 239-253.
11. ŁOTMAN, J. *Kultura i eksplozja*. Żyłko B. (transl.), Warszawa, 1999.
12. MAŁCZAK, L. Obraz katolików i muzułmanów w polskich przekładach opowiadania Ivo Andricia U musafirhani. In TOKARZ, B. (eds.) *Przekłady Literatur Słowiańskich nr 2/1: Formy dialogu międzykulturowego w przekładzie artystycznym*. Katowice, 2011. s. 106-121.
13. MARTUSZEWSKA, A. Presupozycje odbiorcy przekładu. In Kubiński, W. i Wolański, T. Z. (eds.) *Przekładając nieprzekładalne*. Gdańsk, 2000. s. 529-536.

14. MASŁOWSKA, E. Z problemów pejoratywizacji lub melioracji nazw własnych użytych w funkcji appellatiwów. In Puzynina, J. i Anusiewicz, J. (eds.) *Język i kultura 3: Wartości w języku i tekście*. Wrocław, 1991. s. 29-40.
15. USPIENSKI, B. Mit – imię – kultura. In Uspienski B. *Historia i semiotyka*. Żyłko B. (transl.), Gdańsk, 1998. s. 63-80.

POHÁDKOVÉ POSTAVY A JEJICH INTERPRETACE V LITERATUŘE FANTASY

Lucie FIURÁŠKOVÁ

Fairy Tale Characters and their Interpretation in Fantasy Literature

Abstract: *This article deals the relationship between fairy tale and fantasy. Firstly it is trying to clarify similarities and differences between them and then it deals particular magic characters appearing in both, fairy tale and fantasy. On first place there is stated how the characters are shown in fairy tales, then in fantasy. Finally there is deduced a kind of conclusion why and how the particular character transforms. Each character is equipped with archetypal analysis.*

Keywords: *fairy tale, fantasy, magic characters, archetypal analysis.*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; lfiuraskova@gmail.com*

Pohádka a fantasy bývají velice často ztotožňovány, děj obou se většinou odehrává ve středověku, hlavními postavami jsou králové a princezny, magie je zde všudypřítomná, ovšem na rozdíl od pohádky je dílo ve stylu fantasy detailněji propracované, a také je určeno především pro dospělé, neboť středověký svět je zde zobrazován velice realisticky, se vším, co k danému období patří (Adamovič 1990).

Původ fantasy se někdy odvozuje právě od pohádek, ale to jen ve výjimečných případech. Existují totiž významnější zdroje, mezi něž patří především mytologie. U Anglosasů je to mytologie severská, keltská a případně i antická, u Slovanů mytologie slovanská.

Pohádka je epický útvar lidové slovesnosti, který se ústně předává z generace na generaci, v dnešní době je již většina pohádek zaznamenáno i písemně. Bývá definována jako příběh pro děti, v němž se dějí fantastické věci a v němž vystupují fantastické bytosti. V pohádce vždy probíhá boj dobra se zlem, kdy je od počátku jasné, kdo představuje dobro a kdo zlo. Pohádka má jednu hlavní dějovou linii, která se postupně rozvíjí a vede ke šťastnému konci, žádné vedlejší dějové linie se zde nevyskytují.

Naproti tomu fantasy literatura představuje příběh pro dospělé, v němž se odehrávají fantastické věci a vystupují v něm fantastické bytosti. Také zde probíhá boj dobra se zlem, s tím rozdílem, že ne vždy je od počátku jasné, kdo představuje dobro, a kdo zlo. Dalším

rozdílem je to, že hlavní hrdina nemusí být absolutně dobrý, postavy zde nejsou jen „černé a bílé“, ale i „šedé“. Hlavním hrdinou tedy může být zloděj, nájemný vrah, či postava dopouštějící se morálních přestupků. Příběh žánru fantasy obsahuje kromě hlavní dějové linie (někdy i více) i vedlejší epizody, které příběh rozvíjí a obohacují. Ten je tak mnohem delší, než příběh pohádkový. Fantasy příběh nemusí mít šťastný konec, v mnoha případech příběh může končit i smrtí hlavní postavy, případně některé z postav vedlejších, díky čemuž hlavní postava utrpí psychickou újmu, a ačkoli sama přežila, její život (a tudíž ani konec příběhu) již nebude pohádkově šťastný.

V tomto příspěvku bych dále chtěla představit několik pohádkových postav a bytostí, které zná každé malé dítě, a poté je srovnat s obdobnými postavami a bytostmi vyskytujícími se v literatuře fantasy. Chtěla bych sledovat vývoj těchto postav, jak se musely změnit při svém „přechodu“ z literatury pro děti v literaturu pro dospělé. Co vše je u daných postav jinak a proč tomu asi tak je, proč se tyto postavy musely tak změnit. Dále se zaměřím také na symboliku jednotlivých postav.

ČARODĚJNICE

Archetyp čarodějnice je mnohými psychology vnímán jako výsledek mužských fobií, je to jakýsi strach muže ze silné (silnější) ženy, jež je vnímána jako svůdnice, či d'áblice, jež muže ohrožuje. I z tohoto důvodu je čarodějnice popisována tak, jak ji známe z pohádek, tvoří jakýsi negativní archetyp, který ovšem vznikl i díky inkvizici (12. - 19. st). Pokud bychom ovšem pohlédli do doby před inkvizicí, mnozí z nás by byli nejspíše velice překvapeni, neboť v té době byla čarodějnice považována za moudrou ženu, k níž si lidé chodili pro rady, a která znala mnohá přírodní tajemství a vynikala v léčitelství.

Čarodějnice je archetypální postava, jež se dá zařadit k Jungovu archetypu Matka, ten představuje magickou autoritu, moudrost a ženství. Matka má v některých kulturách tři základní vlastnosti, jsou to dobrota, vášeň a temnota. Tento popis však odpovídá spíše představě čarodějnice z doby před inkvizicí a také mnohým čarodějnicím ze světů fantasy.

Předobrazem čarodějnice, tak jak je dnes popisována v pohádkách, byla čarodějnice z povídání *O Jeníčkově a Mařence* (2011, Nejkrásnější pohádky bratří Grimmů), které bylo vypravováno bratry Grimmými na počátku 19. století. Stejně jako čarodějnice z Perníkové chaloupky, bývaly i ženy v raném novověku obviňovány z toho, že si vařily a poté jedly děti.

V pohádkách je čarodějnice, nebo také ježibaba, či Baba Jaga, představována jako shrbená stařena s velkým nosem a bradavicí, oblečená do špinavých otrhaných šatů a s šedivou rozčuchanou hřívou vlasů na hlavě. Většinou žije uprostřed lesa v polorozpadlé chaloupce (nebo také v Perníkové chaloupce, či v chaloupce na kuřích nožkách), případně v jeskyni. Co se vybavení jejího příbytku týče, většinou se uvnitř nachází pec s plotnou, na které ježibaba vaří různé lektvary, na poličkách se nachází různé předměty, jako například žabí nožičky, ještěří ocásky, mločí oči a tak podobně. Samozřejmě nesmí chybět zlý vypelichaný kocour, či havran a v rohu postavené létající koště. V pohádkách jsou čarodějnice výhradně zlé, občas, pokud si dotyčný dobře zaplatí (většinou více než je ochoten), poskytne mu čarodějnice své služby, ovšem většinou se nevyplácí jít si pro pomoc právě k čarodějnici.

Kromě *Perníkové chaloupky* se typická čarodějnice nachází i v různých filmových adaptacích, jako například v ruském *Mrazíkovi* (1964, *Морозко*) či v české pohádce *O princezně Jasněnce a létajícím ševci* (1987), natočené na motivy pohádky Jana Drdy (1958 (2007), *O princezně Jasněnce a ševci, který létal*), zde můžeme dokonce kromě staré čarodějnice, vidět i čarodějnici mladou, což je u pohádky velice neobvyklé. Čarodějnici odlišnou od té, kterou jsem popsala výše, můžeme najít ve *Sněhurce a sedmi trpaslících* (1937, *Snow White and the Seven Dwarfs*), kde je nejdříve nejkrásnější ze všech, ale když se chystá za Sněhurkou, tak se ukáže v podobě, v jaké jsem popsala ježibaby. Zlá čarodějnice se objevuje i v *Šípkové Růžence* (1959, *Sleeping Beauty*), i zde je však popisována odlišně, oblečená v černých šatech, bez velkého zahnutého nosu.

Ve fantasy literatuře se s pohádkovou čarodějnici téměř nesetkáme (výjimkou bývá humoristická fantasy), její místo velice často zastává zlý čaroděj – černokněžník, který ovšem neobývá rozpadlou chaloupku, ale strašidelný zámek, také většinou nejlidí, čaruje především proto, aby získal moc a bohatství.

Pokud už je zápornou postavou čarodějnice, tak to bývá krásná žena, která je svým vzhledem schopna okouzlit každého muže, ovšem co se povahy týče, je stejně zlá, chamtivá a mocichtivá jako černokněžník. Ve fantasy se často setkáme také s označením vědma, ale v podstatě se jedná o totéž.

Zlá čarodějnice vystupuje v *Letopisech Narnie* (1950-1956 (2010), *The Chronicles of Narnia*) C. S. Lewise, kde je jednou z hlavních záporných postav. Od pohádkové ježibaby se však velice liší, je popisována jako krásná žena, s blondatými vlasy a bílou pletí, jmenuje se Bílá čarodějnice, to proto, že přináší zimu, oblékána chodí v krásných bílých šatech.

Příkladem může být i čarodějnice Yennefer ze *Ságy o Zaklínači* (1993-2014, *Saga o Wiedźminie*) polského spisovatele A. Sapkowského. Yennefer není přímo záporná postava, ale rozhodně není ani kladný hrdina, vše co dělá, dělá především pro svůj užitek, je namyšlená, arogantní a dokáže být velice hrubá. Popisována je jako kráska s havraními vlasy, fialkovými očima a oblékána chodí v kombinaci černé a bílé. Její krása ovšem není přirozená, krásnou se udržuje díky magii a lektvarům.

Dalším příkladem může posloužit Alisa Donnikova, postava ze série *Hlídek* (1998-2012, *Дозоры*) ruského spisovatele Sergeje Vasiljeviče Lukjaněnka (Сергей Васильевич Лукьяненко). Alisa je novodobá čarodějnice, je to velice svůdná, mladě vypadající, krásná žena, patřící mezi temné, což znamená že dobrotou neoplývá. I v Hlídkách se čarodějnice snaží vypadat co nejlépe, zde jsou k tomu vyrobeny lektvary v podobě různých krémů.

Juraj Červenák stvořil čarodějnici Želislavu (2010, *Kámen a krev*), původem Bulharku, což je krásná dívka s černými vlasy a očima, která se ovšem dokáže změnit ve smrtící bestii s pařáty a dravčími tesáky, která dokáže oživit sochy a ovládat demony.

Jak je vidět ve fantasy literatuře vypadá čarodějnice úplně jinak. To, že ze staré hrbaté babizny se najednou stala krásná žena, si vysvětlují tím, že jak jsem již psala v úvodu, ve fantasy není od počátku jasné, kdo je dobrý, a kdo zlý a okouzlující, krásnou, mladou ženu nebude nikdo okamžitě podezírat z čarodějnictví, kdežto ošklivou stařenu nařknou bez mrknutí oka, obzvláště pokud se děj odehrává na vesnici ve středověku. Jako krásná mladá žena čarodějnice snadněji dostane to, po čem touží. Ačkoli ve skutečnosti je tedy daná čarodějnice stará a ošklivá, dělá vše proto, aby vypadala krásně, velice trefně je tato problematika zobrazena v knize a filmu *Hvězdný prach* (2006, *Stardust*, Neil Gaiman), kde již sešlé čarodějnice chtějí ulovit spadlou hvězdu a sníst její srdce, aby byly zase mladé a krásné.

DRACI

Draci se řadí mezi prastaré archetypální symboly, jenž ve většině případů představují zlo, které je třeba zničit. Symbol draka bývá velice často spojován se symbolem (archetypem) hrdiny. V mytologii je drak popisován jako pán země a bohatství, proti němuž vystupovali hrdinové, jenž si jeho porážkou vydobyli určitý respekt. Země a bohatství, které drak střeží, vyjadřují moudrost, sílu a poznání, jenž porážkou draka získává hrdina.

Symbolika draka se však u jednotlivých národů velice liší, zatímco například v Číně je drak považován za tvora prospěšného, je zde symbolem jara, zrození, a také císařské moci, ve středověké Evropě byl symbolem ničení, tmy a chaosu.

Podle Jungova rozdělení archetypů by drak mohl představovat archetyp Stínu, jenž představuje temnou část nevědomí hrdiny, s níž se musí utkat.

Pohádkoví draci jsou většinou tři, sedmi, devíti až dvanáctihlavé bestie. Málokdy umí mluvit a jediné co zvládají je unášet princezny, shromažďovat zlato a nechat se zabít chrabřím princem. Takovýmto typickým drakem je například ten z *Prince Bajaji* (1971), ve filmové verzi měl drak hlavy tři, v pohádce Boženy Němcové (1991, *Princ Bajaja a jiné pohádky*), byli tři takovíto draci, jeden devítihlavý, jeden osmnáctihlavý a jeden sedmadvacetihlavý. V ruských pohádkách a bylinách často vystupuje tříhlavý drak Zmej Gorynyč (Змей Горыныч), který unáší a požívá mladé dívky, a také slouží Kostěji Nesmrtelnému (Кощей Бессмертный).

Občas se najde i vzhledově podobný drak, který ovšem nějaký ten rozum pobral, alespoň tolik, aby byl schopen uzavřít dohodu, která mu bude ku prospěchu. Jedním z nich je drak Bucifal z filmové pohádky *Z pekla štěstí* (1999).

Druhým extrémem pohádkového draka je drak, který má většinou jednu hlavu, dokonce umí i trochu mluvit, nebo přinejmenším naznačit co chce říci, ale rozumu moc nepobral. V pohádce zastává jakousi komickou vložku. Příkladem, který mluví za vše, je drak z české filmové pohádky *Za humny je drak* (1982), či *Shreka* (2001).

Naproti tomu fantasy draci, jsou ušlechtilá, rozumná, převážně jednohlavá stvoření, většinou s vybraným chováním. Málokdy se objeví výjimka.

V poslední době velice populárním drakem je Šmak z J. R. R. Tolkienova *Hobita* (1937 (1995), *The Hobbit, or There and Back Again*). Tento ve filmech z roku 2013 a 2014 nádherně ztvárněný drak, je inteligentní a dokáže vybraně rozmlouvat téměř s kýmkoli, ovšem nejvíce mu záleží na zlatě, které ukradl trpaslíkům.

Inteligentní draky, kteří mají problémy velice podobné těm lidským, popsal ve své humoristické trilogii *Meč bez imeni* (1997-1998 (2007), *Меч без имени*) Andrej Olegovič Beljanin (Андрей Олегович Белянин). Jeden z draků, velice nepraktické barvy – sněhově bílý, má dokonce díky traumatu utrpěnému v mládí, vadu řeči.

V povídce *Hranice možností* (1993), Andrzeje Sapkowského se mluví o dracích zelených, červených a černých, také však o draku zlatém, který je i ve světě zaklínače považován za mýtus. Právě se zlatým drakem se však zaklínač setká. Drak je popisován jako majestátní stvoření s dlouhou šíjí, klenutým hrudníkem a dlouhým ohonem. Překvapením pro všechny je, že drak s nimi mluví, podle přítomné čarodějky však není fyzicky možné, aby

drak s rozeklaným jazykem mohl mluvit, proto usuzuje, že ovládá telepatii. Tento zlatý drak má ještě jednu zvláštnost, dokáže se totiž proměnit v člověka.

Lidé-draci také existují v sérii knih ruské spisovatelky Naděždy Pěrvuchinovej (Наджда Первухина). Zde se rodí lidé (dračí lidé), kteří jsou schopni, se v draky proměnit, někteří tuto proměnu zvládají intuitivně a svou podobu mění podle svého přání, ale například hlavní hrdinka se v draka poprvé promění ve stresové situaci, a ostatní poté mají problém, připomenout jí, kdo vlastně je a přimět ji proměnit se zpět v člověka.

Spíše jako tak trochu nebezpeční a netradiční „domácí mazlíčci“ jsou zobrazeni draci v *Písni ledu a ohně* (1996-současnost, *The Song of Ice and Fire*) George R. R. Martina, tito draci nemluví, ale poslouchají svou „matku“ Daenerys Targaryen. Draci na podobné úrovni byli zobrazeni i v sérii knih Joanne K. Rowling *Harry Potter* (1997-2007).

A proč tedy posun z draka vícehlavého v pohádkách na draka jednohlavého ve fantasy? Já si to vysvětluji tím, že ve fantasy drakovi přibyla inteligence, tudíž musely ubýt hlavy. Asi by nebylo moc praktické, kdyby měl drak dvanáct hlav a všechny byly nesmírně inteligentní a všechny by chtěly s hrdinou daného příběhu rozmlouvat. Ve fantasy příběhu také není hlavním úkolem hrdinů zabíjet draky, tudíž není třeba jim to ztěžovat větší mnohohlavostí saně. V neposlední řadě je třeba říci, že na rozdíl od pohádky ve fantasy drak většinou nepředstavuje zlo, pakliže přímo nepředstavuje dobro (nepomáhá lidem, nenechá lidi, aby se stali jeho jezdcí), je považován za něco vzácného, co je třeba chránit. Tento úkol na sebe většinou bere hlavní hrdina a pomáhá draku přežít, tak tomu bylo například v knihách Beljanina i v povídce Sapkowského.

TRPASLÍCI

Trpaslíci jsou především symbolem hornické práce, kromě toho jsou také považováni za symbol pomocníků, jenž nosí štěstí a také se využívají jako ochrana před zlými mocnostmi.

Podle Junga je trpaslík pohádková podoba archetypu dítěte, který se objevuje jako zvěstovatel na nejméně pravděpodobném místě, představuje také jakousi sílu přírody.

Pohádkoví trpaslíci jsou malí milí mužičci, s plnovousem a špičatou čapkou na hlavě. Jsou spíše dobrosrdeční a pracovití. Většinou pracují v dolech jako horníci, proto se jim někdy říká permoníci.

Typické trpaslíky představují ti ze *Sněhurky a sedmi trpaslíků* (1937, *Snow White and the Seven Dwarfs*) či z pohádkově laděného filmu pro děti *Ať žijí duchové!* (1977), kde se trpaslíci sice nezabývají horničinou, ale jsou zde tesaři a zedníci. Za osobitého trpaslíka se dá

považovat i Dědeček Hříbeček, z *Mrazíka* (1964, *Морозко*), místo červené špičaté čapky má na hlavě klobouk z hříbu, žije v lese a umí kouzlit.

Ovšem v pohádkách vystupují i zlí trpaslíci (skřítkci), jako například v pohádce *Zlatá přadlena* (1975), kterou chce o její prvorozené dítě připravit trpaslík Rampelník.

V literatuře fantasy trpaslíci tvoří jednu z fantastických ras obývajících narativní topos. Co se týče povolání, většinou jsou to horníci a kopáči, kteří umí vyrobit krásné věci z drahých kamenů. Stejně jako trpaslíci pohádkoví nosí i ti ve fantasy dlouhé vousy, které si nestříhají, jen upravují (např. různě zaplétají a svazují), také výškově jsou na tom podobně, většinou jsou však rozložitě postavy, s širokými rameny, rozložitými dlaněmi a silnými prsty (až je k neuvěření, že takovými rukama mohou stvořit tak jemné a krásné šperky). Fantasy trpaslíci jsou rasa bojovná, jejich zbraněmi bývají nejčastěji sekery, krumpáče a jiné sečné zbraně, meče, či luky a jiné střelné zbraně využívají velice zřídka. Ve většině světů jsou popisováni jako rasa, která nemá v oblíbě rasy ostatní, stará se především o sebe a o své bohatství.

Nejtypičtější fantasy trpaslíci jsou samozřejmě Tolkienovi, především jejich touha po zlatu a drahých kamenech je krásně popsána v knize *Hobit aneb Cesta tam a zase zpátky* (1937, *The Hobbit, or There and Back Again*). Ruský spisovatel Aleksej Jurjevič Pechov (Алексей Юрьевич Пехов) zobrazil ve své trilogii *Kroniky Sialy* (2002-2003, *Хроники Сиалы*) trpaslíky téměř stejně jako Tolkien, s tím rozdílem, že na Siale si trpaslíci holi vousy, dělají tedy něco, co je pro trpaslíka Tolkienova největší hanba a potupa. Trpasličí rasa se objevuje i ve světě Zaklínače Geralta (Andrzej Sapkowski), i zde jsou odborníci na práci s drahými kameny, věnují se však i zpracování kovů a kovářství, kromě toho jsou skvělými bankéři a obchodníky.

A opět otázka, proč ta změna? A odpověď: Jen těžko si lze představit rasu pohádkových trpaslíků, malých mírumilovných horníků, kteří by mohli přežít v drsném světě fantasy, kde je vše zobrazeno realističtěji, než v pohádce. Pokud by zde takovíto mužičci existovali, byli by téměř jistě neustále pod nadvládou jiných ras, případně by byli vyhubeni, neboť většinou nevládnou ani žádnou speciální kouzelnou mocí, díky níž by se mohli skrýt, jako to udělali například goblini (malí zelení mírumilovní tvorečkové, kteří ovládají šamanismus) v *Kronikách Sialy* Pechova. Trpaslíci tedy museli trochu „zdrsnět“, proto jejich rozložitá postava a schopnost boje, kterému se nikdy nevyhýbají, i když mnohem raději jsou, když můžou pracovat na svém a nikdo je při tom neruší.

ČERTI (ĎÁBLOVÉ)

Čert je démon, který se poprvé objevuje v předkřesťanské slovanské mytologii. Vždy je symbolem zla a temných sil, má nahánět hrůzu. Čert, a samozřejmě Ďábel, kníže pekel, zla, chaosu, je však také považován za symbol spravedlivé moci, jenž trestá hříšníky.

Podle Junga d'ábel reprezentuje síly, jenž nám brání v osobním růstu a zisku pozitivní energie, jenž způsobuje pozitivní změny v životě jedince.

Pohádkoví čerti jsou pekelné bytosti s rohy, ocasem a kopýtkem místo jednoho chodidla, většinou jsou chlupatí a páchnou ohněm a sírou. Vůdcem čertů je pekelný kníže Lucifer, který často ovládá kouzla a čáry. Úkolem čertů je nosit do pekla hříšné duše, lidem se zjevuje nejčastěji v podobě myslivce, který může lidem nabídnout splnění jakéhokoli přání, pod podmínkou, že upíší duši d'áblu.

Čerta v podobě myslivce můžeme vidět v pohádce *Hrátky s čertem* (1956). Jak to chodí v pekle, cestu hříšné duše do pekla, její vážení i odsouzení zase můžeme sledovat ve filmové pohádce *S čerty nejsou žerty* (1984). Klasikou, ve které vystupují čerti, je pak pohádka Boženy Němcové *Čert a Káča* (2000).

Ve fantasy pak mají čerti různou podobu, mohou to být stvoření s rohy, ocasem a místo zbraně v ruce třít vidle, jak je popsal Beljanin v *Meči bez imeni*, tito čerti nesbírají hříšné duše po světě, pohádkovou funkci tedy ztratili, nicméně vzhledově jsou si velice podobní. V pekle platí vojenská hierarchie se všemi možnými hodnostmi, kdy nejvyšší hodnost má Lucifer (přezdívaný Luci) nad ním však stojí ještě Ďábel, bytost, která se rovná Bohu, a která se pozemskými záležitostmi nezabývá. Čert nebo také sylván je popsán i v Sapkowského *Zaklínači*, zde je představen jako malé stvoření s rohy, kopyty a koží bradkou, provádí různou neplech, je zákeřný a zlomyslný a často také ničí úrodu. V humoristické povídce *Eskorta* Jiřího Pavlovského je zobrazen čert, který toto pojmenování nemá rád, protože nevzbuzuje úctu, říká si spíše d'ábel, satan. Děj se odehrává v České republice těsně před sametovou revolucí a povídka patří mezi tak zvané politfiction. Čert se zjevuje v podobě myslivce, poté dokonce v civilním soudobém oblečení.

Ve fantasy tedy čerti ztratili svou funkci, co se trestání hříšníků týče, řekla bych, že se stali takovou spíše humoristickou vložkou ve fantasy příběhu. Co je důvodem, že došlo k této změně je otázkou, je možné, že je to tím, že čerti jsou pohádkovou klasikou natolik vžitou, že fantasy již nemá odvahu využít tuto postavu, popřípadě ji jakkoli upravovat a měnit. Existují však (především americká) díla a filmy, kde může d'ábel vystupovat jako Pán pekel, ale

většinou vládne démonům a ne čertům, příkladem může posloužit například film *Constantine* (2005).

FAIRY TALE CHARACTERS AND THEIR INTERPRETATION IN FANTASY LITERATURE

Summary

In the article we follow and describe development of magic characters that are typical for fairy tale, however at the same time they appear in fantasy very often. The aim of the article was to find out where the development of a particular character leads and above all, in what range and why they have to transform when transferred from children's literature and literature for adults.

Bibliografie

1. ADAMOVIČ, I. *O pojmu fantasy. Ikarie: Měsíčník science fiction*. Praha: Mladá fronta, 1990. ISSN 1210-6798.
2. ČERVENÁK, J. *Kámen a krev: Kámen a krev*. Praha: Brokilon, 2010. ISBN 978-80-86309-38-5.
3. DRDA, J. *České pohádky: O princezně Jasněnce a ševci, který létal*. Praha: Albatros, 2007. ISBN 978-80-00-02039-6.
4. GAIMAN, N. *Stardust*. New York: Spike, 1999. ISBN 03-809-7728-1.
5. JUNG, C. G. *Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997. ISBN 80-85880-16-4.
6. LEWIS, C. S. *The chronicles of Narnia*. New York: HarperFestival, 2010. ISBN 978-006-1969-058.
7. MARTIN, G. R. R. *A game of thrones: book one of A song of ice and fire*. New York: Bantam Books, 2011. ISBN 03-072-9213-4.
8. *Nejkrásnější pohádky bratří Grimmů*. Praha: Egmont, 2011. ISBN 978-80-252-1986-7.
9. NĚMCOVÁ, B. *Princ Bajaja a jiné pohádky*. Vimperk: Nava, 1991. ISBN 80-852-5406-9.

10. NĚMCOVÁ, B. *Čert a Káča a jiné pohádky*. Praha: Vyšehrad, 2000. ISBN 80-702-1399-X.
11. PAVLOVSKÝ, J. *Klenoty české fantasy: Eskortá*. Praha: Argo, 2014. s. 238-281. ISBN 978-802-5710-258.
12. ROWLING, J. K. *Harry Potter and the goblet of fire*. London: Bloomsbury, 2000. ISBN 07-475-4624-X.
13. SAPKOWSKI, A. *Zaklínač*. Praha: Winston Smith, 1993. ISBN 80-856-4322-7.
14. TOLKIEN, J. *The Hobbit, or, There and back again*. London: HarperCollins, 1995. ISBN 02-611-0221-4.
15. БЕЛЯНИН, А. *Меч без имени*. Москва: Армада. 2007. ISBN 57-632-0841-2.
16. ЛУКЪЯНЕНКО, С. *Дневной дозор: [фантастический роман]*. Москва: Литературно-художественное изд. «AST», 2004. ISBN 59-660-0228-2.
17. ПЕХОВ, А. Ю. *Хроники Сиалы: Крадущийся в тени*. Москва: Армада, 2002. ISBN 5-93556-215-4.

**WSPÓŁPRACA KOMITETU WOJEWÓDZKIEGO POLSKIEJ ZJEDNOCZONEJ
PARTII ROBOTNICZEJ W OPOLU Z KOMITETAMI PARTII
KOMUNISTYCZNYCH W CZECHOSŁOWACJI
(OSTRAWA, CZESKIE BUDZIEJOWICE, BAŃSKA BYSTRZYCA)**

Marcin SROKA

*Co-operation of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Opole
with committees of the Communist Party of Czechoslovakia
(Ostrava, České Budějovice, Banská Bystrica)*

***Abstract:** The partnership of cities and regions that was promoted in Europe after the end of the World War II was accomplished also in socialist countries. The main institutions that conducted such actions were the provincial committees, especially the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party. In Opole Province most of decisions were made by the provincial committee in Opole. Apart from the fact that, usually, the activity had strictly propaganda character, it still is an interesting research phenomenon that was not discussed in scientific discourse. Above all, the article deals with the co-operation of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Opole with the USSR, the German Democratic Republic, Czechoslovakia and Mongolia. The article's basis are the files of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Opole stored the State Archive in Opole, and records of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Katowice kept in the State Archive in Katowice.*

***Keywords:** PUWP (Polish United Workers' Party), foreign co-operation, communism, Ostrava, České Budějovice, Banská Bystrica, Opole*

***Contact:** Uniwersytet Opolski; marcinsroka5@wp.pl*

Współpraca międzynarodowa na szczeblu regionalnym pojawiła się w Europie Zachodniej po zakończeniu I wojny światowej. Pierwsza tego rodzaju umowa została zawarta w 1920 r. pomiędzy miejscowościami Keighley (Wielka Brytania) i Poix du Nord (Francja). W trakcie II wojny światowej na uwagę zasługiwała współpraca brytyjskiego Coventry z radzieckim Stalingradem. Koniec lat 40-tych XX wieku to okres, kiedy w bardzo szybkim tempie spopularyzowano ideę partnerstwa regionalnego w całej Europie. Była to próba przezwyciężenia wzajemnej niechęci zwłaszcza w relacjach niemiecko-francuskich, a także

ogólnoeuropejskie dążenie społeczeństw do zachowania pokoju. Najbardziej dynamiczny rozwój partnerskich związków miast nastąpił w końcu lat 50-tych XX w. (Brzozowska 1998: 12).

Aktualnie w połowie 2. dziesięciolecia XXI w. umowy partnerskie obejmują w Europie różne formy kontaktów gospodarczych, kulturalnych, sportowo-turystycznych i informacyjnych. W II połowie XX wieku w państwach socjalistycznych miasta-regiony partnerskie określane były mianem „braterskich”. Przewodnią rolę w tworzeniu sieci kontaktów międzynarodowych pełniły poszczególne komitety partii komunistycznych (Brzozowska 1998: 7).

Dotychczas problematyka współpracy zagranicznej komitetów PZPR rzadko była podejmowana w dyskursie naukowym (Sroka 2013: 135-136). Artykuł ten opracowany został na podstawie akt: Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej KW PZPR) w Opolu przechowywanych w Archiwum Państwowym w Opolu, KW PZPR w Katowicach (Archiwum Państwowe w Katowicach), a także KC PZPR (Archiwum Akt Nowych w Warszawie).

Komitet Wojewódzki PZPR w Opolu był głównym organizatorem współpracy międzynarodowej na terenie województwa opolskiego. Statut PZPR nie definiował zakresu i zasad tego rodzaju działalności, jednak podkreślono w nim dążenie partii do „rozwoju współpracy i solidarności w międzynarodowym ruchu robotniczym, popieranie walki ludów całego świata o pokój, wyzwolenie narodowe, demokrację i socjalizm” (*Statut...*, 1971). Warunki współdziałania dookreślały wytyczne przekazywane przez Wydział Organizacyjny Komitetu Centralnego PZPR (APO, sygn. 828, k. 71-74). Kontakty zapoczątkowane przez KW PZPR w Opolu stawały się każdorazowo platformą do nawiązywania i rozwoju współpracy między organizacjami, zakładami produkcyjnymi, instytucjami państwowymi, placówkami oświatowo-kulturalnymi i technicznymi zaprzyjaźnionych województw (APO, sygn. 833, k. 50).

Artykuł dotyczy w głównej mierze relacji opolskich władz partyjnych ze swoimi odpowiednikami w Czechosłowacji. Wśród działań realizowanych przez władze KW PZPR w Opolu należy wymienić podejmowanie delegacji zagranicznych, przede wszystkim z krajów socjalistycznych takich jak: Bułgaria, Kuba, Mongolia, NRD, Rumunia, ZSRR (APO, sygn. 828, 830, 834, 840). Ponadto opolskie władze partyjne gościły delegacje z Belgii, Danii i Arabii Saudyjskiej (APO, sygn. 830, 833). Szczególnie wystawnie przyjęta została delegacja parlamentarzystów duńskich, którzy odwiedzili Opolszczyznę 2 września

1974 roku, zwłaszcza mając na uwadze jadłospis jaki zaproponowano w Sanatorium Moszna (APO, sygn. 830, k. 105-109).

Członkowie KW PZPR w Opolu pełniący eksponowane funkcje w lokalnej strukturze partii brali udział w centralnych delegacjach partyjnych. Byli to m.in. Paweł Wojas we Włoszech (Rakowski 1999: 91-92), Andrzej Żabiński na Kubie (APO, sygn. 833, k. 105), Teresa Morawiec w Wietnamie (APO, sygn. 834, k. 79) czy Eugeniusz Mróz w Czechosłowacji (Dybiczyński P., Sołtysiak G.).

Jak wspomniano, w końcu lat 50-tych bardzo silnie spopularyzowana była współpraca zagraniczna miast bliźniaczych. W państwach socjalistycznych główną uwagę koncentrowano wokół aspektu politycznego, a także propagandowego. KW PZPR w Opolu w 1962 roku rozpoczął współpracę z dwoma ośrodkami partyjnymi.

W marcu 1962 roku konsul PRL w Ostrawie Krzysztof Nowak wystosował propozycję nawiązania bliższych kontaktów między KW PZPR w Opolu, a Komitetem Wojewódzkim Komunistycznej Partii Czechosłowacji (dalej KW KPCz) w Ostrawie (APO, sygn. 827, k. 33-34). Na rok kolejny przewidziano robocze delegacje, które skupiły się przede wszystkim na kwestiach gospodarczych takich, jak przemysł chemiczny czy zagadnienia rolnicze. Ważnym aspektem kontaktów zagranicznych była współpraca oświatowa i kulturalna, a także partyjna opierająca się na wymianie lektorów i wzajemnych delegacji z okazji świąt państwowych (APO, sygn. 827, k. 69-71). W kolejnych latach prowadzono współpracę pomiędzy radami zakładowymi KW PZPR w Opolu i KW KPCz w Ostrawie koncentrującą się głównie na wymianie kolonijnej i wczasowej (APO, sygn. 829, k. 191).

Wojewódzka instancja partyjna w Ostrawie w znacznie większym zakresie współpracowała z KW PZPR w Katowicach, z którym kontakty zapoczątkowano jeszcze przed nawiązaniem relacji z opolskim partnerem. Na uwagę zasługuje fakt, iż kontakty katowicko-ostrawskie, okazały się bardzo trwałe i są w dalszym ciągu kontynuowane na szczeblu relacji między oboma miastami.

W 1962 r. rozpoczęto współpracę między KW PZPR w Opolu, a Komitetem Okręgowym Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (dalej KO SPJN) w Poczdamie (APO, sygn. 827, k. 105-106). Trzecim ośrodkiem, z którym nawiązano współpracę, był Komitet Obwodowy Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (dalej KO KPZR) w Białgorodzie. Miało to miejsce we wrześniu 1967 roku (APO, sygn. 836, k. 5). Regularną wymianę delegacji partyjnych rozpoczęto w roku następnym (APO, sygn. 174, k. 67-70). Relacje

opolskich władz partyjnych z wyżej wymienionymi komitetami okazała się trwała. Obecnie kontynuowana jest na zasadach partnerstwa miast.

Począwszy od 1973 roku KW PZPR w Opolu współpracowało z Komitetem Wojewódzkim Komunistycznej Partii Słowacji (dalej KW KPS) w Bańskiej Bystrzycy, z którym w pierwszym roku kontaktów wymieniono po jednej delegacji partyjnej. Zapoczątkowanie współpracy było następstwem rozwinięcia porozumienia podpisanego 19 XII 1969 r. przez WK FJN w Opolu i Krajski Wybór Narodnego Frontu w Bańskiej Bystrzycy (APO, sygn. 829, k. 219). W dniach 14-17 XI 1973 r. delegacja KW PZPR w Opolu z Andrzejem Żabińskim (I sekretarz KW) na czele odwiedziła KW KPS w Bańskiej Bystrzycy. W ramach projektowanych działań zamierzano zorganizować: z okazji 30-lecia PRL i 30 rocznicy Narodowego Powstania Słowackiego Dni Bańskiej Bystrzycy w Opolu i odwrotnie – Dni Opolu w Bańskiej Bystrzycy. Przygotowano także tzw. „autobus przyjaźni” dla zasłużonych działaczy partyjnych, wzajemną wymianę między spółdzielniami produkcyjnymi, wymianę lektorów partii, miesięczną wymianę redaktorów między „Trybuną Opolską”, a „Smer” (organem prasowym KW KPS w Bańskiej Bystrzycy), współpracę młodzieżową w okresie wakacji między Federacją Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej i Socjalistycznym Związkiem Młodzieży. Ponadto nawiązano kontakty pomiędzy uczelniami obu województw (APO, sygn. 380, k. 83-84).

W połowie lat siedemdziesiątych w województwie opolskim we współpracy zagranicznej uczestniczyły 4 powiatowe instancje PZPR, które utrzymywały następujące kontakty przygraniczne ze swymi czechosłowackimi odpowiednikami:

- Prudnik – Bruntal
- Nysa – Szumperk
- Głubczyce – Opawa
- Racibórz – Opawa.

Jedną z organizacji podległych opolskiemu KW PZPR, realizującą współpracę międzynarodową była Rada Wojewódzka Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej w Opolu. Działalność tą realizowano z takimi organizacjami młodzieżowymi jak: Wszechzwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży (WLZKM), Wolna Młodzież Niemiecka (WMN) oraz Socjalistyczny Związek Młodzieży (SZM). Statystyczne zestawienie form współpracy prowadzonej przez RW FSZMP w Opolu w 1976 roku przedstawia poniższa tabela.

Tabela. 1. Zestawienie form współpracy prowadzonej przez RW FSZMP w Opolu w 1976 r.

Formy współpracy	Wyjazdy			Przyjazdy		
	Biełgorod	Poczdarn	Bańska Bystrzyca	Biełgorod	Poczdarn	Bańska Bystrzyca
	WLKZM	WMN	SZM	WLKZM	WMN	SZM
1. Wymiana oficjalnych delegacji	1 (6 osób)	3 (8 osób)	1 (3 osoby)	1 (3 osoby)	2 (6 osób)	1 (3 osoby)
2. Wymiana delegacji specjalistycznych	8 (100 osób)	1 (2 osoby)	2 (20 osób)	1 (6 osób)	-	-
3. Wymiana turystyczna	3 (98 osób)	12 (331 osób)	12 (386 osób)	6 (185 osób)	4 (60 osób)	4 (122 osoby)
4. Wymiana OHP	1 (30 osób)	5 (180 osób)	1 (30 osób)	2 (62 osoby)	4 (105 osób)	3 (70 osób)
5. Wymiana sportowa, kulturalna	-	-	-	-	1 (20 osób)	-

Źródło: APO, KW PZPR w Opolu, sygn. 1519, Statystyczne zestawienie form współpracy zagranicznej Rady Wojewódzkiej FSZMP w Opolu w 1976 r. z krajami socjalistycznymi, k. 55.

Analizując powyższe dane, należy zwrócić uwagę na bardzo duże zainteresowanie opolskiej młodzieży wymianą turystyczną z Bańską Bystrzycą. Szczególnie jeśli dane te odniesie się do pozostałych kryteriów współpracy organizacji młodzieżowych. Jest to zrozumiałym, jeśli weźmie się pod uwagę położenie, a zwłaszcza walory turystyczne Bańskiej Bystrzycy.

Na tle innych komitetów wojewódzkich aktywność w zakresie współpracy międzynarodowej KW PZPR w Opolu należała do przeciętnych. W latach 1976-1977 opolski KW współdziałał jedynie z KO SPJN w Poczdamie i KO KPZR w Biełgorodzie. W tym samym czasie Warszawski Stołeczny KW współpracował z 7 komitetami zagranicznymi, a komitety wojewódzkie w Gdańsku, Katowicach (APK, sygn. 301/V/557, k. 2, 116, 118, 121, 124), Rzeszowie, Krakowie, Nowym Sączu z 4. W podobnej sytuacji jak KW PZPR w Opolu znajdowało się 25 komitetów wojewódzkich. Znaczna część nowych wojewódzkich organizacji partyjnych, powstałych w związku z przeprowadzeniem reformy administracyjnej w 1975 roku, posiadała jedynie swój bratni komitet na obszarze ZSRR (niemal wszystkie

KW posiadały partnerski KO lub jedną z republik radzieckich) (AAN, sygn. 237/XII-3070, k. 16). Jak już wspomniano w 1973 r. KW KPS w Bańskiej Bystrzycy nawiązał przewidywaną na wiele lat współpracę z KW PZPR w Opolu („Trybuna Opolska” 1973, nr 315: 1), jednak już 3 lata później w zestawieniu wszystkich komitetów wojewódzkich widnieje organizacja partyjna z Bańskiej Bystrzycy współpracująca z KW PZPR w Nowym Sączu, natomiast o kontaktach z Opolem nie wspominają żadne źródła. Jedynie wśród relacji na szczeblu administracji wojewódzkiej wymieniono w 1977 r. informację o wzajemnych 2-osobowych delegacjach z okazji rocznic i świąt państwowych (APO, sygn. 831, k. 150).

Z kolei dobre relacje w kontaktach międzypartyjnych między KW PZPR w Nowym Sączu a KW KPS w Bańskiej Bystrzycy podkreślano w sprawozdaniach kierowanych do KC PZPR, także w trudnych dla PZPR latach 1980-1981. Intensywna wymiana międzypartyjna odbywała się przede wszystkim ze względu na bliskość terytorialną Nowego Sącza i Bańskiej Bystrzycy (AAN, sygn. 237/XII-3073). Oba miasta dzieli około 200 km.

W tym kontekście interesującym aspektem jest brak trwałych relacji KW PZPR w Opolu z instancjami partyjnymi szczebla wojewódzkiego w Czechosłowacji, pomimo niewątpliwej bliskości granic.

Współdziałanie obejmowało także organizacje pozarządowe. Trudności wewnętrzne w Polsce w latach 1980-1982, a także w strukturach PZPR, przyczyniły się do osłabienia dotychczasowych form partnerstwa międzynarodowego (APO, sygn. 839, k. 10-12).

Począwszy od roku 1984 rozpoczęto intensywną rozbudowę kontaktów zagranicznych (APO, sygn. 63, k. 144-145). Na mocy uchwały Egzekutywy KW z 17 XI 1983 roku nastąpił 4-krotny wzrost liczby instytucji prowadzących współpracę międzynarodową. KW PZPR w Opolu w 1984 roku prowadził wymianę z KO KPZR w Białgorodzie, KO SPJN w Poczdamie i Południowoczeskim Komitetem Wojewódzkim KPCz w Czeskich Budziejowicach (APO, sygn. 457, k. 262-266). Formalnym potwierdzeniem partnerskich relacji między komitetami w Opolu i Czeskich Budziejowicach była umowa o wzajemnej współpracy podpisana 29 maja 1984 roku.

Od 1986 roku KW PZPR w Opolu realizował zakrojoną na szeroką skalę współpracę z PKW KPCz w Czeskich Budziejowicach, a KMG PZPR w Strzelcach Opolskich z KP KPCz w Taborze (APO, sygn. 844, k. 9). Zakres współdziałania obejmował zagadnienia wymiany doświadczeń partyjnych, administracyjnych, ale również kontakty przedsiębiorstw, a także organizacji społeczno-kulturalnych. Wzajemny akt podpisali Eugeniusz Mróz (I sekretarz KW PZPR w Opolu) i Miroslav Slavik (I sekretarz PKW KPCz w Czeskich

Budziejowicach). Od roku 1988 wznowiono kontakty między KMG PZPR w Nysie i KP KPCz w Szumberku (APO, sygn. 844, k. 15). Ponadto KMG PZPR w Prudniku zamienił się bratnim komitetem okręgu poczdamskiego z KMG PZPR w Brzegu (APO, sygn. 843, k. 44).

Sekretariat Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Opolu w oparciu o „Zalecenia KC PZPR w sprawie współpracy zagranicznej KW PZPR” (AAN, sygn. 237/XII-3070, k. 5) z lutego 1985 r. powołał z dniem 23 grudnia 1986 r. Zespół KW PZPR ds. Współpracy Zagranicznej. Pierwszym przewodniczącym został Sekretarz KW PZPR ds. organizacyjnych Rudolf Golonka. Głównymi zadaniami powstałego zespołu była koordynacja partnerstwa zagranicznego prowadzonego przez jednostki organizacyjne województwa opolskiego, a także działalność inspiracyjno-propagandowa zgodna z linią programową PZPR (APO, sygn. 840, k. 50). W latach 1962-1986 współpraca zagraniczna była koordynowana przez Wydział Organizacyjny KW PZPR w Opolu. Ze względu na charakter prowadzonej wymiany działania podległych jednostek nadzorowały odpowiednie wydziały KW.

Ostatnim komitetem zagranicznym z którym KW PZPR nawiązał współpracę był Komitet Ajmaku Mongolskiej Partii Ludowo-Rewolucyjnej w Darhan. Na mocy decyzji KC PZPR i KC MPL-R 26 września 1987 r. podpisano porozumienie o partnerstwie i współpracy.

W ramach podejmowanych przez KW PZPR kontaktów zagranicznych ważnym punktem w umowach była współpraca medialna. „Trybuna Opolska” – organ prasowy KW PZPR w Opolu – prowadziła rozbudowaną współpracę zagraniczną. Wśród redakcji, z którymi utrzymywano przyjacielskie relacje, były trzy czechosłowackie. Od 1955 „Trybuna Opolska” współdziałała ze „Stráž Lidu” z Ołomuńca, a po reorganizacji okręgów administracyjnych w Czechosłowacji z redakcją „Priboj” z Uścia nad Łabą, natomiast od 1968 roku przez 3 lata z redakcją „Smer” z Bańskiej Bystrzycy (APO, sygn. 831, k. 357).

Zakres i formy współpracy zagranicznej prowadzonej przez KW PZPR w Opolu ulegały regularnym zmianom. Od lat 60-tych do połowy lat 80-tych delegacje partyjne liczyły najczęściej 5 osób, a średni czas trwania pojedynczego pobytu to 5 dni. W latach 80-tych obsada delegacji uległa redukcji do 3-4 osób. Skrócono także czas trwania pobytu do 3-4 dni. Ograniczono również liczbę wymian delegacji z kilku do jednej na rok. Szczegółowo częstotliwość i wielkość wymienianych delegacji w wybranych latach przedstawia poniższa tabela.

Tabela 2. Współpraca zagraniczna KW PZPR w Opolu w wybranych latach (dane w nawiasie dotyczą liczebności poszczególnych delegacji).

Rok	Wyjazdy			Przyjazdy		
	KO KPZR w Białgorodzie	KO SPJN w Poczdamie	KW KPS w Bańskiej Bystrzycy	KO KPZR w Białgorodzie	KO SPJN w Poczdamie	KW KPS w Bańskiej Bystrzycy
1969	2 (10)	3 (14)	-	3 (13)	3 (14)	-
1971	2 (8)	2 (10)	-	1 (4)	2 (10)	-
1975	1 (5)	2 (10)	1 (5)	1 (5)	2 (10)	1 (5)
1980	1 (5)	b.d.	-	1 (5)	b.d.	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie APO, KW PZPR w Opolu, sygn. 828-844.

Zdaniem badaczy podejmujących zagadnienie współpracy międzynarodowej samorządów lokalnych z relacji braterskich nie przetrwały niemal żadne autentyczne i trwałe więzi między mieszkańcami. Wynikało to ich zdaniem z powierzchowności współpracy kreowanej przez komitety partii komunistycznych (Brzozowska 1998, s. 7). Teoria negująca długofalowość współpracy zagranicznej nawiązanej przez władze komunistyczne szczebla wojewódzkiego była jednak błędna. Kontakty międzynarodowe nawiązane z inicjatywy KW PZPR w Opolu w kilku przypadkach przetrwały do 2015 r. Poczdam, Székesfehérvár i Białgorod były wówczas miastami partnerskimi Opola, podobnie sytuacja wyglądała w relacjach Nysy z Szumperkiem i Raciborza z Opawą.

Współpraca opolskich władz partyjnych ze swoimi odpowiednikami w Czechosłowacji jest zaprzeczeniem postawionej tezie o trwałości zapoczątkowanych w latach 60.-80. XX wieku relacjach. Jest to tym bardziej zaskakującym, jeśli weźmie się pod uwagę bliskość Ostrawy (120 km), Bańskiej Bystrzycy (320 km) czy Czeskich Budziejowic (440 km). Dla porównania Białgorod dzieliło od Opola ponad 1500 km, a Darhan 7500 km.

Przyczyną braku trwałości w relacjach opolsko-czechosłowackich był niewłaściwy klucz doboru komitetu partnerskiego. Czynnikiem umacniającym współpracę była zbliżona specyfika gospodarcza regionów tak, jak miało to miejsce np. w relacjach Opola z Białgorodem (przemysł cementowy). Zbliżona sytuacja występowała w przypadku Katowic, które współpracowały z komitetami z wysoce uprzemysłowionych regionów (Ostrawa, Miskolc, Donieck).

Szcątkowym efektem partnerstwa KW PZPR w Opolu ze swymi odpowiednikami w Czechosłowacji, jest obecnie współpraca Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Opolu

z Państwową Biblioteką Naukową (Štátna vedecká knižnica) w Bańskiej Bystrzycy (od 1974 r.), a także Południowoczeską Biblioteką Naukową (Jihočeska vědecká knihovna) w Czeskich Budziejowicach (od 1988 r.) (Jamry 2014: 6). Ponadto w ramach programu Erasmus+ partnerami Uniwersytetu Opolskiego i Politechniki Opolskiej w wymianie studentów są Univerzita Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy i Ostravska Univerzita w Ostrawie. Aktualnie budowane wzajemne relacje mają jednak zupełnie inny cel, a także charakter, aniżeli współpraca inicjowana od 1962 roku.

CO-OPERATION OF THE PROVINCIAL COMMITTEE OF THE POLISH UNITED WORKERS' PARTY IN OPOLE WITH COMMITTEES OF THE COMMUNIST PARTY OF CZECHOSLOVAKIA (OSTRAVA, ČESKÉ BUDĚJOVICE, BANSKÁ BYSTRICA)

Summary

Activity of the Polish United Workers' Party is a subject of historian research in recent years. Co-operation of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Opole with committees of the Communist Party of Czechoslovakia (Ostrava, České Budějovice, Banská Bystrica) was exceptional, because despite undisputed territorial proximity, there were no long-lasting relationships. This was due to the wrong choice of partner regions. Article contains materials which are a result of my research conducted during studies.

Bibliografia

1. Archiwum Akt Nowych (w tekście AAN), zespół archiwalny Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 237/XII-3070, 237/XII-3073.
2. Archiwum Państwowe w Katowicach (w tekście APK), zespół archiwalny Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Katowicach, sygn. 301/V/557.
3. Archiwum Państwowe w Opolu (w tekście APO), zespół archiwalny Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Opolu, sygn. 63, 174, 380, 457, 827, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 836, 839, 840, 843, 844.
4. BRZOZOWSKA, A. *Związki bliźniacze. Współpraca międzynarodowa samorządów lokalnych*. Poznań, 1998.

5. DYBICZ, P., SOŁTYSIAK, G. *Niestosowne pytania*. „Tygodnik Przegląd” 2013, nr 4, za: www.przeglad-tygodnik.pl/pl/arttykul/niestosowne-pytania z dnia 10.05.2015 r.
6. JAMRY, H. *Współpraca międzynarodowa Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Opolu – historia i dzień dzisiejszy*. „Bibliotekarz Opolski” 2014, nr 4, s. 5-16.
7. *Przedstawiciele KW PZPR wyjechali do Bańskiej Bystrzycy*. „Trybuna Opolska”, 1975, nr 315 z (15 XI).
8. RAKOWSKI, M. *Dzienniki polityczne 1963–1966*. Warszawa, 1999.
9. SROKA, M. *Współpraca zagraniczna Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Opolu*. „Studia Śląskie”, 2013, t. 73. s. 135-148.
10. *Statut Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej Ze zmianami i uzupełnieniami uchwalonymi przez VI Zjazd PZPR w grudniu 1971 r.* Warszawa, 1971.
11. ZAMBROWSKI, R., ŚWIĄTKOWSKI, H. *O statucie i zadaniach organizacyjnych PZPR*. Warszawa, 1949.

JELENA BORISOVNA FROLOVOVÁ – SOUČASNÁ AUTORKA A INTERPRETKA ZPÍVANÉ POEZIE

Darja BITTNEROVÁ

Yelena Borisovna Frolova – the Author and Performer of the Present-Day Sung Poetry

Abstract: *The aim of the present article is to present to the public the works of the present-day Russian composer, poet and a singer Yelena Borisovna Frolova. It is part of a student research project and is partly based on authentic interviews recorded in October 2014 in St. Petersburg and in April 2015 in Moscow. Attention will be paid to the synthetic genre of sung poetry, which is also represented by Yelena Frolova, and it will be also focused on the most important motifs of her song lyrics.*

Keywords: *sung poetry, Yelena Borisovna Frolova, Russian spiritual poetry*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; iamdarja@gmail.com*

Článek je výstupem z projektu SGS09/FF/2015.

Jelena Frolovová je ruská zpěvačka, autorka a interpretka skladeb v žánru autorská píseň. Autorka, narozena v roce 1969 v lotyšské Rize, nyní žije v Moskvě. V současnosti pracuje v Divadle hudby a poezie Jeleny Kamburovové, jež získala titul národní umělec Ruské federace (herečka a zpěvačka) a je rovněž spojována s autorskou písní. Kromě toho se Jelena Frolovová účastní festivalů autorské písně a přijímá roli porotkyně. Především však vystupuje sólově a také společně se spřízněnými bardy na nejrůznějších akcích v Rusku i zahraničí (např. Festival World music ve Francii a Belgii). Společně s Tatjanou Aljošinovou, Nikolajem Jakimovem a Alexandrem Děrevjaginem založila v roce 1993 projekt „Azija“, který se poté rozšířil o další členy a vzniklo tak současné seskupení „Azija Plus“. Dále vystupuje Frolovová společně v duetu „VerLén“ s Věrou Jevuškinovou, která je také autorkou a interpretkou písní.

Kromě vlastní autorské tvorby Jelena Frolovová zhudebňuje verše jiných básníků, jež tvoří většinu jejího repertoáru. Vybírá si autory především z období tzv. „Stříbrného věku“ poezie, mezi něž patří v první řadě Marina Cvětajevová, dále Andrej Bělyj, Michail Kuzmin, Sofia Parnuková, Veniamin Blaženýj. Kromě toho rovněž prezentuje tvorbu Bulata

Okudžavy, „otce ruských bardů“, a jejím idolem je věhlasná básnířka a zpěvačka Věra Matvějevová.

Jelena Frolovová je velmi plodná autorka, na jejímž kontě je dohromady více než tisíc písní, z nichž je zatím přibližně 155 autorských, ale každý rok vznikají další a další. V minulém roce si vybrala ke zhudebnění básně, které spojovalo několik motivů: **vlast, Bůh a láska**. Už samotné jejich názvy nám mnohé napoví: A. Blok – „Rus moja, žizň moja“; „Sever krošit metall“; I. Brodskij – „Podděři menja, Gospodi Svjatyj!“; A. Gercyk – „Skolko možno grešit“; M. Cvětajevová – „Bog – prav“; „Vse glaza pod solncem“; „Golubi rejut“; „Nočju nad kofejnoj guščej“; „Povtorju v kanun razluki“; „Ty prochodiš svojej doroguju“; „Čto že mě dělat, slepcu i pasynku“.

Proč právě tito autoři? Sama umělkyně to vysvětluje tím, že v jejich tvorbě cítí jakousi sympatii, chemii, lásku. Někteří básníci ji sice uchvacují svými verši, ale nedaří se jí je zhudebnit. Naopak nejspíše se jí interpretuje právě Marina Cvětajevová, která používá ve svých básních podobné motivy, a zpěvačka s ní celkově vnitřně souzní.

Druhým směrem, kterým se dále budeme podrobně zabývat, je již zmiňovaná autorská tvorba. Charakter jejich básní je lyricko-epický: popis pocitů, atmosféry, nálady. Mezi její hlavní témata nepochybně patří **naděje, víra, cesta do nebe, láska a odpuštění**. Motivy básní lze rozdělit do několika skupin, přičemž můžeme obecně říci, že v písních je popisován svět od ráje (nebes) až po zem:

1. nadpozemské (duchovní, abstraktní):

- Bůh – k němu se lyrické já často obrací s prosbou o odpuštění, motiv setkání s Bohem
- duše – v písních je úzce spojena s vírou (je to její „sestra“), je popisováno, jak duše stoupá do nebe, jak na zemi trpí, jak na zemi zpívá
- osud – lyrické já se často táže na svůj osud nebo naopak popisuje svůj úděl, přičemž do jeho i jiných osudů zasahují zázraky a štěstěna
- víra – dává lyrickému já naději, životu smysl a určuje směr

2. smrt – popisována eufemisticky, často pomocí sloves „letět“, „uletět“ nebo „spát“

3. motivy mezi nebem a zemí, přírodní:

- nebe – je zobrazováno nejen jakožto reálný prostor v přírodě, kde svobodně létají ptáci, plují oblaka apod., ale především v duchovním významu „ráje“. Dostat se do

nebe, přesněji do ráje, je smyslem života, neboť právě tam skončí veškeré pozemské trápení.

- slunce – vyvolává vždy pozitivní asociace (světlo, teplo), dává nám lásku a naději
- voda a objekty s ní spojené – časté je užití motivů moře, korábu, lodí, odplouvání

4. motivy pozemské, spojující nebe a zem:

- pták – ústřední motiv, symbol pro člověka
- srdce – z něj vychází pocity, písně a spolu s duší putuje do nebe

Vedlejšími motivy, které úzce souvisí s hlavními a blíže je specifikují, jsou například anděl (křídla), hřích, trápení, země, píseň, rodina, vodní motivy (moře, vlny, loď) a jednotlivé motivy nebe (mraky, oblaka, vítr, ráj). Často se můžeme také setkat v písních s motivem zlaté a stříbrné barvy. Zlatá je v tvorbě Jeleny Frolovové rozporuplná: představuje něco krásného, radostného, ale může se zdát, že vyjadřuje něco nedosažitelného nebo naopak způsobujícího trápení, neboť mnohdy je zlatá barva spojena s negativní konotací, jako například v písních „Jablonja-Gertruda“ („V zolotuju kletku, protjani mně větku“), „Parochodnik“ („Zolotyje moji děněčki, zolotaja moja běda“), „Větočka věrbočki“ („No mně grustno bez tějba, odinoko. Ně uchodit zolotaja moroka: Slyšu pesnju, no ně vižu lica – i ně budět etoj muke konca“). Sama autorka však uvádí, že záměrem bylo vytvořit spíše kontrast krásného slunečného „zlatého“ života s tragickými momenty v životě. Stříbrná barva vyvolává vždy pozitivní konotace (např. v písni „V serdce ticho ljubov stučitsja“, viz níže).

Ústředním a nejdůležitějším motivem je však pták, který je přítomen ve většině písní. Tento motiv je symbolem člověka, který se ocitá v nejrůznějších situacích – může létat a je tedy volný a svobodný, často je prostředníkem mezi nebem a zemí, popřípadě bydlí v nebi (např. píseň „Serdce mojo, serdečko“), nebo je vyobrazen jako lapený v kleci (např. píseň „Jablonja-Gertruda“). Hlavní myšlenkou většiny textů Jeleny Frolové je to, že **cílem života je doletět do nebe** tak jako pták.

Uveďme příklad, kdy se v písni „Vse ptici, kak pticy“ rozvíjí příběh malého ptáka, který spadl ze vzdáleného neznámého hnízda na cizí zem a nikdy už nemohl létat. Byl hříšník, jako jsou všichni hříšníci. Jediný dar, který mu zbyl, byl zpěv. A tak zpíval z celého srdce a lidé ho poslouchali. Jeho lyrické já se za něj modlilo, aby měl sílu vydržet těžký život do konce, neboť byl pták zvěstovatel, pošetilé ptáče, které bylo sesláno na Zem z ráje. Jeho písně mu dávaly křídla a tak se dostal zpět nebe:

„... Бескрылый крылатую песню поет,

И сердце от счастья летит.
Губами небесную синь достает,
И Бог ему это простит.“

[frolova.golos.de/ru, 2014, online]

V písni se dvakrát opakuje část „vse ptici, kak pticy, ptenci – kak ptenci“, což můžeme interpretovat tak, že všichni jsme v jádru stejní. Tento příběh je tedy o každém z nás – nikdo by se nehledě na veškeré životní překážky neměl vzdávat a dělat od srdce to, pro co byl stvořen, aby jej Bůh spasil a dostal se do ráje. Pokud se zaměříme na vlastnosti a osud ptáka v této písni, může nám vzniklá situace připomenout také Bibli. V tomto ohledu se pták (či Agnus Dei) jeví jako možná paralela Ježíše Krista, který byl zrozen v „Božím hnízdě“ (v chlévě), sestoupil z nebe a stal se zvěstovatelem, který hlásal pravdu („zpíval“) a dostal se zpět do ráje.

V písních Jeleny Frolovové se vyskytují i konkrétní druhy ptactva, jako jsou husy, vlaštovky, labutě, vrabci apod. Zvláštní místo v tvorbě pak zaujímá bájný Pták Ohnivák (rusky „Žar-Ptica“), jako například v písních „Serdce mojo, serdečko“ nebo „V serdce ticho ljubov stučitsja“. V druhé zmiňované skladbě najdeme mnoho motivů (v textu vyznačeny podtržením), které byly popsány výše, proto uvedeme text a krátkou analýzu právě této písně:

„В сердце тихо любовь стучится

В <u>сердце</u> тихо <u>любовь</u> стучится.	Не думай, не думай, не думай.
Никого не обижу больше.	Твой праздник не злой – угрюмый,
Улетела моя <u>Жар-Птица</u> ,	Твой крик не пророк – добряк,
Мой <u>серебряный</u> колокольчик,	Он миг свой потратил зря.
Кто на <u>душу</u> мою в обиде,	И что ещё ждёт тебя, друже,
Кто за нежность мою в тревоге...	Кого потерял ты в стуже
Но никто меня не увидит	Упрямых своих страстей?
На забытой людьми дороге.	Ты выбрался из сетей,
Завела я себя, слепую,	Ты выпрямился, подрос,
В чашу леса, на дно колодца,	И что за смешной вопрос
И по людям живым тоскую –	О том, <u>для чего ты здесь</u> -
А Жар-Птица-то не вернётся...	Ты – радость моя, ты – весть.

Не вернётся – так и не надо,
Нет во мне для обиды места.
Золотая моя отрада,
Стала Господу ты невеста...

Ты – право моё на жизнь!
А Бог не выносит лжи,
Поэтому, друже мой,
Пойдём-ка и мы домой -
К уюту, к чайку, к судьбе,
Друг к другу, к самим себе.“

[frolova.golos.de/ru, 2014, online]

Tato píseň popisuje pocity autorčina lyrického já – ženy, která prožila nešťastnou lásku. V první sloce se dozvídáme, že hrdinka někoho milovala, ale tento cit je již „utišen“ („V serdce ticho ljubov stučitsja“), protože dotyčného zranila a tím ho ztratila, doslova ji „uletěl Pták Ohnivák“. Svou situaci řešila nejdříve stažením se do ústraní. Chtěla se schovat, uzavřít do sebe a klesnout až na samé „dno studny v houštině lesa“, neboť se cítila zoufale a osaměle. Jejího milovaného už jí nic nevrátí a možná to tak osud chtěl, aby se oddala Hospodinovi.

V druhé sloce se mění výrazně nálada básně – od smutku přechází hrdinka k naději. Nejen text, ale i melodie se přizpůsobuje novému úhlu pohledu, takže obě složky písně tvoří kompaktní celek, přičemž právě melodie podtrhuje změnu vývoje prožívání celé situace. K hrdince někdo promlouvá – oslovuje ji „příteli“ (dle našeho názoru to může být hlas jejího svědomí nebo samotný Hospodin), a apeluje na to, že není vše tak zlé, jak vypadá, neboť její úmysly byly dobré. Přítel poté hrdince připomíná, že přežila všechna zlá období a zlehčuje celou situaci. Ubezpečuje ji, že její život má smysl, že je jeho radost a zvěst. Bůh nestrpí lži, a proto navrhuje, aby se hrdinka uklidnila, smířila se s osudem i sama se sebou.

V písni se tedy lyrické já vyvíjí a jeho pocity se harmonizují. Postupně jsou popsány stavy lítosti, smutku, zklamání, přes naději až k usmíření se sebou samým. Tento optimistický a duchovní vývoj lyrického já není charakteristický pouze pro tuto píseň, nýbrž pro většinu. Můžeme tedy konstatovat, že jedním z nejdůležitějších poselství tvorby Jeleny Frolovové je právě zprostředkování pocitů naděje. Toto tvrzení sama autorka potvrdila v interview, které jsme v rámci výzkumu pořídili.

Pokud se zaměříme na jednotlivé momenty v textu, najdeme zde motivy lásky, duše, srdce, Boha, osudu, zlaté i stříbrné barvy či již zmiňovaného Ptáka Ohniváka, který představuje někoho velmi drahého a milovaného. Pták Ohnivák je ve slovanské mytologii zobrazován jako kouzelná bytost z daleké země, pták se zářícími péry, který svému majiteli

může přinést jak požehnání, tak i zkázu. V ruském prostředí je to velmi oblíbený motiv, se kterým se můžeme setkat v pohádkách i rčeních (například „najti (dostat') pero žar-pticy“ znamená „mít štěstí“). Jakožto kouzelná a neexistující bytost může tento pták představovat metaforu touhy po něčem (nebo někom), co je krásné a cenné, avšak nedosažitelné, neuchopitelné a vysněné. V tomto případě však tento význam nehledejme. Autorka v rozhovoru uvedla, že ve svých písních zpívá o konkrétních lidech, kteří jsou zobrazení prostřednictvím symbolu ptáka a různé druhy ptactva vyjadřují různé postoje k nim. Pták Ohnivák pak zajisté zosobňuje někoho velmi důležitého a milovaného.

Kompozičně je tato píseň velmi podobná ostatním: převažuje nepravidelný rým (časté jsou kombinace rýmu obkročného, střídavého a přerývavého), refrén zpravidla chybí. Básnické prostředky, které jsou obvykle v písních užity, jsou například anafora, aliterace, aposiopeze, epizeuxis.

Jelena Frolovová je také spojována s pojmem „ruský duchovní verš“ („russkij duchovnyj stich“), což sama autorka označuje za specifický žánr přezpívaných nebo nově vzniklých evangelických textů. Zajímavé je, že se k těmto písním doprovází na takzvané „gusli“, nejstarší ruský strunný hudební nástroj. Obecně lze říci, že témata a atmosféra těchto písní se radikálně neodlišuje od ostatních děl autorky. Nicméně již cítíme převahu náboženských motivů, lyrické já se více obrací k Bohu, Frolovová jeho ústy popisuje nanebevzetí, samotné nebe apod. Z pohledu skladby se setkáváme již častěji s refrény. Pro představu uvádíme úryvek z písně „Děrevjannyje krylja“:

„Как подует ветер, побегу навстречу,
Расправлю плечи и стану легче,
Поднимусь на небо - увижу Отца,
Расскажу Ему, что сделал сам
Деревянные крылья!“

[frolova.golos.de/ru, 2014, online]

Závěrem můžeme konstatovat, že tvorba Jeleny Frolovové se zaměřuje převážně na duchovní stránky života a smrti. Ve svých pozitivních písních, ať už s textem jiných básníků nebo se svými verši, hledá a nalézá naději, lásku, odpuštění, harmonii a smysl života. Líčí nám svět, v němž se lidé stávají svobodnými ptáky putujícími do nebe, do ráje, kde naše duše a srdce naleznou klid. Na druhou stranu, i když na zemi vzniknou nepříjemnosti, ptáci statečně létají dále a přijímají svůj osud.

YELENA BORISOVNA FROLOVA – THE AUTHOR AND PERFORMER OF THE PRESENT-DAY SUNG POETRY

Summary

Yelena Frolova is a Russian singer, author and performer of sung poetry. Besides writing her own compositions, Yelena Frolova also sets to music the verses of other poets, which form the major part of her repertoire. She chooses especially the so-called "Silver age" authors, among which one could find mainly poetry by Marina Tsvetaeva. Furthermore, she is known as an author and performer of "Russian spiritual poetry" which is based on evangelical motives.

The works of Yelena Frolova focuses mainly on the spiritual side of life and death. In her positive songs, either with her lyrics or with lyrics written by other poets, she seeks for hope, love, forgiveness, harmony and the meaning of life. The main motif of her songs is a bird which serves as a symbol for a human being. Frolova shows us the world where people become free birds wandering into heaven, into paradise, where our hearts and souls find peace. On the other hand, even though life is sometimes hard, birds can fly bravely and they accept their fate.

Bibliografie

Tištěné zdroje

1. NOVIKOV, I. *Avtorskaja pesnja*. Moskva: Olimp, 1997.
2. SOKOLOVA, I. *Avtorskaja pesnja: Ot folklora k poezii*. Moskva: Fond Vladimira Vysockogo, 2002.

Elektronické zdroje

3. *AZiJa Pljus*. [online] URL: <<http://www.asia-plus.ru/cgi-bin/persons.cgi?id=6&sid=72755188-5f5a-47fa-930c-50a259cf4e04>> [cit. 2015-03-29]
4. *Jelena Frolova*. [online] URL: <<http://elenafrolova.info/>> [cit. 2015-03-29]
5. *Jelena Frolova*. [online] URL: <http://frolova.golos.de/ru/> [cit. 2015-03-29]
6. *Ruská a polská zpívaná poezie*. [online] URL: <<http://ruska-a-polska-zpivana-poezie.webnode.cz/ruska-sekce/umelci/jelena-frolova/>> [cit. 2015-03-29]

Jiné zdroje

7. Interview s Jelenovou Frolovovou pořázené v rámci projektu SGS dne 9. října 2014 v Petrohradě a dne 18. dubna 2015 v Moskvě, Ruská federace.

RUSKÁ ROCKOVÁ POEZIE: VÝVOJ A NEJVÝZNAMNĚJŠÍ INTERPRETI

Jana JANUŠEVIČOVÁ

Russian Rock Poetry: Its Development and the Most Important Performers

Abstract: *The first part of the present article deals with Russian rock poetry, its development from 1970s, and it also focuses on the most important Russian representatives of the given genre. It attempts to define the term "rock poetry" and mentions one of the first researches in the field of rock poetry. The second part of the article briefly presents biographies and the works of three important performers – Boris Grebenshchikov, Dmitri Ozerski and Leonid Fedorov.*

Keywords: *rock poetry, rock music, Russian rock, Boris Grebenshchikov, Dmitri Ozerski, Leonid Fedorov*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; jana.janusevicova@seznam.cz*

Článek je výstupem z projektu SGS09/FF/2015.

Samo slovní spojení rocková poezie může jak ve čtenáři, tak v posluchači vyvolat rozporuplné dojmy. Může se zdát, že termín hraničí s oxymóronem, není tomu ovšem tak. Stěžejní funkcí rockové hudby, obzvláště v minulém století, bylo znovunalezení určité ztracené jednoty mezi mladými lidmi. Rocková hudba tímto představovala sbližující prvek, ať už na koncertě, nebo mimo něj. Rockový koncert proto můžeme považovat, v přeneseném slova smyslu, za rituál, který přitahoval a spojoval mladé lidi.

V ruském prostředí byl navíc rock jako hudební žánr protipólem oficiální hudby, nebyl podporován vládou ani médií, a proto se stal automaticky součástí undergroundové neoficiální hudby a kultury. Ruští rockoví zpěváci, kteří byli většinou také lídry daných skupin, se stali ikonami ruské mládeže, a nejen té, ale také všech lidí, kteří hledali alternativní a skutečnější umění a pohled na svět, než jim bylo předkládáno z oficiálních zdrojů.

Druhou složkou je poezie, která je od počátku svého vzniku obrazem duchovního, emocionálního nitra autora a zároveň je také odrazem vnějších skutečností, které básníka obklopují. Poezie a poetično vyjadřované v písňových textech rockových básníků reflektuje reálný okolní svět, popřípadě přesahuje do světa snového. Písňové texty, které můžeme nazvat

také rockovými básněmi, tvoří spolu s hudební složkou syntetický celek, který je nerozdělitelný a navzájem se doplňuje. Proto při zkoumání rockové poezie (ať z filologického či hudebního hlediska) musí být prozkoumány všechny složky díla, včetně případných vizuálních komponentů (vzhled, image, pohyby, gesta), které jsou přítomny při živých koncertech a mají nepochybně silný vliv na posluchače (Piljute 2013: 39).

Termín rocková poezie můžeme najít v novele spisovatele a hudebníka Vladimíra Rekšana *Kajf*, ve které popisuje historii rockové skupiny Sankt-Petěrburg, jejímž zakladatelem je, a také v článku Sergeje Dobratovského *Rok-poezija: tekst i kontekst*. V roce 1998 vyšel první stejnojmenný sborník článků, věnující se filologickému rozboru ruské rockové poezie. Hlavními iniciátory tohoto sborníku jsou Jurij Domanskij, Taťjana Ivlevová a Jekatěrina Kozickaja. Všichni jsou zároveň průkopníky ve filologickém zkoumání ruské rockové poezie. Reakce ve filologických, ale i v hudebních kruzích nebyly vždy kladné. Některým filologům nepřišly rockové písně dostatečně umělecké na to, aby zasluhovaly hlubší zkoumání a na druhé straně se někteří rockoví zpěváci nechtěli stát objektem tohoto zkoumání (Domanskij 2013: 7). Jekatěrina Kozickaja také upozorňuje na to, že není odpovídající určovat kvalitu rockové poezie na základě srovnání rockové lyriky s poezií klasickou, jelikož každý žánr má své vlastní zákonitosti, kterými se řídí (Piljute 2013: 37).

Aktuálnost a současnost rockové poezie i rockové hudby umožnila to, že velké množství teoretiků, filologů zabývajících se rockovou poezií se stalo součástí studovaného subjektu, znali se s muzikanty, navštěvovali koncerty a tak mohli zúročit tyto zkušenosti ve svých teoretických pracích. Současnost rockové poezie ji řadí k neklasickým typům umění. Snaží se v posluchačích probudit samostatné a kritické uvažování, pohybuje se v nejednoznačných významech, tento písňový svět stojí mimo pravidla a zákony (Domanskij 2013: 9-10).

Vyvstává problém, koho ještě lze považovat za rockového básníka a koho již ne. Jednoznačnou definici nejsou filologové schopni určit, jelikož není možné definovat pevná kritéria a hranice, kde začíná a končí rocková poezie. Každý z filologů zabývajících se rockovou poezií se řídí svou intuicí a dalo by se říci i hudebním vkusem, a proto není možné určit ani typologii rockové poezie. Můžeme však vymezit tzv. časově-geografické kritérium, které zahrnuje 70.-80. léta minulého století a místa, kde byla rocková hudba nejvíce populární např. Leningrad, Moskva, Novosibirsk, Omsk a další. Na základě tohoto kritéria vznikla skupina hudebníků, kteří jsou považováni za rockové básníky, mezi nimi například Boris

Grebenščikov, Viktor Coj, Alexandr Bašlačov, Majk Naumenko, Konstantin Kinčev, Jurij Ševčuk a další (Piljute 2013: 37).

Ruská rocková poezie je bezpochyby silně ovlivněna autorskou písní, která zaujímá v ruském hudebním prostředí významné místo, není proto divu, že většina rockových básníků uvádí jako svůj vzor V. Vysockého. Rocková poezie se proto stává přímým pokračovatelem autorské písně, která dosáhla svého nejvyššího vrcholu v 60.-70. letech. V té době pomalu vzniká rocková hudba, která dosahuje svého vrcholu v letech 80., kdy už autorská píseň ustoupila do pozadí.

Počátky ruské rockové poezie a ruského rocku vůbec tedy sahají do 70. let minulého století. Za zakladatele a za jednoho z nejvýznamnějších rockových básníků je považován Boris Grebenščikov. On sám označení „zakladatel“ odmítá se slovy, že rock tu byl už dávno před ním. Rock byl od konce 70. let do poloviny let 80. uměním protestu, zastával funkci subkultury, jež představovala jistou opozici ve vztahu k oficiální kultuře. Rockeři ovšem nevystupovali proti vládě, proti režimu, ale snažili se vybočit ze zavedeného systému. Jelikož nebyli otevřenými nepříteli vlády, o to těžší bylo pro ni se s rockovou hudbou vypořádat. Snažila se buď o přímou konfrontaci s hudebníky, nebo se je snažila získat na svou stranu, protože nestrpěla to, že by s ní někdo nechtěl spolupracovat. Nepřítel ve formě subkultury byl daleko horší než veřejný nepřítel. Už jen samotná existence rockových kapel představovala nebezpečí, jelikož poukazovaly na slabá místa celé společnosti. Vláda se mohla bránit jediným způsobem, a to zákazem těchto kapel. Abychom toto období zasadili do správného historického kontextu je nutno dodat, že první část ruské rockové poezie spadá do období vlády Leonida Brežněva (1964-1982) a Jurije Andropova a také Konstantina Černěnka, která vešla do dějin jako epocha všeobecné stagnace. (Domanskij 2013: 11-12).

Zlom přichází s nástupem Michaila Gorbačova a zavedením politiky glasnosti a perestrojky ve druhé polovině 80. let. Rock se najednou dostává z undergroundové, subkulturní pozice do středu zájmu mas, koncerty se přesouvají na stadiony. Otázkou je, zda zpřístupnění rocku širšímu okruhu posluchačů automaticky znamená zoficiálnění žánru a zda rock tím, že ztratil svou nedostupnost, nepřišel také o část ze své revolty. Od 90. let po současnost vzniklo obrovské množství rockových kapel.

Druhá část příspěvku je věnovaná významným interpretům ruské rockové poezie. Základním zdrojem v těchto medailoncích jsou rozhovory s hudebníky.

Boris Borisovič Grebenščikov

Boris Borisovič Grebenščikov (též známý jako BG) se narodil 27. listopadu 1953 v Leningradě, kde také po dokončení matematicko-fyzikální školy nastoupil na fakultu aplikované matematiky a řízení procesů Leningradské státní univerzity. Po dostudování pracoval ve vědeckovýzkumném sociologickém ústavu. V roce 1972 v Leningradě spolu s Anatolijem Gunickým a dalšími podobně smýšlejícími muzikanty založil skupinu Akvarium. Boris Grebenščikov se stal kytaristou a zpěvákem skupiny. Členové Akvaria dlouhou dobu fungovali jako polooficiální hudebníci, zřídka vystupovali v jiných městech, často nahrávali doma s pomocí primitivního zařízení. Boris Grebenščikov dokonce založil samizdatový časopis Roxy. Vystoupení na rockovém festivalu v Tbilisi v roce 1980 pro celou skupinu mělo zásadní následky: BG byl propuštěn ze zaměstnání, vyloučen z komsomolu (Komunistický svaz mládež, pozn. překl.) a Akvarium bylo oficiálně zakázáno. Skupina se dvakrát rozpadla a dvakrát opět znovu sešla. První rozpad přišel v roce 1991, po kterém BG založil skupinu BG-Band (БГ-Бэнд), ale už o rok později se bývalí členové dali znovu dohromady jako Akvarium 2.0. Toto druhé setkání trvalo až do roku 1997, kdy se skupina opět rozpadla a o rok později se dala znovu dohromady jako Akvarium 3.0 (Grebenščikov, B. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гребенщиков,_Борис_Борисович).

Diskografie Borise Grebenščikova je velice rozsáhlá. Mnoho alb nahrál se skupinou Akvarium (jak samizdatově, tak později oficiálně). Spolupracoval ale i s jinými hudebníky a stal se součástí mnoha různých hudebních projektů, byl například producentem první desky Cojovy skupiny Kino, hostem na několika albech Butusovovy skupiny Nautilus Pompilius atd. Jeho hudba se objevila také v mnoha filmech (Grebenščikov, B. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гребенщиков,_Борис_Борисович).

Dle jeho vlastních slov nemá žádné hudební vzory, které by ho inspirovaly, a podotýká, že člověk by neměl mít žádné vzory, jinak se nikdy nevystoupí z jejich stínu a nedokáže je překonat. Váží si však hudebních velikánů, jakými jsou například Bulat Okudžava, Vladimír Vysockij, Bob Dylan či Richard Thompson. Z ruských hudebníků má rád Viktora Coje či Alexandra Bašlačova, kterého považuje za jednoho z nejvýznamnějších a nejlepších zpívajících básníků. Má za to, že nejdůležitější prací hudebníka je vložit do písň své pocity, které pak píseň následně vyvolá u posluchače. Moderuje vlastní rozhlasový pořad *Aerostat*, v rámci kterého pouští svou oblíbenou hudbu, komentuje ji a ozřejmuje

posluchačům hudební souvislosti (Interview pořázené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 7. 10. 2014 v Petrohradě).

BG patří oprávněně mezi nejvýznamnější představitele rockové poezie. V jeho textech se objevují jak nadějeplná témata lásky, lidské svobody, přírody tak témata plná nejistoty dnešního a budoucího světa. Posluchači předkládá písně plné metafor a básnických obrazů např. text písně *Bělaja* (Grebenshchikov 2013: 53):

*Белая, как выпавший снег,
Белая, как темная ночь,
Белая, как сакура весной,
Милосердная, но не может помочь.
Белая, как сибирский мел,
Белая, как нетронутый лист,
Я отдал тебе все, что имел,
Теперь я черный, как трубочист.*

*Без имени, как меч кузнеца,
Невиданная без прикрас,
Без начала и без конца,
Бывшая здесь прежде всех нас.
Я искал тебя, не мог понять как;
Писал тебе, но не было слов;
Я был слепой, но я вижу твой знак:
Мой палец на курке, я всегда готов*

Grebenshchikov v textu používá protiklad obrazu bílé ženy a černého muže, který ženě obětoval vše, co měl. Už samotný název *Bělaja* (Bílá) předpovídá určitou symboliku této barvy, která v písni představuje tradiční atributy spojované s bílou barvou jako je čistota, neposkvěněnost, světlo, život, ale představuje zároveň cosi nedostupné, čeho nemůže temný, černý muž dosáhnout. Přestože se tyto dvě síly (bílá a černá) mají navzájem doplňovat, harmonizovat a tudíž tvořit život, v písni nedojde k jejich spojení, jelikož bílá ženská síla pohltí mužskou.

Boris Grebenščikov je také spisovatel a překladatel. Napsal prózu *Les* (Román, který stále není dokončen) – Лес (Роман, который так и не окончен) a povídku Ivan a Danilo (Иван и Данило). Několikrát vyšly knižně výběry jeho písňových textů a také zpěvníky. Překládá hlavně z anglického jazyka a také ze sanskrtu. Jelikož je velikým příznivcem východní filozofie (buddhismu, hinduismu), přeložil několik knih zabývajících se touto tematikou. V současné době pracuje na překladu Bhagavadghíty do ruštiny (Grebenščikov, B. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гребенщиков,_Борис_Борисович).

Dále je to skupina Aukcyon a zejména dva její členové, Dmitrij Alexandrovič Ozerskij, autor textů a Leonid Valentinovič Fjodorov, autor hudby.

Dmitrij Alexandrovič Ozerskij

Dmitrij Alexandrovič Ozerskij se narodil 8. října 1963 v ruském Leningradě. Vystudoval divadelní režii. Texty pro skupinu Aukcyon píše téměř od počátku její existence a zároveň patří k jejím zakládajícím členům. Ke skupině se dostal v roce 1981 (tehdy se nazývala ještě Faethón), kdy se seznámil s Leonidem Fjodorovem. V té době začala jejich hudební spolupráce, která trvá dodnes. Dmitrij Ozerskij začal hrát na klávesy, chodil nejprve do umělecké školy, a poté se hraní věnoval jako samouk. Od té doby se stal kromě textaře také klávesistou skupiny (Oficialnyj sajt grupy AukcYon [online]. 2000 [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: <http://www.auktyon.ru/>).

Jeho způsob psaní textů je v hudebním prostředí velice netradiční a v jistém ohledu i unikátní. Při psaní využívá princip libreta, což znamená, že skládá text na hotovou melodii. Při práci vychází z harmonie znějících slov. Všechna z nich musí „souznít“ s hudbou. Aby dosáhl kýženého výsledku, využívá zvukovou energii slov, jež musí korespondovat s energií hudby (Interview pořizené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 30. 3. 2014 v Moskvě).

Na jeho hudební tvorbu měla vliv jak díla jiných hudebníků, tak i spisovatelů a básníků. Rád poslouchá například Deep Purple, Led Zeppelin, Toma Waitse nebo Boba Dylana. Z ruských interpretů si nejvíce váží Viktora Coje, Bulata Okudžavy, Alexandra Galiče a mimo jiné i skupiny Akvarium. Ze současné ruské hudby je mu blízká tvorba skupiny Ně ždali (Nečekali) svým přístupem k textům jako k organickému pokračování hudby. Co se literatury týče, je jeho oblíbeným básníkem Boris Pasternak, spolu s ním má rád také Daniila Charmse, Arsenije Tarkovského, Michaila Bulgakova, Alexandra Vveděnského

nebo Velemira Chlebnikova, jehož některé básně zhudebnil (Interview pořázené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 30. 3. 2014 v Moskvě).

Dmitrij Ozerskij je básníkem nejen na pódiu, ale jeho verše vyšly v různých časopisech. Například sbírka *Domik těla (Domek pro tělo)* si našla své místo na stránkách časopisu *Homo Legens*. V roce 2009 mu vyšla sbírka s názvem *Tam, gdě (Tam, kde)*. Autor se nevěnuje pouze poezii, ale také píše prózu. Jeho zatím nejnovější knihou je *Gorod Žab (Město ropuch)*, která vyšla v roce 2012. Bohužel ani jedno z jeho děl nebylo dosud přeloženo do češtiny (Ozerskij, D. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Озерский,_Дмитрий_Александрович).

Leonid Valentinovič Fjodorov

Leonid Valentinovič Fjodorov se narodil 8. ledna 1963 v ruském Leningradě. O hudbu se začal zajímat už v 70. letech. Zhruba od svých čtrnácti let začal skládat první písně. V roce 1983 založil hudební skupinu Faethón, ze které se později stala skupina Aukcyon, v níž byl už od samého začátku frontmanem, hlavním autorem hudby a zpěvákem. Při zpěvu se doprovází na elektrickou kytaru. Hudba pro něj vždy představuje potěšení, proto by byl nerad, kdyby se z ní stala profese nebo dokonce rutina. Kapela Aukcyon se postupně stala jednou z nejznámějších ruských skupin jak v samotném Rusku, tak i v Evropě a Severní Americe (Oficial'nyj sajt grupy AukcYon [online]. 2000 [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: <http://www.auktyon.ru/>).

Hudební tvorba Leonida Fjodorova je velice zajímavá a bohatá. Od konce devadesátých let se vedle hraní ve skupině Aukcyon zabývá také sólovou tvorbou. V roce 1997 vyšlo jeho debutové akustické album *Četyrespolovinojtonny (Čtyřiapůltuny)*. Leonid Fjodorov je hudebník, který rád experimentuje a spolupracuje s různými zajímavými umělci. Měl mnoho společných projektů s Vladimírem Volkovem, se kterým nahrál už jedenáct alb. Poslední z nich vyšlo v září 2014 pod názvem *Motylki (Motýli)* a právě na něm se pokusili ztvárnit *Slovo o pluku Igorově*. S Anrim Volochonským spolupracovali na hudebních audioknihách *Gory i reki (Hory a řeky)* a *Džojz (Joyce)* (Leonid Fjodorov: «A eto my sami – jerunda». LISIN, Dmitrij. Colta [online]. 2014 [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: http://www.colta.ru/articles/music_modern/3445). Dále spolupracoval například s Vladimírem Martynovem, Taťanou Grinděnko a sborem staroruské hudby Opus Posth, sborem ruské duchovní hudby Sirin, skupinou Ně ždali a dalšími. Komponuje také filmovou

hudbu. Při své práci hledá inspiraci například v ruské poezii dvacátých let 20. století, v lidové, klasické i duchovní hudbě. Zhudebnil básně Vveděnského, Chlebnikova či Chvostenka (Interview pořizené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 30. 3. 2014 v Moskvě).

Na konci roku 2000 založil své vlastní nahrávací studio Ulitka Rekordz, v němž vydává svá sólová alba, ale také nahrávky spřízněných hudebníků. Pracuje rovněž jako hudební producent při nahrávání alb jiných umělců (Fjodorov, L. Dostupné z URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фёдоров,_Леонид_Валентинович).

RUSSIAN ROCK POETRY: ITS DEVELOPMENT AND THE MOST IMPORTANT PERFORMERS

Summary

Russian rock music was a significant part of Russian culture of the 20th century, especially from 1970s. Young people, who were looking for an alternative way of living and thinking that would differ from the official culture, were united by rock music, in which they found support for their revolt against Russian establishment. Rock music became a part of certain underground or unofficial culture, the so-called counter-culture. Rock poetry consists of two substantial parts: a musical component (melody) and a poetical component (lyrics). They together create a rock composition. This is the reason why the approach to rock poetry must be synthetic: its components cannot be analysed separately. One of the first philologists, who started researching Russian rock poetry from a scientific point of view, were – Juri Domanski, Tatiana Ivleva and Yekaterina Kozitskaya. They are also the co-founders of the anthology *Russkaya rok-poeziya: tekst i kontekst* (Russian rock poetry: text and context, author's transl.). Philologists dealing with Russian rock poetry are not able to define strict boundaries between rock music and rock poetry. They often follow their own intuition and taste of music while trying to determine, where rock poetry starts or ends. Researching the given synthetic genre, which has been representing an actively developing trend within contemporary culture for several decades, is nowadays very topical. It should continue in order to find and define some rules and regularities which rock poetry follows.

Bibliografie

Knižní zdroje

1. DOMANSKIJ, J. V. *Rok-poezija: perspektivy izučeniya*. In: *Russkaja rok-poezija: Tekst i kontekst*. Jekaterinburg, Tver': FGBOU VPO UrGPU, 2013.
2. GREBENŠČIKOV, B. *Tramontana*. Moskva: Eksmo, 2013. ISBN 978-569-9630-332.
3. PILJUTE, J. E. *K voprosu o plochoj i chorošej rok-poezii*. In: *Russkaja rok-poezija: Tekst i kontekst*. Jekaterinburg, Tver': FGBOU VPO UrGPU, 2013.

Internetové zdroje

1. Fjodorov, Leonid Valentinovič. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фёдоров,_Леонид_Валентинович
2. Grebenščikov, Boris Borisovič. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Гребенщиков,_Борис_Борисович
3. Leonid Fjodorov: «A eto my sami - jerunda». LISIN, Dmitrij. Colta [online]. 2014 [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: http://www.colta.ru/articles/music_modern/3445
4. Oficialnyj sajt grupy AukcYon [online]. 2000 [cit. 2015-06-01]. Dostupné z URL: <https://auktyon.ru>
5. Ozerskij, D. [cit. 2015-06-01]. Dostupné z: https://ru.wikipedia.org/wiki/Озерский,_Дмитрий_Александрович

Rozhovory

1. Interview s Borisem Grebenščikovem pořizené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 7. 10. 2014 v Petrohradě.
2. Interview s Dmitrijem Ozerským pořizené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 30. 3. 2014 v Moskvě.
3. Interview s Leonidem Fjodorovem pořizené D. Bittnerovou a I. Jelínkem 30. 3. 2014 v Moskvě.

JACEK KACZMARSKI – BARD „SOLIDARNOŚCI“

Urszula PACÍKOVÁ, Andrea GEBALOVÁ

Jacek Kaczmarski – The Bard of the „Solidarity” Movement

Abstract: *The present contribution analyzes the poetic works by an acknowledged Polish representative of sung poetry – Jacek Kaczmarski – who has always been associated with the struggle for freedom in the totalitarian history of the 20th century Poland. The key song series are covered in the given article and its authors have mainly concentrated on Kaczmarski's songs of social and political appeal.*

Keywords: *Jacek Kaczmarski, the “Solidarity” movement, sung poetry, bard, censorship, emigration*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; pacikova@slovodaslovo.cz, gebala.andrea@seznam.cz*

Článek je výstupem z projektu SGS09/FF/2015.

Jacek Kaczmarski je v oblasti polské kultury svébytným fenoménem a zároveň je považován za klasika žánru tzv. zpívané poezie. Narodil se 22. března 1957 ve Varšavě (Grazi 2006: 83-87). Už na střední škole začal psát písně inspirované tvorbou ruských bardů – Vladimíra Vysockého a Bulata Okudžavy. V kulturním dění poválečného Polska se objevuje jako autor textů a také hudební skladatel, známý především svými písněmi se společensko-politickou tematikou. Debutoval v roce 1977 na *Studenckim Festiwalu Piosenki* v Krakově, kde získal 1. místo za píseň *Oblawa*.

Největší popularitu Kaczmarski získal v 80. letech 20. století, kdy se Polskem prohnala vlna stávek. V srpnu 1980 obsadili stávkující dělníci loděnice v Gdaňsku a založili nezávislé odborové hnutí „Solidarność“¹, do jehož čela se postavil Lech Walesa². Rok na to bylo hnutí delegalizováno a v prosinci 1981 vyhlásil generál Jaruzelski válečný stav. Walesa, a s ním tisíce dalších odborářů, byli uvězněni a nepokoje krvavě potlačeny. Informace o těchto událostech zastihly Kaczmarského na koncertním turné po Francii, a to v den před

¹ Masově podporované společenské hnutí „Solidarita“, které vzniklo jako nezávislé samosprávné odbory. V roce 1980 se postavilo komunistickému režimu tehdejšího Polska.

² Prezident Polské republiky v letech 1990-1995. V roce 1983 získal Nobelovu cenu za mír.

jeho plánovaným návratem do Polska. V takové situaci se nemohl vrátit a zůstal ve Francii, kde se podílel na založení "Solidarności" v Paříži (Gintrowski 2007: 102-103). Jeho nucená emigrace mu byla sice mnohdy vyčítána, nutno však říci, že i přes svou fyzickou nepřítomnost ve vlasti, svým srdcem zůstal celou dobu v Polsku a jeho tvorba Poláky oslovovala a pomáhala jim překonat těžké období politických změn. Svě písně hrál pro polské emigranty po celém světě a od roku 1984 žil v Mnichově, kde pracoval v rozhlasové stanici Svobodná Evropa (Grazi 2006: 40-41). Z důvodu těchto politicky motivovaných aktivit se v 80. letech nemohl vrátit do své vlasti. A právě tomuto období se budeme v našem příspěvku věnovat.

Před rokem 1980 se Kaczmarški neúčastnil politického života příliš aktivně. Jeho vazby na opozici měly spíše podobu koncertů v bytech u lidí, které tehdejší vláda považovala za disidenty a nepřátele režimu. Z tohoto důvodu byla jeho tvorba podrobena přísné cenzuře, a tak se přirozenou cestou dostal mezi členy opozice (Karwali, Serwatka 2009: 15). Ze začátku s hnutím „Solidarność“ jen sympatizoval. Posléze sice do něj vstoupil, ale sám tvrdil, že pouze proto, aby demonstroval nesouhlas s režimem a podporoval svobodu slova. Aktivně se však na jeho činnosti nepodílel (Karwali, Serwatka 2009: 15). Účastnil se spíše jen několika setkání v neoficiálním literárním salónku u Anny a Tadeusza Walendowských, kde se setkávali autoři sympatizující s opozicí. Jejich cílem byla především prezentace cenzurovaných děl. Byla zde také pokřtěna kniha Tadeusza Konwického „Mała apokalipsa“ (Malá apokalypsa, pozn. aut.) (Grazi 2006: 27).

Zde je nutné zmínit, že přes svou zjevnou pravicovou orientaci, Kaczmarški neváhal vystupovat také na akcích organizovaných levicovou vládou Polské lidové republiky. V jednom rozhovoru řekl, že právě díky těmto vystoupením mohl v klidu žít a vydělávat si svou tvorbou. Na druhou stranu přiznává, že koncerty v kulturních domech, v Socialistickém svazu polských studentů, návštěvy u ministra kultury apod., byly zřejmě pořádány díky aktivitám přítele jeho otce, který chtěl tímto způsobem poskytnout mladému básníkovi určitý prostor pro jeho tvorbu. Koncerty tohoto typu se konaly i po srpnu 1980, a v roce 1981 Kaczmarški dokonce podepsal smlouvu na několik desítek koncertů se Socialistickým svazem mládeže (Grazi 2006: 28).

Než přistoupíme k rozboru písně Jacka Kaczmarškého, je nutné uvést, že důležitým prvkem provázejícím jeho tvorbu ve všech obdobích byla láska k malířství, kterou v něm probudil jeho otec již v mládí. Z tohoto důvodu jsou mnohé Kaczmarškého písně inspirovány slavnými obrazy. Za všechny můžeme zmínit například píseň *Pejzaż z szubienicą*, která byla

inspirována obrazem vlámského malíře Pietra Brueghela *Straka na šibenici*. Také u písně *Syn marnotrawny*, našel Kaczmarski inspiraci hned ve dvou obrazech: v *Marnotratném synovi* od Hieronyma Bosche, a také u Rembrandtova obrazu *Návrat marnotratného syna*. Píseň *Encore, jeszcze raz* byla rovněž inspirována obrazem, a to Fedotovovým *Encore, ještě, Encore* a stala se součástí hudebního programu *Mury* (Zdi), který přinesl Kaczmarskému největší popularitu (<http://www.kaczmarski.art.pl/>).

Tento program vytvořili spolu s Przemysławem Gintrowskim a Zbigniewem Łapińskim v roce 1979. Jednotlivé písně programu vznikaly v různém období, ale i přesto se v nich autorům podařilo zachovat myšlenkovou jednotu. V roce 1980 následoval další program – *Raj (Ráj)*, který byl po několika odehraných koncertech cenzurou zakázán (Grazi 2006: 32). Jak řekl sám autor: „jeho biblická témata se snažila poukázat na mravní hodnotu vzpoury a víry jako obrany před racionální rezignací“. *Raj* se však setkal s nepochopením, jelikož narazil u obecnosti na neznalost Bible (Grazi 2006: 32).

Opačný osud potkal program *Mury*, když se v srpnu 1980 po sérii stávek v Gdaňských loděnicích píseň *Mury* stala hymnou stávkujících. Tato píseň vycházející z písně katalánského barda Lluisa Llacha se zrodila již dříve, ale teprve v roce 1980 po vzniku hnutí „Solidarność“, byla přijata jako píseň odborářů a stala se, nezávisle na vůli jejího autora, symbolem protestu. Kaczmarski byl nazván „Bardem Solidarności“, čemuž se sám vždy velmi bránil. Píseň ovšem začala žít svým vlastním životem, byla zpívána v průběhu stávky v loděnicích a v období válečného stavu si získala velkou popularitu mezi politickými vězni. Refrén byl použit jako znělka rádia „Solidarność“ (Karwali, Serwatka 2009: 15). Zpívá se v něm:

*Wyrwij murom zęby krat,
Zerwij kajdany, połam bat.
A mury runq, runq, runq
I pogrzebiq stary świat.*

Stávkující lidé, kteří byli zadržováni v loděnicích, si sami změnili slova poslední sloky písně. Místo *A mury rosły, rosły, rosły. Łańcuch kołysał się u nóg*, zpívali *A mury runq, runq runq. I pogrzebiq stary świat*.

Sám Kaczmarski tuto skladbu ovšem nekoncepce jako protestsong vyzývající lid ke vzpouře a tvrdil, že slova refrénu, jež byla vložena do úst mnohatisícovému davu, jsou

pochopena špatně. Nicméně stávkující lid jej pochopil jako výzvu k boji a *Mury* se tak staly symbolem války s režimem (Karwali, Serwatka 2009: 15).

Kaczmarski se k nepochopení jeho záměru vyjádřil takto: „Představuji si situaci, z pozice egoisty a člověka, který si velmi cení individuality, že někdo vytvoří něco velmi krásného, krásnou píseň, a pak mu to jeho dílo vezmou, protože si ho přivlastní lid. Dílo tak přestává být vlastnictvím umělce. A o tom jsou *Mury*. Tato píseň si to vlastně sama předpověděla, protože se to přihodilo jí samotné. Stala se hymnou, písní lidu, přestala být moje.“ (Karwali, Serwatka 2009: 17, překl. aut.).

Kromě titulní písně *Mury* najdeme v programu mnohé jiné skladby, které si zasluhují naši pozornost. Úvodní skladba programu s názvem *Ze sceny* (Z jeviště) byla parafrází na píseň Vladimíra Vysockého *Pesnja pevca u mikrofonta*. V této skladbě můžeme najít narážky na nepříjemnou situaci, v níž se nachází každý umělec, jehož dílo je neustále podrobováno přísné cenzuře. Kaczmarski zde formuluje své životní a poetické krédo – jednotu života a umění (Grazi 2006: 29).

Důležitým bodem programu je píseň *Źródło* (Pramen) z roku 1978, který pro Kaczmarského znamenal vymanění se z vlivu tvorby Vladimíra Vysockého. Tuto skladbu můžeme chápat jako alegorii lidského života plného každodenních útrap a snah o dosažení cílů, kdy stejně jako řeka i člověk musí stále překonávat překážky. Měl by však mít na paměti, že tím, čím je pro řeku její pramen, jsou pro člověka ideály a víra.

*Z obu stron żwir i glina, by zatrzymać go w biegu, woda syczy
i wchłania, lecz żyje
I zakręca, omija, wsiąka, wspina się, pieni, ale płynie,
wciąż płynie wbrew brzegom -
Bo źródło
Bo źródło
Wciąż bije.*

(Kasza 1998: 17)

V tomtéž roce realizoval také sólový projekt s názvem *Krzyk* (Křik), ale cenzura jej téměř okamžitě zakázala a již vydaná alba byla zničena. Některé desky se však podařilo členům „Solidarności“ pracujícím v nahrávacím studiu zachránit, a ty pak byly šířeny tajně, v obalech písničkářky Eleni. *Krzyk* byl oficiálně vydán až v roce 1989 (Grazi 2006: 35).

V tomto programu se objevily také dvě starší písně. První z nich je jedna z nejzásadnějších písní *Oblawa* (Štvanice) z roku 1977. Jde o volné přepracování Vysockého písně *Ochota na volkov*. Z původní písně Kaczmarški zachoval pouze výchozí situaci. Pozměnil její melodii a text přizpůsobil polským realitám. Hlavní myšlenkou této písně je nutnost obrany před nespravedlivým světem. Zdůrazňuje přitom nutnost společného boje proti nepříteli. Mnohem důležitější než vítězství jedince je přežití celého druhu. Patrná je zde paralela mezi vlčí smečkou a lidskou společností.

V písni vlk vyzývá své bratry:

*Nie dajcie z siebie zedrzeć skór! Brońcie się i wy!
O, bracia wilcy! Brońcie się, nim wszyscy wyginiecie!*

Píseň je zakončena výzvou k obraně:

*Lecz nie skończyła się oblawa
I nie śpią gończe psy
I giną ciągle wilki młode
Na całym wielkim świecie
Nie dajcie z siebie zedrzeć skór!*

(Kasza 1998: 18)

Také píseň *Nie lubię* (Nemám rád) byla napsána již dříve, a to v roce 1976. Je inspirovaná Vysockého písní *Ja ne ljublju*. Kaczmarški ji napsal těsně před svým prvním vystoupením v kabaretu „Pod Egidą”, ale ten večer ji zahrát nemohl, protože bylo jasné, že by ji cenzura zakázala. Píseň měla charakteristické rysy vzpoury proti režimu ve všech jeho podobách, od odposlechů telefonních hovorů až po vraždění odpůrců režimu. V písni se stupňuje napětí nejen postupným přechodem do vyšších tónin, ale především stále se zvyšujícím citovým zabarvením titulního – *nemám rád* na – *nesnáším*, pak – *nemůžu vystát*, až na konec – *nenávidím*. Tato vzpoura graduje v posledních verších písně obviněním sebe sama ze zbabělství:

*Ja nienawidzę siebie kiedy tchórzę
Gdy wytłumaczeń dla łajdactw szukam swych*

*Kiedy uśmiecham się do tych którym służę
Choć z całej duszy nienawidzę ich*

(Grazi 2006: 27)

V tomto období vznikl ještě jeden program s názvem *Niewolnicy* (Otroci), ten se však svého vydání nedočkal. Byl napsán v létě 1980, v období stávek v Gdaňských loděnicích. Měl to být program o totální demoralizaci společnosti (Grazi 2006: 37).

Naši pozornost zasluhuje i program *Przejście Polaków przez Morze Czerwone*, který vznikl v roce 1983. Jeho titulní skladba byla obecným komentářem událostí let 1980-1981 a můžeme v ní najít také autobiografické prvky, kde Kaczmarský komentuje svůj úděl emigranta.

*Mnie na nieznanne brzegi wyrzucilo...
I stąd ta piosenka, której by nie było!*

(Grazi 2006: 57)

Posledním programem napsaným před vyhlášením válečného stavu v Polsku, bylo *Muzeum*, které vzniklo v roce 1981. Básník o něm tvrdí, že se zde pokusil zasadit aktuální dění do širšího kontextu (Grazi 2006: 33). Důležitou roli v tomto programu odehrávaly písně inspirované Kaczmarského oblíbeným polským malířem Malczewským, především *Zesłanie studentów*. Kontroverzní je také píseň *Czerwony autobus*, napsaná podle obrazu Bronislava Linkeho. Tato píseň byla zároveň poslední, kterou napsal před emigrací a měla být metaforou současného dění v Polsku. Pobuřovala především veršem, který nabádá k opuštění vlasti:

Za oknem Polska w tęczy! Jedźmy stąd!

(Grazi 2006: 34)

Písní, jež byly prodchnuty atmosférou boje proti totalitnímu režimu, můžeme vyjmenovat ještě velmi mnoho, je však těžké určit, které byly více důležité a které méně. Všechny z nich sehrály svou úlohu, a proto je, dle našeho skromného názoru, každá z nich stejně důležitá. My jsme se pokusily vyjmenovat ty nejznámější.

V roce 1990 se po návratu do Polska Kaczmarski snaží oddělit v povědomí svých posluchačů svou tvorbu od politické činnosti (Grazi 2006: 58). Před prvním koncertem se bard velmi obával, že ho publikum odmítne. V průběhu koncertního turné si uvědomil, že

mýtus o něm do značné míry přerostl jeho tvorbu. Zjistil, že diváci jsou fixováni na několik málo skladeb a plné haly reagují na *Mury* jako na největší komerční hit (Gajda 2003: 65). Tímto faktem byl velmi zaskočen a tvrdil, že s někdejšími označením „Bard Solidarności“, nemá již takřka nic společného. Nikdy se však už této nálepky nezbavil (Grazi 2006: 58).

Jacek Kaczmarski zemřel 10. dubna 2004 v gdaňské nemocnici po prohraném boji s rakovinou jícnu. Po jeho smrti v roce 2004 jeho popularita nikterak neztratila na intenzitě, ba naopak. V den 19. výročí prvních svobodných voleb v Polsku po něm byla pojmenována ulice ve Vratislavi a byl také pokřtěn skřítek *Barduś*, který zůstává památkou na jeho tvorbu (<http://www.kaczmarski.art.pl/>). Také před budovou gymnázia, kde Kaczmarski studoval, byla slavnostně odhalena jeho pamětní deska a v Opolí má tento polský bard v chodníku hvězdu se svým jménem (<http://www.fundacja-kaczmarski.org/index.php?tresc=pamieci>). Po celém Polsku jsou každoročně pořádány pěvecké soutěže nesoucí jeho jméno, např.: *Nadzieja – Festiwal Piosenki Poetyckiej im. Kaczmarskiego*, v Kolobřehu, *Lubelski Festiwal Piosenki Autorskiej i Poetyckiej im. Jacka Kaczmarskiego*, *Festiwal Piosenki Jacka Kaczmarskiego – Źródło wciąż bije*, v Bydgošti (<http://www.fundacja-kaczmarski.org/index.php?tresc=nadzieja>).

Uvedené příklady jsou důkazem toho, jak byla tvorba Jacka Kaczmarského ve své době důležitá, a uctívání jeho památky, jež nastalo po jeho smrti, včetně dodnes existujícího kultu Kaczmarského, je pádným důkazem toho, že polský lid na jeho odkaz nezapomíná. Všechno to také svědčí o tom, že jeho písně jsou pro nadčasovou platnost v nich obsažených myšlenek stále aktuální.

JACEK KACZMARSKI – A BARD OF THE „SOLIDARNOŚĆ“ MOVEMENT

Summary

The aim of the present paper was to provide an overview of the works by Jacek Kaczmarski which are usually associated with the struggle against Polish totalitarian regime. Jacek Kaczmarski is one of the greatest icons of Polish sung poetry. He began writing first songs in his youth, influenced by Russian singers-songwriters, especially Vladimir Vysotsky, but also Bulat Okudzhava, etc. During the period of political changes in Poland, his works primarily dealt with political issues. Thanks to them Kaczmarski gained the greatest

popularity. The crucial songs by Kaczmarski such as “Obława”, “Mury” or “Źródło” have been introduced and analyzed.

The given article includes analysis of the key songs of this period and outlines the political situation of 80s in the 20th century Poland, when Kaczmarski was forced to emigrate to France. There he continued writing his songs, worked as an editor and journalist with Radio Free Europe, and also became involved in the sphere of politics. The benefits of his work for the Polish society, fighting for freedom and his undying heritage have also been emphasized.

Bibliografie

1. GAJDA, K. *Jacek Kaczmarski w świetle tekstów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. ISBN 83-7177-296-3.
2. GINTROWSKI, P. *Człowiek z cokołu*. Newsweek Polska, 2007. č. 1.
3. KARWALI, M., SERWATKA, B. *Zanurzeni w historii - zanurzeni w kulturze*. Kraków: Śródmiejski Ośrodek Kultury, 2009. ISBN 978-83-929345-8-5.

Diplomové práce

1. GRAZI, A. *Jacek Kaczmarski (1957-2004). Życie i twórczość*. Częstochowa, 2006. Diplomová práce. Częstochowa: Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, Wydział Filologiczno-Historyczny, Instytut Historii. Vedoucí práce prof. dr. hab. Grzegorz Łukomski. [cit. 2015-03-10]. Dostupné z www: <http://www.kaczmarski.art.pl/zyciorys/zyciorys.pdf>
2. KASZA, T. *Człowiek W Utworach Jacka Kaczmarskiego*. Diplomová práce. Uniwersytet Jagielloński Instytut Filologii Polskiej, Vedoucí práce Prof. Dra Hab. Wiesław Paweł Szymański. Kraków, 1998.

Internetové zdroje

1. Jacek kaczmarski. Ale źródło wciąż bije. [online]. 2014 [cit. 2015-03-05]. Dostupné z: <<http://kaczmarski.art.pl/>>
2. Fundacja im. Jacka kaczmarskiego. [online]. 2007 [cit. 2015-03-05]. Dostupné z: <<http://www.fundacja-kaczmarski.org/>>

**HRA JAKO FENOMÉN BĚHEM SVATEBNÍCH RITUÁLŮ SLOVANŮ
(SROVNÁNÍ FOLKLORNÍCH PRAMENŮ)**

Monika ŠEVEČKOVÁ

The game as a phenomenon during the Slavic wedding rituals (comparison of folklore materials)

Abstract: *Wedding, the turning point in human life, examined by prism of game as a phenomenon, which is accompanying this transition ritual. Comparing the folklore materials of Russians, Ukrainians and Czechs, related to topics such are courting, dowry, fortune-telling, wedding day, etc., we can find accents of game theme and activities of wedding customs, extending into 21st century. This continuity can be also found in birth and burial rituals.*

Keywords: *divination, dowry, folklore for children, cognitive linguistics, linguoculturology, custom, realia, ring, tradition, veil, wreath*

Contact: *Masarykova univerzita; Monika.Seveckova@econ.muni.cz*

V lidské historii nenajdeme tolik přelomových okamžiků jako je svatba, poměrně podrobně popsany přechodový rituál v lidském životě, který má zvláštní místo také z duchovního úhlu pohledu – představuje hranici vstupu mezi dospělými. Náš příspěvek¹ pohlíží na svatbu prizmatem hry a porovnává takové folklorní materiály Rusů, Ukrajinců a Čechů, které se týkají tématu námluv, věna, věštění, svatebního dne aj., s důrazem na herní motivy a aktivity svatebních obyčejů. Přes regionální odlišnosti a rozsáhlý areál Čechů, Ukrajinců a Rusů usilujeme o vytvoření modelu, který byl v rámci svatebních zvyklostí v jednotlivých zemích praktikován od 19. století s přesahem do současnosti.

O podobě svatebních obřadů a zvyklostí před přijetím křesťanství se na slovanském území nedochovaly popisy, proto naše srovnání vychází přirozeně z pozdějších pramenů. Je nicméně zřejmým faktem, že mnohé obřady a zvyklosti vycházejí z pohanského pojetí a byly do jisté míry modifikovány. Celý proces příprav a realizace svatby byl do jisté míry souborem pohanských rituálů, které byly dramatickým způsobem realizovány především za účelem zajištění ochrany pro nastávající pár a zmatení zlých sil. Mnohé úkony měly formu hry ve

¹ Příspěvek je součástí cyklu „Hra jako fenomén v pedagogice, folkloru a translatoologii“.

smyslu dramatického pojetí jako takového (např. loučení s rodiči, přenesení manželem přes práh aj.).

Je zřejmé, že historicky prošlo uzavírání manželství mnoha změnami, souvisejícími s politickými okolnostmi a geografickou polohou dané země. Právoplatnost, tedy oficiální stvrzení, podle Aleny Vondruškové potvrzoval buď zástupce rodiny (starověk, část středověku), církve nebo státu, konkrétně tedy nejčastěji otec (zde hrálo roli věno), kněz a pověřený úředník (Vondrušková 2010: 134).

Motivy hry se objevují v mnoha událostech spojených s uzavřením manželství, jejich počátky nacházíme v dětských hrách. Hra se nestává pouhou zábavou, ale přirozeným rozvíjením jazykového obrazu dítěte směrem k budoucímu hledání partnera. Dětské hry se obvykle dělí na ty, které *napodobují chování dospělých* (do této kategorie spadají právě dětské hry „na svatbu“), a na *hry pro zábavu*.

Snad nejtypičtější hrou v tomto kontextu je jarní *hra na Žalmana*, oblíbená v českých zemích, na Slovensku či na Ukrajině; období najdeme také u Bělorusů a Slovinců (Зілинський 2013: 71). V této dětské hře probíhá imitace námluv, kdy proti sobě stojí řada dívek a chlapců, během písňového dialogu nakonec dojde k „odevzdání“ dívky příbuzenstvu ženicha.

Jede, jede pan Jan,
jede, jede Žalman,
jede, jede celé naše rytířstvo.

Čeho žádá pan Jan,
čeho žádá Žalman,
čeho žádá celé vaše rytířstvo?

Jednu pannu krásnou,
jako hvězdu jasnou,
jede pro ni celé naše rytířstvo.

My vám ji nedáme,
my si ji necháme,

ať odjede celé vaše rytířstvo.

*

Ted' už vám ji dáme,
zlaté věnce máme,
vemte si ji celé vaše rytířstvo.²

Význam této hry pocházející ze 13. století a dnes již poněkud opomíjené je v tom, že v sobě zakonzervovala typické rysy starobylých svatebních rituálů (námluvy, získávání nevěsty prostřednictvím námluvčího, výkupné). Mezi další hry (por. Komorovský 1976: 24-28) patří např. hry s postavami zvířat (na jestřába), hledání prstenu, procházení bránou (ukr. Ворота), hra na mosty, pěstování plodin (čes. Sil Petr proso i pšeničku), na námluvy (rus. Царевна jako varianta čes. Žalmana a ukr. Зелмана), volbu nevěsty (rus. Подойду, подступлю я; ukr. Молодець), volbu ženicha (rus. Дон Иванович) atd.; v některých hrách nacházíme také motivy věštění (hry s *palicemi*, slov. городки, бачевые палки). Ukrajinská hra Ворота je totožná s českou variantou Žalman.

Воротаре-Воротаре вітвори воротонька!

А хто воріт кличе?

Князеві служеньки.

А що за дар везуть?

Ярії пчолоньки.

Ой ще ж бо нам мало.

А ми вам додамо.

А що ж нам додасте?

Молоду дівоньку

В рутянім віноньку.

(Зілинський 2013: 137)

Pověřnost, víra ve šťastné dny a věštění jsou mezi východními Slovany hluboce zakořeněné. Cílem magických praktik bylo vyvolat změny v okolním světě, mantika nabízela vysvětlení nepochopitelného; často byly magie i mantiky ztotožňovány (Komorovský 1976:

² Ukrajinských variant bylo nalezeno přes 60 (drtivá většina z JZ země), polských se podařilo najít jen čtyři, slovenských pouze tři, českých devět; společný prototyp pravděpodobně neexistoval. (Зілинський 2013: 73-76).
356

38). Milostná magie se provozovala jak před samotným výběrem partnera (např. o svatojánské noci, na svátek sv. Ondřeje 30. 11. / 13. 12., o Vánocích), tak během manželství. Den letního slunovratu bývá spojován s pouštěním věnečků po vodě či házením bezové větvičky na střechu, vánoční čas potom s věštění pomocí vlasů, vhozených do vody – jejich spojení je dobrým znamením. Důležitost takových magických praktik si lze uvědomit, pokud pochopíme souvislosti s tím, že na manželství bylo dlouhá staletí pohlíženo jako na doživotní svazek; pokud se podaří „přičarovat“ dobrého partnera, zkrátka najít k sobě tu správnou osobu, bude se dařit nejen v mezilidských vztazích, ale takový výběr ovlivní i hospodářskou úroveň a prestiž dané rodiny. «При гаданиях о замужестве и женитьбе старались узнать имя будущего супруга, его внешний вид, возраст, характер, профессию и материальное положение, кто в семье будет иметь первенство, сколько будет детей, какого пола и какой судьбы, кто из супругов дольше проживет.» (Виноградова 2000: 332)

V Rusku svoji oblibu získalo věštění ze snů, zvířecích zvuků či zvonění, vody (tj. vodních pramenů) a zrcadel. Pod polštář si dívky ukládaly magické předměty a slovními formulkami lákaly budoucího ženicha (např. «*Суженый-ряженый, приходи мне косу чесать!*»). Hlasité formy zvuku byly jako protiklad k tichu, tedy smrti, vnímány pozitivně. Také v zrcadle (v přeneseném slova smyslu také v *zrcadle vodní hladiny*) nacházely sňatku chtivé dívky odpovědi – šlo o častou formu vánočního věštění pomocí několika zrcadel, příp. svíček. Na ruském severu byly oblíbeným místem pro věštecké praktiky tzv. *lázničky* (*баня*), kde je evidentní vyhledávání nečisté síly pro správný výsledek věštění, neboť se jednalo o místo, kde se nevěšely ikony. Ján Komorovský zmiňuje, že „veštby o manželství vycházely prevažne z náhodilosti odpovede na položenú otázku a na voľnom výklade pozorovaných javov“ (Komorovský 1976: 38)³.

Důraz na počestnost nevěsty neboli základní princip ženské morálky se v historii měnil a snad se může zdát v 21. století přežitkem stejně jako magická síla krve a její používání v milostné magii před několika staletími, a to nejen u Slovanů. V historii se však dovídáme, že před nástupem křesťanství nebyl kladen tak silný důraz na panenství – o mladé dívce se svého času hanlivě říkalo, že ji nikdo nechce, když je do doby konání svatby stále pannou. Postupem času byla ztráta panenství považována za ohrožení rodinné cti, stejně jako

³ «Гадание в зеркале не принадлежит к кругу изобретений русских ворожеек; оно перешло в наше отечество из других земель. Суеверные греки, получившие это завещание от древней восточной жизни, осуществляли его своими таинствами, приравнивали к разным обстоятельствам и потом, вместе с просвещением, передали его разным народам.» (Сахаров 2013: 282)

nechtěné těhotenství, ke kterému došlo před sňatkem. Podle Nikity Tolstého byl mezi Slovy nejrozšířenější způsob, jak přičarovat lásku či ji v muži probudit, pomocí jídla nebo tekutin (včetně krve), příkladem může být snaha získat svého partnera pomocí nabídnuté vody, kterou se umyla jeho žena. Nabízí se vysvětlení a spojitost s koloběhem života, vody v přírodě či krve v lidském těle, srov. jihoslovanský zvyk pozorovat milého např. přes prsten mrtvého nebo svatební chléb (*калач*, zadělaný na mateřském mléku) za účelem získání jeho lásky. (Славянские древности 1995: 155-156).

System námluv svojí zdánlivou složitostí zdůrazňoval důležitost výběru správného partnera. S tímto úkonem mnohdy pomáhali dohazovači, kteří měli přehled o svobodných dívkách a mužích, navíc se během námluv domlouvalo ustanovení budoucích majetkových poměrů, tedy výše věna (mezi prostým lidem v Evropě do 12. století ve formě platby za nevěstu jako kompenzace za odcházející pracovní sílu) a došlo k přirozenému seznámení rodin. Povinnost dávat dcerám věno dle Aleny Vondruškové zanikla, jakmile sňatky přestali domlouvat rodiče, přesto byl dlouhou dobu milostný život ze strany vrchnosti korigován (Vondrušková 2010: 181).

Mnohé úkony byly prováděny za účelem ochrany a přivolání štěstí budoucímu páru, některé také z důvodu pobavení, tedy ve formě hry. Pro vyjádření nesouhlasu s případnou svatbou sloužily mnohdy náznaky ve formě darování dýně (Ukrajina) nebo nenabídnutí pohostění-vína (České země). Zásadní roli hrála také svatební družina, která sloužila s velkou pravděpodobností jako ochrana snoubenců před zlými silami. Následující veršované průpovědky se díky své dramatickosti blíží divadelnímu představení:

Сватало Марусю да троє сватів:
Первиї свати – під сіньми кіньми,
А другі свати в сінечки ввійшли,
А третії свати в світлоньку ввійшли.
Під сіньми кіньми – хусточку дала,
А що в сінечках – перснечок дала,
А що в світлоньці – сама молода!

(Шубравська 1982: 75)

Svatby přežaly mnohé antické vzory a nadále rozvíjely místní tradice a folklor; mnozí badatelé mluví o tom, že svatební tradice jsou v kultuře jako takové jednoznačně nejarchaičtější. Zásadní bylo ujednání obou rodin, což symbolizovalo spojení rodů a rodin, a vykonání takových úkonů, které měly zajistit plodnost nově vzniklého páru. Realizaci svatebních rituálů plnil zpočátku také zástupce církve, neboť svátostí se manželství stalo až kolem 11. století, význam zasnub se oslabil a dějiny církevních obřadů se začínají datovat na základě výsledků Tridentského koncilu (1563). Sňatek se stal veřejnou událostí a posílila se role svědků, církve diktovala pravidla a bylo jen otázkou času, kdy se lidé uchýlí k občanskému sňatku (tedy formě smlouvy mezi dvěma osobami); této změně napomohla francouzská revoluce a zeslabující moc církve.

Je evidentní, že vzájemné domluvy rodin měly jinou formu u zámožnější společnosti (politický aspekt) a mezi venkovským lidem (zábavné prvky hry; na vesnicích se mnohem častěji než zasnuby praktikovaly námluvy), o čemž svědčí i folklorní prameny (srov. Vondrušková 2010: 269). V těchto textech se záměrně nehovoří o *nevěstě a ženichovi*, ale např. o holubičce a sokolovi atd. (v písních spojených s námluvami takový jinotaj zpravidla chybí):

Давно-то, давно сокол не бывал,
Давно-то, давно ясен не летал.
нынче сокол за горы улетел,
Нынче ясен за высокие.
Начал-то голубь голубушку кричать:
«Поди ты, поди, Марья, сюды,
Поди ты, поди, Ивановна!
Я те не вижу – и жить не могу,
Я вас вижу – и свет-солнцу рад!»

(Колпакова 1973: 22)

Разлилась вода студеная
Да по всему двору широкому,
По всему двору широкому,
Да потопила весь широкий двор,
Потопила весь широкий двор,

Да поломала в саду вишеньку,
Да в саду вишеньку с малиною,
В саду вишеньку с малиною,
Да с малиной виноградною!

(Колпакова 1973: 12)

Voda se v tomto kontextu stává jak základem pro věštění, tak předzvěstí budoucí síly pro spojení manželů o svatební noci, a to s takovou energií, že láme višňové stromy, keře s maliním a hrozny. Višeň byla vždy ženským (dívčím) atributem – višňová větvička se přidávala do první koupele novorozené holčičky, symbolická je i její role v obřadním jarním šlehání dobytka pro podporu plodnosti, vinná réva byla také spojována s plodností. Dle Nikity Tolstého se vinná réva objevuje rovněž během svatebního obřadu, kdy je sušenými hrozny posypávána právě nevěsta pro zajištění potomstva (Славянские древности 1995: 375). Plynoucí voda může ovšem také s jistým náznakem symbolizovat i budoucí plynutí mléka u kojící ženy.

Také prsten prošel několika proměnami, než se stal atributem uzavírání manželství – jeho historie je s největší pravděpodobností spojena s římským právem; původně totiž pro uzavření manželství stačilo podání ruky a vyslovený souhlas se sňatkem. Zlatý prsten nosili jako poznávací znamení vysocí hodnostáři, železný jednoduchý kroužek je poprvé zmiňován v souvislosti se zasnubami a tento zvyk se rozšířil již ve 2. st. př. K.; po francouzské revoluci lidé nosili zlatý kroužek, jak jej známe ve svatební obřadnosti dnes. Protože biskupové nosili prsten jako znamení svého úřadu na pravé ruce, prsteny se začaly navlékat na levou ruku (Bologne 1997: 42-43, 48-49). Postupem času prsten stále nebyl nezbytný pro uzavření manželství. Přesto byl jistým poznávacím znamením v době, kdy neexistovaly zápisy do matričních knih (Колпакова 1973: 22), napomáhaly vyjasnit roli muže-otce, který opustil ženu-matku; od 16. století už snubní prsten nebyl výsadou jen vdaných žen, ale i ženatých mužů.

Atribut prstenu se objevuje také během věštění, vzhledem ke svému tvaru představuje věrnost, cykličnost, lásku a splynutí, v případě nasazení na prst symbolizuje sexuální moc muže nad ženou.

Což se mi, má milá, hezká zdáš!

Сopak ti máма dá, аž се вдáš?

V dávné historii byly nevěsty kupovány (což přinášelo finanční zátěž pro rodiny s více syny), unášeny nebo vyměňovány a pro budoucí rodinu byla zásadní otázka finančního zajištění – i z toho důvodu se tolik akcentoval rovný svazek ze stejné společenské vrstvy, příp. stejného náboženského vyznání; poté, co se začalo praktikovat předávání věna, byly naopak v horší situaci rodiny s více dcerami (srov. Vondrušková 2010: 144, 269). Každopádně se časem stal „věnem“ veškerý majetek, který do manželova domu nevěsta přinesla; výbava náležela ženě, na věno měl právní nárok manžel (Navrátilová 2012: 222).

Únos měl z počátku nejspíš pověrečný význam. Analogii lze spatřovat při symbolickém napodobování únosu během průvodu, kdy dívka přecházela do domu manžela (Bologne 1997: 57).

Jistou analogii můžeme najít také v dětských hrách, srov. ve hře na schovávanou pod názvem *Na zloděje*:

Zloději, zloději, ve dne v noci chodějí,
co ve dne vyhlídnou, to v noci ukradnou.

(Skopová 2008: 31)

Ve svatební terminologii by se jednalo o symbolický únos nevěsty, s čímž může souviset fakt, kdy ve středověku vymizel v západní Evropě typ sňatku spojením pravých rukou pod tlakem „vydání“ manželky; u východních Slovanů je to dodnes používaná forma uzavírání manželství pomocí přepásání pruhem látky (ukr. tzv. rušnyk) (Bologne 1997: 56).

Používání věnců opět navrací naši pozornost k římským zvyklostem, kdy byl tento atribut svátečních událostí přítomen nejen coby ženská součást garderoby. Splétal se z květin, které svojí symbolikou přenášely svou ochrannou moc na člověka. V případě rituálů svatebních signalizoval věneček panenství dívky, která přistupovala k oltáři. U východních Slovanů se postupně stalo věnění součástí liturgie, v západní Evropě nadále fungovalo jako světský zvyk: „Protože pouze [tito] čisti snoubenci mohou dostat svatební požehnání, úkony požehnání a ověnění zakrátko splývají. Od té doby ženicha a nevěstu věncí oddávající kněz a v Konstantinopoli ve 4. století dostává obřad ritualizovanou podobu.“ (Bologne 1997: 55)

Pletení věnečku (v průběhu dějin jako symbol počestnosti) v rámci předsvatebních příprav bylo spojováno s folklorními písněmi, ve kterých se zřetelně odráží motiv hry:

В неділю рано до сонця
Сіла Ганночка у віконця,
Всі гадочки перегадала,
Дружечок позбирала.
– Та дружечки ви мої,
Звийте віночок тепер мені,
Бо я завтра часу не матиму:
Буду до шлюбу збратись.

(Шубравська 1982: 114 (Кн. 1))

Závoj je posledním ze tří atributů (dále prsten a věnec), který západní Evropa zdělila z římského práva. Závoj vyjadřoval požehnání nového svazku a měl za úkol jednoznačně poukázat na nadcházející sociální proměnu dívky v ženu, která byla dovršena tzv. čepením. V českém prostředí se závoj objevuje až koncem 19. století, ač by ve starém Římě používán od 4. st., jednalo se původně o tzv. baldachýn, tedy „dvojí závoj“ – pro muže i ženu současně, který se v Evropě udržel až do 16. století. Diskutuje se o zániku tohoto rituálu v souvislosti se sílící tradicí snubního prstenu (Bologne 1997: 52-53).

Za zelený věneček, daly jsme ti čepček.

(Navrátilová 2012: 344)

Slavnostní nasazování „čepce“ (šátku) nevěstě mělo také další důležitý aspekt – přijetí mezi ostatní vdané ženy. Tento obřad probíhal většinou před tzv. konzumací manželství, tedy před svatební nocí; dle krajevých zvyklostí příp. i druhý den po svatbě (např. moravská Haná, Blatsko).

Co ty ženy na mně mají,
pořát na mňa pohlédají.
Ony ně chcú vjenec vzíti,
o slobodu olúpiti.

Tradice velela, aby se nevěsta tomuto kulminačnímu bodu svatby – čepení – bránila a svůj věneček si co nejdéle chránila (srov. fraz. *přijít o věneček – o panenství*). Je zřejmé, že se jednalo o poslední akt, kdy se dívka loučila se svobodou (panenstvím) a svojí původní rodinou. Tento akt čepení doprovázely písně a hry, které dané události dodávaly na vážnosti, ale současně zdůrazňovaly herní podstatu.

Що ти думала,
Що ти гадала,
Марійко молодая,
Що не гуляла,
Не діувала,
Світ собі зав'язала.
Зав'язала світ
Та на увесь вік
Білою серпанкою,
Щоб не бути тобі
Та панянкою;
Щоб не бути тобі
Та панянкою,
А бути тобі хазяйкою.

(Шубравська 1982: 518 (Кн. 1))

Civilizovaná společnost považuje manželství za jeden z pilířů, ačkoli se v historii vždy objevovaly hlasy, které tuto instituci zpochybňovaly. Motivy hry se vyskytují v mnoha událostech spojených s uzavřením manželství, jejich počátky nacházíme v dětských hrách, zřetelně je můžeme vypořádat v takových událostech, jako jsou věštění a milostná magie, zasnubny nebo čepení nevěsty. Dějiny sňatků a svatební rituály prošly mnohými dramatickými změnami, i když se koncept manželství v zásadě neměnil. Zpočátku to byly samotné rodiny, které kontrolovaly průběh uzavírání sňatků, finanční stránku a čistotu rasy jako pozůstatek kultu předků s důrazem na sňatek jako na jistou formu dědictví. Dále sňatky řídila moc světská (omezování ze strany vladařů i státu např. co se týče hranice zletilosti) či církevní

(Bologne 1997: 315-317). Ukazuje se, a výzkumy sociologické či psychologické to potvrzují, že pro zdravé fungování společnosti a budování společenského pořádku je instituce manželství z reprodukčního hlediska zásadní. Otázkou vak zůstává, kolik obyčejů a zvyků spojených se svatbou zůstane zachováno i do budoucnosti vzhledem k faktu, že muž v dnešní době může svého potomka uzнат za dědice i mimo manželský svazek a v souvislosti s vysokou rozvodovostí se ze svatby postupně stává (pouze) společenská tradice.

THE GAME AS A PHENOMENON DURING THE SLAVIC WEDDING RITUALS (COMPARISON OF FOLKLORE MATERIALS)

Summary

Marriage is considered one of the pillars of civilized society, although there always had been voices throughout the history questioning the institution. The motives of the play appear in many marriage-related events. Their origins are found in child's plays, also in amorous magic or engagements. It is apparent that the institution of marriage is fundamental to healthy society. However, the question remains, how many marriage traditions and customs will stay preserved in the future considering the fact that a man in this day and age may make his offspring his heir even outside matrimony, and in connection with high divorce rate, marriage is gradually becoming a (mere) social tradition.

Bibliografie

1. BOLOGNE, J. C. *Svatby: dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvox Globator, 1997. 390 s. ISBN 8072070541.
2. HORSKÁ, P., KUČERA, M., MAUR, E., STLOUKAL, M. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. 474 s. ISBN 807038011x.
3. JIROUŠKOVÁ, J. *Svatební rituály u nás a ve světě*. Praha: NLN Nakladatelství lidové noviny, 2012. 337 s. ISBN 9788071062295.
4. KOMOROVSKÝ, J. *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1976. 308 s.
5. KURR VAN GENNEP, Ch.-A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: Lidové noviny, 1997. 201 s. ISBN 8071061786.

6. NAVRÁTILOVÁ, A. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2012. 421 s. ISBN 9788077292385.
7. SKOPOVÁ, K. *Dětské hrátky půlstoletí zpátky, aneb, O dětském světě v polovině minulého století*. Praha: Akropolis, 2008. 117 s. ISBN 9788086903873.
8. VONDRUŠKOVÁ, A. *Rodinné svátky a oslavy*. Praha: Albatros, 2010. 339 s. ISBN 9788000023182.
9. АГАПКИНА, Т. А. *Мифопоэтические основы народного календаря. Весенне-летний цикл*. Москва: Индрик, 2002. 814 с. ISBN 5857591430.
10. БАЙБУРИН, А. К. *Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*. Санкт-Петербург: «Наука», 1993. 240 с. ISBN 5020273546.
11. ВИНОГРАДОВА, Л. Н. *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*. Москва: Индрик, 2000. 431 с. ISBN 5-85759-110-4.
12. ГУРА, А. В. *Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика*. Москва: Индрик, 2012. 936 с. ISBN 9785916741506.
13. ЗЕЛЕНИН, Д. К. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука, 1991. 522 с. ISBN 5-02-0165700-0.
14. ЗЛИНСЬКИЙ, О. *Вибрані праці з фольклористики. У 2 кн. Кн. 1*. Київ: НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2013. 388 с. ISBN 9789660267749; *Кн. 2*. Київ: НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2013. 580 с. ISBN 9789660267756.
15. КОЛПАКОВА, Н. П. *Лирика русской свадьбы*. Ленинград: Наука, 1973. 324 с.
16. МАДЛЕВСКАЯ, Е. Л. *Русская мифология*. Санкт-Петербург: Мидгард, 2005. 778 с. ISBN 5-901555-17-1.
17. САХАРОВ, И. П. *Сказания русского народа: Том I*. Москва: Институт русской цивилизации, 2013. 800 с. ISBN 978-5-4261-0025-1.
18. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995-2012. Т. 1, 584 с. ISBN 5713307042; Т. 2, 702 с. ISBN 5713309827; Т. 3, 706 с. ISBN 5713312070; Т. 4, 656 с. ISBN 9785713313128; Т. 5, 736 с. ISBN 9785713313807.
19. ШУБРАВСЬКА, М. М. *Весільні пісні у двох книгах. Кн. 1*, Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Степова Україна. Київ: Наукова думка, 1982. 872 с.; *Кн. 2*, Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття, Закарпаття. Київ: Наукова думка, 1982. 680 с.

Internetové zdroje

1. <http://tamada.biz.ua/evropejskyj-stsenarij-vesillya>
2. <http://www.1plus1.ua/video/dyvitsya/programy/4-vesillya.html>
3. <https://www.youtube.com/watch?v=-wB2PFJ16f>

PROBLEMATYKA PRZEKŁADU TEKSTU NAUKOWEGO

Elżbieta BŁASZCZUK

Selected aspects of the scientific translation

Abstract: *The article is devoted to the problems connected with the translation of scientific texts such as translations from and to the languages of a small range, translations of terminology, authors' comments, notes, quotations.*

Key words: *scientific translation, non-literary studies translation, translation of terminology*

Contact: *Uniwersytet Jagielloński; elzbieta.blaszczuk1@gmail.com*

1. Współczesny kierunek badań nad przekładem

Współczesna translatologia, również ta środkowoeuropejska, nie cierpi na brak zainteresowania ze strony badaczy, wręcz przeciwnie – na rynku wydawniczym pojawia się coraz więcej publikacji związanych z szeroko pojętą tematyką przekładoznawczą. Dzisiaj, a więc na początku XXI wieku, środkowoeuropejskie prace nad przekładem znacznie poszerzyły obszar swojego zainteresowania w stosunku do problematyki poruszanej przez badaczy chociażby sprzed lat 90. XX wieku, kiedy istniała wyraźna różnica między problemami przekładoznawstwa na Zachodzie a w krajach socjalistycznych.

W ubiegłej epoce większość prac teoretycznych w Europie Środkowo-Wschodniej dotyczyła krytyki przekładu literackiego, co więcej organizacje tłumaczy literatury pięknej działały w ramach związków pisarzy, co potwierdzało pisarski charakter pracy tłumacza. W tym czasie na Zachodzie ze względu na wysoki stopień ogólnej lingwistycznej teorii przekładu, rozpatrywano już wszystkie typy działalności przekładowej, ponadto tłumacze mieli swoje organizacje zawodowe, które zrzeszały zarówno tłumaczy literatury naukowej, jak i tłumaczy literatury pięknej (Pieńkos 2003: 90). Dopiero obalenie systemu komunistycznego spowodowało zwrot w tematyce studiów nad przekładem na gruncie środkowoeuropejskim. Szereg zmian społecznych, kulturowych i politycznych sprawił, że badacze w tej części Europy przenieśli swoją uwagę z przekładu literackiego na inne typy przekładu, na które wraz z otwarciem granic gwałtownie wzrósł popyt. Mowa tu o takich typach przekładu, jak teksty prawne i prawnicze, teksty na potrzeby międzynarodowego obrotu prawnego czy teksty naukowe i naukowo-techniczne. Następnym krokiem, jakim było

poszerzenie Unii Europejskiej na początku XXI wieku, stworzył nowe możliwości zarówno dla samych tłumaczy, jak i osób zajmujących się problematyką przekładową od strony teoretycznej ze względu na konieczność wykształcenia odpowiedniej kadry, która mogłaby zasilać szeregi tłumaczy pisemnych i ustnych.

Ze względu na powyższe zmiany polityczno-społeczne, wydaje się, że obecna sytuacja w obszarze tematyki przekładoznawczej jest sytuacją przejściową: na naszym środkowoeuropejskim „przekładowym” rynku wydawniczym wciąż jeszcze królują tłumaczenia literatury pięknej i prace teoretyczne na temat przekładu artystycznego (literackiego), ale pomału zaczynają się pojawiać publikacje na temat przekładu nieliterackiego. Jak słusznie to ujął Krzysztof Łoboda „sytuacja taka dziwi o tyle, że to właśnie teksty nieliterackie stanowią lwią część wykonywanych tłumaczeń” (Łoboda 2005: 164). Jerzy Pieńkos podaje statystyki urzędowe dotyczące liczby dokonanych przekładów – mimo iż odnoszą się one do lat 1985-1986, to współcześnie obserwujemy jedynie tendencję wzrostową – dane pokazują, że ponad 80% wszystkich przekładów na świecie dotyczyło literatury naukowej i naukowo-technicznej (Pieńkos 2003: 89). Z uwagi na fakt, że liczba publikacji literatury fachowej nieustannie rośnie, należałoby się spodziewać, że niebawem wzrośnie również zainteresowanie stroną teoretyczną przekładu naukowego i naukowo-technicznego, ponieważ we współczesnym świecie rządzącym się prawami opłacalności i zysku handlowego na taki właśnie przekład będzie największe zapotrzebowanie.

2. Języki o ograniczonym zasięgu – ogólne problemy przekładowe

Mimo iż wcześniej wspomniano, że na gruncie środkowoeuropejskim obserwujemy powolną zmianę kierunku zainteresowań rodzajami przekładu na korzyść przekładu naukowego, to należy zaznaczyć pewną ogromną dysproporcję między tzw. językami uprzywilejowanymi i upośledzonymi. Aktualnie najbardziej uprzywilejowanym językiem jest oczywiście język angielski, a do języków upośledzonych należą takie języki, jak np. języki słowiańskie, rumuński czy węgierski. Specyficzna jest sytuacja języka rosyjskiego, który mimo że uchodzi za język światowy, „nie jest jednak na tyle znanym, rozpowszechnionym i nauczany na świecie, aby można było powiedzieć, że korzysta on z pewnego uprzywilejowania” (Pieńkos 2003: 412). Wspomniana dysproporcja polega na tym, że w krajach, których języki są mniej rozpowszechnione, tłumaczy się stosunkowo dużo dzieł literatury pięknej i naukowej (najczęściej z języka angielskiego), ale w krajach z językami o statusie światowych znajdziemy bardzo niewiele przekładów z języków o słabym zasięgu.

Przykładowo w latach 1979-1983 ukazało się w Polsce 510 przekładów z literatury angielskiej i amerykańskiej, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych opublikowano zaledwie 27 polskich tytułów, a w Wielkiej Brytanii – 12 (Pieńkos 2003: 415). W zagranicznych księgarniach i bibliotekach trudno więc spotkać przekłady literatury polskiej – jeżeli już, będą to przekłady literatury pięknej. O przekłady polskich książek naukowych bardzo trudno, a najgorsza jest sytuacja książek z dziedzin humanistycznych. Dlatego też autorzy tekstów naukowych bardzo często publikują dziś po angielsku, co ma swoje zalety, ale i negatywne strony.

Publikowanie w języku o zasięgu światowym dotyczy przede wszystkim literatury naukowej i popularno-naukowej, ponieważ zwiększa to szanse autora na dotarcie do zagranicznych czytelników. Jerzy Pieńkos zwraca uwagę również na to, że „autor piszący w języku o mniejszym zasięgu ma nie tylko trudniejszy start na rynku zagranicznym, ale jest o wiele bardziej zaabsorbowany współpracą ze swoim tłumaczem, niż jego kolega, piszący np. po angielsku” (Pieńkos 2003: 417). Inną przyczyną sięgania po język obcy, szczególnie w przypadku nowych teorii i kierunków, nieznanymi jeszcze na rodzimym gruncie, ale już rozwiniętych za granicą, może być brak terminologii lub terminologia niestabilizowana, w związku z czym autorowi tekstu jest wygodniej i łatwiej pisać w języku, w którym ta terminologia jest ustalona.

Podjęcie takie nie sprzyja jednak propagowaniu nowych prądów w rodzimym środowisku naukowym i utrudnia dydaktykę. Dodatkowo nie przyczynia się do rozwoju słownictwa, ani nie pomaga w popularyzacji rodzimego języka na świecie. Jak wiadomo, język jest głównym nośnikiem wartości kulturalnych narodu, jego osiągnięć naukowych i technicznych, dlatego rezygnacja z jego krzewienia oznacza zgodę na stan językowego, a pośrednio także gospodarczego, upośledzenia pośród krajów języków uprzywilejowanych.

Niemądrym i naiwnym byłoby jednak wymagać od badaczy i naukowców, których ojczystymi językami są języki o ograniczonym zasięgu, aby pisali teksty w swoim języku wyłącznie z przedstawionych wyżej idealistycznych pobudek. Promocja mało powszechnych języków leży w gestii rządów i organizacji międzynarodowych, ale mimo podjętych międzynarodowych inicjatyw mających na celu rozwój i podnoszenie jakości nauczania języków obcych, poprawę sytuacji języków o mniejszym zasięgu, kształcenie tłumaczy, to jednak kraje, których języki mają ograniczony zasięg rozpowszechniania wciąż są w trudnej sytuacji. Zmuszone są „przeznaczać na cele współpracy i wzbogacania swych kultur znacznie większe środki finansowe aniżeli kraje, w których mówi się językami

światowymi. Te ostatnie nie muszą ponosić kosztów tłumaczeń pisemnych i ustnych, jak muszą to czynić kraje o mniejszym zasięgu językowym – by utrzymać się na wysokości światowego poziomu kulturalnego – które muszą przeznaczać ze swego budżetu kwoty na finansowanie przekładów z języków uprzywilejowanych” (Pieńkos 2003: 412).

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden problem, a właściwie szereg problemów, z którymi zmagają się tłumacze słabo rozszerzonych języków. Muszą oni radzić sobie z brakiem materiałów pomocniczych z zakresu przekładu, słowników specjalistycznych, mają również ograniczone możliwości konsultacji czy współpracy z tłumaczami o podobnej specjalności. Tłumacze ci muszą się umieć szybko orientować w problematyce przekładanych tekstów, które często pochodzą z bardzo różnych dziedzin i są zmuszeni do poszukiwania ekwiwalentów przez trzeci język, co wiąże się ze znajomością tekstów również w innych językach. Trudno im się zatem obejść bez systematycznej pracy terminologicznej polegającej na gromadzeniu wyszukanych odpowiedników wraz z kontekstami, a także wiedzy z zakresu interpretacji i ekwiwalencji (Rakšányiová 2010: 200-201).

3. Przekład tekstu naukowego

Prace teoretyczne często klasyfikują przekład naukowy jako rodzaj przekładu specjalistycznego oraz podkreślają różnice między tłumaczeniem literackim i nieliterackim. Takie przedstawienie przekładu naukowego i naukowo-technicznego znajdziemy na przykład w podręczniku przekładoznawstwa autorstwa Jerzego Pieńkosa, choć za Gruczą, Wilsem i Thome’em zwraca on również uwagę na to, że w wielu krajach świata prowadzone są intensywne badania dotyczące języków specjalistycznych (funkcjonalnych), które wykazały, że teksty naukowe i naukowo-techniczne nie różnią się od innych tekstów, np. literackich, tylko swym słownictwem (terminologią), ale różnice między nimi zachodzą na wszystkich poziomach systemu językowego, tzn. semantycznym, składniowym i graficznym (Pieńkos 2003: 96).

W *Małej Encyklopedii Językoznawstwa* hasło *Tłumaczenie specjalistyczne* również jest definiowane w oparciu o różnicę między tłumaczeniem literackim i specjalistycznym – autorka artykułu przytacza uwagi francuskiego tłumacza Antoine’a Bermana, według którego różnica między dwoma wymienionymi rodzajami tłumaczenia polega na różnych sposobach traktowania języka: język jest po prostu narzędziem komunikacji w wypadku tłumaczenia specjalistycznego, jest zaś „medium”, tj. narzędziem posiadającym aspekt twórczy, w przypadku tłumaczenia literackiego (Dąbska-Prokop 2000: 255).

Autorka hasła zaznacza również, że próbowano wyodrębnić trzeci rodzaj tłumaczenia, tłumaczenie tekstów naukowych, uznane za „specjalny typ działalności przekładowej” i odsyła do książki Zofii Kozłowskiej pt. *O przekładzie tekstu naukowego (na materiale tekstów językoznawczych)*, która nadal jest nadal jedynym tego typu opracowaniem z zakresu translatoryki, ilustrowanym przykładami z wykonanych przez różnych tłumaczy przekładów tekstów językoznawczych (z języków obcych na język polski). Data pierwszego wydania (1995) świadczy o tym, jak niewielkim zainteresowaniem wśród badaczy cieszy się przekład naukowy, mimo że odgrywa on tak duże znaczenie we współczesnym świecie.

3.1. Przekład terminologii

Tekst naukowy powinien odpowiadać wymogom stylu naukowego. Jednym z podstawowych wyróżników stylu naukowego jest stosowanie terminów, które są przedmiotem intensywnie rozwijającej się dziedziny badań, zwanej terminologią. Moim celem nie jest omówienie wszystkich zagadnień związanych z tą rozległą dyscypliną, ale jedynie zwrócenie uwagi na kilka podstawowych kwestii, które odnoszą się do terminologii charakteryzującej tekst naukowy.

Terminy powinny być przede wszystkim precyzyjne i jednoznaczne, choć w praktyce nie zawsze jest to przestrzegane. Autor pracy naukowej nie podaje objaśnienia terminów, zakładając, że odbiorca tekstu rozumie ich znaczenie, które jest ściśle ograniczone. Znaczną część terminologii stanowią wyrazy obce, co wiąże się z międzynarodowym charakterem nauki, choć warto zauważyć, że poszczególne języki przejawiają określone tendencje w preferowaniu terminologii rodzimej bądź obcej (Kozłowska 1955: 87). Terminy nie powinny też mieć zabarwienia emocjonalnego, ponieważ w dziełach naukowych warstwa emocjonalno-estetyczna nie ma większego znaczenia i praktycznie nie istnieje. Terminy najogólniej można podzielić na terminy nauk technicznych i ścisłych oraz terminy nauk humanistycznych, i te drugie chciałabym teraz pokrótce omówić.

Terminy nauk humanistycznych, w odróżnieniu od terminów nauk ścisłych, są mniej precyzyjne i wyraźnie zależne od danej teorii, często są wieloznaczne i nie pozbawione elementu subiektywnego. Niekiedy jeden termin może być różnie rozumiany w pokrewnych dziedzinach (np. termin *statement*, pol. *oznajmienie* w semantyce i w logice) (Kozłowska 1955: 89-92). Jeśli chodzi o językoznawstwo, to można tu wyróżnić trzy grupy terminów:

- 1) terminy uniwersalne, stosowane do opisu zjawisk we wszystkich językach,
- 2) terminy unikalne, nazywające zjawiska specyficzne dla jakiegoś języka oraz

- 3) terminy autorskie (indywidualne), stworzone w ramach jakiejś teorii czy koncepcji autorskiej (np. *zdanie zanurzone* u Chomsky'ego), które z czasem wzbogacają terminy z grupy 1) i 2) (Kozłowska 1955: 91).

W związku z powyższym, niektórzy badacze skłaniają się wręcz do stwierdzenia, że w językoznawstwie panuje chaos terminologiczny, choć opinię można uznać za nieco przesadzoną, ponieważ, jak łatwo sprawdzić w słownikach terminów lingwistycznych i encyklopediach, przeważająca część terminów lingwistycznych jest jednak jasno sprecyzowana. Problem pojawia się raczej na poziomie posługiwania się tą terminologią przez niektórych badaczy, zwłaszcza, kiedy ich prace dotyczą nowszych koncepcji, których terminologia z różnych względów jest na przykład nieustabilizowana lub wręcz w danym języku nie istnieje.

Przekład terminologii należy do centralnych zagadnień przekładu tekstu naukowego. Wbrew dość rozpowszechnionej opinii, tłumaczenie terminów nie polega na prostym podstawianiu odpowiedników (Kozłowska 1995: 29). Gdyby tak było, konsultacja dwujęzycznych słowników terminologicznych pozwoliłaby rozwiązać wszelkie problemy z zakresu tego rodzaju przekładu (Pieńkos 2003: 91) albo możliwe byłoby wykorzystanie systemów przekładu automatycznego. Te ostatnie, mimo iż są wciąż udoskonalane, to jednak nadal generują tłumaczenia, które nie nadają się do publikacji i które muszą być poprawiane przez tłumaczy-ludzi.

Przekład terminu wymaga zarówno wiedzy językowej, jak i pozajęzykowej. Dzięki wiedzy językowej tłumacz potrafi na podstawie otoczenia tekstowego lub sytuacyjnego rozpoznać, że dane pojęcie należy do określonego paradygmatu wiedzy specjalistycznej i umie gramatycznie poprawnie przywołać to samo pojęcie w języku docelowym. W języku docelowym termin ten może być jednak ograniczony cechami morfosyntaktycznymi, co zmusza tłumacza do poszukiwania ekwiwalentu konceptualnie najbliższego (Berdychowska 2005: 121). Wiedza językowa, a więc znajomość językowego otoczenia terminu, łączliwości semantyczno-syntaktycznej wyrazów i różnic między systemami języka wyjściowego i docelowego jest zatem niezbędna do przekładu tekstu specjalistycznego i występujących w nim terminów, ale tak samo ważna i nieodzowna jest wiedza pozajęzykowa.

Obejmuje ona znajomość pojęć swoistych dla danego wycinka rzeczywistości oraz istniejących między nimi relacji, które każdy język wyraża na swój sposób. Do wiedzy pozajęzykowej należy także świadomość złożoności kulturowej terminu. Jak pisze Berdychowska, „w tych dziedzinach wiedzy i działalności, w których pojęcia kształtowane są

lub ustalają się kulturowo zgodnie ze swoistymi założeniami teoretycznego dyskursu, w którym terminologia tworzona jest na potrzeby takiego, a nie innego teoretycznego ujęcia zjawiska czy też wyrasta z kultury danej wspólnoty komunikacyjnej, wytwarza się określona tradycja terminologiczna, a relacje między terminami w każdej z nich z natury rzeczy są różne, ponieważ reprezentują relacje pomiędzy odmiennymi pojęciami” (Berdychowska 2005: 125). Przykładem potwierdzającym to zdanie może być np. terminologia odnosząca się do języka, wprowadzona przez F. de Saussure’a w porównaniu z terminologią N. Chomsky’ego. Świadomość złożoności kulturowej terminu wiąże się z faktem, że terminy mogą być wizytówką danej koncepcji – dlatego też tłumacz nie ma prawa zastępować nowego terminu autorskiego terminem starym, tradycyjnym. Nie jest na przykład dopuszczalne, aby tłumacz tekstu z zakresu generatywizmu posłużył się terminem tradycyjnym *zdanie podrzędne* zamiast *zdanie zanurzone*.

Na temat „technicznych” sposobów radzenia sobie z przekładem terminów (takich jak na przykład podawanie lub niepodawanie terminu obcego w nawiasie po odpowiedniku, umieszczanie komentarza na temat wybranego terminu przez tłumacza w przypisie, przedmowie lub posłowiu, stosowanie terminu obcego zamiast odpowiednika itp.) pisze Kozłowska (Kozłowska 1995: 82-121) i udzielane przez nią wskazówki mogą być bardzo pomocne dla tłumaczy tekstów naukowych, zwłaszcza językoznawczych, ponieważ, jak już zauważono, to w nich mamy do czynienia z największym chaosem terminologicznym, co dodatkowo utrudnia przekład takich tekstów. Nie ulega wątpliwości, że decyzje terminologiczne tłumacza powinny być dobrze przemyślane, a aby sprostać przekładowi terminów nieodzowna jest jak najgłębsza wiedza specjalistyczna z danej dziedziny.

3.2. Przekład „obudowy”

„Obudowa” (określenie Z. Kozłowskiej) tekstu to druga charakterystyczna cecha tekstu naukowego. Składają się na nią przypisy i odsyłacze, bibliografia załącznikowa oraz indeksy, aneksy, spisy znaków umownych i skrótów, a także cytaty. Ich stosowanie bądź odsyłanie do prac innych badaczy wynika z rygorów pracy naukowej, która „narzuca korzystanie z dorobku dotychczasowej wiedzy, powoływanie się na poprzedników, osadzanie własnych przemyśleń i badań w kontekście dotychczasowych ustaleń, a wreszcie powoływanie się na autorytety uznanych badaczy, by wesprzeć własne tezy, by obalić ich twierdzenia dotąd uznawane za obowiązujące – cytat może być punktem wyjścia analiz bądź ich puentą” (Mikołajczak 1990: 41-42). Cytaty są zawsze w jakiś sposób wyróżnione – na

przykład za pomocą cudzysłowu, inną czcionką, w postaci odrębnego akapitu lub za pomocą specjalnych formuł (*przytoczmy tu słowa, X pisze...*), mogą być bezpośrednie i pośrednie, mogą stanowić pełne zdanie lub być fragmentaryczne (wplecione w tekst).

Przypisy natomiast objaśniają i komentują fragmenty tekstu głównego (przypisy merytoryczne), zawierają opis dokumentów, z których pochodzą informacje zawarte w tekście (przypisy bibliograficzne, odsyłacze) czy też podają znaczenie terminów obcojęzycznych, wyrazów obcych itd. (przypisy słownikowe).

Nieodłącznym elementem każdego tekstu naukowego są dane bibliograficzne cytowanych praw, które mogą występować w przypisach, ale mogą być też umieszczone w odrębnym spisie pozycji (*bibliografia załącznikowa, literatura przedmiotu* i in.). Pozycje w bibliografii powinny być uporządkowane według ściśle określonych zasad.

Obudowa tekstu naukowego wymaga nie tyle przetłumaczenia, co skonstruowania jej na nowo w całym tekście – w miarę możliwości – na tych samych zasadach z uwzględnieniem norm obowiązujących w języku przekładu (Kozłowska 1995: 46). Zofia Kozłowska w swojej książce zwięźle, ale zarazem wyczerpująco omawia to zagadnienie, koncentrując się na trzech aspektach „obudowy” tekstu naukowego: cytatach, przypisach i odsyłaczach, i bibliografii załącznikowej (Kozłowska 1995: 46-66) i pod każdym z tych punktów umieszcza niezwykle użyteczne wskazówki dla tłumaczy. Dodatkowymi elementami, które należą do przekładu „obudowy” tekstu naukowego są komentarze tłumacza. Często dotyczą one trudności tłumaczeniowych, kwestii warsztatowych, przyjętych rozwiązań oraz terminów, cytatów, przykładów językowych, zmian w tekście oryginału itd. (Kozłowska 1995: 67). Niektórzy teoretycy przekładu są zdania, że stosowanie komentarzy przez tłumaczy jest jednym z dowodów potwierdzających tezę o tzw. nieprzekładalności tekstów. Jest to bardzo ciekawy problem, którego nie dotyczy niniejsza praca, ale warto zaznaczyć, że w przypadku tekstu naukowego, inaczej niż np. w przypadku tekstu literackiego, istnieje konieczność podtrzymania w czytelniku świadomości, że ma on do czynienia z przekładem. Jest tak szczególnie w przypadku tekstów językoznawczych, które dotyczą materii danego języka. Komentarze tłumaczy są zatem jednym ze środków, za pomocą których można przybliżyć czytelnikowi tekst oryginału.

4. Tłumacz tekstu naukowego

W pracy tej już niejednokrotnie zasugerowano, że tłumaczem tekstu specjalistycznego powinien być znawca tematyki, której tekst dotyczy i takiego zdania jest większość

teoretyków i praktyków przekładu. Niektórzy mówią wręcz o konieczności zainteresowania tłumacza daną dziedziną i oczywiście trudno nie zgodzić się z tymi założeniami. Nieczęsto można spotkać się ze stanowiskiem, które przedstawia na przykład Jerzy Pieńkos, mówiącym o tym, że zawód tłumacza nie ma charakteru pomocniczego w stosunku do innych zawodów, że jest zawodem komplementarnym w takiej samej mierze, jak wszystkie inne profesje (Pieńkos 2003: 131). Pieńkos swoją refleksję odnosi jednak głównie do tłumaczy tekstów prawnych, zastanawiając się, kto byłby lepszym kandydatem na tłumacza tekstów z tego zakresu: prawnik czy tłumacz. I podczas gdy w przypadku tekstów prawnych bez większych oporów można przyjąć, że dzięki opanowaniu języków i technik translatorskich oraz mając pewną wiedzę prawniczą, to właśnie zawodowy tłumacz, a nie prawnik, mógłby być lepszym autorem przekładu, to w przypadku tekstów ściśle naukowych, takie zestawienie na pewno nie wypadłoby na korzyść tłumacza.

Potwierdzają to wcześniejsze rozważania dotyczące przede wszystkim terminologii, która jest podstawowym wyróżnikiem tekstów naukowych. Tłumaczowi tekstu naukowego nie wystarczy dwu- czy wielojęzyczny słownik specjalistyczny, ponieważ rozwój nauki i techniki jest tak szybki, że słowniki w tradycyjnej formie nie nadążają za tempem zmian, a tym samym mogą zwierać słownictwo nieaktualne. Poza tym, słowniki takie to tylko listy wyrażień-nazw i ich potencjalnych odpowiedników tłumaczeniowych, nie zawierają one definicji pojęć, które reprezentują, kontekstu różnicującego znaczenie czy wskazówek dotyczących użycia w tekście (Berdychowska 2005: 127). Dlatego od tłumacza wymagana jest znajomość najnowszych prac z danej dziedziny w języku przekładu, w tym również przekładów z różnych języków (Kozłowska 1995: 120). Tłumacz tekstu naukowego powinien zatem dysponować:

- wiedzą językową: biegle posługiwać się i językiem oryginału i przekładu (a najlepiej znać jeszcze inne języki obce),
- wiedzą translatorską: znać techniki przekładowe i redakcyjno-techniczne,
- wiedzą fachową w danej dziedzinie,
- wiedzą kulturową z zakresu obu języków.

Biorąc pod uwagę wszystkie te czynniki, można stwierdzić, że przekład tekstu naukowego jest zdaniem niebanalnym, ponieważ wymaga od tłumacza rozległej wiedzy i umiejętności. Dodatkowo wiąże się z wysoką odpowiedzialnością, gdyż tłumaczenie dzieł naukowych i technicznych przyczynia się do rozwoju myśli naukowej w kraju bądź eksportu krajowych osiągnięć za granicę.

Omówione zagadnienia dotyczące tekstu i przekładu naukowego nie wyczerpują oczywiście tego tematu i mogłaby im zostać poświęcona osobna praca, zwłaszcza, że problematyka ta jest niezwykle istotna w czasach intensywnego rozwoju nauki i techniki. W niniejszej pracy zwrócono uwagę jedynie na podstawowe kwestie związane z przekładem tekstu naukowego, na które tłumacz powinien szczególnie uważać.

SELECTED ASPECTS OF THE SCIENTIFIC TRANSLATION

Summary

The article is devoted to the problems connected with the translation of scientific texts including translations from and to the languages of a small range (for example from Polish to Czech).

Introduction presents a contemporary direction of the translation studies in Central Europe, that has been slowly changing in the last twenty years, from literary studies translation to a non-literary ones, of which the latter constitutes the majority of the world's translations.

The next part discuss the issues related to the common tendency of publishing the scientific papers in the English language. Moreover it presents problems of translating the small languages, connected with this general trend.

The last part is devoted to selected features of a scientific text (terminology, authors' comments, notes, quotations etc.) and translation's features of such texts. The aspect of who can be a translator of this type of texts, expert in a field or professional translator, is addressed as well.

Bibliografia

1. BERDYCHOWSKA, Z. Termin w przekładzie. [w:] *Język trzeciego tysiąclecia III. Konteksty przekładowe*, Kraków, 2005. s. 119-128.
2. KOZŁOWSKA, Z. *O przekładzie tekstu naukowego (na materiale tekstów językoznawczych)*. Warszawa, 2007.

3. LOBODA, K. O tłumaczeniu literackim i nieliterackim w kontekście analizy polskich i angielskich tekstów dotyczących sprzętu audio. [w:] *Język trzeciego tysiąclecia III. Konteksty przekładowe*. Kraków, 2005. s. 163-169.
4. *Mała encyklopedia przekładoznawstwa*. Red. Dąbska-Prokop U., Częstochowa, 2000.
5. MIKOŁAJCZAK, S. *Składnia tekstów naukowych. Dyscypliny humanistyczne*. Poznań, 1990.
6. PIENKOS, J. *Podstawy przekładoznawstwa. Od teorii do praktyki*. Zakamycze, 2003.
7. RAKŠÁNYIOVÁ, J., ŠTEFKOVÁ, M. Rozvoj prekladateľskej kompetencie v oblasti odborných textov. In *Antologie teorie odborného prekladu*. Red. Gromová, E., Hrdlička, M., Vilímek, V. Ostrava, 2010. s. 200-211.

DIMENZIA KULTÚRY A INTERKULTURALITY AKO SÚČASŤ TRANSLAČNEJ ČINNOSTI

Andrej ZAHORÁK

Cultural and intercultural dimension as a part of translation process

Abstract: *The article focuses on intercultural communication, its specifics and role within translation process. Therefore it introduces essential terms as culture, interculturality, intercultural communication, and intercultural dimension – in relation to intercultural competence of a translator as well as intercultural character of translation as such.*

Keywords: *culture, interculturality, intercultural communication, intercultural competence, translation*

Contact: *Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; andrejzahorak@gmail.com*

ÚVOD

Interkultúrna komunikácia predstavuje špecifický druh komunikácie, na ktorej sa podieľajú príslušníci odlišných jazykových a kultúrnych systémov. Potreba uvedomenia si jej dôležitosti v globalizačnej spoločnosti dvadsiateho prvého storočia, kde je bežná každodenná komunikácia medzi národmi, etnikami, kultúrami (jazykovými a kultúrnymi systémami) zostáva nespornou. Uskutočňuje sa prostredníctvom rôznych komunikačných kanálov počnúc televíziou, rozhlasom, tlačou, internetom končiac osobnými stretnutiami na bilaterálnych rokovaníach (politických, obchodných).

Predmetom príspevku je relevantné vysvetlenie pojmov interkultúrna komunikácia, kultúra (interkulturalita) či interkultúrna kompetencia, ktoré sa podieľajú na úspešnom komunikačnom procese. Problematiku interkultúrnej komunikácie je možné skúmať z rôznych hľadísk, pozornosť venujeme rozsahu výkladu pojmov z aspektu axiológie, filozofie, interkultúrnej psychológie, kulturológie a v neposlednom rade, translatológie. Dimenzia kultúry a interkulturality zasahuje takmer do každej oblasti ľudského bytia a práve preklad je akýmsi sprostredkovateľom medzi národným vedomím a ostatným svetom, medzi domácou a cudzou kultúrou.

Kultúra, kultúra a preklad, interkultúrna komunikácia

Kultúra je základnou podmienkou ľudskej existencie. Neexistuje ani jeden aspekt života členov spoločnosti, ktorý by nebol vytváraný a modifikovaný práve kultúrou. Kultúra bola podľa českého filozofa a antropológa E. Gellnera (porov. 2003) vždy súčasťou výbavy ľudského pokolenia – spôsob, akým sa ľudia vyjadrujú za pomoci slov, ako sa pohybujú, aké problémy riešia, ako funguje systém dopravy či vláda, ako sa ľudia stravujú či obliekajú – to všetko reprezentuje ľudskú kultúru.

Kultúra je slovo, termín, pojem, koncept, ale aj koncepcia a zahŕňa v sebe viacero významov. Jeden z nich je chápaný ako axiologický (hodnotiaci), označuje teda kultúru vo význame morálnej a duševnej vyspelosti a všeobecne platných hodnotách, akými sú mravnosť, vzdelanosť, dobro či krása. V ďalšom význame je kultúra chápaná na dvoch úrovniach – všeobecnej a špecifickej. Na všeobecnej rovine sa chápe ako univerzálny ľudský fenomén, ktorý sa prejavuje v početných lokálnych kultúrach. Špecifická úroveň kultúry označuje súhrn sociálnych, psychologických, filozofických či materiálnych prvkov určitej skupiny ľudí, s pomocou ktorých sa jednotlivci prispôbujú prostrediu (porov. Horáková 2012).

L. Beheydt (2003: 17) rozlišuje idealistické a antropologické ponímanie kultúry. Idealistické ponímanie kultúry vníma kultúru ako vyšší prejav ducha, napr. v literatúre, hudbe, umení. Ponímanie kultúry z antropologického hľadiska má oveľa širší záber – kultúra je komplex vedomostí, viery, umenia, morálky, zákonov, pracovných a iných návykov. Kultúra, ktorá prenikla cez bariéry výnimočnosti do spoločenskej reality sa podieľa na komunikácií.

Holandský sociológ P. J. Bouman (1964: 12) poníma kultúru ako životný štýl spoločnosti implementujúci normy, hodnoty, umenie, religiozitu, ale aj konvencie, rituály a spôsob ako príslušníci kultúry jedia, pijú, oslavujú, o čom sa zhovárajú a i.

Pojmom kultúra sa zaoberali myslitelia z rôznych spoločenskovedných aj humanitných disciplín už viac ako sto rokov. Ich pohľady sa menili v závislosti od toho, akými zmenami ľudstvo prechádzalo. Inými slovami – bádatelia reagovali a stále reagujú na určitú spoločenskú objednávku, ktorá vzniká v spoločenskom kontexte. Táto objednávka je naliehavou práve vtedy, keď sa koncept teórie alebo kultúry stane neaktuálnym a nemôže byť aplikovaný do novej situácie. Snaha definovať pojem kultúra je odvekou súčasťou ľudského snaženia sa – jednak opísať realitu a zároveň sa uistiť, že ľudské konanie je zmysluplné. Avšak aj pri opakovanej snahe predložiť všeobecne platnú koncepciu kultúry neexistuje a ani

nemôže existovať žiadna finálna teória (porov. Lawless 1996). Táto zdanlivo beznádejná situácia má však aj pozitívnu stránku – implikuje, že môžu vedľa seba nezávisle existovať rôzne formy myslenia a kultúry, čo zaručuje pluralistický pohľad na svet.

Podali sme obraz ponímania kultúry v rovine všeobecnej, načrtneme aj vzťah na osi kultúra – preklad. P. Liba (2004: 11) hovorí o istom druhu nezámernej tautológii aj napriek tomu, že ide o priradovací vzťah dvoch pojmov (*kultúra a preklad*). Prvá časť názvu – kultúra, je univerzálnejšia, obsiahlejšia. Druhá časť je kultúrne implicitná, čiastková. „Toto tvrdenie je pravdivé iba v tom prípade, ak budeme kultúru považovať za autonómnu všeobšahu entitu a preklad za špecifický filologický, príp. literárny dôsledkový akt“. (Liba 2004: 11). Pojmy kultúry a prekladu a ich vzťahy sa chápu ako ľudské, človečie, motivované predovšetkým intelektuálnou potrebou poznať a poznané si osvojiť ako „iné“, inakšie, cudzie. To platí aj v prípade, keď „sprostredkovaný jav“ plní funkciu obrannú, stabilizačnú alebo konzervačnú. Tento gnozeologicko-etický princíp vzťahu kultúr a prekladu je východiskový a konštantný, lebo predstavuje základný princíp každého ľudského konania, každej komunikácie, a teda aj prekladového procesu.

P. Liba chápe prekladový proces ako vnútrokultúrnu konvenciu, ktorej zakladajúcim faktorom je fakt kultúrnej potreby a záujmu. Akcentuje, že súčasný človek je vtiahnutý do rôznosti a odlišnosti myslenia o kultúre, literatúre, prekladoch a vychádza z presvedčenia, že kým jestvuje človek (ľudská spoločnosť) a rôzne spoločenstvá, kultúry sa vytvárajú, navzájom obohacujú a prekrývajú. „Prekladový proces je teda súčasťou takej kultúrnej aktivity, ktorá je v stálom napätí medzi tvorením a utváraním (nového), medzi racionalitou stálosti hodnôt a spontaneitou osvojovania si iného, cudzieho, vzdialeného i blízkeho. Prekladovosť a preklad trvá. Prekladateľ nestojí na rozhraní „nezlučiteľných“ opozícií, ale pôsobí vnútri tohto vzťahu.“ (ibid.: 15).

Stret rôznych kultúr, resp. konfrontácia ich príslušníkov je nevyhnutným predpokladom interkultúrnej komunikácie. Samotný pojem **interkultúrna komunikácia** v sebe zahŕňa viacero významov. J. Průcha (2010: 13) pritom rozlišuje:

1. interkultúrnu komunikáciu ako proces verbálnej a neverbálnej výmeny informácií, ktorý prebieha v rôznych sociálnych situáciách.

2. interkultúrnu komunikáciu ako vedeckú teóriu a výskum zaoberajúci reálnymi procesmi interkultúrnej komunikácie.

3. interkultúrnu komunikáciu ako edukačné aktivity zamerané na prax, ktoré čerpajú z poznatkov príslušnej vedeckej teórie a výskumu.

Tieto tri denotáty pojmu interkultúrna komunikácia sú vo vzájomnom vzťahu a ovplyvňujú sa, hoci vo svojej podstate každý z nich reprezentuje niečo iné. Ak vnímame interkultúrnú komunikáciu ako proces, v reálnom živote spoločnosti sa uskutočňuje každý deň, a to na rôznych miestach a v rôznych situáciách. Môžeme ho vnímať, pozorovať, byť jeho priamymi účastníkmi. Tento proces je väčšinou spontánny, bez snahy komunikantov k optimalizácií jeho priebehu a výsledku.

Teória a výskum interkultúrnej komunikácie sú predpokladom vedeckého objasňovania procesu. Zameriavajú sa na obsah interkultúrnej komunikácie, subjekty procesu, podmienky, prekážky a tiež efekty vznikajúce pôsobením interkultúrnej komunikácie.

Na optimalizáciu procesu interkultúrnej komunikácie v praxi sa vyvíjajú metódy a edukačné aktivity (prednášky, kurzy). Aktivity poskytujú rady, odporúčania či modely. Tieto tri rozdielne významy sú označované jedným termínom: *interkultúrna komunikácia*, angl. *intercultural communication*, rus. *межкультурная коммуникация*. Zahŕňa v sebe súčasne proces komunikácie, vedeckú disciplínu (resp. odbor výskumu) ako aj edukáciu procesu. Pre naše potreby operujeme s prvým významom termínu.

D. Pinto (porov. 1994: 15) interkultúrnú komunikáciu definuje ako disciplínu, ktorá sa zaoberá interakciou medzi ľuďmi alebo skupinami s rôznym kultúrnym pozadím. Úlohou interkultúrnej komunikácie je zvyšovanie interkultúrneho vedomia, vnímanie v dvojitej perspektíve a zefektívnenie komunikácie medzi osobami alebo skupinami.

Interkultúrna komunikácia ako proces

Od počiatkov ľudskej civilizácie nadväzovali ľudia kontakty nielen v rámci jedného etnického spoločenstva, ale tiež v rámci rôznych etník, národov, kultúr a ich jazykov. Dejiny lingvistiky poskytujú dôkazy o tom, ako sa ľudia v najstarších starovekých spoločenstvách odlišovali nielen tým, že hovorili inými jazykmi, ale aj svojimi postojmi a predsudkami k iným etnikám, jazykom. To znamená, že v historicky najstarších formách interkultúrnej komunikácie sa ako faktory týchto procesov prelínali medzi sebou lingvistické, psychologické a kultúrne determinanty (porov. Průcha 2010: 14). Význam interkultúrnej komunikácie sa v dôsledku narastajúcich globalizačných tendencií zvyšuje, objavuje sa takmer v každej sfére ľudskej činnosti – v medzinárodnom obchode a podnikaní, diplomacii, vede, umení, jazyku (preklade a tlmočení) a i. Je to priamy dôsledok toho, že ľudia z rôznych krajín sú v čoraz intenzívnejšom kontakte, vzájomne spolu obchodujú, spolupracujú, riešia konflikty.

J. Rakšányiová (2005: 9) sa zaoberá kultúrou a jej vzťahom k jazyku ako prostriedkom interkultúrnej, najmä prekladateľskej komunikácie. Preklad, ktorý predstavuje jednu z foriem komunikácie už nefunguje v rámci zúženého jazykového priestoru, ale v kultúrnom priestore, transfere aj výmene, čím nadobúda dimenziu interkulturality. Interkultúrna komunikácia predstavuje pomerne nový smer, ktorý vznikol približne v 70. rokoch minulého storočia, pričom je terminologicky nejednotný. Pre pojem nachádzame aj iné pomenovania: *transracial communication*, *interracial communication*, *cross-cultural communication*, *transkulturelle*, *interkulturelle Kommunikation*, *межкультурная коммуникация* a i. (porov. Rakšányiová 2003: 10).

Poznanie interkultúrnych rozdielov v rôznych oblastiach – politika, kultúra, odborná komunikácia, diplomacia je nevyhnutným predpokladom eliminácie negatívnych konotácií alebo asociácií. Preklad, resp. vytváranie textu v cieľovom jazyku, nie je len jazykovou, ale aj výsostne kultúrnou záležitosťou. Úlohou prekladateľa je zohľadňovanie jazykovo-štylistického, pragmatického a sémanticko-kultúrneho kontextu, a to hneď v dvoch perspektívach – v perspektíve východiskového jazyka a kultúry a perspektíve cieľového jazyka a cieľovej kultúry.

Preklad zahŕňa v sebe jazyk a kultúru, efektívne narába so zhodami (univerzáliami) ako aj rozdielmi vo východiskovej a cieľovej kultúre, pričom sa uskutočňuje z dvoch perspektív. Prekladateľ sa na základe spojitosti s vlastným jazykom (kultúrou) a znalosťou cudzieho jazyka (kultúry) stáva **interkultúrnym činiteľom**. Na to, aby sa prekladateľ stal interkultúrnym činiteľom, musí mať: 1. **interkultúrne vedomie**, 2. **metodické zručnosti**. Ide o vnímavosť, ktorá sa vzťahuje na intenciu autora, výber výrazových prostriedkov vo východiskovom jazyku a reakciu príjemcu vo východiskovej kultúre. Následnú modifikáciu pri transfere do cieľového jazyka a kultúry. Označuje tiež vzťah medzi pôvodnou a novou intenciou. Metodické zručnosti možno získať za pomoci cieleného nácviku s využitím teoretických vedomostí. Zvládnutím týchto dvoch faktorov sa z prekladateľa stáva aktívny a tvorivý účastník interkultúrnej komunikácie (porov. Rakšányiová 2005: 11).

V súlade s J. Rakšányiovou (2005: 12) vysvetlíme jednotlivé pojmy uvedené v schéme, ktoré sa podieľajú na interkultúrnej komunikácii:

potreba **interkulturalizácie** → **interkultúrna komunikácia** → 1. **interkultúrne vedomie**
2. **dvojitá perspektíva**
3. **metóda troch krokov**

1. Interkultúrne vedomie – vychádza z kultúrneho vedomia a kultúrnej identity. Kultúrna identita predstavuje skupinovú identitu, ktorá je priznávaná členmi spoločnosti na základe spoločných znakov, noriem, hodnôt. Členovia si volia kultúrnu identitu na základe spoločných znakov – jazyka, spoločných tradícií, preferovaných hodnôt.

2. Dvojitá perspektíva – predstavuje videnie dvoch zorných uhlov – vlastnej a cudzej kultúry. Dvojitá perspektíva je nevyhnutným predpokladom interkultúrnej komunikácie, resp. je nevyhnutnou v interkultúrnych situáciách, v ktorých sa realizuje preklad. Z hľadiska translačnej činnosti sú relevantnými porozumenie intencie, funkcie textu, ukotvenie vo východiskovej kultúre či následné dešifrovanie odklonov od normy.

3. Metóda troch krokov – spôsob akým zvládnuť dvojitú perspektívu a postupovať v jej intenciách. Tieto tri kroky možno verbalizovať nasledovne:

- uvedomenie si a oboznámenie sa s vlastnými (kultúrnymi) normami a hodnotami, pravidlami, ktoré sa podieľajú na riadení myslenia, konania, komunikovania.

- spoznanie (kultúrnych) noriem, preferencií, konvencií iného spoločenstva. Je potrebné rozlišovať názory, predsudky, stereotypy od skutočnosti.

- stanovenie spôsobu, ako v danej situácii narábať s rozdielmi v normách, hodnotách, konvenciách.

Interkultúrna kompetencia prekladateľa

Prekladateľ ako odborník na interkultúrnú komunikáciu musí disponovať uvedenými zručnosťami. Translátor označovaný ako bikultúrny činiteľ pripomína rímskeho boha Jánuša, ktorý je zvyčajne vyobrazený nad vstupnou bránou ako bytosť s dvoma tvármi, jednou obrátenou dozadu, druhou dopredu, čo naznačuje retrospektívnosť a prospektívnosť prekladateľovej práce (porov. Rakšányiová 2005: 46). Keďže je sprostredkovateľom medzi kultúrou východiskového textu a kultúrou cieľového textu, okrem jazykových zručností musí nadobudnúť aj istý stupeň interkultúrnej komunikatívnej kompetencie. Ide najmä o uvedomenie si vplyvu vlastnej kultúry na percepciu, postoje, hodnotovú orientáciu, správanie v rôznych komunikačných situáciách a i. Skutočnosť, že naše správanie, svetonázor, ale aj obraz o sebe samom sú výsledkom špecifického kultúrneho prostredia, si uvedomíme v konfrontácii s kultúrnou odlišnosťou (porov. *Interkultúrne dimenzie prekladu* 2012: 7).

Moderné myslenie o translácii chápe prekladateľa a tlmočníka ako kultúrneho mediátora, ktorý narúša nielen jazykové, ale predovšetkým kultúrne bariéry. Či už ide

o preklad literárnych (umeleckých), odborných, pragmatických textov alebo o tlmočenie, translátor je v každej situácii konfrontovaný s interkultúrnym fenoménom, medzikultúrnym faktorom. Napätie medzi kultúrami je možné vyjadriť lotmanovovskou semiotickou opozíciou – „my“ – „oni“ resp. opozíciou na osi *vlastné vs cudzie* (porov. Gromová, Müglová 2005: 57). Podľa E. Gromovej a D. Müglovej (porov. 2001: 137-141) tvoria komunikačnú kompetenciu prekladateľa:

1. Lingvistická kompetencia – ovládanie pravidiel kódu východiskového/cieľového jazyka prekladu (slovná zásoba, vetná skladba, výslovnosť, pravopis).

2. Sociolingvistická kompetencia – schopnosť prekladateľa správne reprodukovať, porozumieť výpovediam v kontexte – ako to vyplýva z témy, postavenia účastníkov komunikácie a i.

3. Diskurzívna kompetencia – kombinátorské schopnosti prekladateľa v práci s formou a významom na dosiahnutie jednotnosti textu v jednotlivých žánroch. Jednota je daná kohéziou formy a koherenciou výrazu.

4. Interkultúrna kompetencia – osvojenie si poznatkov, špecifik kultúry cieľového jazyka v implicitnej i explicitnej konfrontácii s kultúrou východiskového jazyka. Kultúra materskej krajiny je označovaná ako „tertium comparationis“ – schopnosť sebareflexie vlastnej kultúry vo vzťahu k cudzej kultúre, anticipácia kultúrnej presupozície (informácie, o ktorých prekladateľ predpokladá, že sú príjemcovi známe).

5. Strategická kompetencia – schopnosť prekladateľa ovládať komunikačné stratégie prekladu, schopnosť prepájania a koordinácie rôznych vedomostí, schopností, zručností. Dá sa docieľiť iba intenzívnym tréningom a dlhodobou prekladateľskou skúsenosťou.

Interkultúrne dimenzie – typológia národných kultúr

V samotnom termíne interkultúrnej komunikácie je vyjadrené, že pre tento typ komunikácie má kultúra kľúčové postavenie. Ľudia jednotlivých krajín žijú vo viac či menej odlišných kultúrach, ktoré sú charakterizované špecifickým systémom hodnôt, spoločenských noriem, ideí a spoločenských skúseností či tradícií (porov. Průcha 2010: 31). Každé spoločenstvo, resp. každý národ má svoju vlastnú kultúru, často je označovaná ako etnická kultúra, resp. národná kultúra.

Konfrontácia kultúr predstavuje stret s odlišnou sociálnou realitou, ktorá sa môže riadiť inými normami a konvenciami (v porovnaní s normami a konvenciami z domácej kultúry). Interkultúrne rozdiely sa premietajú nielen do oblasti psychologickkej, sociologickej,

ale aj do oblasti bilingválnej komunikácie, kultúrne podmienených hodnotových orientácií, vyjadrovania emócií a pod. Neznalosť interkultúrnych rozdielov často vedie k nedorozumeniam a vzájomnému nepochopeniu (porov. Gromová, Müglová 2005: 33).

Holandský sociológ G. Hofstede, priekopník v interkultúrnej komparácii hodnotových systémov, vypracoval typológiu národných kultúr. Podľa Hofsteda je národná kultúra spätá s krajinou, z ktorej jedinec pochádza. Každý človek, ktorý sa stretne s príslušníkom iného národa vníma jeho odlišnosti v jazyku, správaní, obliekaní a pod. Hlavným určujúcim znakom národných kultúr sú hodnoty. Zo psychologického a sociologického hľadiska sú hodnoty mechanizmy ľudského správania, ktoré sú charakteristické pre určitú spoločnosť a prejavujú sa v zdieľaných normách, postojoch, názoroch a preferenciách (porov. Průcha 2010: 34).

Typológia národných kultúr podľa G. Hofsteda, ktorú vytvoril na základe dotazníka pre zamestnancov firmy IBM v rôznych krajinách sveta (výskumu sa zúčastnilo 116 000 probantov, ktorí odpovedali na 63 otázok, zastúpených bolo 74 krajín), zahŕňa dimenzie vyjadrené týmito kvantitatívnymi indexmi (porov. Průcha 2010: 34-37):

- 1. Mocenský odstup** – vyjadruje vzťah medzi príslušníkmi určitej kultúry k autorite, resp. rovnomerné alebo nerovnomerné rozdelenie moci v krajine. Táto dimenzia odhaľuje rozdiely medzi ľuďmi, ktorí nemajú rovnaké spoločenské postavenie, napr. *vedúci a podriadení pracovníci, učitelia a žiaci*. Medzi krajiny s veľkým mocenským odstupom patrí napr. *Malajzia, Mexiko, Francúzsko*, malý mocenský odstup je typický pre *Dánsko, Nový Zéland* a i.
- 2. Individualizmus vs. kolektivismus** – dimenzia vyjadruje závislosť jednotlivca od kolektívu a mieru voľnosti pre jeho vlastnú iniciatívu. K individualistickým krajinám sa zaraďujú napr. *USA, Kanada, Austrália, Belgicko*. Kolektivismus možno badať v krajinách ako napr. *Ekvádor, Pakistan, Južná Kórea*.
- 3. Maskulinita vs. feminita** – dimenzia sa zameriava na vplyv a zastúpenie mužskej populácie v hodnotách určitej spoločnosti. Maskulinita sa vzťahuje na kultúry, v ktorých sú striktné rozlíšené rodové úlohy (úloha muža, ženy). Dimenzia sa odráža napr. na statuse rovnoprávneho postavenia žien v zamestnaní. Krajiny s prevládajúcou maskulinitou sú: *Japonsko, Rakúsko, Taliansko*, s feminitou – *Švédsko, Nórsko, Dánsko* a i.
- 4. Vyhybanie sa neistote** – rozsah, v akom sa príslušníci istého národa (kultúry) cítia ohrození v neistých či neznámych situáciách. Dimenzia vyjadruje, v akom rozsahu sú príslušníci určitej kultúry schopní podstupovať zmeny (v zamestnaní, v spoločnosti),

resp. sa zmenám radšej vyhýbajú. Krajiny vyhýbajúce sa neistote sú *Grécko, Portugalsko, Japonsko*. Krajiny s nízkym vyhýbaním sa neistote – *Singapur, Dánsko, Hongkong* a i.

- 5. Dlhodobá vs. krátkodobá orientácia** – dimenzia sa zameriava na vytrvalosť, ochotu podriadiť sa v prospech dlhodobých cieľov, resp. zameranosť na krátkodobé ciele a okamžité výsledky. Krajiny s dlhodobou orientáciou – *Čína, Japonsko, Južná Kórea*, s krátkodobou orientáciou – *Kanada, USA* a i.

Popri piatich základných interkultúrnych dimenziách existujú aj ďalšie taxonómie, ktoré zohrávajú pri vzájomnej interakcii príslušníkov rôznych národov a kultúr relevantnú úlohu. Zaraďujú sa sem:

Neutrálnosť vs emocionálnosť – akým spôsobom je kultúra schopná vyjadriť navonok emócie. Ku krajinám so širokým rozsahom emočného správania patria napr. *Taliansko, Rusko*. Ku krajinám s menšou emocionálnosťou sa zaraďujú *Nemecko, Anglicko, Fínsko* a i.

Asertívnosť vs neasertívnosť – predpokladom asertivity je schopnosť obhájiť si vlastný názor, konať sebavedome, nepodliehať manipulácií z okolia, ale zároveň aj úctu a rešpektovanie iných kultúr, národov. Podľa výskumov je asertivita vysoká v individualistických kultúrach, nižšia je v kultúrach kolektivistických (porov. Gromová, Müglová 2005: 40).

Všetky uvedené interkultúrne diferencie sa premietajú do interkultúrnej komunikácie v užšom či širšom zmysle, vo verbálnom i neverbálnom prejave. Ich zohľadnenie v translačnom procese za účelom sprostredkovania adekvátnej interkultúrnej komunikácie preto zostáva nevyhnutným.

ZÁVER

Translačný proces označuje istý stupeň transformácie nielen medzi jazykmi, ale aj medzi kultúrami. Samotný prekladateľ je často označovaný ako bikultúrny subjekt či interkultúrny mediátor a čelí neľahkej úlohe. V translačnom procese (preklade i tlmočení) má zabezpečiť efektívnu interakciu s príslušníkmi iných kultúr. Nevyhnutným predpokladom je nadobudnutie interkultúrnej kompetencie ako aj uvedomenie si a poznanie všetkých špecifik a úskalí interkultúrnej komunikácie. Translačný proces už dávno nie je vnímaný iba ako bilingvizmus a ovládanie istých stratégií a postupov na dosiahnutie

vytýčeného cieľa. Prekladateľ musí disponovať schopnosťou porozumieť a efektívne komunikovať s príslušníkmi rôznych kultúr a v neposlednom rade, chápať a správne interpretovať odlišnosti v rôznych rovinách. Interkulturalita sa totiž prejavuje v rozdieloch a odchýlkach na rovine štýlu komunikácie, v správaní jednotlivcov, v tradíciách, v zdvorilostných frázach, osloveniach, v hierarchii hodnôt a pod. Z uvedeného jednoznačne vyplýva, že prekladateľ je z každej strany konfrontovaný kultúrnymi odlišnosťami a nároky na jeho výkon sa tým neustále zvyšujú.

CULTURAL AND INTERCULTURAL DIMENSION AS A PART OF TRANSLATION PROCESS

Summary

The article approaches the term intercultural communication (culture, interculturality, intercultural dimension, intercultural competence) and its specifics in relation to translation process. It emphasizes the fact that in order to provide adequate intercultural communication, the translator (bicultural subject) needs to know and properly interpret cultural differences at all levels.

Bibliografia

1. BAALLEN, CH., BEHEYDT, L., KALSBEER, A. *Cultuur in taal*. Utrecht: NCB, 2003.
2. CIPRIANOVÁ, E., MAČURA, M., VANČO, M. *Interkultúrne dimenzie prekladu*. Nitra: FF UKF, 2012. 70 s. ISBN 978-80-558-0095-0.
3. GELLNER, E. *Nacionalizmus*. Praha: CDK, 2003.
4. GROMOVÁ, E., MÜGLOVÁ, D. *Kultúra – interkulturalita – translácia*. Nitra: FF UKF, 2005. 101 s. ISBN 80-8050-946-8.
5. GROMOVÁ, E., MÜGLOVÁ, D. *Preklad a prekladateľské kompetencie*. In *Lingua et communicatio*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2001. s. 137-141.
6. HORÁKOVÁ, H. *Kultúra jako všelék?* Praha: Sociologické nakladatelství, 2012. 318 s. ISBN 978-80-7419-103-9.

7. LAWLESS, R. *Co je to kultura*. Olomouc: Votobia, 1996. (pôvodné vydanie z roku 1979 ako *What is Culture*).
8. LIBA, P. Kultúra a preklad. In *Preklad a kultúra*. Edita Gromová (ed.) Nitra: FF UKF, 2004. ISBN 80-8050-703-1.
9. PINTO, D. *Interculturelle communicatie*. Houtem: Stafleu, 1994.
10. PRUCHA, J. *Interkulturní komunikace*. Praha: Grada Publishing, 2010. 199 s. ISBN 978-80-247-3069-1.
11. RAKŠÁNYIOVÁ, J. *Preklad ako interkultúrna komunikácia*. Bratislava: Ana Press, 2005. 141 s. ISBN 80-89137-09-1.

НАЗВАНИЯ ФИЛЬМОВ И СТРАТЕГИИ ИХ ПЕРЕВОДА: ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА НАЗВАНИЯ «СТИЛЯГИ» НА ПОЛЬСКИЙ ЯЗЫК

Aleksandra STARZYŃSKA

Movie Titles And Translation Strategies: The Problem Of Translating The Title «Stilyagi» Into Polish

Abstract: *The following article discusses the question of translating film titles and focuses on Polish title translation for the movie «Stilyagi» (Directed by Valery Todorvsky; premiere – in Moscow, 2009; translated into Polish as «Bikiniarze»).*

Keywords: *movie titles, translation strategies, musical film, name «Stilyagi»*

Contact: *Palacký University in Olomouc; starzynska.a@gmail.com*

Название фильма, как заглавие литературного текста, является неотъемлемой частью произведения и имеет особое значение. Это первое, с чем сталкивается потенциальный реципиент фильма или книги, что-то вроде визитной карточки произведения (фильма, книги). Как утверждает Барбара Боголембска, заглавие является интегральной частью данной работы и не только её называет, но и „символически представляет его содержание” (Боголембска 2004: 7). При этом делает намёк на основной мотив произведения, его характер и эмоциональную тональность (Боголембска 2004: 8). С другой стороны, название, как ни парадоксально, проявляет склонность к автономности (Колганова 2004: 17). Может быть, имеем дело с таким большим количеством разных способов перевода заглавий из-за их автономности, но к этому вопросу вернёмся позже.

Среди функций, которые выполняет заглавие, наиболее значительной, с точки зрения Ежи Ярневича, является идентификационная функция, благодаря которой мы можем опознать данное произведение и отличить его от других, принадлежащих к одной и той же категории (Jarniewicz 2000: 477). Одновременно название знакомит потенциального зрителя с тематикой, подготавливает его к просмотру данного фильма, может формировать ожидания по отношению к нему. Б. Боголембска приписывает заглавию импрессиивную функцию, так как „в нём может проявляться индивидуальная оценочная позиция автора, может оно апеллировать к определённой иерархии

ценностей, к сфере чувств и эмоций” (Боголембска 2004: 7), а также определять границы интерпретации и восприятия содержания произведения. У некоторых названий коммерческий характер и главная их цель – привлечь внимание, заинтриговать, склонить к просмотру или покупке данного фильма (Jarniewicz 2000: 478). Наталья Веселова понимает заглавие, как „специфическое имя текста” (Беднарчик 2004: 27). Говоря о переводе фильма, мы также имеем дело с текстом, так как текст, а именно сценарий, является основой для выполнения перевода. Принимая во внимание существенные функции, которые выполняет название, далее следует уделить внимание вопросу его перевода.

Значительная часть методов, которые используются при переводе заглавий литературных произведений, применяется и в переводе названий фильмов. Нередко получается так, об этом пишет Криштоф Рудольф, что процесс образования заглавия на другом языке сопровождает переводчика постоянно в ходе работы над данным произведением (Rudolf 2000: 485). Это обусловлено разными причинами. Преимущественно тем, что содержание произведения и его смысл, которые истолковываются заново, по мере того, как переводчик лучше узнает текст, влияют на правильное понимание заглавия. Поэтому, вариант названия, который приходит переводчику в голову в начале перевода текста или фильма, в ходе работы над ним, может подвергнуться большой модификации (*ibidem*).

В процессе формулирования названия фильма на другом языке, оригинальное название подвергается разным трансформациям. Как замечает Инга Милевич:

Название, как одна из доминирующих позиций художественного произведения отражает общие тенденции переводов и зачастую отличается различными заменами и изменениями, характеризующими как особенности разных языковых, стилистических аксиологических систем, так и различия в когнитивных процессах, связанных со спецификой восприятия и передачи той или иной „чужой” реалии, (арте)факта, события (Милевич 2007: 65).

Рассуждая о современной практике перевода названий, трудно утверждать, что она подчиняется определённой закономерности. Это вызвано тем, что наблюдается ряд диаметрально разных способов оформления перевода заглавия. С одной стороны, применяется экзотизация, т.е. переводческая техника, которая стремится к сохранению в тексте перевода как можно большего количества языковых и культурных элементов текста оригинала (Tomaszkiewicz 2006: 106). Поэтому, текст обычно транслитерируется, транскрибируется, калькируется или подвергается дословному

переводу. В крайнем варианте название остаётся в форме, в которой существует в оригинале, т.е. оно практически не переводится. В данном случае, „переведённое произведение уже названием обнаруживает, что не представляет собой оригинал, но перевод – текст с другой культуры и другого языка” (Jarniewicz 2000: 477). Американский теоретик перевода Лоуренс Венути писал, что перевод, не „приводит домой автора”, а „отправляет читателя за границу” (цит. за: *ibidem*). С другой стороны, на противоположном полюсе – переводческая практика адаптации названия. Она понимается как формирование нового названия, на другом языке, причём социально–культурные элементы языка оригинала заменяют элементы действительности языка перевода (Kalinowska, онлайн). В результате может получиться название, не связанное ни формально, ни по смыслу с названием первоисточника. Инга Милевич замечает, что в области перевода названий кинопродукций доминирует прагматический перевод. Когда переводчик работает с названием, являющимся одновременно ключевой для фильма фразой или метафорой, тогда он выводит из него контекстуальный и подразумеваемый смысл, а также использует, упомянутый выше, метод адаптации, с целью уловить „наиболее адекватный содержанию фильма смысл, невозможный при буквальном переводе” (Милевич 2007: 67). При прагматическом подходе существенна роль социально–культурного влияния переводчика. Оно состоит в том, что для полного воспроизведения содержания оригинала переводчик вынужден пропускать все, что по моральным или эстетическим взглядам в культуре целевого языка считается недопустимым (*ibidem*).

При переводе много проблем доставляют названия насыщенные элементами культуры и реалий исходного языка. Однако, наиболее непереводаемый тип названий – „названия содержащие игру слов, когда потери при переводе практически неизбежны” (Милевич 2007: 71).

Выполняя перевод названий фильмов, содержащих имена собственные (поскольку они известны), переводчики прежде всего их транскрибируют, передают без изменений, лишь учитывая фонетико–стилистические правила языка перевода. Больше проблем возникает с именами, которые отличаются культурной окраской. Поскольку они не вызывают никаких ассоциаций у реципентов фильма на языке перевода, переводчики используют дополнительную информацию, дают краткую характеристику персонажа, места или предмета, которые создают название, чтобы сделать его более понятным.

Следует также учитывать, о чём упоминает Анна Беднарчик, что „замена заглавия приводит к дальнейшим переводческим сдвигам и способствует трансформациям образов” (Беднарчик 2004: 24) данного произведения – либо литературного, либо фильма.

Опираясь на исследования И. Милевич, можем выделить несколько основных тенденций перевода названий современных фильмов:

1) эвфемизирующий перевод – когда оригинальное название считается неприличным или неуместным, тогда необходима нейтрализация смысла и эмоциональности слов или выражений, составляющих название (путём описания или замены). Однако, в настоящее время, всё чаще, наблюдается тенденция к деэвфемизирующему переводу заглавия;

2) жанровая адаптация – в переводе содержатся языковые единицы, которые соотносят название фильма с конкретным жанром. Это обозначает, что потенциальный зритель, узнавая лишь название фильма, в состоянии идентифицировать его жанр;

3) смысловая адаптация – данная стратегия проявляется в том, что переводчик заменяет или добавляет лексические элементы, вводит ключевые для фильма слова или выражения. Тем самым компенсирует в названии смысловую недостаточность, которая обычно возникает при дословном переводе;

4) возвращение к первоисточнику – об этом виде переводческой тактики говорим в случае экранизаций каких-либо литературных произведений. Она используется тогда, когда название фильма не соответствует заглавию книги (данную практику принято также называть „вольной интерпретацией на тему”) (Милевич 2007: 68-69).

Теоретическое введение, которое в общих чертах представляет проблематику перевода названий кинофильмов, позволяет перейти к анализу смыслового содержания названия, которое было упомянуто в заглавии статьи и обсудить проблему его перевода на польский язык. На польском языке доступны три перевода рассматриваемого нами фильма, оформленные: Мацеєм Куром, Максимилианом Фридриком, сотрудничающим с Юстиной Бронк, а также неофициальный перевод автора, скрывающегося под псевдонимом „sinub”. Оригинальное название музыкального фильма (в постановке Валерия П. Тодоровского) – *Стиляги*, польскими переводчиками единогласно было переведено как *Bikiniarze*. Уже само название русского фильма нуждается в объяснении, так как тот, кто его не смотрел, не сразу поймёт о ком или о чём идёт речь. „Стиляги” – это форма множественного числа от существительного „стиляга”,

и используется для определения первой советской субкультуры, которая возникла в СССР во второй половине 40-х и 50-х гг. Впервые термин „стиляга” появился в марте 1949 г. в юмористическом журнале *Крокодил* в фельетоне Дмитрия Г. Беляева под названием *Стиляга* в разделе *Типы уходящие в прошлое*. Это стало началом строгой газетной атаки против стилигов. Другим примером травли может послужить фельетон *Плесень* Бориса С. Протопопова и Ильи М. Шатуновского, который был опубликован в ноябре 1953 г. в *Комсомольской правде*. Следует пояснить, кем был представитель этой контркультуры. В словаре Сергея И. Ожегова найдём следующее толкование термина „стиляга”: ‘молодой человек, слепо подражающий крикливой моде’ (Ожегов 1981: 683), а в словаре под редакцией Сергея А. Кузнецова „стиляга” говорится ‘о молодом человеке, подражающем западной моде’ (Кузнецов 2000: 1269). Кузнецов подчёркивает факт, что эта мода пришла именно с Запада. Мацей Хлопэк объясняет, что термин происходит „от определения «стильный», что относилось к одежде и музыкальным пристрастиям молодёжи, определяющей себя стилигами. Слово «стильный» вошло в употребление во второй половине сороковых годов, когда, вместе с возвращающимися с запада победоносными советскими войсками, в Советский Союз проник западный стиль жизни, отличающийся от этого, создаваемого официальной пропагандой” (Chłopek 2005: 66).

Стоит также объяснить польское понятие „bikiniarze” потому, что у тех, кто не знает польского языка 50-60-х годов, данное слово ассоциируется лишь с каким-то дериватом от названия популярного пляжного костюма. „Bikiniarz” – это также название, определяющее молодёжное движение, которое появилось в Польше в пятидесятые годы. Званием „bikiniarz” определяли молодого человека, который ярко одевался, чрезмерно и карикатурно модно. Благодаря характерному галстуку с экзотическими мотивами, узким брюкам, небрежной причёске, широкому пиджаку „bikiniarz” разыгрывал из себя представителя американской „золотой молодёжи” (Tokarski 1980: 79). Термин происходит от названия острова Бикини на Тихом океане, где в 1946 г. США провело пробный взрыв атомной бомбы (Kopaliński 1989: 67) и с того времени в Польше это название стало символом экзотики и разрыва связи с польским обществом (Doroszewski 1958: 520).

Название российского мюзикла, хотя и состоит из одного слова, насыщено ценной культурной информацией и принадлежит социально-культурному пространству. Как уже упоминалось выше, такие названия считаются наиболее

проблематичными в процессе перевода. Однако в данном случае, переводчикам удалось найти эквивалент для названия „стиляги” на польском языке (языке перевода). Хотя у терминов „стиляги” и „bikiniarze” другая этимология, оба они служат определением, практически параллельно существующих, молодёжных субкультур. Они функционировали в разных странах, в разных культурных средах – русской и польской, но после проведённого сравнительного анализа деятельности этих субкультур можно найти много черт, которые их объединяют. Это – нонконформизм, увлечение американской культурой, джазом, рок-н-роллом, яркий стиль одежды, подсмотренный в американских журналах, подражание американскому стилю жизни, характерный язык и время функционирования движений. Переводчики решили использовать стратегию адаптации названия, так как социально–культурный компонент языка оригинала заменили элементом действительности языка перевода (1). Эта замена, в данном случае удачная потому, что данные термины и на русском и польском языках вызывают похожие ассоциации. Переводя заглавие, переводчики сохранили формальную эквивалентность, а также, что более важно – воспроизвели семантический пласт заглавия оригинала.

Возникает вопрос про другие возможные решения переводчиков. Применяя эквивалент „стиляг” на польском языке, переводчики элиминировали *ощущение чуждости* языка. Однако, в переводе тушется информация о происхождении представителей субкультуры, которые изображены в мюзикле. Польские зрители, читая название фильма, сталкиваются с названием субкультуры функционирующей в Польше, а на экране наблюдают советскую действительность, места и слышат русские имена. С другой стороны, транскрибирование или транслитерация названия фильма, наверно, вызвали бы у реципентов ассоциации только со „стилем”, но не со субкультурой 50-х годов. Поэтому, если существует возможность найти функциональный эквивалент на языке перевода – это самое лучшее решение. Именно к этому должен стремиться переводчик – к передаче на целевом языке семантического богатства, которое зашифровано в названии на языке оригинала.

Следует ещё учесть, что названия фильмов, часто являются основными носителями информации о них. Одновременно служат целям рекламы фильма и привлечения внимания потенциального зрителя. В этом контексте польское название *Bikiniarze* выполняет свою рекламную функцию, привлекает внимание и интригует.

MOVIE TITLES AND TRANSLATION STRATEGIES: THE PROBLEM OF TRANSLATING THE TITLE «STILYAGI» INTO POLISH

Summary

This article discusses the question of translating movie titles which take place one of the dominant positions in the movies. The functions that a movie title fulfills, strategies used in contemporary translation practices are covered; it helps to start the analysis of the meaning of the movie title *Stilyagi* and its translation into Polish language. The title *Bikiniarze* was chosen for Polish release. The definitions of these two words and their etymology are also given. It is possible to conclude that these are the names of parallelly existing subcultures of 50s-60s in XX century, their roots go down to American movement called Beat Generation. The culturally coloured title is translated using functional equivalence existing in Polish language and therefore reproduces semantic layer of the original title.

Примечания

* Данный текст возник на основе магистерской работы: *Некоторые аспекты киноперевода с русского языка на польский, на примере мюзикла «Стяляги» в постановке Валерия Годоровского*, написанной под руководством д.ф.н. Анны Беднарчик проф. Лодзинского университета (UŁ), защищенной в университете Николая Коперника в Торуня (UMK).

** Все цитаты из иностранных источников, приведенные в данном тексте, даны в переводе на русский язык автором статьи.

(1) В фестивальном переводе *Стяляг* на чешский язык это название существует как *Páskové*, а на кинофестивале в США появилось название *Hipsters* (это тоже названия чешской и американской субкультур 40-х/50-х гг., немного напоминающие „стяляг”).

Библиография

Русскоязычная литература

1. БЕДНАРЧИК, А. Имя собственное – заглавие – вопросы перевода. [в:] ред. Н. И. Ищук-Фадеева, Н.В. Глущенко, О. Глывко, *Имя текста. Имя в тексте*, Тверь, 2004. с. 23-30.

2. БОГОЛЕМБСКА, Б. Стилистика и риторика заглавий. [в:] ред. Н. И. Ищук-Фадеева, Н. В. Глущенко, О. Глывко, *Имя текста. Имя в тексте*, Тверь, 2004. с. 7-16.
3. КОЛГАНОВА, А. *Заглавие как форма заимствования*. [в:] ред. Н. И. Ищук-Фадеева, Н. В. Глущенко, О. Глывко, *Имя текста. Имя в тексте*, Тверь, 2004. с. 17-22.
4. КУЗНЕЦОВ, С. А. (ред.) *Большой толковый словарь русского языка*. СПб, 2000.
5. МИЛЕВИЧ, И. *Стратегии перевода названий фильмов*. [в:] гл. ред. Ю. Е. Прохоров, „Русский язык за рубежом. Учебно–методический иллюстрированный журнал”, № 5 (204), Москва, 2007. с. 65-71.
6. ОЖЕГОВ, С. И. *Словарь русского языка*. Москва, 1981.

Польскоязычная литература

1. CHŁOPEK, M. *Bikiniarze – pierwsza polska subkultura*. Warszawa, 2005.
2. DOROSZEWSKI, W. (red.) *Słownik języka polskiego*. Tom I. Warszawa, 1958.
3. JARNIEWICZ, J. Przekład tytułu: między egzotyką a adaptacją. [w:] Red. M. Ogonowska, *Przekładając nieprzekładalne*. Gdańsk, 2000. s. 477-483.
4. KALINOWSKA, E. *Tłumaczenia. Traductions*.
www.ceco-fipf.eu/.../SKRYPT_Traductions-Ewa_KALINOWSKA.pdf, 1.05.2011.
5. KOPALIŃSKI, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych (wydanie XVII)*. Warszawa, 1989.
6. RUDOLF, K. F. O przekładalności tytułów. [w:] Red. M. Ogonowska, *Przekładając nieprzekładalne*. Gdańsk, 2000. s. 485-489.
7. TOKARSKI, J. (red.) *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa, 1980.
8. TOMASZKIEWICZ, T. *Terminologia tłumaczenia. Przekład i adaptacja*. Poznań, 2006.

LIDOVÁ STRAVA NA ČESKÉM A RUSKÉM ÚZEMÍ A JEJÍ REFLEXE V SOUČASNOSTI

Lukáš MONIAK

Traditional Food in the Czech and Russian Territory and its Reflection in the Present

Abstract: *This article is devoted to traditional food on Czech and Russian territory and its reflection in the Present. The practical parts include an evaluation of the questionnaire results about the national food and products, which has been completed by Russian respondents in summer 2014. Individual issues are explained by graphs and verbal evaluation. In the conclusion, all the results are clarified.*

Keywords: *Czech food, Russian food, tradition, globalization, simplicity, restaurant, fastfood, traditions*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; moniak.lukas@gmail.com*

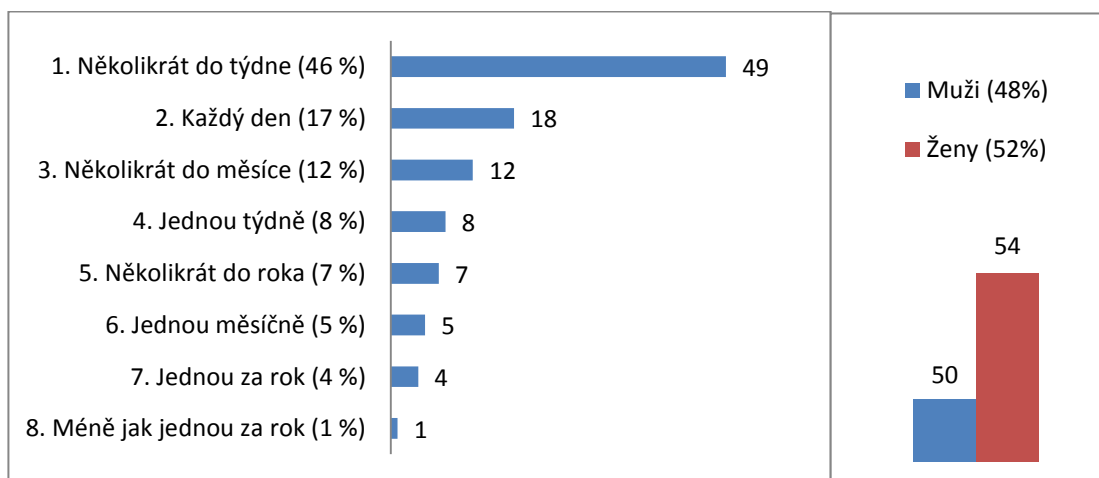
Tento článek si klade za cíl vytvořit současný pohled na lidovou stravu na ruském a českém území a její reflexi v současnosti, která by měla sloužit jako jakési vademekum pro tlumočníky a překladatele zabývající se daným tématem s možným rozšířením (v navazujícím magisterském studiu) o terminologii z oblasti gastronomie.

Výzkum, s nímž Vás chceme seznámit, vychází z praktické části naší bakalářské práce, ve které jsme toto téma analyzovali. Soustředili jsme se na ruské respondenty, u kterých nás zajímalo, jak často doma vaří lidové pokrmy, zda se touto činností zabývají více muži, či ženy, která věková skupina převládá, jaké pokrmy jsou Rusy považovány za tradiční. Rovněž jsme se ptali na to, které pokrmy jsou snadné na přípravu a jaký mají Rusové vztah k rychlému občerstvení. Zajímalo nás, zda si respondenti myslí, že globalizace přispívá k rozšíření lidové stravy v zahraničí, a také, znají-li některé z českých pokrmů nebo produktů.

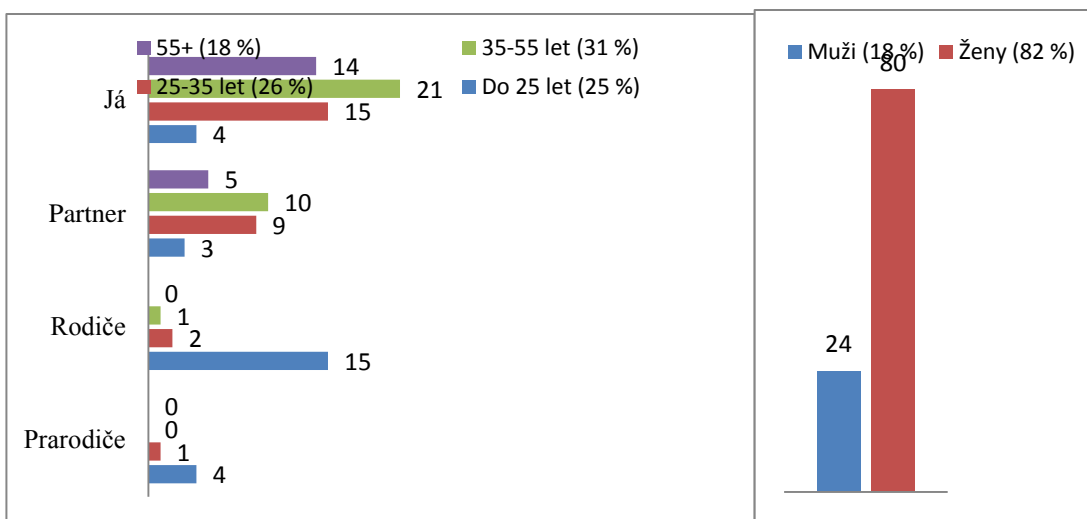
Na dotazník odpovědělo celkem 104 respondentů z různých částí Ruska (52 mužů a 52 žen), rozdělených podle věkových kategorií následovně: do 25 let, 25-35 let, 35-55 let, 55 a výše let. Do každé z kategorií jsme zařadili 26 respondentů – 13 žen a 13 mužů. Jednotlivé výsledky jsou přehledně znázorněny grafy.

Dle našeho názoru je tato publikace, zpracována v takovém rozsahu, o jaký jsme usilovali v bakalářské práci s názvem „Lidová strava na českém a ruském území a její reflexe v současnosti“.

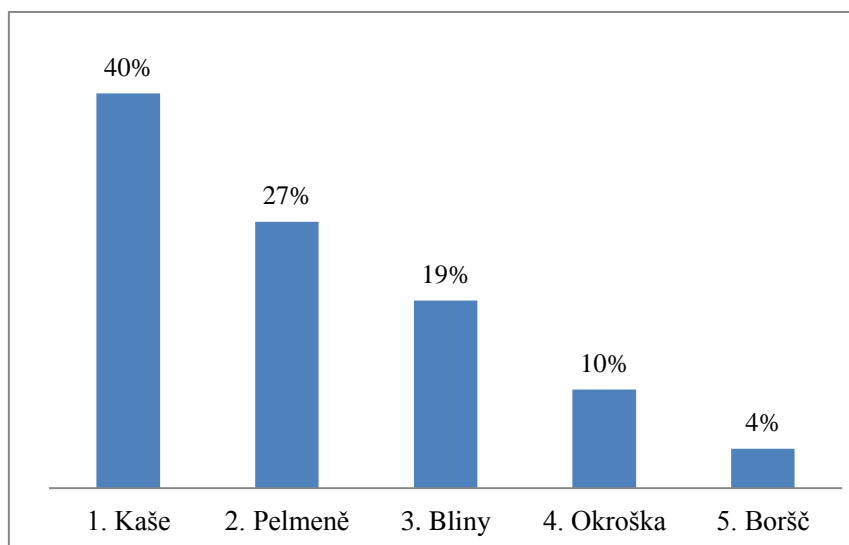
1. V první otázce nás zajímalo, jak často respondenti vaří lidovou stravu. 46 % dotázaných odpovědělo: několikrát týdně. Pokud bychom z grafu udělali takový menší průměr, tak 71 % respondentů si uvaří něco z lidové stravy alespoň 1x týdně a to kdekoliv (chata, v rodinném kruhu, s přáteli, v práci). V druhé části grafu jsme zjišťovali, kdo se v domácnosti více angažuje v přípravě lidové stravy, zda ženy, či muži. Z našeho výzkumu vyplývá, že na začátku XXI. století je poměr mužů a žen prakticky v případě lidových pokrmů vyrovnaný (52 % žen a 48 % mužů). Hodnota 48 % je však pro nás důležitá z toho důvodů, že z historického hlediska to byly právě ženy, které se staraly o přípravu pokrmů. Z našeho výzkumu lze tudíž vyvodit, že se v současnosti díky nepřebornému množství kuchařek a televizních pořadů s kulinářským zaměřením začíná o vaření zajímat stále větší procento mužů. Otázkou tedy je, zda se v budoucnosti bude mužský zájem o vaření lidových pokrmů navyšovat a ženský zájem snižovat.

2. Druhá otázka byla zaměřena na to, kdo v domácnosti vaří lidové pokrmy. Respondenti si mohli vybrat z nabízených možností: *já*, *partner*, *rodiče* nebo *prarodiče*. Z výsledků průzkumu vyplývá, že dnes v ruské domácnosti vaří především ženy (82 %) a lidé ve věku 35-55 let (31 %). Danou otázku analyzujeme jak z hlediska věkové kategorie, tak i z nabízených možností *já*, *partner*, *rodiče* nebo *prarodiče*. V grafu jsme taktéž zohlednili kombinace *já*-*rodič*, *já*-*prarodič*.

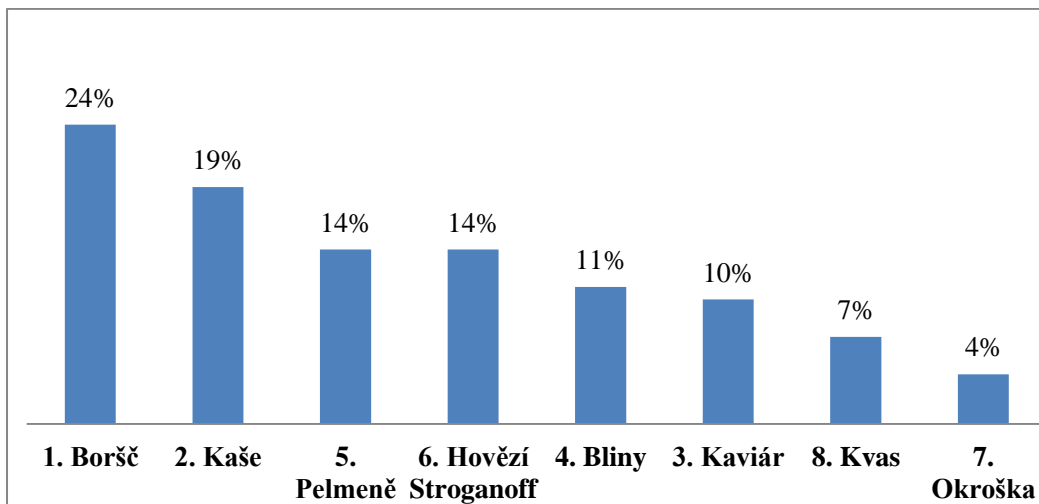

3. V třetí otázce jsme se respondentů ptali na to, které pokrmy, či produkty považují za snadné k přípravě. V této otázce měli respondenti možnost uvést libovolný pokrm nebo produkt, který byli toho názoru, že je snadný na přípravu. 40 % tázaných uvedlo kaši, 27 % uvedlo pelmeně, 19 % bliny, 10 % okrošku a 4 % uvedli boršč.

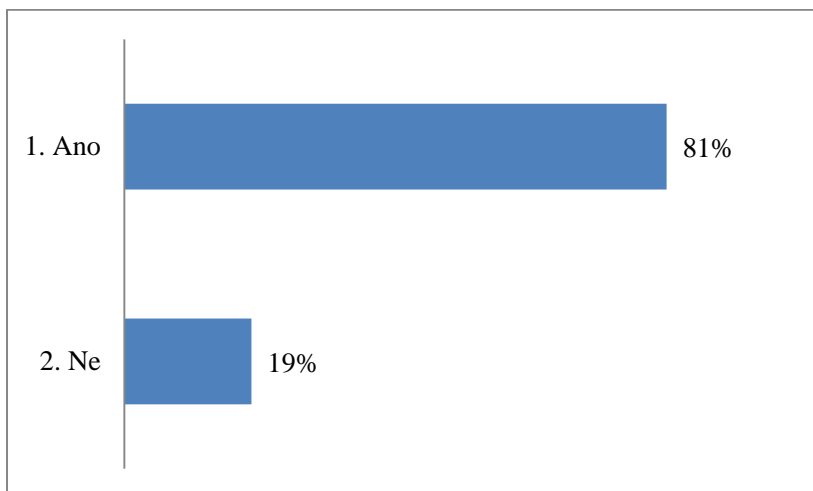

4. Podle našich informací z léta roku 2014, kdy jsme se tázali, které pokrmy, či produkty nejlépe reprezentují Rusko, mohli respondenti k této otázce uvést jakýkoliv ruský produkt, či pokrm, který podle jejich názorů reprezentuje jejich zemi. 24 % tázaných uvedlo boršč, 19 % kaši, 14 % tázaných uvedlo, že ruskou lidovou stravu nejlépe prezentují pelmeně a hovězí stroganov, 11 % uvádí bliny, 10 % kaviár, 7 % kvas a okroškou pouhá 4 %. Rusové preferují stravu jednoduchou na přípravu a především

pokrmu a produkty, které jsou uvedeny v nepřeborném množství ruských kuchařek doma i na internetu. Zajímalo nás, zda jsou pro Rusy jejich lidové pokrmy populární dnes stejně tak, jako před pádem železné opony.

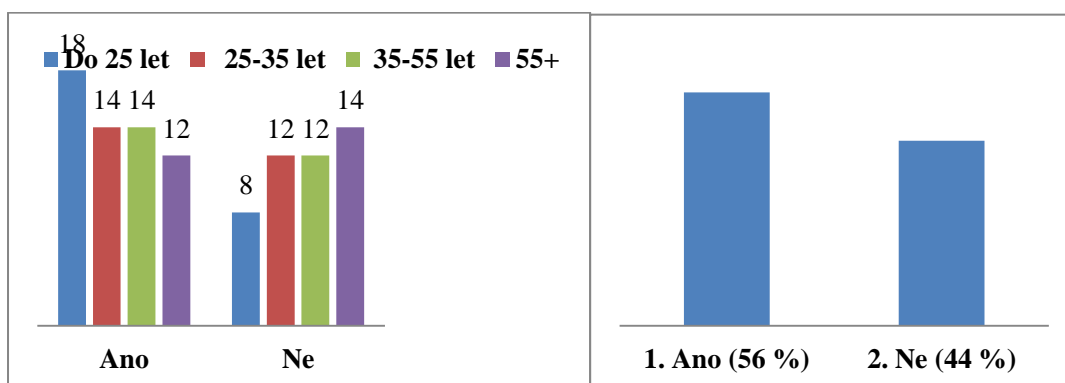

5. Přispívá globalizace lidové stravě druhým národům? Z tohoto grafu lze vyvodit, že 81 % dotázaných poznamenalo ano a 19 %, že ne. Další vliv globalizace podle našeho názoru je ten, že v každé zemi jedinec najde svou preferovanou lidovou kuchyni nebo rychlé občerstvení.

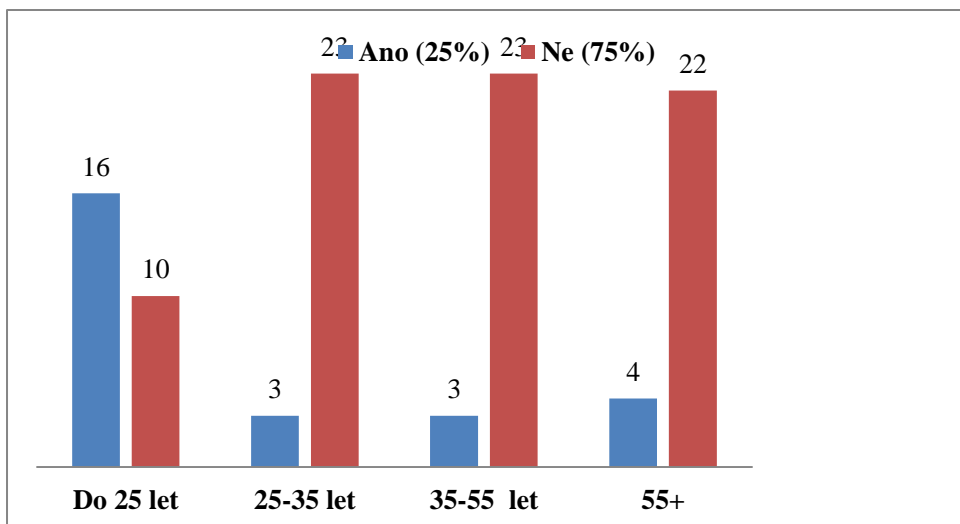

6. V šesté otázce můžeme z levého grafu zpozorovat počty respondentů v daných věkových kategoriích. Z pravého grafu je možné vysledovat, že zahraniční kuchyni před domácí upřednostňuje 56 % tázaných. Domácí lidovou kuchyni by zvolilo 44 %

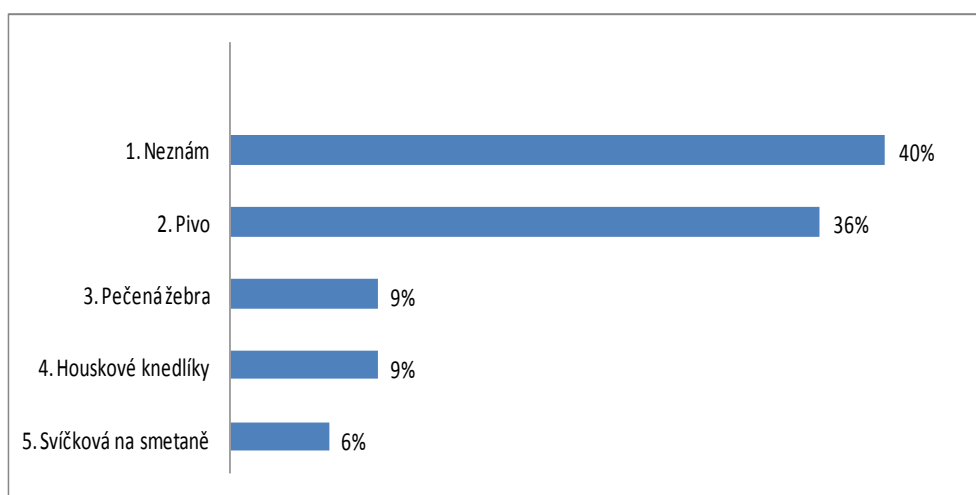
respondentů. Zde je vidět, že jedním z prvních ukazatelů globalizace po pádu železné opony bylo šíření stravovacích zařízení na zahraniční trh.

7. Následující otázkou bylo, zda respondenti preferují rychlé občerstvení nebo lidovou stravu. 75 % všech dotázaných je proti rychlému občerstvení a 25 % se jeví zastánci tohoto novodobého trendu. Jak lze vidět z grafu, v kategorii do 25 let je příznivců mnohem více než v ostatních kategoriích. Zajímavé se nám zdá, že ve všech obchodních centrech a dalších místech veřejného stravování, nemají zařízení s rychlým občerstvením o klienty nouzi. Z daného grafu je zřejmé, že respondenti fast food nepreferují, ale XXI. století je natolik specifické, že všichni se v nich stravují, zřejmě z toho důvodu, že hlavním problémem je, že si nikdo nedokáže zorganizovat čas. Náš návrh je, aby se více propagovala lidová kuchyně než řetězce s rychlým občerstvením. Jako příklad kvalitní lidové stravy za přijatelnou cenu můžeme uvést: sjednocení šéfkuchařů „Czech Specials“, kteří garantují, že v těch restauracích nebo bistrech, kde se nachází tento certifikát jsou veškeré pokrmy a produkty připravené z místních surovin a nemají nic společného s polotovary.

8. *Znáte nějaké české lidové pokrmy?* Tak zněla poslední otázka pro respondenty. Daná otázka nebyla omezena výběrem z možností a respondenti mohli uvést cokoliv. Většina respondentů (36 %) poznamenala, že znají české pivo. 40 % tázaných však nezná žádné z českých lidových pokrmů, či produktů. 9 % uvedlo pečená žebra, 9 % respondentů zná houskové knedlíky a 6 % svíčkovou na smetaně. Podle našeho názorů jsou 24 % z nich turisté, kteří Českou republiku navštívili. Důležité je zdůraznit, že se výzkum uskutečnil na turecké riviéře v Alanyi, tím pádem výsledky nemohli být nijak ovlivněné tím, že výzkum byl proveden na ruských turistech na území České republiky.

V závěru našeho výzkumu je tedy možné konstatovat, že Rusové v domácnosti vaří lidovou kuchyni minimálně 1x týdně a preferují ji více jak zahraniční kuchyni nebo řetězce

s rychlým občerstvením. V ruských domácnostech většinou vaří ženy, a to ve věku 35-55 let. Z výzkumu taktéž vyplývá, že k ruským lidovým pokrmům stále patří: boršč, pelmeně, kaše a bliny, u kterých taktéž hraje roli to, že jejich příprava je snadná. Dále se domnívají, že globalizace přispívá k lidové kuchyni jiných národů. Zajímavé dále pro nás je, že 56 % dotázaných preferuje zahraniční kuchyni a 75 % respondentů upřednostňuje lidovou stravu před řetězci s rychlým občerstvením. Ruští respondenti znají české pivo (36 %), z pokrmů pečená žebra a svíčkovou na smetaně s houskovým knedlíkem (24 %). Bohužel je třeba konstatovat, že 40 % tázaných (v létě roku 2014) neznalo žádný z českých produktů nebo pokrmů, což nám po odvolání embarga na dovoz do Ruska otevírá možnosti více propagovat a exportovat české výrobky a českou kuchyni na východ.

TRADITIONAL FOOD IN THE CZECH AND RUSSIAN TERRITORY AND ITS REFLECTION IN THE PRESENT

Summary

This article deals with the topic “Traditional Food in the Czech and Russian Territory and its reflection in the Present”. The aim of the work is an attempt to create information material written in Czech, which is intended for those who are interested in getting acquainted with traditional food and related researches on Russians respondents.

The article is devoted to a research which has been performed in the Turkish Riviera in summer 2014 among Russian tourists. The respondents were asked about issues such as how often they cook at home's kitchen, whether they prefer eating at home or in restaurants, what their relation to fast food looks like, whether they are of the opinion that traditional food contributes to globalization. Individual issues are expressed by graphs.

Russians cook national dishes at least once per week and they prefer them more than any foreign cuisine or fast food. Those who usually cook in Russian households are women at the age of 35-55 years. The research also shows us that in Russia there are still popular dishes like borshch, pelmeni, porridges and blini. This is probably related to the fact that they are easy to prepare. There is also the view that globalization contributes to national cuisine of other nations. The respondents know also some Czech products, for example, Czech beer or some dishes such as roast rib or roast sirloin in cream sauce with Czech dumplings. Unfortunately, we observe that 40 % of them did not know anything about Czech products

or meals. This opens up new possibilities (after the lifting of the embargo) of imports and promoting more Czech products and food in Russia with the certification “Czech Specials”.

Bibliografie

1. BERANOVÁ, M. *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha: Academia, 2005. 359 s. ISBN 8020013407.
2. DVOŘÁKOVÁ-JANŮ, V. *Lidé a jídlo*. Praha: ISV, 1999. 182 s. Sociologie (ISV). ISBN 80-85866-41-2.
3. FORBES: *Světoběžník BIGMAC*. 2014, roč. 12, s. 86-90. ISSN: 1805-059X.
4. FORMEN: *Gastronomický vizionář*. 2015, roč. 1, str. 84-87. ISSN 1801-7355.
5. IKEA: „*Never Ending Job*“. IKEA services AB, 2010. s. 218.
6. KREJČÍŘÍK, L. *Gastronomicko-kulinářský slovník: česko-ruský, rusko-český*. Praha: Grada, 2004. 189 s. ISBN 8024709651.
7. MACEK, J. *Československá vlastivěda*. Praha: Orbis, 1968. 783 s.
8. NIKRMAJER, L. *Dobrou chuť*. České Budějovice: Jihočeské muzeum, 2003. 135 s. ISBN 80-86260-26-7.
9. PEŠEK, P. *Ruská kuchyně v proměnách doby: gastro-etno-kulturní studie*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2007. 236 s. Russia Altera. ISBN 978-80-86818-55-9.
10. POHLREICH, Z., ŠIMKOVÁ, K., ROŠTLAPILOVÁ, Z. *Už dost, šéfe!*. Praha: Closer, 2012. 198 s. ISBN 978-80-905237-3-9.
11. ŠTIKA, J. Lidová strava a muzea v přírodě. In *Národopisná revue*. Strážnice: Ústav lidové kultury ve Strážnici, č. 2, 1999. s. 85-86.
12. ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, M. *Česká strava lidová*. Praha: Triton, 2011. 444 s. ISBN 978-80-7387-421-6.
13. АЛЕКСАНДРОВ, Б. А. *Русские народы и культуры*. Москва: Наука, 2005. с. 828. ISBN 5-02-010320-9.
14. АСТАХОВА, Н. *Русский быт*. Москва: Белый город, 2011. с. 179. ISBN 978-5-7793-1923-2.
15. ПОХЛЕБКИН, В. В. *Большая энциклопедия кулинарного искусства. Все рецепты В. В. Похлебкина*. Москва: Центрополиграф, 2008. с. 974. ISBN 978-5-9524-3563-6.

16. ПОХЛЕБКИН, В. В. *Кулинарный словарь*. Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2002. с. 503. ISBN 5-227-00460-9.
17. ПОХЛЕБКИН, В. В. *Национальные кухни наших народов*. Москва, 2004. с. 538. ISBN 5-9524-0718-8.
18. СИВОЛАП, И. К. *Книга о вкусной и здоровой пище*. Москва: Пищепромиздат, 1955. с. 400.
19. СЮТКИНА, О., СЮТКИН, П. *Непридуманная история русской кухни*. Агинское: АСТ, 2011. с. 302. ISBN 978-5-271-32289-1.
20. СЮТКИНА, О., СЮТКИН, П. *Непридуманная история советской кухни*. Агинское: АСТ, 2013. с. 552. ISBN 978-5-17-077317-6.

VYBRANÉ ASPEKTY AUDIOVIZUÁLNÍHO PŘEKladU V PRAXI (NA PŘÍKLADĚ ČEŠTINY A POLŠTINY)

Urszula PACÍKOVÁ

The Selected Aspects of Audiovisual Translation (presented on Czech and Polish)

Abstract: *In this article, basic methods of general movie translation and the problematic of specific elements transition are described while focusing onto the Czech and Polish language especially. Translation, comments on this translation and as well as solutions of particular translational crucial points are also contained.*

Keywords: *movie, translation, sub-titles, Polish language, Czech language*

Contact: *Ostravská univerzita v Ostravě; pacikova@slovodaslovo.cz*

Film se po svém zrodu vyvíjel nejdříve jako němý a audiovizuální podobu získal až mnohem později. Teprve třicet let po vzniku filmového průmyslu, začali tvůrci filmů experimentovat s titulky. Nejdříve se objevily titulky informující diváka o ději na plátně a posléze, po vzniku zvukového filmu, to byly i titulky cizojazyčné, jejichž úkolem bylo převedení mluveného textu do jazyka uživatele, aby i on mohl filmu dobře porozumět. Titulkování se stalo velice úspěšným a posléze vznikl i dabing.

Tématem tohoto příspěvku je specifická problematika titulkového překladu z polského do českého jazyka. Je zaměřená na řešení konkrétních překladatelských problémů z pohledu geneticky spřízněných jazyků, jakými polština a čeština bezpochyby jsou.

Jako příklad nám posloužil divácky velmi úspěšný polský film *Nigdy w życiu!*, který byl natočen v roce 2004 podle stejnojmenného románu polské spisovatelky Katarzyny Grocholy v režii Ryszarda Zatorského. Tento román byl přeložen do češtiny významnou českou překladatelkou, paní Helenou Stachovou, a v roce 2003 byl vydán s názvem *Už nikdy!* Pokud bychom se chtěli přidržit překladu knižní verze tohoto románu, narazíme na řadu rozdílů, které vedou k nutným odlišnostem i při překladu.

Překlad názvu

Jedním z nejpodstatnějších rozdílů je překlad samotného názvu díla. Významový posun mezi *Nigdy w życiu!* a *Už nikdy!* znemožňuje převzetí českého názvu knihy pro její filmovou adaptaci. Jelikož se slovní spojení „už nikdy“ může vztahovat pouze k činnosti,

kteřou jsme již někdy v minulosti dělali, zatím co u *Nigdy w ȳyciu* tomu tak není, adekvátní překlad mnohých dialogů by byl zcela nemožný.

U knížky posun významu, ke kterému v názvu došlo, nijak zásadně nevdáí. Autorka nikdy nepoužije toto spojení v situaci, kdy by se tento český název nehodil do kontextu. Ve filmu je tomu přesně naopak, hrdinové tento obrat používají často, a to ve stěžejních pasážích filmu, např.:

Wyjdiesz za mnie? – Nigdy w ȳyciu!

Nelze přeložit jako:

Vezmeš si mě? – Už nikdy!

Stejně jako:

Ale ten facet i tak nic nie zrozumie. – Nigdy w ȳyciu!

Nelze přeložit jako:

Ale ten chlap stejně nic nepochopí. – Už nikdy!

Právě z těchto důvodů by pro překlad názvu bylo vhodnější použití lexikálně nejbližšího a kontextově nejvhodnějšího ekvivalentu, čili: *Nikdy v životě!*

Délka textu

K hlavním překladatelským metodám při tvorbě titulků patří komprese a vynechávání informací. Toto umění je rozhodujícím pro kvalitu titulkového překladu a spočívá často ve volbě toho, co vynechat, co ne, a jak doslovně překládat (Zelený 2008).

Při titulkování se ztrácí 30-40 % textu originálu. Titulky by neměly být delší než na dva řádky po přibližně 30-40 znacích a musí být vidět alespoň jednu sekundu na každých 10 znaků, aby divák mohl sledovat i film (Tomaszkiewicz 2008: 113).

V následující tabulce jsou uvedeny některé příklady použití těchto metod.

Tabulka překladových řešení

Originální text	Překlad	Titulkový překlad
Judka, ale ekspres do porządnej mocnej kawyw kařdym domu jest poprostu koniecznością.	Judko, ale pořádný přístroj na presso je pro kařdou domácnost nezbytně nutný.	Přístroj na presso je v kařdé domácnosti nutný.

Rozmawiałam z właścicielami, powiedzieli, że oddadzą to za 10 tysięcy.	Mluvila jsem s majiteli, říkali, že to prodají za 10 tisíc zlotých.	Majitelé říkali, že to prodají za 10 tisíc zlotých.
Statua Wolności? - A co ma do tego Statua Wolności? Pewnie że wiem	Socha svobody? A co s tím má společného Socha svobody? – Jistě že vím.	Co s tím má společného Socha svobody? – Víím.
Jak to dlaczego, bo będziesz szykować się na przyjęcie gości.	Jak to proč? Budeš se přece připravovat na přijetí hostů.	Jak to proč? Budeš mít hosty.
Proszę pana, mógłby mnie pan na chwileczkę, na momencik dopuścić do komputera?	Prosím vás, mohl byste mně na chvílku, jen na chvíličku, pustit k počítači?	Můžete mně na chvílku pustit k počítači?
Nie, no jasne, ale może poszlibyśmy jednak do jakiejś dobrej knajpy. Co?	To je mi jasné, ale možná bychom mohli zajít někam do restaurace, co?	Jasně, ale co kdybychom zašli někam do restaurace?

Úkolem titulků je předat co nejvěrněji, a to ve zhuštěné podobě, veškeré informace obsažené v mluveném textu (Tomaszkiewicz 2008: 112).

Při překladu pro titulky jsou používány dvě hlavní metody – komprese a vynechávání informací. Překladatel se musí rozhodnout, co je pro pochopení textu důležité a co může vynechat. Aby se mohl překladatel správně rozhodnout, musí odhalit podstatu jazykové redundance, a rozhodnout se, které části textu může považovat za redundantní a zcela je vypustit (Tomaszkiewicz 2008: 126-129). Překladateli navíc pomáhá situační (vizuální) kontext děje odehrávajícího se na plátně, resp. obrazovce

Překlad ustálených spojení, idiomů a slovních hříček

Ve filmu se vyskytují ustálená spojení, idiomy a slovní hříčky, u jejichž překladu nelze vždy postupovat jednotně.

Ke slovnímu spojení – *Mam nierówno pod sufitem*, což znamená v podstatě – nemám to v hlavě v pořádku, existuje řada ekvivalentů, jako např.:

- *šplouchá mi na maják,*
- *kape mi na karbid*
- *straší mi ve věži,*
- *jsem padlá na hlavu,*
- *jsem pytle praštěná,*
- *přeskočilo mi,*

či dokonce expresivnější formy:

- *šibe mi,*
- *hrabe mi*
- *jsem vygumovaná, apod.*

Zde má překladatel široký výběr, a jde pouze o to, zvolit co nejméně protějšek z hlediska lexikálního vyjadřování. My jsme použili rčení – *přeskočilo mi*, a to z důvodu posunků, které herec v tom okamžiku dělá směrem k hlavní hrdince, a také z důvodu ekonomiky slovního vyjádření.

S podobnou situací se setkáváme i u slovního spojení – *Ty mnie nie bierz pod włos.*

I v tomto případě se dá vybírat z mnohých ekvivalentů, např.:

- *Neutahuj si ze mě.*
- *Nedělej ze mě blázna.*
- *Nestřílej si ze mě.*
- *Nedělej si ze mě legraci.*
- *Nebalamuť mě.*

Z podobných důvodů, jako v předchozím případě jsme použili slovní spojení – *neutahuj si ze mě.*

Při překladu slovního spojení – *Ty potrafisz mnie podejść ...* jsme měli opět na výběr z několika variant:

- *Ty víš jak na mně.*
- *Ty to se mnou umíš.*
- *Ty víš, co na mně platí.*
- *Ty mně máš přečtenou.*

Jako nejvhodnější protějšek se zde jeví spojení – *ty víš jak na mně.*

Svůj ekvivalent, i když poněkud odlišný, má i další slovní spojení – *a potem to już z górki*. Zde jsme zvažovali použití rčení:

- *Pak to už půjde samo.*
- *Pak to už půjde lehce.*
- *Pak to půjde jako po másle.*

Rozhodli jsme se pro – *Pak to už půjde samo.*

Zcela odlišná situace nastává u slovního spojení:

- *Jak kochać to księcia. Jak kraść to miliony*, kde bychom český ekvivalent hledali marně. Protože takové rčení v češtině neexistuje, jako nejvhodnější způsob vyjádření myšlenky tohoto sdělení, se zde jeví prostý překlad do cílového jazyka:
- *Když milovat, tak prince. Když krást, tak milióny.*

Překlad dialektu

V analyzovaném snímku bylo použito také nářečí, ale jen v okrajové dějové lince, a to v dialozích s horaly pracujícími na stavbě domu hlavní hrdinky. Tyto pasáže nemají z hlediska celého filmu zásadní význam a nářečí v nich neplní významnou charakterizační úlohu, proto jsme jako překladovou techniku zvolili neutralizaci. Nářečí jsme tedy převedli do spisovného jazyka s výjimkou slova *dělat*, kdy jsme použili typickou dělnickou hantýrku, a hrdinům jsme do úst vložili slovo *robot*. K tomuto kroku nás vedla snaha alespoň částečně zachovat odlišnost jejich mluvy od spisovného jazyka hlavní hrdinky.

Nahrazení polského nářečí některým z nářečí českých jsme zavrhlí především z důvodu nepřirozenosti a nekompatibility s obrazem. Domníváme se, že pro dabing by použití dělnického krátkého přízvuku bylo velice vhodné, avšak u titulků by mohlo působit rušivě z důvodu jeho nespisovnosti.

S nářečím se v dialogové listině můžeme setkat celkem třikrát, ovšem ke zmíněnému nahrazení slova *dělat* došlo jen v prvním a nejdelším dialogu s dělníky:

- *Szefowo? - No?*
- *Szefowa to naprowde jest równo baba. – A co ty, Zenek, to...no... głupi cy jaki?*
- *Szefowa to jest kobita..no...ta...pierwsego lepszego rodzaju. Jak boga kocham.*
- *Szefowo, szyćko! – My ten domecek szefowej to nie w dwa miesiące,*
- *ale w dwa tygodnie wystawimy!*
- *Hej.*

- *Naprawdę...nigdy, no kurcze, przeniędy nie moglam liczyć na żadnego faceta, tak jak na panów.*
- *To znaczy ze dobrze zapierdalamy? - Bardzo dobrze panowie zapierdalają!*
- *Zapierdalają panowie prostu jak nie wiem! Tak trzymać!*

Překlad:

- *Šéfko? - Ano?*
- *Vy jste správná ženská. – Co robíš, jsi na hlavu nebo co?*
- *Šéfka je ženská ... té ... první lepší třídy. Bůh je mi svědkem.*
- *Pro šéfku zrobime cokoliv. Ten domek nepostavíme za dva měsíce, ale za dva týdny.*
- *Hej.*
- *Opravdu nikdy, zatraceně, nikdy jsem se na žádného chlapa nemohla spolehnout, tak jako na vás.*
- *To znamená, že dobře makáme? – Velmi dobře makáte!*
- *Makáte, jak nevím co. Jen tak dál!*

U problematiky převodu pasáží týkajících se stavby domu stojí ještě za zmínku fakt, že jsme, z důvodu odlišných zvyklostí v obou zemích, nahradili polské slovo *górale* – *horalé*, slovem *dělníci*. V českém prostředí je obvyklé, že na stavbě pracují spíše *dělníci*, nikoliv *horalé*. Tato odlišnost by mohla českého diváka zmást, a proto jsme považovali za nutné toto pojmenování přizpůsobit cílové kultuře.

Překlad pak vypadal následovně:

- *Kupisz sobie gotowy projekt, wynajmiesz górali.*
- *Koupiš si projekt, najmeš dělníky.*

Zobecňování

Zobecňování neboli generalizace je zastupování určitého pojmu jiným širším pojmem. Při překladu se často setkáváme s použitím názvu předmětu nebo jevu, který se v cílovém jazyce běžně nepoužívá, namísto něj je však běžné používání velmi podobného, obecnějšího nebo naopak podrobnějšího označení slova (pak se jedná o specifikaci). Pokud daný výraz takový protějšek má, je vhodné jej použít a netrvat na doslovnosti překladu.

V našem případě jsme tohoto postupu využili hned dvakrát.

1. Záměna slova *aritmetika* za obecnější slovo *matematika*, v tomto případě jsme dokonce použili zkrácenou verzi tohoto slova – *matika*, která je v běžné hovorové komunikaci daleko více používána a vyhovuje nám i z důvodu dodržení požadovaných 30 znaků na řádek.

Jelikož aritmetika je jednou z disciplín matematiky, jedná se zde o zobecnění.

Doslovný překlad věty:

- *Co się tak uparłaś z tą arytmetyką?*

by byl, dle našeho názoru, poněkud neobratný:

- *Co sis postawiła głowę s tou aritmetikou?*

Dokonce ani volnější překlad věty, ale s ponecháním *aritmetiky*, nepůsobí přirozeně:

- *Co máš pořád s tou aritmetikou?*

Daleko vhodnější, svižnější a přirozenější se nám jeví věta:

- *Co máš pořád s tou matikou?*

Podobně je tomu i u věty:

- *No i co wynika z tej arytmetyki?*

Tuto větu by opět bylo nevhodné přeložit doslovně jako:

- *Co vyplývá z té aritmetiky?*

Nebo:

- *A k czemu vám ta aritmetika je?*

Proto i zde jsme opět použili zobecnění, jehož výsledkem je věta:

- *A k czemu vám ta matika je?*

2. Ve druhém případě se jednalo o slovo *szpilki*, které je v polském jazyce běžné pro označení dámských bot na vysokém podpatku. V češtině se sice také může použít označení *jehly*, není ovšem až tak rozšířené, a v tomto případě by použití tohoto označení mohlo být velmi matoucí.

- *Na wsi nie nosi się szpilek.*

- *Ale ja uwielbiam szpilki.*

Překlad:

- *Na venkově se nenosí jehly.*

- *Ale já miluju jehly.*

U takového použití slova *jehly*, by český divák nemusel ihned pochopit, oč se jedná, proto jsme se rozhodli použít obecný název podpatky, přičemž už z kontextu je jasné, že se jedná o **vysoké** podpatky.

- *Na venkově se nenosí podpatky.*
- *Ale já miluju podpatky.*

Vybraná překladatelská řešení

Rádi bychom upozornili ještě na některá další zajímavá překladatelská řešení. Jedním z nich je překlad typických polských jídel. Polská kuchyně se v mnohém liší od kuchyně české a některá jídla je proto potřeba českému divákovi přiblížit. Jelikož pro děj filmu nemají jídla žádný význam, jsou spíše jen kulisou, snažili jsme jejich popis co nejvíce zkrátit, aby diváka nerušil a nemátl.

Nejmenší problém zde stanovila rajská polévka, známá v obou jazycích. Postačilo zde pouhé převedení do druhého jazyka v identické podobě substantivizovaného přídavného jména.

- *A dla mnie pomidorową.*
- *Já si dám rajskou.*

Okurková polévka se ovšem v českém prostředí spíše nevyskytuje, proto ke slovu – *okurkovou*, jsme museli přidat slovo – *polévku*, aby bylo jasné, že se nejedná např. o omáčku. Pro zkrácení textu jsme vynechali zdvořilostní frázi.

- *Ogórkową, proszę.*
- *Okurkovou polévku.*

V případě *kopytek* se jedná o knedlíky z bramborového těsta, tvarované do typického tvaru kopytek. My jsme se omezili na označení *knedlík*, jelikož se jedná pouze o druhoplánový dialog, a také z důvodů textové ekonomiky jsme nepovažovali za nutné toto dále rozvádět.

K volbě tohoto řešení přispělo i to, že na tomtéž řádku byly zmíněny ještě *buraczki*, což nelze opsat jinak než *červená řepa*, případně ještě delší – *salát z červené řepy*.

- *Proszę, kopytka, gulasz i buraczki.*
- *Já guláš s knedlíky a červenou řepu.*

Podobně jsme také nerozváděli jídlo – *potrawka z kurczaka*, což jsou v podstatě kuřecí kousky na zelenině, a použili jsme prosté označení – *kuře*.

- *Pół porcji ryżu, potrawka z kurczaka i surówka.*
- *Poloviční porci rýže, kuře a salát.*

U překladu názvu dezertu – *musik ze śmietanką*, což je moučník z našlehané pěny, jsme použili zobecnění a ponechali pouze označení *moučník*.

- *Musik z śmietanką*
- *Moučník se šlehačkou.*

Jako další příklad uvádíme překlad dvou souvisejících vět, kde je nutno zachovat vzájemnou provázanost.

- *Trzymaj, blyszcz, **będzie ci dobrze** w tym kolorze.*
- *Ty mi lepiej powiedz, że **będzie nam dobrze** w życiu.*

Vtip spočívá v tom, že v polském jazyce slovní spojení *będzie ci dobrze* může znamenat, že nám bude opravdu fyzicky dobře, ale při přidání spojení – *w tym*, to může znamenat, že nám to bude slušet, což v češtině pochopitelně neplatí. Doslovný překlad – *Bude ti v tom dobře*, znamená, že nám bude opravdu dobře, ale v žádném případě ne, že nám to bude slušet. Proto bylo potřeba najít slovní spojení, které by vystihovalo smysl dialogu, bylo navzájem provázané a zároveň by bylo také srozumitelné pro českého příjemce.

My jsme zvolili slovní spojení – *půjde ti to k pleťi*, a – *půjde nám to v životě*.

- *Na, rtěnka, **půjde** ti k pleťi.*
- *Raději mi řekni, že nám to **půjde** v životě.*

Rádi bychom zmínili ještě příklad poměrně volného převodu věty:

- *Takie male, będą bronił tego poglądu jak niepodległości.*

Doslovný překlad – *budu je bránit jako nezávislost*, nebo *budu se za ně bít jako za nezávislost*, je příliš dlouhý, a navíc v české mentalitě je boj o nezávislost zakořeněn poněkud méně, než v mentalitě polské. V češtině je běžnější slovní spojení – *bojovat jak o život*, z těchto důvodů jsme zvolili právě tento ekvivalent.

- *Takové malinké, budu o ně bojovat jako o život.*

V následujícím příkladu se jedná o převod kulturní zvyklosti, kterou představuje uspořádání *ogniska*. Nejbližší český pojem by byl asi *táborák*, který se ovšem v české kultuře spojuje spíše s tábory a trampingem, ne s posezením na zahrádce u domu. V českých zvyklostech posledních let se objevuje spíše grilování, než rozdělávání otevřeného ohně k posezení na zahrádce. Proto jsme se rozhodli soustředit se spíše na typ činnosti, čili opékání, než na druh ohně. Logicky jsme tak celou tuto akci nazvali *opékáním* a posléze zkrátili na hovorovější *opékačku*.

- *Jak to jakich, urządzasz ognisko przecież. Nie?*
- *Jak to, jaké? Děláš přece opékačku.*

Závěr

Závěrem můžeme říci, že na základě výše uvedeného rozboru polsko-českého titulkového překladu se nám podařilo dokázat, že překladatel se zde setkává nejen s běžnými překladatelskými problémy, jako jsou mezijazyková interference, překlad nářečí apod., ale zároveň řeší také problémy technického rázu. Z toho vyplývá, že hlavní podstatou kvalitního překladu pro titulky je především umění výběru nejdůležitějších informací z textu a jejich komprese.

THE SELECTED ASPECTS OF AUDIOVISUAL TRANSLATION (PRESENTED ON CZECH AND POLISH)

Summary

The aims of this article were to present an over-view of specific aspects of audiovisual translation from Polish to Czech language, not only from the theoretical point of view, but main of all, in the practical level, too. Both linguistic and technical request of the sub-title translation have been emphasized. The analyses of possible obstacles of translation are presented. Special kind of attention is brought to the translation of proper nouns, puns and dialects, as well as the possibilities of selected crucial texts translations while taking their lengths into account. Comparing standard and sub-title translation, we may find selecting the major parts of meaning from within the text and their compression to be determining.

Bibliografie

1. GROCHOLA, K. *Už nikdy!* Praha: Akademia, 2003. 80-200-1085-8.
2. TOMASZKIEWICZ, T. *Przekład audiowizualny*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. 978-83-01-14637-5.
3. ZELENÝ, M. *Pochybné dědictví totality: Filmový dabing*. [online] 2008. [cit. 2015-02-05]
Dostupné z: <http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/milan-zeleny.php?itemid=2901>

Název: SLAVICA IUVENUM XVI
Mezinárodní setkání mladých slavistů

Katedra: slavistiky
Vedoucí katedry: PhDr. Jiří Muryc, Ph.D.
Vydavatel: Ostravská univerzita v Ostravě, Dvořákova 7, 701 03 Ostrava
Počet stran: 416
Náklad: 100 ks
Vydání: první
Rok: 2015
Tisk: Tribun EU, s. r. o., Cejl 892/32, 602 00 Brno
Ediční a redakční rada: PhDr. Simona Mizerová, Ph.D.
Mgr. Lukáš Plesník
Technická redakce: PhDr. Simona Mizerová, Ph.D.
Mgr. Lukáš Plesník
Návrh obálky: MgA. Markéta Pačková

Za obsah a jazykovou správnost odpovídají autoři příspěvků.

ISBN 978-80-7464-784-0